

Б Е Р Т Г У Р Т У Е В

ЖАШАУ ЫЗЫ, ОЮМЛАРЫ, ТЕНГЛЕРИ...

(туугъанлы - 100 жыл)

Жарашдыргъан – Мариям Гуртуева - педагогика илмуланы доценти,
Жарыкъландырыу ишни халкъла аралы Академиясыны
член-корреспонденти
Оюс Гуртуев - РФ-ни журналист Союзуну члени.

Илму жаны бла редактор – Тамара Биттирова, филология илмуланы
доктору.

Берт Гуртуев (70-чи жылла)

БЕРТГЕ КЪЫРАЛ БЕРГЕН СЫЙЛЫ АТЛА, САУГЪАЛА:

Орденская книжка № А 169830:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ за храбрость, стойкость и мужество, проявленные в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками Указом Президиума Верховного Совета СССР награждён орденом ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ II степени. № ордена 998730.

Орденская книжка № Д 779435:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ Указом Президиума Верховного Совета СССР от 4 июля 1957 г. награждён орденом «Знак Почёта». № ордена 268319.

Орденская книжка № Ж 264713:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ Указом Президиума Верховного Совета СССР от 6 ноября 1970 г. награждён орденом «Знак Почёта». № ордена 492401.

Удостоверение № Е 011637:

За участие в героической обороне КАВКАЗА ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ Указом Президиума Верховного Совета СССР от 1 мая 1944 года награждён медалью **«ЗА ОБОРОНУ КАВКАЗА»**. От имени Президиума Верховного Совета СССР медаль «За оборону Кавказа» вручена 5 августа 1966г.

Удостоверение № Ц 0176559:

За участие в Великой Отечественной войне Старший лейтенант ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 мая 1945 года награждён медалью **«ЗА ПОБЕДУ НАД ГЕРМАНИЕЙ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941-1945 г.г.»** Медаль вручена 16 сентября 1946 года.

Удостоверение № С 383065:

За доблестный и самоотверженный труд в период Великой Отечественной войны ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ Указом Президиума Верховного Совета СССР от 6 июня 1945 года награждён медалью **«ЗА ДОБЛЕСТНЫЙ ТРУД В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941-1945 г.г.»** Медаль вручена 11 июня 1946 года.

Удостоверение № А 3256127:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 7 мая 1965 года награждён юбилейной медалью **«ДВАДЦАТЬ ЛЕТ ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941-1945 г.г.»** Медаль вручена 21 января 1966 года.

Удостоверение к медали:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ от имени Президиума Верховного Совета СССР награждён юбилейной медалью **«ЗА ДОБЛЕСТНЫЙ ТРУД»**. В ознаменование 100-летия Владимира Ильича Ленина. Медаль вручена 6 апреля 1970 года.

Удостоверение к знаку «25 лет Победы в Великой Отечественной войне»:

Ст. лейтенанту ГУРТУЕВУ БЕРТУ ИЗМАИЛОВИЧУ за доблесть и отвагу в Великой Отечественной войне. Министр обороны СССР, Маршал Советского Союза А.Гречко. Нагрудный знак вручён 9 мая 1970 года.

Удостоверение к медали:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ за долголетний добросовестный труд от имени Президиума Верховного Совета СССР награждён медалью **«ВETERАН ТРУДА»**. Медаль вручена 22 августа 1975 года.

Удостоверение к медали:

ГУРТУЕВ БЕРД ИЗМАИЛОВИЧ, как участник войны, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 25 апреля 1975 года награждён юбилейной медалью **«ТРИДЦАТЬ ЛЕТ ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941-1945 г.г.»**. Медаль вручена 6 мая 1975 года.

Удостоверение к медали:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИСМАИЛОВИЧ, как участник трудового фронта, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 25 апреля 1975

года награждён юбилейной медалью «ТРИДЦАТЬ ЛЕТ ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941-1945 г.г.» Медаль вручена 6 июня 1975 года.

Удостоверение к медали № Б 0011766:

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ Указом Президента Российской Федерации от 5 февраля 1996 года награждён медалью **ЖУКОВА**. Медаль вручена 23 февраля 1996 года.

Удостоверения к другим медалям, вручённым ГУРТУЕВУ БЕРТУ ИЗМАИЛОВИЧУ: «50 лет Вооружённых Сил СССР» - Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 декабря 1967 года, «60 лет Вооружённых Сил СССР» - Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 января 1978 года, «Сорок лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г.» - Указом Президиума Верховного Совета СССР от 12 апреля 1985 года, «70 лет **ВООРУЖЁННЫХ СИЛ СССР**» - Указом Президиума Верховного Совета СССР от 28 января 1988 года, «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 г.г.» - Указом Президента Российской Федерации от 22 марта 1995 года.

ПОЧЁТНАЯ ГРАМОТА

Указом Президиума Верховного Совета Кабардино-Балкарской АССР от 14 октября 1960 года тов. ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ в связи с 50-летием со дня рождения и за заслуги в развитии Кабардино-Балкарской литературы награждён Почётной Грамотой Президиума Верховного Совета Кабардино-Балкарской АССР.

БЛАГОДАРСТВЕННАЯ ГРАМОТА

Товарищ ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ награждён Правлением Кабардино-Балкарского отделения Общества по распространению политических и научных знаний ***за активное участие в деле распространения политических и научных знаний среди трудящихся.*** Председатель Правления К. Керефов. 26 июля 1963 года.

ПОЧЁТНАЯ ГРАМОТА

Министерство просвещения КБАССР и Обком профсоюза работников просвещения, высшей школы и научных учреждений награждают **ПОЧЁТНОЙ ГРАМОТОЙ** тов. ГУРТУЕВА БЕРТА ИСМАИЛОВИЧА – писателя – в связи с шестидесятилетием со дня рождения и ***за активную помощь в обучении и воспитании детей.***

Министр просвещения КБАССР. Пред. Обкома профсоюзов работников просвещения, высшей школы и науч. учреждений. 16 ноября 1970 года.

ГРАМОТА ЗАСЛУЖЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ ИСКУССТВ КБАССР

Товарищ ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ

За Ваши заслуги в области советского искусства

Президиум Верховного Совета Кабардино-Балкарской АССР Указом от 20 марта 1972 года присвоил Вам ***П О Ч Ё Т Н О Е З В А Н И Е***

ЗАСЛУЖЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ ИСКУССТВ КАБАРДИНО – БАЛКАРСКОЙ АССР.

ГРАМОТА НАРОДНОГО ПИСАТЕЛЯ КБАССР

Товарищ ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ

За Ваши заслуги в области развития балкарской советской литературы

Президиум Верховного Совета Кабардино-Балкарской АССР

Указом от 22 октября 1980 года присвоил Вам *почётное звание*

НАРОДНОГО ПИСАТЕЛЯ КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ АССР.

Поздравление с наградой. Президент КБР Валерий Коков и писатель Берт Гуртуев. 1996 г.

ПОЧЁТНАЯ ГРАМОТА КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Т о в а р и щ Г У Р Т У Е В Б Е Р Т И С М А И Л О В И Ч

Указом от 26 апреля 1996 года

н а г р а ж д ё н

ЗА БОЛЬШОЙ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ КАБАРДИНО-БАЛКАРИИ, БАЛКАРСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И В СВЯЗИ С 85-ЛЕТИЕМ.

Президент Кабардино-Балкарской Республики В. Коков.

Д И П Л О М П О Ч Ё Т Н О Г О Г Р А Ж Д А Н И Н А г. НАЛЬЧИКА

За большие заслуги и личный вклад в развитие национальной литературы, активное участие в общественной жизни города, снискавшие широкую известность и уважение жителей республики, и в связи с 85-летием со дня рождения, **п о с т а н о в л я ю** присвоить звание **ПОЧЁТНЫЙ ГРАЖДАНИН ГОРОДА НАЛЬЧИКА** народному писателю КБР, Заслуженному деятелю искусств Кабардино-Балкарской Республики **ГУРТУЕВУ БЕРТУ ИЗМАИЛОВИЧУ.**

Глава администрации г. Нальчика М.М.Шогенов.

Постановление №428 от 4 апреля 1996 г.

ПОЧЁТНАЯ ГРАМОТА

НАГРАЖДАЕТСЯ ГУРТУЕВ БЕРД ИЗМАИЛОВИЧ – член Союза писателей КБАССР, делегат слёта передовиков, за высокие достижения в труде и активную работу по перестройке нашего общества.

г.Нальчик

Президиум Кабардино-Балкарского

16 февраля 1989 года.

обкома профсоюза работников культуры.

ПОЧЁТНАЯ ГРАМОТА

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ

член республиканского Совета ветеранов войны, труда и Вооружённых Сил

НАГРАЖДАЕТСЯ

за активное участие в общественно-политической деятельности ветеранской организации, большой вклад в интернациональное и патриотическое воспитание молодёжи республики и в связи с 80-летием со дня рождения.

Председатель республиканского Совета ветеранов войны, труда и ВС генерал-майор в отставке Б.Нахушев.

30 ноября 1990 г.

ПОЧЁТНАЯ ГРАМОТА

ГУРТУЕВ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ – член республиканского Совета ветеранов войны, труда, Вооружённых Сил и правоохранительных органов

НАГРАЖДАЕТСЯ

за активное участие в Великой Отечественной войне, в ветеранском движении республики.

Председатель республиканского Совета генерал-майор Б.Нахушев.

26 апреля 1996 года, г. Нальчик, КБР.

ПОЧЁТНАЯ ГРАМОТА

Президиум Всероссийского Совета ветеранов (пенсионеров) войны, труда, Вооружённых Сил и правоохранительных органов, в связи с 10-летием образования Всероссийской организации ветеранов войны и труда

НАГРАЖДАЕТ :

за активное участие в работе ветеранской организации

тов. ГУРТУЕВА Берта Измаиловича, члена республиканского Совета ветеранов Кабардино-Балкарии.

Председатель Всероссийского Совета ветеранов (пенсионеров) войны, труда, Вооружённых Сил и правоохранительных органов М. ТРУНОВ.

30 декабря 1996 г.

День города Нальчик. 1995 г. Слева направо: Почётный гражданин г. Нальчика, Народный писатель Кабардино-Балкарии Берт Гуртуев, Председатель Правительства КБР Геннадий Губин, Народный писатель Кабардино-Балкарии Ахмедхан Налоев.

ЖЮЗ ЖЫЛНЫ ЁРЕ ШАГЪАТЫ

Бертни юсюнденди мени бу сёзюм. Биз бир тукьумну адамлары. Тукьум терегинде кьайсыбыз кьайсы бутакьда болгьаныбызны да уста билеме. Алай болгьанлыкьгьа, ахшы сёзге тийишли адамны юсюнден керек сёзню заманында айтхан айып тьойюлдю. Жашауунда жюз жылгьа жууукь кезиуню жолун арытхан, ол узун да, дуняда болмагьанча кьыйын да жолну кьыдырыуунда, бетинг кьара болсун деп, анга кьыйыкь кьарарча бир иш этмеген адамны юсюнден, жууукьду-кенгди дей турмагьанлай, кереклисин айтыргьа тийишлиди.

Мен аны чьгьармачылыгьыны не да малкьар халкьны жарыкьландырычуларыны бек ал сатырларында болгьаныны юсюнден жазарыкь тьойюлме. Этеме десем, ол да келликди кьолумдан, айып да тьойюл эди этсем да. Алай аны илмулу адамлагьа кьояйым.

Кесин миллет адамына санагьан эм келген жолубуздан не аз да хапары болгьан хар таулу инсан, халкьыбызны культурасыны, литературасыны, окьуууну юслеринден сагьыныргьа болса, Бертсиз хапары толу боллукь тьойюлдю. Ол хакьды, шартды.

Мен а кесим Бертни халкьыбыз сьургьонден бери кьайтхандан сора таныгьанма. Анабыз айтып кёп хапарын биле эдим. Кесин а ары дери кёрмегенме. Ол жылладан, десем да 1958 жылдан берисинде жашаууну юсюнден толу айтыргьа боллукьма. Нек дегенде, андан берисинде аны кесини кибик, сабийлерини – белгили жазыучу Элдарны, белгили алимле эм устазла, педагогика илмуланы кандидаты Мариямны, филология илмуланы доктору Тамараны, китапланы бек

иги ангылагъан эм аланы халкъгъа тапдырыууну устасына саналгъан Таужанны, неда белгили юрист, жазуучу, Ич ишлени министерствосунда кѣп жылланы ишлеп келген полковник Оюсну – жашаулары мени кѣз туурамдадыла. Бертге бир 60 жылдан артыкъ заманны жашау эм жол ногерлик да этип келген Устаны (Жаболаны къызны) уа айтмай окъуна къояма. Нек дегенде, ол бизге анабыздан башха болмагъанды тюбеген жерлеринде, аны себепли анга келин деп да сѣлешмгенме ёмюрде.

Аны айта келгеними магъанасы – Берт мени атам бла тукъум къарындашлара (ала ючге айланадыла, кесигиз билгенликден, экиге айланган туудукъ болады, ючге айланган а туугъан болады) болмагъанлай, тюз да туугъан къарындашлара болгъандыла заманында. Урушха да, бир заманда кетгенча, алай кетгендиле. Мени атам анда жоюлгъанды, Берт а сабийлерине сау-саламат къайтханды. Аллахха шукур, бюгюн да кесини жашаууну 91-чи жылында да, аланы ачыуларын кѣрмегенлей жашайды. Ала да, сау болсунла, аталарыны бети жерге къарар ишни этмегендиле.

Айтханымча, мени атам Солтанбек бла алай татлы болгъанлары себепли, аны юсюнден мени анам кѣп хапар айтыргъа боллукъду. Айтхан да этгенди. Мен манга анам айтханланы эгерирге сюеме.

Бертни жашауу кѣплеге дерс боллукъду. Ангыласала, билселе.

Хапаргъа кѣре, аны, тиширыуча, ууакъ ышаргъанын болмаса, бети тюрленип киши да кѣрмегенди. Бир къауум тенглери, иш этип, аны тепдирирге да кюрешгендиле, алай ала бир заманда да муратларына жеталмагъандыла. «Охо, сен алай айта тур, мени ишим а былайды,»- дегенни айтып, кесини ишин бардырып тургъанды. Бюгюн да алайды. Кесине буюрулгъан ишни чеклеринден атлап, неда, кесине табыракъ тюшюрюк ючюн, жюрюген законну не аз да бузуп, жашагъан дуниясында бир кюнюн алай оздургъанды деп, бюгюнлюкде Бертни юсюнден бир адам да айталмайды. Законнга бузукълукъ этерге тюшмей эсе, аллына болушлукъ излеп келгеннге бир заманда да угъай демегенди. Къолундан келип, кишини артха къайтармагъанды. Алай, закон бла ойнаргъа тюшген жерде уа ол оюннга къатышмагъанды. Кесине буюрулгъан ишин сагъат марда бла тындырып тургъанды. Этерик ишин кем этгенди, кеч этгенди деп да аны таныгъанладан бири да айталлыкъ туююлдо.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Андан сора да аны адеплигин айтып тауусмайдыла. Ёмюрюнде ол жаны бла бир жангылыч этген болмаз дер кибик, ма алай. тиширыугъа, кесинден таматагъа, сабийге хурмет этиуде, намыс бериуде аны кесине жетген жокъду. Бертни кесинден гитче эсе да, къуллукъ жаны бла тамата эсе, анга да Берт къуллукъчугъа керекли хурметни бир заманда да кем этмегенди. Бир-бирле аны ол эслилигин терс ангылатыргъа умут этип, Бертни къакъды-сокъду этип да болгъандыла. Алай ол а «сизге тенг болургъа бошамайма», деген магъанада, аллай оспар масхараланы миндеу да этмегенди. Хурмет этген эсе, ол кесини ариу ниетин кѣргюзтюп болгъанды. Аны алайлыгъы ючюн бир- бирде анга артыгъыракъ эс бурулгъанды деп, киши айталлыкъ туююлдо. Кесигиз хыйсап этигиз, малкъар халкъны атын чеклеринден тышына чыгъарыугъа салгъан къыйыныны ёлчемине кѣре. Бертни

юсюнден бек аз жазылганды, бек аз айтылганды. Литературада уа аны аягына жетмегендени юслеринден окъуна аны башындан оздуруп окъуна жазылганды. Бертни юсюнден а жазылган эсе да, жазган адам бек эринип жазганы кёрюнюп турады. Аллай халлада ишлеп, жашап турганда да, бир кишиге кёлкълды этмегенди. ызындан къара сабан сюрмегенди, бир адамны сёзюн этмегенди, сёз этгеннге да нёгер болмаганды.

Андан сора да, бизден таматала – эл школлада, бийик окъуу юйледе устаз болуп ишлегенле – кёпле, бизни Берт окъутханды деп, бек ыразы болуп, аны кылыгыын, ышанларын суратлап, айтып тургандыла. Бертни алгынгы сохталары быллай оюмлу эдиле: халкыбызны жангы жашаууну жолун билирге суйген, Бертни чыгъармаларын окъусун, жашаган дунясын ангыласын. Таулу халкыбызгъа школ китапла жазыуда, харфла, харфлыкъла жарашдырыуда, бизде бек алгъа къабыл этилген латин харфладан орус харфлагъа алыкъа къара танымаган халкыны дуня маданиятына келиширге болушурукъ харфлагъа кёчюуде, аны орнатыуда Бертни кыйыны айтып айтмазча уллуду. Бизден, бюгюнлюкде 60-жылгъа ёрлегенледен, таматала аны бек дурус билгендиле, аны маганасын чыгъарып да болгандыла.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Андан сора да ана тилибизни ариу жюрютюуде, аны литературада хайырланыуда, хар сёзню жерин тапдыра билиуде да анга жетген жокъду. 90 жылы болган киши тилибизни татыуун бюгюн да ачыкълайды жаш адамлагъа, жазыу ишин бир кюннге да кыймайды. Кеси заманында биргесине ишлеген, жашаган белгили адамланы – халкыбызны айныууна кыйын салганланы юслеринден эсгермелени Берт алай жазады, - аланы хар бири, кысха хапарчыкъла болганлыкългъа, тарых китаплача окъуладыла. Ол да тенглерине хурмет этиуню бир шартыды.

Андан сора да, кырал власть бла ол бир заманда да ёрлешмегенди. Аны жорукълары, аны низамлары, тохташдырган адетлери китапларына тюшюп, суратлауну ол заманлада жюрюген даражасында кёргюзтюлюп болгандыла. Бир заманлада аны суратлау онгларын, жазганларыны темаларын окъуна сёгерге кюрешип, таматалыкъ дебегине къол кётюргенле да болгандыла. Кеслери литератураны босагъасына жанлагъан да этмегенле. Алагъа да жууап къайтармаганды. Акылыларына кёре этедиле, деп кыйган болмаса.

Уллу Ата журт урушда Берт биринчиледен бири болуп кетгенди. Офицер чынын тийишлисича жюрютгенди, буюрулган жумушну, жазыу ишиндеча, заманында этгенди. Бизни кёчюрюю айны аллында бу отпускагъа келип къалады. Хар кереги да жанында бола турганлай, аны артха, къуллукъ этген жерине, къайтыргъа кыймаганлай, юйюрю бла бирге кёчюрюю иедиле. Аллай болумда да ол кёпле этмезлик ишни этгенди: юйюрюн, жууукъларын-ахлуларын кююп, кёчюрюлген жеринден аскерге, къуллукъ этген жерине барганды. Ол заманда таулу (кёчюрюлген башха миллетлени келечилеринеча) офицерлеге, солдатлагъа артыкъ къаты болмай, юйлерине ашырып болгандыла. Алай бла къайтханды Берт юйюрюне. Аны бармакългъа чёргерге кюрешгенле да болгандыла. Артда болгандыла аллай жигитчикле. Аланы да тынгылауу бла тунчукъдурганды.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Бизни халкъыбызны жазмасы къуралгъандан сора жазма литератураны ал атламларын этиуге, ана литератураны, артыкъда бек прозаны, уллу жолун башлаугъа биринчи баразаны тартханладан бириди. Аны «Бекир» деген хапары (анга бир-бирде повесть деп да айтадыла) бизни прозабызны бек иги ишленген биринчи сабаныды. Аны юсюнден да былай айтыла келген жерде сёз орамына айтып кетген болмаса, энчи тинтиу макъалала жокъдула. Литература илмуну битеу алып къарагъанда да, Бертни прозасыны юсюнден сёз баргъанда, анданмындан бир суратлау шарайыпчыкъларын излеген болмаса, терен тинтип киши къарамагъанды. Кесини сабийлерини окъуна келлик эди къолларындан аталарыны проза чыгъармаларын бизни литературабызда тийишли жерин тапдырыгъа, аланы билимлери да, литература усталыкълары да жетерик эди. Алай уялгъан эте болурла, мен акъыл этгенден. Атлары айтылгъан жазыучула кеслерини аталарыны жашауларыны эм чыгъармачылыкъ ишлерини юслеринден бир да уялмагъанлай жазадыла. Нек дегенде, аталарыны ишлери жамауат ишди. Кавказда окъуна Расул Гамзатовну, Георгий Гулианы айтыргъа боллукъду.

Бертни юсюнден хапар алайды.

Андан сора да, ол оюнну – чамны бек сюйген эм бек кётюрген адамды. Адамны къылыгъын, сыфатын, дуняда жюрюген бир затха ушатып къояргъа бек устады. Алай аны кесин да чам тилине такъсала, бир заманда кёлуне тиймегенди. Бир-бирледе уа кертиден къакъсала окъуна аны оюннга буруп къояргъа бек ёчдю. Башына, юйюне-юйюрюне сакъ адамгъа чам этерге бек сюедиле бизникиле. «Болур» деп къойгъан болмаса, кесини къыз кирик жукъа ышарыуун тюрлендирмез.

Бертни хапары алайды.

Заманында къызла жашыртын кёз эритиучю жаш болгъанды. Бюгюн да, Аллахны ахшылыгъындан, бир хатасы жокъду. 90 жылында да бир заманлада болуучу чырайы, сыфаты беинде, атлашында-жюрюшюнде да эслендиле. Эр кишиге «чырай» деген сёз ушай эсе, ол керти да аллай адамды. Ушагъыулуду. Адеби бла адежи бла да бир да тюрленмегенлей кёплени сейирсиндирген.

Бирде, кёп болмай, Акъ-Сууда бахчаларына къоншуларыны эчкилери киргендиле. Келинлеринден бири, къолуна чыбыкъчыкъ алып, аланы къыстаргъа эчкиле таба атланганды. Берт а, анга къарап: - Келин, хыны этмей, къыста, - дегенди. Ма алайдыла Бертни юсюнден хапарла. Мен эшитгеними юсюнден жазгъанма. Кёргеними айтсам а, ол – хапар туюлду. Берт кертиси бла да аллай адамды.

Тукъум таматабызны юсюнден мени бир ненча сёз айтханыма айып этерик бар эсе, эте берсин. Кеси сау болса мени атам, жыйылгъан жерде, сёз ючюн, Бертни 90-жыллыгъы бла байламлы жыйылгъан болсала, анга алгъышны мени атам этерик эди. Мени атам андан бир жылгъа тамата эди. Ол 35 жылында жоюлгънды урушда. Хапаргъа кёре, татлы болгъандыла. Аны юсюнден сагъынганма алгъаракъда. Анга къошарыгъым: экиси да юйюрлерини орталарында 500 метр жолну, бир бирни ашыра, айырылалмагъанлай, танга чыгып болгъандыла. Мен

анга ийнанама, алгъын жууукълукъну иги жүрютгендиле, багъалы кӛргендиле. Шӛндюгюле алай тӛйюлбюз, жарсыугъа. Болсакъ а керек эди.

Алайды да, атам алгъыш этерик жерине табылалмай эсе, аны ючюн сӛзню мен айтайым деп жазгъанлыгъымды муну. Кӛп жылланы болсун мындан арысында да аны кӛзюне ариу сӛзню айтыр кюнлерибиз. *Салих Гуртуев, поэт.*

(1958 жылда Бертни юсюнден жазылгъан тизгинле).

Берт Гуртуев белгили жазычуларыбызданды, ана литературабызда 30 жыл ишлейди – 1928 жылдан бери жазады. Поэт анча жылны ичинде ана тилине, халкъына, кыралына кӛолундан келгенича кӛуллукъ этип келеди. 30-чу жыллада окъуна аны чыгъармалары, артыгъыракъ да жырлары, тау элдеде, бютюн да школчуланы арасында, бек белгили эдиле. Мен школда окъугъан заманымда Берт Гуртуевну жырларыны кӛбюсюн билиучюм эсимдеди. Биз, школчула, Майны, Октябрны байрамларына да Саид Шахмурзаевну, Ахмадия Ульбашевну, Берт Гуртуевну жырларын жырлай, чыгъыб тургъанбыз.

Берт Гуртуевну жашлыгъы себебли ол кезиудеги назмулары, жырлары да суратлау жанындан артыкъ бийик даражада болмасала да, бизни халкъыбызгъа, бютюн да бек жаш тӛлюге, иги кӛуллукъ этгендиле, жарагъандыла.. Ала хар ким да ангыларча тынч формада этилиб, уллу кыйматлы темалагъа – Октябрь революцияны, халкъны азатлыгъыны, социализм ючюн кюрешиюню, кыралыбызны сакълауну, аны кючюн, байлыгъын да кӛтюрююню юсюнден жазылгъанлары себебли ала халкъгъа синнген эдиле. Поэтни ол жырларыны, заманына кӛре, кыйматларын энш этерге кюрешсек, биз терс болур эдик. Искусствону ёсюу жолуна хар заманда да алай къараргъа тийишлибиз. Бир бӛлек жыл мындан алгъа болгъан, этилген затлагъа ол кеслерини заманларына кӛре къараргъа керекди.

Берт Гуртуев бизни малкъар поэзияны мурдорун салгъанладан бири болуб, жаш литературабызны айнытыуда, аны отун тиргизиуде кыйматлы иш этгенине ишек жокъду.

Гуртуевну ол кезиудеги назмуларында, жырларында да, жерине кӛре кырдыгы деб, литературабызны жашлыгъына байлаулу, аны ол замандагъы халына тийишли жазылгъанлары белгиледи. Ала кӛбюсю да агитка халында этилиб, образ жанындан акъсагъандыла. Гуртуев ол замандагъы малкъар жазычуланы бек фахмулуларындан болса да, саулай да жаш литературабыздагъы жетишимсизликле аны жазгъанларында да болгъандыла. Алай болмай, амалы да жокъ эди,- кӛш бара бара тюзеледи деб сӛз барды.

Бизни поэтлени ол ал кезиудеги назмуларында адам, аны кӛб шартлы жашауу кереклисича кӛргюзтӛюлмегендиле, аланы тематикаларыны жолу асыры тар болгъанды, аны бла эшек ётсе да, не ат, не арба, не да машина ёталмазча тарды. Ол а литературабызны ол заманда жаш, къарыусуз да болгъаныны белгисиди. Хайт деген поэзияны жолу хар улоу да ётерча кенг болады. Къуру агиткала бла ырахатланыб тохтамай, уллу Черек кесине кӛб ууакъ тау сууланы жыйгъанча, акъыл-балыкъ болгъан поэзия да халкъны жашаууну хар бир жанын да кесине алай жыяды. Аллай хал поэзияны кючюню белгисиди.

Ол замандагы кыауум жазыучубуз жалан да поэзиягъа талпыныб кыалмай, хар жанрда да жазаргъа кюрешгендиле, аланы чыгъармаларыны ичинде проза, пьесала, критика статьялары да бардыла. Биз ол затланы барысын да иги билиирге керекбиз. Кесинден алгъа ишлеб келген жазыучулары затларын иги билмей, ала салгъан жол ызны иги танымай, аланы болушлукъларына таянмагъанлайын бир жазыучу да болалмайды деб алай акъыл этеме. Кязимни кыой да, Саид Шахмурзаев, Саид Отаров, Ахмадия Ульбашев, Салих Хочиев, Хамид Теммоев, Берт Гуртуев бизни малкыар литератураны пионерлери болуб, халкыбызгъа ахшы иш этгендиле, литературабызны, ана тилибизни аягы юсюне салгъандыла. Биз, литературагъа аладан сора кыармаша башлагъан жазыучула, ала тиргизген отну тегерегине жыйылыб, жылыныргъа онгубуз болгъанды.

Биз барыбыз да улл орус литературадан юйреннгенбиз, этда да тохтамай юйренебиз, алай кесибибизни тилде бек алгъа жаза башлагъан, жол салгъан жазыучулары ишлерини бизге болушлугъун, магъанасын унутсакъ, не да тийишлисинден энш этсек, терс болурбуз.

Берт Гуртуев 1910 жылда Акъ Суу элде, жарлы юйдегиде туугъанды. 1919 жылда атасы, анасы да ёлгендиле. Берт ёксюз кыалыб, ачылыкъ, жаланнганчылыкъ да сынаб, байлагъа жалчы болуб, кёб кыыйынлыкъ кергенди. Аны Совет власть окъутуб тюз жолгъа салгъанды, адам этгенди. Берт бек жашлай жаза башлагъанды.

30 жылны ичинде Берт Гуртуев литературабызны кыурау, ёсдюрюу ишине тохтамай кыатышыб келеди. Ол кесини чыгъармаларын жазгъан бла кыалмай, таулу школлагъа дерс китабланы жарашдырыу бла да кёб болушлукъ береди. Литература халкыны ишиди, ол аны бек багъалы хазналарындан бири болуб турады. Бизни коммунист партия литературагъа уллу магъана бергени барыбызгъа да белгиледи. Аны себебли литературагъа бир бош ойунчакъ ишге кыарагъанча кыарагъанла кеслерини жахилликлерин ачыкылайдыла.

30 жылны ичинде Берт Гуртуев асыры кёп зат жазгъанды десек да, тюз болмаз эди. Сёзсюз, ол анга жазаргъа тийишлисинден аз жазгъанды. Аны да сылтаулары болурла. Бертни да жашауу артыкъ тынч болгъан болмаз. Алай жазыучуну борчу жазаргъады. Поэт мындан ары ол затха игирек эс бурса, малкыар окъуучулагъа да, аны кесине да кёб да онглу болуруна ишек жокъду.

Берт Гуртуев ана тилин иги билгенин, аны чыгъармаларында тилни шатыкылыгы сезилгенин биз бир бёлек жыл мындан алгъын окъуна айта келгенбиз. Кертиди, тилни осал билген адам Пушкинни юсюнден былай айталлыкъ туююл эди:

*Садакъ окъча, жырлаб чыкыгъан сёзлери,
Алжамайын, душманланы урады...*

Не да:

*Жыр тизгинин садакъ окънуча атхан,
Илишанын, чабыр чыкча, тешидирген...*

Иги, закий кюйде айтылгъанды! Поэтни бар назмулары да аллай даражада болсала, бизге уллу кыууанч болур эди...

Берт Гуртуевну 1940 жылда жазылгъан «Жаз келир» деген назмусун окъугъанлай окъуна, авторну фахмулулугъуна, дуняны суратлай билгенине ийнаныр эдик. Ма ол назму:

*Жел урады, кьамишлени ёкюртюб,
Кьар тугулну тёбеледен секиртиб,
Жолоучуну эрнин, бурнун кьабады,
Сай ёзенде гуу-гуу эте, чабады.*

*Онг жанындан урса, солгъа ётеди,
Кьарыусузну кём-кёк этиб, кетеди.
Быллай бетсиз сууукъ желни тыяргъа,
Аны тийишли кебине жыяргъа*

*Кётюрюлюр кьызыл кюн кюнчыгъышдан,
Жайны жууукъ этер бу сууукъ кьышдан.
Буз жагъала эриб, суугъа агъарла,
Тал терекле мычымайын чагъарла.*

*Кюнлюмге жашил кырдыкла тёгюлюр,
Чегет суудан буз гуржаба сёгюлюр,
Тылпыу этерле хар бир сюрдю жерле,
Чыбчыкъла да, кьууаныб, чуулдерле...*

Берт Гуртуев бу арт жыллада алгъындан иги жазгъанына, аны усталыгъы ёсгенине да сёз жокъду. Ол затха «Жарыкъ танг», «Чалгъычыла» дегенча чыгъармалары шагъатлыкъ этедиле.

*Болмасын халкьымда кьара кийгенле,
Жарашмайын, бир-бирлерин тюйгенле.
Сау болсунла жарыкъ тангны ийгенле,
Хар миллетге шуйохлукъну сюйгенле!*

Барыбыз да Бертни 1957 жылда жазылгъан бу тёрт тизгинни кёллюбюзден билиб, эсибизде тутсакъ, аман болмаз эди!

«Чалгъычыла» деген жангы поэмасы Берт Гуртуевну бек мажал, бишген затларындан бириди. Халкьны жашауун андача кенг Гуртуев бир заманда да кёргозтмегенди. Поэмагъа реализмни мухуру тынгылы салыннганын кёребиз. Анга бизни халкьыбызны ишлеую, жашау халы, кьылыгъы, ойуну, кюлкюсю, чамы киргендиле. Эндиге дери Гуртуев ол затланы поэзиясына бу поэмагъача эркин кийирмегенди. Аны себебли поэма кенг магъаналы чыгъармады деб мени акъылыма алай келеди. Бизде реализмли поэма аз болгъанын унутсакъ жарамаз. «Чалгъычыла» деген поэманы образларында, тенгleshдириулеринде да кючлю жерлери кёбдюле. Сёз ючюн:

*Аны жохар чалгъысы,
Чыкъ агъызыб, барады...*

Не да:

*Тынчыгъан гыбытлыкьны
Бичакъ бла кьыргъанлай...*

Дагъыда:

Тешикли кьауурала

Керохча атылалла...

Быллай тизгинле не къадар кѣб болсала, поэзиябызны онглу болгъаны, ёсгени ол къадар бир белгили боллукъду.

Башында айтылгъаныча, малкъар литератураны аякъ юсюне салыуда Берт Гуртуевну къыйыны кѣбдю. Бусагъатда поэтни хайт деген кезиуюдю. Ол эндиге дери чыгъаргъанларындан эсе да иги затла жазарына ийнанабыз. Игиликни къыйыры-бухчагъы жокъча, поэзияны жолуну да аягъы жокъду, аны тѣппеси асыры бийикден башы да кѣрюнмейди. Хар поэт да поэзияны таууна кючюн аямай ёрлерге борчлуду. Аллай къасты болгъан поэтни поэзия жюйрюк аты жарты жолда къоймаз.

1958 ж.

Къайсын Кулиев, поэт

ФАХМУНУ ЁСЮУЮ

Бизни республиканы жамауаты белгили малкъарлы поэт Берт Исмаилович Гуртуевну туугъан кюнюню 50-жыллыгъын эм аны чыгъармачылыкъ ишини 30-жыллыгъын белгилейди.

Гуртуевну иши къабарты-малкъар литератураны историясында магъаналыды. Арт отуз жылны ичинде малкъар поэзияны жолу Бертни чыгъармалары бла жууукъ байламлыды. Аны бла бирге кесини халкъыны назмучусу эм жарыкъландырыучусу болгъан Гуртуевну къадары – алгъынгы Россей империяны революция азатлагъан ууакъ халкъларыны жарыкълаучусуну эм культура къуллукъчусуну къадарыды.

Тогъуз жыллыгъындан ёксюз къалып, Берт таубийлеге бла кулаклагъа жалчылыкъ этиуню къыйынлыгъын гитчелигинден сынагъанды. Халжарда байны малларыны арасында кече къалыргъа, жатып тургъан ёгюзню тюбюне сугъуп, аякъларын жылытыргъа кѣп кере тюшюучю эди, деп Берт ол къыйын кезиулерины юсюнден алай айтады. Болса да урунган адамланы халал жюректери, аны туугъан халкъыны таурухлары бла жырлары жашчыкъны жашаудан тюнгюлюуден эм ёлюмден сакълагъандыла. «Сюрюучю Муса» (1930 ж.)деген назмусунда поэт кесини ол кюнлерини юсюнденми жаза болур? Сезимли акъылы бла ол адамланы юсюнден сагъыш эте эди, тенглери кимле эм жаулары кимле болгъанларын ангыларгъа кюреше эди. Жаш жылларында этген сагъышлары совет поэтни дунягъа къарауунда, аны чыгъармаларында эсленмей къалмагъандыла. Гуртуевну биринчи назмуларында класс сезимлиликни ачыкъ кѣрюнююю ма аны себеплиди.

Алай поэзияны жолу тынч тюйюл эди. Хар затны да башындан башларгъа тюшгенди. Кеслерини культураларын ёсдюрюр ючюн совет власть ууакъ халкълагъа иги болумла къурагъанды. партияны башчылыгъы бла, къыралны башха жерлериндеча, Къабартыда эм Малкъарда жазманы къурау ючюн керти да историялы мадарла бардырылгъандыла. Аны бла бирча ол кезиуде тюрлю-тюрлю школла ачыладыла, газетле чыгъып башлайдыла, биринчи букварла басмаланадыла,- билим алыргъа кѣп асламлагъа жол ачылады. Билимсиз а алгъа

атларгъа къарыу жокъ эди, нек десегиз, Ленин айтханлай, билимсиз халкъ бла коммунизм къуаргъа онг жокъду.

Малкъар халкъны биринчи устазлары бла бирге Гуртуев да битеу ол мадарланы жашауда бардырыугъа кѣп къыйын салгъанын белгилерге керекди. Сѣз ючюн, ол малкъар тилни жангы алфавитини проектин жарашдыргъанды, ана тилни грамматикасындан бла литературасындан окъуу китапла жазгъанды, программала, хрестоматияла жарашдыргъанды. Студент болгъан жылларында (1928-1931) Берт, ол замандагъы жашауну бек керекли вопросларын кѣтюре, Къабарты-Малкъарны газетлерини ишине къатышады. Гуртуев аны бла бирге общество ишни тохтаусуз бардыргъанды. Ол жазыучулары область Союзун къурагъанладан бириди, жаш жазыучулары тюз жолгъа салады.

1934 жыл Гуртуевха бек белгиледи: ол жыл Берт «Къызыл ауазла» деген экинчи назму китабын чыгъарады (биринчиси 1931 жылда чыкъгъанды) эм ол совет жазыучулары 1-чи съездини ишине делегат болуп къатышады.

Гуртуевну назмучулукъ творчествосу кѣп тюрлюдю эм байды. Кавказны жазбашыны, не да бири бирин суйген жаш бла къызыны юсюнден, деменгили эменни, не да ууакъ къайын тереклени юсюнден, омакъ 1-чи Майны, не да уллу Ленинни эм аны партиясыны юсюнден, Москваны не да Нальчикни юсюнден жазса да, поэт жашауну терениндеги, халкъгъа чынтды нѣгер болурча, жашаудан аллай поэзияны алады.

Урушну аллындагъы жыллада окъуна Гуртуев, орус классикачы поэзияны жорукъларын малкъар литературада биринчи кере файдалана, кесини назмуларын халкъны жашауунда болгъан жангы затланы юслеринден жазгъандан сора да, эски жашауну тамырларын ачыкълап, аланы кетерирге болушады. Кертиди, ол кезиудеги поэтлени барысыны да назмуларыча, Гуртуевну ол назмулары да юйретиу халда жазылгъандыла, нек десегиз, ол жыллада жазыучула бла поэтле неден да бек халкъны политика эм культура жаны бла жарыкъландырыууну биринчи борчха санагъандыла. Тийишлисича поэзия усталыкъ болмаса да, ол борчну ала бек къадалып толтургъандыла. Гуртуевну «Мытыр», «Махай эфенди» деген назмулары, эм артыгъыракъ да «Жангы жашау жолунда» деген поэмасы аллайладыла. Сюжети болмай жазылгъан бу поэма колхоз болурну аллындагъы кезиуню юсюнден айтады, колхозлагъа биригиуню ккереклигин эм хайырлылыгъын кѣргюзтеди.

Гуртуевну назмуларында эски эм жангы жашауну тенглешдирип суратлау бла бирге жангы шарт темала чыгъа башлайдыла. Ол энчи адамлары образларында («Кировну жыры», 1935 ж.) революция сермешиулени юсюнден айтады, миллетлени арасында шуѣхлукъну юсюнден («Мени республикам», 1938 ж.), халкъны урунуууну юсюнден («Колхозда», 1930 ж., «Къойчуну жыры», 1931 ж.), жаш тѣлюню юсюнден («Суйгенлени жыры», 1939 ж.) жазады.

Ата журт уруш башланганлай, Гуртуев фронтха кетеди. Аны ол кезиудеги назмуларында жийиргенчли фашизмге ачуланыу ауаз эштиледи.

Алай аны поэзияда бек уллу жетишимлери урушдан сора жыллада эсленедиле. Жашау сынауу бла байыгъып, фронтну отунда кючленип, поэт ол жыллада жангы

жашау кѳурай тургѳан совет халкѳны мамырлы жашаууну насыплылыгѳын бютюн иги ангылайды. Гуртуевну назмулары философия жаны бла теренирек боладыла. Поэт, литератураны бек магѳаналы темаларын ачыгѳыракѳ жарашдыра, бир кѳауум жангы чыгѳармаларында аллына жангы философиялы-эстетикалы борчланы сала башлайды. Аны образлары психология жаны бла терен суратланадыла. Аны юсюнден «Деменгили эмен» (1960 ж.), «Поэтге» (1956 ж.), «Кѳаядагѳы жазыу» (1957 ж.) эм аллай башха назмула шагѳатлыкѳ этедиле. Гитче заманчыгѳындан башлап поэтни аллай бир кѳууандырыучу туугѳан жерини ариулугѳун Гуртуев ачыкѳ суратлайды.

«Чалгѳычыла» деген поэма (1957-1958 ж.ж.) Гуртуевну ишексиз уллу жетишимиди. Аны сюжетсиз эм геройсуз чыгѳармаларындача болмай, бу поэмада образла уллу усталыкѳ бла жазылгѳандыла, адамланы психологиялары тынгылыракѳ ачыкѳлангѳанды, табийгѳатны суратлау уста файдаланылгѳанды, халкѳны урунууу эм жашауу жарыкѳ суратлангѳанды.

Берт Гуртуевну литературада кѳол кѳыйыны аз тѳойюлдѳу. «Сыйлылыкѳны белгиси» деген орден бла, бир ненча майдал бла эм сыйлы грамотала бла саугѳалап, партия бла правительство аны ишин тийишлисича багѳалагѳандыла. Кулиевну, Отаровну эм башхаланы атлары бла белгили болгѳан малкѳар поэзияда жаш фахмуланы саны ёсе бара эсе, ол иште да Гуртуевну болушлугѳу уллуду. Берт кесини чыгѳармачылыкѳ сынауу бла, кенгеш сѳзлери бла, тѳюз критика бла жаш назмучуланы юйретеди, ала кѳл салып болушады.

Бизни тенгибиз, битеу поэзияны сѳйген адамланы тенги – Берт Исмаилович мындан ары да кѳп жылланы ичинде кесини назмучулукѳ ишинде жетишимли болсун.

Мусарби Сокуров, кесаматчы.

1960 ж.

ЗАМАНЫ КЕЛЕЧИСИ

Биз, литературагѳа энди келген жаш кѳауум, ана тилибизде биринчи суратлау чыгѳармаланы жазгѳанла бла бир кезиуде жашайбыз.

Биз, Малкѳарда суратлау сѳзню сѳйгенле, белгили назмучу, прозачы, устаз Берт Гуртуевну 60-жыллыкѳ байрамын этебиз. Алтмыш жылны кѳыркѳ жылдан асламында Берт литературагѳа, культурагѳа, жарыкѳландырыу ишге кѳуулукѳ этгенди. Аны чыгѳармалары заманнга жарагѳандыла! Заманына жарамакѳлыкѳ алай тынч болмагѳаны уа белгилиди!

Берт Гуртуев биринчи орус революциядан беш жыл озуп, Акѳ Сууда туугѳанды. Ол 9-жыллыкѳ жашчыкѳ болуп, атасындан-анасындан ёксюз кѳалгѳанды. Анга кѳре уа ёксюзлюкню ачы гыржынын ашагѳанды.

Ёксюзлюк не заманда да кѳыйынды. Алай Бертни насыплы жулдузу бар эди: ол ёксюзлей Совет власта тѳобегенди. Совет власта аны кѳтюргенди, окѳутханды, фахмусуна жол ачханды.

Берт Гуртуевну бизге жетген биринчи назмусу 1928-чи жыл бла белгиленеди. Жаш назмучу халкѳыны аллында жангы адамны тили, сезими, оюму бла сѳлешеди. Ол эллилерини, жерлешлерини жолларын тынч этерге кѳрешеди,

алагъа заманны баш илишанларын ангылатады. Окъургъа, билим алыргъа чакъырады:

*Илму бла жер жарырбыз,
Булутлагъа учарбыз,
Умутха шаимай барырбыз,
Кюн жарыгъын ачарбыз...*

«Ликпунктлагъа жюригюз, илму-билим билигиз» деген назмусун 18-жыллыкъ Берт алай башлайды. Поэт ол къолайгъа жетиуню жолу билим алыуда, жахилликни кетериуде болгъанын айтады.

Малкъар поэзияны бусагъатдагъы даражасы бла тенгледиргенде кеп да къарыусуз кёрюнген 30-чу жылланы поэзиясы уллу политика, ниет культура магъанасы болгъан борчну тамамлагъанды, ол поэзия адамланы тюз жолгъа юйретгенди, малкъар окъуучуну жазма литература бла шагъырей этгенди.

Хар затны да башлагъан бек къыйынды. Малкъар жазма литератураны башлагъанлагъа да тынч болмагъанды. Кеслери кючден жаза, окъуй билген жаш литераторла боюнларына айтып болмазча ауур жюкню алып, халкъны кёзюн ачаргъа, анга жангы жашауну сыфатын кёргюзтюрге кюрешип келгендиле. Ол жаш литераторланы арасында бек алгъа къармашханладан бири Берт Гуртуев ана литератураны историясында магъаналы чапракъладан бирин жазгъанды.

30-чу жыллада Берт Гуртуев жаш фахмуланы биринчи чыгъармаларына кеп кере редактор болгъанды, школлагъа окъуу китапла жазгъанды, литература кружокланы къурагъанды эм алагъа башчылыкъ этгенди. 1931 жылда малкъарча биринчи назму китап – «Жангы жашау жолунда» Бертни редакторлугъу бла чыккъгъанды.

1933 жылда Берт Гуртуев биринчи малкъар повестни жазгъанды. Аны «Бекир» деген повести бюгюн да колхоз къурулушну биринчи кюнлерин суратлагъан биринчи чыгъарма къадарында кесини тийишли жерин алады. Ол кюнледе кесини жашау ангылауу терен болмай, ары деселе – ары, бери деселе – бери аугъан таулуну – Бекирни сыфатын къурагъанды.

Повестде табийгъатны сураты уста берилгенди. Жазыучуну табып айтхан сёзлери, кырдык ийисча, эсингде къаладыла. Къудретни поэзиясы кеп жерде поэтни жүрек оту бла жазылгъанын кёресе, табийгъатны тау сууча тазалыгъы жүрегинге жарыкълыкъ, женгиллик береди. «Биз тышына чыккъганда, ай ёргетёппеге чыгъып, мутхуз булутладан кери кёк майданга сер эм гокга жулдузла да, эринчеклени акъыллары тюрленипбашлагъаннга ийнанмагъанча, къыстау кёз кирпичлерин къагъа эдиле. Хауа да кырдык ийис эте эди...» Тап ишленген сурат – жаз башын кёзюнге кёргюзтюп къояды. Аллай суратлаула китапда кепдюле. Автор табийгъатда бирсиле эслемеген ариу суратланы эслейди. «Суула да буз чубаларындан эртте чыккъгъандыла», «Къызыл бурма булутла ахырында къоргъашин бет алдыла...» д. а. к.

Гуртуевни «Бекир» деген повести, айтханыбызча» колхоз жашауну ал кюлерин кёргюзтеди. Тирилген жарлыланы алгъа итиниулери, жангы башламчылыкъ бла жангы жашаугъа жол ишлеп баргъанларын кёребиз. Айхай да, уллу суратлау чыгъарма жазыуда алыкъа сынауу болмагъан жазыучу Бекирни ич дуниясын

терен ангылап, аны ишден ёнгелетип, жай чилледе кьарт кертме терекни тубюнде жатдыргъан сылтау неде болгъанын. андан ары уа аны тюзелиую, кеси заманыны алчы адамы болур ючюн кьаллай айланчла бла баргъанын суратлау амалла бла толу ачыкъламагъанды. Алай история кёз кьарам бизге чыгъарманы багъасын анда жетишмеген затлагъа кёре угъай, анда болгъанына кёре бичерге юйретеди. Бекир ол замандагъы тиричиликни кёргюзтеди. Ол аз туююлдо.

1934 жылда поэтни «Къызыл ёнле» деген назму китабы чыкъгъанды. Анда Берт Гуртуев жангы жашауну кьууанч жырын этеди. Адамланы жарыкълыкъгъа, жангы жашаугъа тири кьуллукъ этерге чакъырады:

Эй, таулула, эришигиз,

Сатыр-сатыр келишигиз,

Жаугъа кючню къарытыгъыз,

Колхоз элни жарытыгъыз...

1935 жылда Москвада кьабартылы, малкъарны жазычуларыны чыгъармалары орусчагъа кёчюрюлюп чыкъгъандыла. Ол китапны ал сёзюнде Берт Гуртуевну юсюнден былай жазылады: «Берт Гуртуев бек хунерли назмучуду, поэтикалы сыфатла кьурауда жетишимли ишлейди. Аны чыгъармачылыгъыны баш магъанасы – социализмни кьурулушуна къатышхан комсомолчуну кьууанчыды. Гуртуевну интернационал темагъа эс бургъаны да бек къыйматлыды. Поэт малкъар литература тилни кьураугъа да уллу къыйын салады...» Анга бизни кьошарыгъыбыз ол заманда Берт Гуртуев назму жазгъандан тышында да, окьуу китапла жарашдыргъаныды, малкъар алфавитни жарашдырыргъа, ызы бла грамматиканы кьуараргъа къатыша келгенди, кеси Ленинчи окьуу городокда дерс дерип тургъанды.

1941 жылда, бирси кьалам къарындашларыча, Берт Гуртуев Уллу Ата журт урушха кетгенди. Уруш жыллада «Уу жилияны эзерге», «Зулмучула», «Тёрт сахар» деген дагъыда башха белгили назмуларын жазгъанды. Поэт ол кезиудеги назмуларында урушну кюйсюз бетин, совет халкъны хорлам ючюн кюрешин кёргюзтгенди.

Берт Гуртуевну чыгъармачылыгъыны жетген заманы 60-чы жыллагъа тюшеди. 1958 жылда аны «Жарыкъ танг» деген назму тому чыкъгъанды. 1960 жылда уа орус окьуучула аны «Светлые дали» деген назму китабы бла шагъырей болгъандыла.

Суратлау оюмну ёсюую 60-чы жыллада малкъар литератураны аллында жангы борчланы салгъанды. Аны бла байламлы тематиканы кенгертиуню , терен этиуню, суратлау амалланы байыкъландырыуну жангы кезиую башланады. Энди 30-чу жылладача жашауну тюзюнлей тышындан кёргюзтноп кьоюу окьуучулары эстетика излемлерин жалчыталмайды. Жазычула халкъны жашауунда бек магъаналы кезиулени ангыламай, уллу магъаналары, суратлау кючлери болгъан чыгъармала жазаргъа болмазлыгъына тюшюнедиле.

Алай ол тынч туююл эди. Отузунчу жыллада ала революцияны эм жангы жашауну кьурауну ниетлерин жая эдиле, заманны артха атылмазлыкъ борчларына кьуллукъ эте эдиле. Литератураны борчу аны бла тамам болуп кьалмай эди. Энди уа ала этген ишлерин оюмларгъа, ёсюу неге келтиргенин кёрюрге, адам бла

жамауатны арасында жангы халла къалай къуралгъанларын, ол халла адамны ич дуниясында къалай кърюннгенлерин, халкъны революция сезими къалай къурчланнганын къалай къргюзтюрге керек эдиле.

Ол проблемаланы тамамлар ючюн малкъарлы жазыучула лирика бла публицистиканы тар чеклеринден чыгып, эпикалы жанргъа – историялы оюм этиуню школуна кечерге керек эдиле. Ол школ алагъа жашау кертиликни революцияны жолу бла ёсююнде къргюзтюрге онг берлик эди. Жашауну алай ниет, суратлау жаны бла да къргюзтюу кесине историялы, революциялы теманы да, граждан урушну эм коллективизацияны юсюнден теманы да, Уллу Ата журт урушну, шёндюгю заманны темасын да, социалист обществону къурауну эм жангы адамны къуралыууну юсюнден теманы да ала эди.

60-чы жыллада Берт Гуртуевну чыгъармачылыгы ол жашау салгъан борчлагъа къуллукъ этеди. Берт 30-чу жылланы башында башлап, артда къююп къойгъан къыйматлы ишин – прозаны жангыдан башлагъанды. Малкъар халкъны Совет власть ючюн кюрешини юсюнден «Адилгерий» деген повестин жазгъанды. Дагъыда бир къауум хапр басмалагъады. «Асиятны некаяхы» деген хапарында жазыучу жаш адамланы къадарларыны юсюнден сагъыш этеди, энтда бизде жашай келген осал адетлеге жарсыйды, алагъа кесини сёгюмюн салады.

Онжыллыкъны ахырына уа Бертни «Шуёхла арасында», «Чомартлыкъ» деген уллу китаплары басмалангандыла.

Берт Гуртуевну 60-чы жыллада бек къыйматлы чыгъармасы, баям, «Чалгъычыла» деген уллу поэмасыды. Ол поэмада бюгюнгю колхоз жашау суратланганды. Бизни заманны адамларын къргюзтюрге поэт тийишли бояула тапханды, эде къалырча сыфатла къурагъанды.

Алай бла 60-чы жылла малкъар литературада прозаны къуралыу жыллары болгъандыла. малкъар жазыучула социалист реализмни жолуна тюшерге итиннгендиле, халкъ жашауну теренден къргюзтюрге, эстетикалы сынауну алыргъа итиннгендиле. Проза жазыучула шёндюгю заманны излемине, китап окъуучулары излемлерине жууап бералмазлыкъ чыгъармаланы жазаргъа жарамазлыгъын ангылайдыла. Ол ангылау халкъны историясында бек къыйматлы кезиулени излеп, тинтип, бийик суратлау даражада ачыкълауну излейди. Прозаны ол айныуна Берт Гуртуев кесини тийишли юлюшюн къошханды.

Бертни таулулары революциягъа келиулерини юсюнден жазылгъан «Адилгерий» деген повести суратлау жаны бла «Бекирден» кёп да къолайлыды. Анга кёре, чыгъармагъа салыннган проблемала да къыйматлыдыла.

Мен бу статьяны жаза туруп, стол юсюнде Бертни жангы романы турады. Алыкъа андан типография бояуну ийиси кетмегенди. Берт Гуртуев жангы романына «Жангы талисман» деп атагъанды. Ол халкъны жангы жашаугъа келген жолун къргюзтген уллу историялы полотнуду. Композиция жаны бла роман эки бёлюмден къуралгъанды. Романны биринчи бёлюмюнде XX ёмюрню башында малкъар обществолада жашау чойреликлени къалай къатыланнганлары, тау тарлагъа революция сезим къалай жайылгъаны суратланады. Экинчи бёлюмюнде Октябрь революцияны хорламы бла граждан уруш кёрюнеди. Берт Гуртуев жалан бир бирге къажау кючлени сермешулерин къргюзтюп къоймай, къылыкъланы

сермешиулерин кѣргюзтюрге, халкъны жашауунда болгъан кыбын ишлени юсюнден айтыудан аланы суратларгъа ётеди.

Романда Ибрагимни революциягъа жолу – малкъар халкъны революциягъа жолуча суратланады. Ол кѣп затны ангылап, жангы жашау ючюн кюрешчиге ёседи. Ол, авторну оюмуна кѣре, романны ёзегин тутхан жигитди. Анда халкъ революцияны кыурагъанланы жарыкъ сыфатлары – аланы жигитликлери, огъурлулукълары, чомартлыкълары, ниет жаны бла кыатылыкълары жыйышдырылгъанды. Романда бек баш ниет жюкню элте, Ибрагим адамланы кыайгъыларын, жюрек жарсыуларын билмеген, хар жаны бла да тюз сѣзню сѣлешип туруучу адам болуп кыалмайды. Ол кыарангы болса да, революцияны ишине таза жюреги бла ийнанган, партияны эм халкъны ишине битеу жашауу бла берилген адамды.

Кѣргенибизча, Берт Гуртуев кесини 60-жыллыкъ байрамына чыгъармачылыкъ жетишимле бла тубейди. Мындан он жыл алгъа СССР-ни правительствосу аны литературада уллу кыыйыны ючюн «Сыйлылыкъны белгиси» деген орден бла саугъалагъанды. Кѣп болмай газетле Берт Гуртуев ол орден бла экинчи кере да саугъаланганыны юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указын басмалагъандыла. Берт Гуртуев халкъны ыразылыгъын да, правительстволу саугъаланы да башха иште, сѣз ючюн, жарыкъландырыу иште кыыйыны ючюн да алыргъа боллукъ эди. Ол тилни алаамат алими болургъа боллукъ эди... Алай ол литератураны сайлагъанды, 40 жылдан артыкъ заманны ичинде анга алжаусуз кыуллукъ этип келеди. Алай алыкъа да аны кыаламы гумух болмагъанды. Аны себепли биз, аны фахмусуна, ана литературабызда кыыйынына намыс бергенле, аны байрамында аны кыыйыны зыраф болмагъанын, гитче халкъына жарагъанын айтыргъа боллукъбуз, биз энтда аны кѣп жылланы ишлерин сюйгенибизни билдиребиз.

Алим Тѣппеев, КъМР-ни халкъ жазыучусу.

1970 ж.

ЖЮРЕКНИ ЧОМАРТЛЫГЪЫ

Кыарангы кече, жауун да жауа, кыалын чырпыны жырып, не да хурулу тик таугъа ёрлей баргъан кыыйынды. Аны ким да биледи. Алай, биринчи болуп жол ызлай, жол сала баргъаннга уа ол бютюн да кыыйынды. Алай баргъаннга чырпыны ахыры болмагъанча, тауну уа тѣппеси бийикден бийик бола, ол сенден узакъдан узакъгъа кете баргъанча алай кѣрюнеди.

Ол кыыркъарда, кюз арты сууукъ кече, кыысыр кыаяны башында, ышыгъына кыысылыргъа таш да тапмай, жамычысыз кыалгъан сюрюучю кибикди. Аллай кече анга ёмюрде да танг атмазлыкъча, алай узун кѣрюнеди. Болса да, тангны атханы, ызы бла кюнню тийгени сюрюучюге кюч-кыарыу береди, жюрегин кыууандырадыла.

Малкъар литература кесини жолун кѣп кюсеп, алай кыыйналып тапханды. Белгилисича, малкъар литератураны мурдорун закий Кязимсалгъанды. Суратлау сѣзюбюзню андан ары айнытыуну уа биринчиле болуп Сагид Шахмурзаев, Саид Отаров, Берт Гуртуев, Салих Хочуев, Ахмадия Ульбашев кыолгъа алгъандыла.

Бюгюн КЪМР-ни халкъ жазыучусу, республиканы искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу Берт Гуртуевха 75 жыл болады. Ол битеу жашауунда миллет литератураны айнытыугъа къуллукъ этгенлей келеди. Халкъыбызда аны къыйынына ахшы багъа береди. Берт аллай фахмулу жазыучуду.

Културабызны, литературабызны ёсдюрюуге эм жамауат ишлеге ол кесини жашаууну элли беш жылын бергенди. Халкъны жарыкъландырыугъа да кёп къыйын салганды, устаз болуп, сабийлеге дерс бергенди, алагъа окъуу китапла жазганды.

Билим – таркъаймазлыкъ шауданды. Отузунчу жыллада таулу сабийлеге билим бергенледен бирлери болгъанына Берт энтта да къууанады. Ол заманлада бюгюнча жарыкъ, уллу школла жокъ эдиле, окъуу китапла, тефтерле жетишмей эдиле. Саулай классха бир не эки окъуу китап жетгенди. Болса да Берт кибик халкъ устазла кеслерини борчларын намыслы толтургъандыла.

Бертни «Жарыкъ ёнле» деген биринчи назму китапчыгъы 1934 жылда Нальчикде чыкъгъанды. Ол жыл окъуна Берт СССР-ни Жазыучуларыны союзуна членнге алыннганды.

Малкъар поэзияда Кязимни Солтан-Хамитни юсюнден Бакъсан къалада чыкъгъан поэмасындан сора Бертни китабы биринчи энчи китапчыкъ эди. Поэт жангы совет жашауну жарыкъ тангы берген къууанчны суусабындан къанып, Лениннге, партиягъа ыспас эте, жарыкъ ёню бла жырлай эди. Андан берисинде Берт Исмаиловични литература жолу къыйын болгъан эсе да, ол жолдан таймай, не арымай, не талмай ишлейди, жазыучу деген атын бийикде жүрютеди.

Берт кёп китап жазганды. Аны «Адилгерий» деген повести, «Жангы талисман» деген романы, «Мени жырым», «Жарыкъ танг», «Шуёхла арасында», «Чомартлыкъ», «Таула чакъырадыла», «Сайлама» деген китаплары малкъар окъуучулагъа угъай да, къыралыбызда да белгилдиле. Аланы асламы орус, украин, латыш, къабарты, чечен, ингуш, осетин тиллеге кёчюрюлгендиле.

Кёп сахарлада, элдеде жашагъан совет адамла бизни республикабызны, аны жомакъдача тауушлукъ табийгъатын, буз чокайлары кёкге жетген тауларыбызны бек сюедиле. Ала бизни жашауубузну, адамларыбызны жигер урунууларын, ахшы адетлерин, төрелерин, литературабызны, басманы, радиону, телевиденияны юсю бла биледиле, кёплери келип да кёредиле. Бу иште, айхай да, Бертни китаплары да алагъа уллу болушлукъ бередиле.

Уста назмучу Берт кёп жыр да жазганды. Ленинни, партияны, Кировну, колхоз жашауну юсюнден жазгъан жырлары эртдеден белгилдиле. «Шофёрну эртденлик жыры» уа халкъ жыр болуп къалганды.

Кюйсюз душман мамыр жашагъан Ата журтубузгъа от салып киргенде, Берт къолуна сауут алып, анга къажау сюелгенди, фашист ёлетден къыралыбызны къутхарыр ючюн жанын-къанын аямай сермешгенди. Ол жылладан сора Берт жазыучулукъ ишин бютюн къаты бардырады. Урушда кеси сынагъан, кеси кёрген затланы юслеринден кёп эм магъаналы чыгъармала жазганды. Аланы баш ёзеклери – дуня энди урушну сыналасын, аны оту ёмюрге да жанмасын, адам улу мамырлыкъда къууанч бла жашасын деген магъананы тутадыла.

Бизни Берт кѣп жерледе – школлада устаз, районону таматасы, китап басманы баш редактору, Жазыучулары союзуну председатели, альманахны редактору болуп ишлегенди. Къайда да кеси борчуна уллу кѣллюлюк этмегенди, не заманда да ол тизгинли, низамлы адам болгъанлай келеди. Аны ол ишанлары кѣбюбюзге бюгюн да юлгюдю. Къайсын айтычулай, тырнаргъа кюрешгенледе Бертден юйренмегенибиз хазна жокъду. Жазгъанында чий къалгъан, кѣлю ушатмагъан азчыкъ да бир затчыкъ окъуна болса да, Берт алайны тынгылы этгинчи, тамамлагъынчы тынгысыз болгъанлай турур. Мени сартын, аллай тынгысызлыкъгъа ким да сукъланырчады.

Берт Гуртуев миллетлени, литератураланы араларында жюрюген шуѣхлукъну кючлендириуде да кѣп зат этгенди. Ол Пушкинни, Лермонтовну, Шевченкону, Навоини, Маяковскийни эм башха кѣплени ёлюмсоюз чыгъармаларын малкъар тилге кѣчюргенди. Берт аланы терен, философия магъаналары бла бирге, от жюрекли зынгырдауукъ кючлерин, назму субайлыкъларын да сакълагъанды.

Айтханыбызча, Берт жамауат ишге да тири къатышхан адамды. Партияны район эм шахар комитетлерини къауумуна, халкъ депутатларыны Советлерине депутатха кѣп кере айырылгъанды. Партияны, урунууу, урушну да ветераны Берт Исмаилович жаш тѣлюню партиягъа, Ата журтубузгъа кертичиликде юйртир ючюн эринмей кюрешеди. Ол ишчи коллективледе, колхозчулада къонакъда терк-терк болады, ала бла сѣлешеди. Ол тюбешиуле аны кесине да уллу хайыр береди. Ол алада кесини жангычыгъармаларыны жигитлери бла танышады, аланы къылыкъларын, энчиликлерин кѣреди.

Ана тилибизни тазалыгъын сакълар ючюн Берт кѣп иш этеди. Аны себепли биз анга бютюн да бек хурмет беребиз. Партияны обкомуну эм республиканы правительствосуну оноулары бла Салих Кумуков бла бирге Берт Москвагъа барып, ана тилибизни латин алфавитден орус алфавитге кѣчюрюр ючюн уллу иш бардыргъанды. Восток халкълада биринчи болуп, 1937 жылда малкъар жазма орус алфавитге кѣчюрюлгенди. Бюгюн да бизге ол къуллукъ этеди.

Урушда эм мамыр жашауда уллу къыйыны ючюн Берт Гуртуев Ата журт урушну ордени эм «Сыйлылыкъны белгиси» орден бла да эки кере саугъаланганды.

Берт Исмаилович 1934 жылда СССР-ни Жазыучуларыны биринчи съездине къатышханды. Анда Горькийни, Стальскийни, Серафимовични, Фадеевни, Шолоховну, Джамбулну, А.Толстойну, Тихоновну, Эренбургну, Асеевну эм башхаланы кѣргенди, бир къауумлары бла ушакъ да этгенди. Съездде айтылгъан, Горькийден эштген сѣзлери Бертге элли жылны ичинде кюч-къарыу бергенлей келедиле.

Туугъанлы 75 жыл эм да литература-жамауат ишине 55 жыл болгъаны бла Бертни къызыу алгъышлай, бизни жангы китапла бла кѣп жылланы къууандыр дейбиз.

Жанакъаит Залиханов, КъМР-ни халкъ жазыучусу.

1985 ж.

АДАМЛЫКЪНЫ ДЕРСЛЕРИ

Бюгюнлюкде да адабиятыбызда хайырлы ишлей келген шуѣхуму бир айтханы нек эсе да унутулмайды. Иш а былай болгъан эди.

Экибиз да, кабинетде олтуруп, ушакъ эте тургъаныбызлай, бир отставкадагъы полковник (дюгерли болгъанын билеме, жарсыугъа, тукъумун а эсиме тюшюралмайма), - урушда аны башланган сагъатындан Хорлам кюннге дери болгъанма, андан сора да Совет Аскерде он жылдан артыкъ къуллукъ этгенме, эскериулерим кепдюле, аланы китап этип чыгъарыргъа болушуругъузну тилей келгенме, дейди. Бизни уа ол жыллада алай эркинлигибиз жокъ эди, анга башындан энчи оноу керек бола эди. Ёшюню толу орденлерине къараялгъан да этмей, уяла, онгубузну ангылатыргъа кюрешебиз. Полковник кетгенден сора, шуёхум бла мен ауур тынгылауда иги кесек олтурабыз.

- Аны оноуу мени къолумда болса эди,- дейди шуёхум, терен ахтынып, башын да кётюрмей, - ол ачы урушну жаханым отунда айланганланы бирине къалдырмай, тарх деп ушкок атмагъан эсе окъуна, къыралны бек сыйлы саугъасын бердирир эдим!.. Ол къямада айланганланы жүректери кюймегенди, ала адамлай къалгъандыла! – деп керти кёлү бла сёлешди шуёхум.

Гуртуланы Бертни юсюнден бир къауум сёз жазаргъа олтургъанымда тюшгенди ол кюн мени эсиме. «Ол къямада айланганланы жүректери кюймегенди, ала адамлай къалгъандыла!» - деп сейирсиннгени алдыргъанды къолгъа къалам.

Бюгюн мен толу ийнанама, окъуучуланы да чакъырама ийнаныргъа: ол оноу мени шуёхуму къолуна берилсе, Бертни алгъан саугъаларына бирси аскерчиледен энчи дагъыда бир жарагъан саугъа къошулур эди. Ол да Берт ушкок отдан къалынланган хауаны бирсилеча жутхандан тышында жаш аскерчилени устазлары болгъаны ючюн да угъай.

Жазгъан назмуму

Жарты къояма,

Толу жазарма бир кюнде! – деп атакагъа чабып кетип, артта сау къалгъан солдатла тынчайгъандан сора дефтерчигине:

Урушну от жылларында

Тенг болгъанса сюнгюге,

Жауну хорлар жолларындан

Билмегенсе тюнгюле, - деп, къаламына ёхтемленнген тизгинле жазгъаны ючюн да угъай. Ата журтларын жанларыча суйген, халкъларына сюнгю бла, анга тенгleshдирилгенкъалам бла да къуллукъ этген назмучуланы кёбюсю этгенди алай. Малкъар назмучуланы уа аладан дагъыда бир уллу энчиликтери – ала Ата журтну атындан аманлыкъчы оноучула миллетге салгъан жалгъан айыпны да кётюргендиле. Алагъа да ол мени шуёхум берирге айтхан саугъа артыкълыкъ этерик сунмайма, бийик адамлыкъ аланы илишанлары туююлдо дерге да кишини тили айланмаз. Былайда уа сёз Бертни жүрегин сунмай тургъанлай къалтыратхан ишни юсюнденди.

Орта Азияны «чыгыр башдан къурт агъызгъан» кюнлеринден бирлеринде Берт юйге къайтып келе болгъанды. Бармакълары жарылгъан уллу арыкъ къолун алгъа созуп, бир бирге жабышхан къургъак эринлерин кючден ача, ол къызыу хауа ёпкелерин кюйдюргенден солууун да иги алалмай жётел этерге кюреше олтургъан садакъачыны эслейди. Кенгден окъуна хуржунларын къармай келип, ахыр ахчачыгъын аны эрттеден бери да суу кёрмей тургъан къол аязына салады.

Садакчачы анга ыразылыгын да айталмайды, тамагын букъудан ариуларгъа кюреше: «Кауказ, Кауказ...»,- деп къарыусуз шыбырдайды. Ол битеу кёчгюнчюлюге бирча багъалы сёзню айтханына кёре, Берт аны чеченли болгъанын ангылайды. Бу адамгъа ахча керек тюйюлдю, анга болушурукъ башхады деп, Берт юйлерине чабады.

Насыпха, карточкала бла берилиучюётмекни ол кюннго мардасын алып тура эдиле. Мычымай, ётмекни жартысын сындырып, кьойнуна кысханлай, садакчачы олтургъан жерге, талакъ солуу этип, жетеди. Алай... Садакчачыгъа Берт сабийлерини аууз кьабынларындан юзюп келтирген ётмек юлюш да болушалмады; назмучуну ахчасы кьарт чеченлини кьолунда Туугъан журтуна кьайтыргъа берилген эркинлик кьагъытча кысылгъанлай кьалады...

Назмучуну жюреги уллуду, ол дунияны кьууанчын, жарсыуун да сыйындырады ары, дейдиле. Ары дери кёрмеген кавказчыны узакъ кьумлу орамда ажымлы ёлгени Бертни жюрегини жаны бла эсленмей озгъан болмаз. Алай Туугъан жерлери кёзлерине кёрюне, тансыкъдан солуулары тыйыла жашагъан кьартла, жашла, сабийле мингле бла эдиле. Урушдан жашларын, кьарындашларын, эрлерин, аталарын сакълагъанла да мингле бла эдиле. Таза ниет чомарт халкы ёсдюрген таулу назмучу аланы да кёргенди, ала да чанчдыргъандыла жюрегин, бирин да унутмагъанды, унутурукъ да тюйюлдю ол. Аны билип, анга ийнанып этгенди Бертни литература жигити кьарт Чёпе да осуятын:

*Балам, жашларым урушдан келселе,
Неда уруш отунда жан берселе,
Мен эштмейин кьаллыкъ сунмай кьабырда,
Бауурланып, кьабырыма шыбырда...*

Андан бери алтмыш жыл озгъанды. Кюрешни, жарсыуну, хорламны, кьууанчны да жыллары. Ата журтубуз – Малкьар – экинчи кере туугъанды. Кьарт солдат, жашжюрек назмучу да алтмыш жыл жарыкъ назмуларын тизе аллыбызда барады.

*Кьайда жюрюсем, кьайдажашасам да,
Омакъ кийинсем, иги ашасам да,
Аз болса да танышым, нёгерим,
Жюрегимде жюрюйдю Туугъан жерим.*

Таулулагъа кьууанч кьарылгъач болуп келген «Жашауубузну байрагъы» деген китапда басмаланган юч-тёрт назмусундан шёндю чыкьгъан ючтомлукъ сайламаларынадери жалан бир тизгини кьалмай халкына хайыр кьуллукъ этеди. Адабиятны битеу жанрларында жетишимли ишлейди, сёзге кызыгъанчды, тилге устады.

Кьыргъызда ол биринчи китапны чыгъаргъанла Бертни юсюнден: «Кьарачай-малкьар поэзияны ёсюмюне иги хайыр келтирген, тилге уста поэтлерибизден бириди»,- деп жазгъандыла. Ол заманда аланы керти айтханларына бюгюн да биз кесибиз шагъатбыз. Фольклор бла жазма адабиятыбызны арасына салынган тынгылы кёпюрню ишлегенледен бири Гуртуланы Берт малкьар адабиятны бёкем чигинжисиди. Бюгюн да аны бир кишиге ушамагъан ауазы отузунчу жылладача шатыкды, жарыкды.

Уч, жырым – акъ кёчюрчюнюм, кьанат кер,

*Тыйылмай, ёт желли тауну башындан!
Сюйген халкъыма, баш уруп, салам бер
Туугъан жерини кертичи жашындан.*

Энди биз да назмучу алай суйген халкъны бир инсанлары эсек, адетдеча, ёрге туруп саламын алайыкъ, жерибизни кертичи жашына жашау, саулукъ да тилейик! Сора бу таулада Берт танымагъан къарыш жер да не хазна болур. Алай эсе уа тамата назмусунда бизни тауларыбызда бир алапат шаудан бар хапарын айтады.

*Къара шаудан – эр жигитни
Умутуна жетдирген,
Жомакъдагъы баймакъ атха
Къуш къанатла битдирген.*

Эр жигит Берт Къара шаудандан иги адамыча ичсин да, унутларыны энтта бир бийигине жетсин!

Ол жаханым отунда айланганлагъа къыралны бек сыйлы саугъасын бердирирге айтхан шуёхум да сау болсун. Литературабызны таматасын махтаулу жыллыгъы бла алгъышлай, ол шуёхума айтама: Бертни биз бералмазлыкълу саугъасы барды – халкъны суймеклиги! Анга бир тюрлю багъа жетмейди!

1996 ж. **Ибрагим Гадиев, «Эльбрус» китап басманы башчысы, жазыучу.**

НИЕТ БАЙЛЫКЪНЫ ЖАРЫГЪЫ

Гуртуланы Исмаилны жашы Берт малкъар литератураны мурдорун салып, аны айнытыууна уллу юлюш къошхан адамларыбыздан бириди. Анга бюгюнледе 85 жыл толгъанды. Ана литературасына бла культурасына, жарыкъландырыугъа бла окъутуу-юйретуу ишге тохтаусуз къуллукъ этип келгенли уа 65 жылдан аслам болгъанды. Ол къадар заманны ичинде миллет ниет байлыгъыбызны ёсдюргенди, кесини жарыкъ суратлау-эстетика межамын ишлеп, къайсы бирибиз да ары кирип, дунияны шартларына жангы кёзден къарарча этгенди. Алай Бертни суратлау-эстетика межамы бла байламлы ыразылыгъыбызны билдире, бусагъат зманны къыйын энчилигини юсюнден айтмай да жарамаз. Нек дегенде, арт тогъуз-он жылда социалист къырал къурулушха кёз къарам башха бет алгъанына кёре аны заманында аякъланган литератураны къыйматын тюшюрюп, учуз этерге кёпле кюрешедиле. Алгъын «акъды» деп, ёхтемленип, байракъ этип тургъан ниет байлыкъларга къарады деп, огъурлулукълуу бла кюйсюзлюкню, жигитликни, кишиликни бла сатхычлыкълны араларында чек болмагъанча кёргюзтюрге итинип. Ёсюп келген тёлюлени эслерин, сезимлерин айнытып, Ата журтларын, халкъларын сюерге юйретген кёп айтхылыкъл жазыучуланы атларын бырнаклап, искусствону эшик артына чыгъаргъанлары да белгиледи. Ол жаны бла бютюн да Октябрь революцияны, инсан урушну жылларында туууп, совет власть бла бирге ёсген жазыучулагъа бла поэтлеге керексиз сёз жетгени да кертиди.

Алай былайда айтыргъа тийишлиси: заманны, тарых жюрюшню энчилигин, аны ниет кюрешин эсге алмай, литературагъа багъа бичип, кесамат этерге итинмеклик жахилликден ары элтмейди. Башха жаны бла къарагъанда уа «совет литература» деп социализмни жылларында къуралгъан сёз искусствону ыспассыз этерге кюрешгенле, баям, литератураны – саулай да чыгъармачылыкъл ишни – ёзюлюгюн

бла энчилигин толу ангылаялмай «хапар айтадыла», Гуртуланы Берт да Совет власть бла бирге ёсенди. Властьны бла кырал идеологияны жахил келегилери да кёп кере да жангылгъандыла, алай, белгилегенибизча, къачан, не заманда, къаллай идеологияны кезиуюнде жашагъанды поэт, жазыучу деп, соруу салынып, чыгъармачылыкъ ишине анга кёре багъа берилмейди, фахмусуна бла ниет тазалыгъына кёре бичиледи багъа. Гуртуланы Бертни табийгъат берген фахмусу жарыкды, халкына, жашагъан кыралына суймеклиги уллуду, ниети бла умуту бийикдиле, тазадыла. Ала аны алдамагъандыла. Ол себепден чыгъармаларыны нюрю тёлюледен тёлюлеге ёте барлыкды.

Фахму бла закийлик онгмазлыкъ хазна, байлыкъ болгъанларын халкъ иги биледи. Алай адамны ол шартлары адеплик, сабыр, эслилик дегенча илишанла бла бирикмеселе, жамауатны жүрегине жол ишлеген кыйынды. Жарыкылыкъ бла жылыу бирикгенчады ол. Бютюн да бизни халкыбызда. Угъай, бизни халкыбыз башхалагъа ушамайды, аны излеми энчиди, демейбиз. Алай аз санлы халкъ бирге кысылып жашай келгени бла байламлы адамларын бетден бетге таныгъанды. Фахмуланы ишлери бла тышындан шагъырейлениую бла чекленмей, кылыклары да биле, кёре келеди.

Ол кертиди: малкъар халкъны жамауаты фахмулу, хунерли адамны ишине багъа биче, аны кылыгъына бек къарайды. Айхай, биз былайда аллай ёнчелем асыры такыр болгъанын белгилесек да, анга эс бурмай кюяргъа жарамазлыгъын унутургъа керек туююлдо. Ол жаны бла къарагъанда, жазычулукъ хунер халкъгъа бек туура, белгили хунерледен бириди. Жазычула кеслери да аны кёз туурасында жүрөйдюле. Анга кёре уа, биз не ары-бери десек да, уллу миллетлени бла аз санлы халкъланы жазычуланы борчлары бирча туююлдоле: сёз ючюн, орус миллетли жазычуну чыгъармаларына кесамат этгенде, жаланда суратлау-эстетика кюлайы эсге алынады. Малкъар литературагъа да ол излем башды, болса да, жамауат аны бла чекленмейди, деп, биз кёлкълды этерча туююлбюз. Суратлау чыгъармаланы борчларындан бири жаш тёлюню ариу кылыкыгъа, таза ниетлиликге юйретирге эсе, аллай борчдан жазычуну кесин да жамауат азат этмейди. 18-чи ёмюрде окъуна французлу алим, назмучу Буало кылыгъы-ылыгъы ариу болмагъан адам чыгъармачылыкъ иши бла окъуучусуна дерс берирге бош кюрешеди, деп жазгъанды. Чыгъарманы ниети, насихаты аны жазгъанны кылыгъы, ашауу-жашауу бла бирге келиширге керекдиле, дегенди ол. Литератураны айныу, ёсюу жолунда иш хар заманда айтылгъан излемге сыйынып бармагъанды – аны сылтаулары кёпдюле. Алай ол излем бюгюнледе да кесини мардалыгъын тас этмегенди. Малкъар литературада уа анга сакълыкъ бютюнда ёсенди.

Биз литератураны, чыгъармачылыкъ ишни ёмюрледен келе келген жоругъун сагъыннганыбыз Гуртуланы Бертге 85 жыл толгъаны бла байламлыды. Китаплары бла окъуучуланы ариу кылыкыгъа юйретирге итинип, ёз жашауунда да жүрегинде экиликге жер кюймагъан Гуртуланы Исмаилны жашы Бертге биз энчи ыспас чыгъарып, хурмет этерге тийишлибиз. Ариу тилли, айтырын ёнчелеп айта билген, сабыр акъыллы Бертни мангылайы къайсы бирибизге да ачыкды. Жюрегибизде фахмуну бла усталыкыны отун бет жарыкылыкъ, намыслылыкъ бла

бириктирип, жаш төлөгө юлгю болуп жашап келеди. Көп жылланы устазлыкь этип, жамауатны жарыкьландырыугьа да уллу юлюш кьошханды. Тап, класслагьа кирип, кьолуна китап алып, сабийлеге дерс бергенин айтмасакь да, Гуртуланы Берт жюрюшю-турушу бла, сёзюне кертичилиги бла алагьа устазлыкь этгенлей турады. Кьылыкь-ылыкь жаны бла ариу дерсен сыйлы иш а хазна болур. Алай Берт махтаулу инсанлыкь илишанларын чыгьармачылыкь иши бла жарытмаса эди, биз бюгюн аланы юсюнден энчи айтмаз эдик. Малкьар халкьны суратлау литературасыны мурдорун салгьанладан бири болуп, аны от жагьасын ышыра келмесе эди.

Гуртуланы Берт малкьар литературагьа 20-чы жыллада келгенди – отжагьасы энди тиргизиле башлагьан литературагьа. Жаш поэтни борчу уллу эди. кьыйын эди: жангычылыкьла бла бурундан кьалгьан төрелебетден-бетге тюбешген адамла миллет төрелени ыспассыз этип, Октябрь революция бла байламлы келген илишаннга табынган фикирин, дунягьа ёз кьарамны политика ёнчелем унукьдургьан инсанларыны ашау-жашауларына, оюмларына, сёзге усталыкьларына да политика марда сала эди. Халкьгьа, аны культурасына кьуулукь этер ючюн, уланлыкь этер ючюн уллу эслилик, батырлыкь бла сабырлыкь керек эдиле. Айхай, жазычуланы бир бирлери заманнга ийнанып, аны тузагьындан чыгьалмагьанлары да кертиди.

Аллайлагьа айып салырча да туююлдо; жазычу жүрек ийнаныууна кёре суратлайды жашауну. Берт да кеси заманыны адамы эди, аны излемине, борчларына табылгьан. Болсада биз бюгюнледе ызыбызгьа кьарай, озгьан жашауубузгьа багьа биче, Берт жалан да такьыр политикагьа бойсунуу бла чекленмегенди, литературагьа кьуулукь этгенди дерге борчлубуз. Бек махтаулу шартларындан бири уа Ата журтуна, халкьына кьызыу суюмеклиги эди.

Ой, туугьан жерим, туугьан жерим мени,

Суюмей кьалай кьояр эдим мен сени, - деп, бош айтмагьанды поэт.

Была артдаракь тагьылгьан назму тизгинле эселе да, биринчи атламы бла жаратылгьан суюмекликни, ниет тазалыкьны тизгинлеридиле. Ол суюмеклик тюзлюк байрагьы жарытхан туугьан жерине эди. Айны жарыгьы, кюнню жылыуу да башхача кёрюнюп, тау череклени шууулдаулары шош, бешик жырча эшитилип башлагьан туугьан жерине. Алай урунган жамауатны кюн кёргенине сугьанакьлыкь этип, насыбына табан кётюрюрге кюрешгенле да аз болмагьандыла. Тюзлюкню, жангы жашауну аладан кьорууларгьа, жамауатха уа жангычылыкьны кьыйматын толугьа ангыларгьа керек эди. Гуртуланы Бертни суратлау сёзю, ол сыйлы борчну толтура, кьанат кьатдыргьанды. Кьанат кьатдыра, кере, жамауатха билеклик этгенди. Жашау жазычугьа кесича борч салады, излемлерин тюрлендире, алай саркьады. Гуртуланы Бертни жазычулукь, чыгьармачылыкь насыбы аны ангылауу бла байламлы болгьанды. Анга кёре уа, поэт чакьырыугьа, насийхатха, душман бла кьарангылыкь, жажиллик бла ачыкь айтышыугьа кёбюрөк эс бёлгенин ангылап, тюз багьа берирге тийишлибиз... Не ары, не бери деп тартышсакь да 20-30 жыллада шарт сёз, кимни ким болгьанын толугьа ачыкьлагьан сёз бек керек эди.

Ичгини, мюлкню ичерсе,

*Халкъгъа аман ыз бичерсе,
Санынга палах салырса,
Саусузлукъ кѣрюп, къалырса... («Ичгичиге»)*

Неда:

*Илму бла жер жарырбыз,
Булутлагъа учарбыз.
Умутха шашмай барырбыз,
Кюн жарыгъын ачарбыз... («Ликпунктлагъа жюрюгюз»).*

30-чу жылла урунуугъа табынган, урунуу юсю бла къыраллыкъны аякъландыргъан жылла эдиле. Урунууда жахилликден, осал «къылыкълыкъдан», хыйлялыкъдан бла миллетчиликден тазаланыу, сѣз ючюн, орус литератураны орта жаухары эди, аны рухийин белгилеген шарт эди. Урунуу бла адамланы байламлыкъларын кѣргюзтюу, урунуу «къазауатха», «сермешча», классла аралы урушха тенг этип. ачыкъларгъа итинмеклик орус литературада чыгъармаланы (артыкъ да романланы) сѣз, суратла мадарла сайлауларын энчилеп тохташдыргъаны да белгилиди. Малкъар литература туура ол ыз бла айнымагъан эсе да, урунуугъа уллу кѣллю тюйюл эди: Гуртуланы Берт да, айхай, урунуу, жашауну, ариу къылыкъны, ол угъай, миллет даражаны тутуругъуна санап, аны юсю бла чыныгъыргъа, иште тири болургъа чакъыргъанды. Иш юсюнде тирилик а инсанлыкъны бла тазалыкъны кюзгюсю эди:

*Ишлегенни кѣлю жарыкъ,
Минген аты болмаз арыкъ,
Эринчекни жокъду ашы,
Тозуранды юсю, башы... («Колхоз жашау»).*

Урунуугъа уллу кѣллююк – уручулукъну тамырландыргъаны белгилиди, хыйлялыкъны бла уруш-тюйюшню, ачылыкъны бла къылыкъсызлыкънысылтаууду. Ол себецен Гуртуланы Бертни чыгъармаларында «гудучула», «гудукала», «ичгичиле», «бузукъчула» - барысы да ишден къачхан адамладыла, эринчекле. 30-чу жыллада жазылгъан махтаулу повести – «Бекирде» - сѣз ючюн, Берт ишден къачхан адамны инсанлыгъын, акъылын, эин тас этгенге тенглеширип кѣргюзтеди. Поэтни «Чалгъычыла» деген поэмасын окъугъан а, керти да, Берт жашауда хар нени да урунуу бла ёнчелейди, олду аны бийик умуту, адамланы танытып, бирликлерин ёсдюрген деп, кесаматларыкъды.

Билим керек кимге да,

Хар ишни да эби бар, деп жазады автор. Баям, Берт чыгъармачылыкъдан тышында да, хар не тюрлю усталыкъны да толу ангылагъан, ол ангыламына да сакъ къарагъан адам болур. Аллай шартсыз поэт чалгъычыланы ишлерин, оюнларын бла кюлкюлерин, бир бирге чурмларын, жюрек учунууларын да ол халда кѣргюзталмаз эди – уллу суймеклик бла, усталыкъ бла.

Аны бла бирге Гуртуланы Берт ишни кѣз бла кѣргюзтюрча, къулакъ бла да эшитип, къууанырча суратлай билгенин айтыргъа керекди:

*Жашла талкъы басалла,
Талкъы тюню тендирип,
Чабырлыкъла ишлейле,*

«Къыжыу-къыжыу» этдирип...

Неда:

Аны жохар чалгъысы

Чыкъ агъызып барады...

Дагъыда:

Сёдегей тизилишип,

Чалгъычыла баралла.

Кюн кёзюнде чалгъыла,

Кёкча жашнап, жаналла.

1950 жыллада Къулийланы Къайсын Бертни «Чалгъычыла» деген поэмасына уллу багъа бичгени барыбызгъа белгилиди: «Халкъны жашауун андача кенг Гуртуев бир заманда да кёргюзтмегенди. Поэмагъа реализмни мухуру тынгылы салыннганын кёребиз. Анга бизни халкъыбызны ишлеу, жашау халы, къылыгъы, оюну, кюлкюсю, чамы киргендиле», - деп жазгъанды Къулий улу.

Ол кертиди. Алай «Чалгъычыланы» бийик суратлау даражагъа чыгъаргъан энчиликлеринден бири – урунууну къууанчын ачыкълауда Бертни чынтды усталыгъыды. Бусагъатда поэманы окъуй, озгъан заманланы бюгюнню кюнле бла тенгледирип, урунууда табылыннгъан зауукълукъ къууанч бла сезимле узайгъанларына жарсымай да къалмайса. Бютюнда эндиги жаш тёлю, ол къууанчдан, биригип урунуудан да азатлана баргъаны эсге тюшюп, поэманы жап-жангылай тургъанына ыспас этесе.

Алай жазыучуну жазыучу этген заман бла тенг атлай, аны жалан да бюгюнню борчларын толтура билмеклик туююдю. Эштада, былайда сёз алгъаракъ къарай билмекликни юсюнден барыргъа керекди. Берт Исмаилович, ол жанын алгъанда да, сыйлы жюкню кётюрюп келгенледенди. Башха сёз бла айтсакъ а литературада саясат жютюлюкню бла ниет эслиликни эстетика сезиминден айырыргъа жарамагъанын, айырса, чыгъарма акъсагъанын поэт эртте ангылагъанды. Сёз ючюн, 30-чу жыллада жазылгъан биягъы «Бекир» деген повестни алыгъыз. Чыгъарманы ниет магъанасы бизни бюгюнню ангылауубуз бла, социалист, колхоз къурулушха жангы кёз къарамыбыз бла тынгылы келишеди. Аны баш жигити Бекир жалан да эринчекликни бла хомухлукъну ачыкълау бла чекленмейди. Бекирни ол илишанларына эс бура, жаш автор жангыз аны терслемейди: жангылычла, ажымлы атламла Октябрь революцияны, социалист жашауну кесинде да болгъанлары бюгюнледе къайсыбызгъа да баямды. Халкълагъа эркинлик, тенглик берир муратда, Октябрь революция мюлк къурай, ишлей билмегенлени баш этип, мюлкюлеге асыры оздуруп налат бергени, аланы тюп этерге итиннгени кертиди. Бекирча жажилле уа Октябрь революцияны ниетин терс ангылап, аны «къолайлыла къолайсыз болурла, жарлылауа хар не жаны бла да онглула болурла» деген чакъырыуун жашауда бардырыргъа кюрешгендиле. Алгъын, Октябрь революциягъа дери, дуния байланы эсе, энди ол сизниди, оноу, эркинлик да сизни къолугъуздады, энди сиз жашаргъа керексиз ырахат, къыйналмай деген терс ниетге социалист политика юйретгенди Бекир кибиклени.

Гуртуланы Берт хар фахмулу жазыучуча, поэтча, излеуню къыйын жолундан таймай келеди. Ол жолда жазыучу литературабызны суратлау кючюн кётюргенин,

аны мурдорунда бек кыйматлы ташладан бирин салганын, битеу кючюн, эсин анга бергени шартды. Бертни поэзиясы халкь лириканы жумушакълыгынын, ариу макъамлылыгынын, кьанат женгиллигин, лакъырдагы суйген поэзияды. Кёз жютюлюк, табийгъатха, туугъан жерини тамашалыгына тийишли суратлау мадарла, бояула энчи ызын белгилегендиле:

Ингир къарангы бет алды,

Таудан аяз келеди.

Къара тауну тейпесинде

Жарым ай сюеледи.

Поэт туугъан жерини шорха макъамларыны, кырдык, чапыракъ, шыбырла, шабардауларына да сакъды:

Жел сюрюп келген жауунла

Таракъ-таракъ жетдиле,

Терекледе чапыракъла

Шыбыр-шубур этдиле.

Бертни поэзисында класс сезим да тийишли жер алганы баямды. Алай, башында белгилегенибизча, поэт суратлау-эстетика сезимге да бир заманда уллу келлю болмагъанды. Анга кёре уа жазыучу хар не тюрлю жанрны да кесине тынгылы бойсундура биледи. Ол окъуучулагъа масхара, сатира назмуланы авторуча, жумушакъ лириканы, жырланы, эпикалы поэмаланы устасыча белгиледи. Аны прозасы – «Бекир», «Адилгерий», «Жангы талисман» деген повестлери бла романы, дагыда кёп хапарлары, «Чалгъычыла» деген поэмасы малкъар халкьны тарыхыны бек кыйматлы кезиулериине жораланып, суратлау сёзюбюзню бети чыккыгъанына шагъат болуп, литературабызгъа кёшулгъандыла. Алай Гуртуланы Берт кыйсы жанрда да, нени юсюнден жазса да, дунияны иги, огъурлу жанына тюрленип барганын, огъурлулукъну бла кюйсюзлюкню сермешлери селеймегенлерин, ол сермешледе огъурлулукъ онглагъанын бир заманда да унутмайды, эсен кетермейди. Кюреш тынч болмагъанын, тюзлюкню чархы онг жанына тынчлыкъ бла айланмагъанын, адам ниетине, умутуна жетгинчи жыгъыла, кьоба, дагыда абына барганын Берт заман излегенча, айыпсыз кёргозтген жазыучуду. «Жангы талисман» деген романы, сёз ючюн, авторну ол фахму, фикир илишанына ишеклик кьалдырмайды. Бусагъатда битеу малкъар литература да, кертичиликни жолу бла бара, айныйды. Суратлау сёзюбюз, оюмубуз, жетишимлиди, деп биз андан айтабыз. Адамгъа, адамны таза ниетлиликке, миллетлени шуёхлукъларына сакълыкъ Бертни чыгъармачылыкъ ишни тутуругъуду десек, биз, баям, аны жалан да бир шартын белгилерикбиз. Алай ол кыйматлы, кимге да борчлу шартды. Болсада башха миллетлеге суймеклик кесинги ёз миллетинге, культуранга, литературагъа суймекликден башланганын поэт уста биледи. Миллет культуралагъа таза ниетлик теренленир ючюн ана культураны ёздюрюрге, тилни онгларын ачыкъларгъа керекди. Берт ол жаны бла уллу жумуш бардыргъанлай, шуёхлукъну байрагына кир кьондурмагъанлай келеди. Алгын, жарыкъландырыу иште да, бюгюнго дерс китапларында да, поэзиясында да керексиз кёзбаулукъну поэт тийишлисича

масхаралайды, ары – оракъ, бери – чалгъылагъа халкъ кёзден къарап, багъа бичеди.

Тюбейдиле ана тилин

Сыйсыз этгенле,

Омакъсынып, баиша тилге

Кёлю кетгенле.

Экисин да таза билмей

Жаркъмалатханла,

Бай къышлыкъгъа бара билмей,

Хансха батханла.

Жазыучуну быллай назму тизгинлери, эртте жазылгъан эселе да, бюгюнгю кюнбюзюню илишанларын ачыкълап, бюгюн шарт, къабыл кёрюнедиле. Поэтни бу биз сагъыннганча назмулары да жарыкъландырыу ниетге табынып жазылгъандыла.

Жарыкъландырыу – ол искусствону эски этмезлик, къайсы къырал къурулушда да магъанасын сакъларыкъ шартларындан бириди. Саясат бла идеологияны кюйсюзлюгюне бла сууукълугъуна бойсунмай, заман бла эришген сайлауду ол. Кёп ёмюрледен бери дуния литератураны бетин жарытып келген да жарыкъландырыуду. Гуртуланы Бертни битеу чыгъармачылыкъ ишин жарытхан да олду. Аны ниети, ызы къара, акъ сёз бла да жазылгъан чыгъармаларында шарт билинип турадыла. Поэт анга не заманда да кертичи эди да 1990 жылда басмаланнган «Мардакемле китабы» да жарыкъландырыуну нюрюн суратлау – ачыкълауну бютюн бийик даражасына кётюреди. Назму китап поэтге 80 жыл толгъанында къуралгъанын эсге алсакъ а, Бертни рухити, чыгъармачылыкъ тирилиги да азизли болгъанына жангыдан ийнанырыкъбыз. Аз сёз къоратып, кёпню ангылатыргъа, оюм, сагъыш этдирирге итиннген китапды ол. «Мардакемлеге» халкъыбызда, жамауатда эртте белгили болгъан. айтыла келген акъыл, нарт сёзлени эслилик бла жюрютюллюк, уллу сынау, сёзге усталыкъ туудургъан сыфатланы жыйымдыгъыды, деп кесаматларгъа да жарарыкъды.

Алай бла поэтни «Мардакемле китабына» къошулгъан «тёрт» неда «алтытизгинлери» поэзияны махтаулу юлгюлеридиле, аллайлагъа «хазыр оюмла, жютю жууапла бла сагъышла» дерге да боллукъду. Нарт сёзле орнуна жюрютюрге жарагъанла неда артдан-артха нарт сёзлеге къошулуп къаллыкъ чыгъармаладыла ала.

Зейтун Толгуров, филология илмуланы доктору, профессор.

1996 ж.

АКЪЫЛ СЁЗЮ НЫГЪЫШЛАДА ЭШИТИЛГЕН

Бизни халкъыбызны ниет жашауун хар жаны бла айгъаклап тургъан аны нарт сёзлеридиле. «Нарт сёз – ата сёз – керти сёз» дейбиз биз. Танг атхандан кюн батхынчы дери таулу хар тюбегени бла нарт сёзлени юлгюсю бла жашауну, неда бир бола тургъан ишни юсюнден оюмун айтады. Кеси аллына сагъыш этген кезиуде да кёргенин, ангылагъанын нарт сёздеде болгъан акъыл бла, терен

фикирле бла сынайды, алагъа келишдиреди. Алайды бизни миллет сезимибизни энчилиги, миллет ниет байлыкъны жорукълары да.

Къарачай-малкъар поэзияда бир сейирлик төре барды: сексн жылдан атлагъан жырчыла, назмучула нарт сёзлени айтып тебирейдиле. Болсада хар жырчы, назмучу да нарт сёзлеге бурулуп къалырча назмула къоялмайды халкъына. Аллайла бек аздыла. Ол чекге жетер ючюн жашау сынам бла сёзге усталыкъ бир-бирлери бла келиширге керек болады. Ары дери жашау эм чыгъармачылыкъ сынамлары толу, терен болгъан назмучулагъа төре болуп келеди бу зат.

Къочхарланы Къаспотну, Джанибекланы Аппаны, Мечиланы Кязимни бир къауум нарт сёзлеге тенг къысха назмулары жылдан-жылгъа, тёлюден-тёлуге ёте, халкъны сёзю болуп къалгъандыла.

Мен оюм этгенге кёре, Гуртуланы Бертни мардакемлери да бир къауум замандан халкъ фольклоргъа ётюп, авторун да тас этип, нарт сёз болуп къаллыкъдыла.

Гуртуланы Бертни мардакемлеринде эки затны эслейсе: биринчиден, ол халкъыбызны ата сёзюн уста билгенин, экинчиден, аны жашаууну тюрлю-тюрлю бояуларына тюшюнюп, ол бояуланы онгдурмай, аталадан келген сёз, фикир байлыкъгъа жангы, керти тюрсюнле къошханыды. Бертни мардакемлеринде сёзню кючю нечик уллу болгъанына сейирсинмей къалмайса:

Аман ит – туманнга къарап юрюючю,

Аман киши – керексизге кюлюючю.

Ол экисинде да барды жартылыкъ,

Ма андан сёгюледи аллай къылыкъ.

Неда: *Къамажакъ бийинг болса,*

Оноуну къолгъа алса,

Тартыр сени багуиша,

Башынг къалыр сагъыиша.

Нарт сёзлени кёбюсюн биз эки тизгин бла айтабыз. Алай фольклорчу Журтубайланы Махтини тинтиулерине кёре, ала асламында төрттизгин болгъандыла, неда эки затны бирге толу тенглешдиргендиле. Нарт сёзлени асламысыны ахырлары тас болгъаннга ушайдыла. Бертни мардакемлерини бир къаууму ол тас болуп тургъан тизгинлени жерлерине келтиргенчадыла. Сёз ючюн:

Исси сютню уртлап, аузун кюйдюрген,

Сууукъ сууну да юфгюрюп уртлайды.

Жолда бара, аягъын таиша ургъан,

Андан сора эслеп-эслеп атлайды.

Дагъыда: *Маккагъа уа артмакъла да баралла,*

Алай ала хажи болуп къайтмайла.

Артмакъла артмакъ болгъанлай къалалла,

Макка-Мадинадан хапар айтмайла.

Жахил жахилд, динни не бек суйсе да,

Сарых къысып, женгсиз халат кийсе да.

Мардакемле кысха чамладан толудула. Назмучу насыйхат жол бла барып тургъан окъуучуну эсин уюгъанын эслеп, кѣп затны лакъырда халда айтып, окъуучугъа эс тапдырыр ючюн къоймайды:

*Зал таба да къарай турмай,
Къагъытдан кѣзюн айырмай,
Лекция окъуйду Азал.*

Адамдан а толуду зал.

Ол, лекциясын тауусуп.

Бетин залгъа бурады,

Анда уа – жангыз бир къартчыкъ,

Ол да жукълап турады.

Нечик байды бизни тилибиз, кѣз аллынга нечик керти суратны бир затын да тайдырмай къалай келтирип къояды. Назмучу да къалай терен биледи халкъ сѣзню суратлау кючюн!

Гуртуланы Бертни «Мардакемле китабында» биз халкъыбызны адет-тѣресине да тюбеп, сагъыш этерге онг табабыз. Унутула баргъан адетлени жангыча кѣрюп, бирде сейир этерге да тюшеди.

Алай хар кюнде кѣз аллыбызда тургъан, жашауубузну тутуругъунача къарагъан адетлерибиз да башхача кѣрюнедиле назмучуну тизгинлеринде:

Биреу келип, сени кѣрсе,

Тѣредеча, салам берсе,

Ёрге къобуп, жууап эт:

Алайды таулу адет.

Адетлени игилери

Жюрюйле ёмюрден бери.

Бертни бу назму къауумунда, башха чыгъармаларындача, ана тилге, миллет культурагъа аны уллу къайгырыуу эшитиледи:

Ненча тилни сен билсенг,

Анча адам боласа.

Ана тилни билмесенг,

Жарымгъа саналаса...

«Ана тилни билмесенг, жарымгъа саналаса» - бу фикир назмучуну кыйынсагъышларыны ахырында бир терен кючсюнюуча эшитиледи. Болсада Бертни бу жарсыууна биз ыразы болургъа керекбиз.

Адам улуну амалсыз аз ууахтысында аны бир заманда да ажашдырмазлыкъ затларыны юсюнден поэт былай айтады:

Ат махталады жюрюшюне кѣре,

Адам махталады ишине кѣре.

Сагъыш эт. Кертиди ол.

Ахшы ишде алчы бол.

Мардакемле нарт сѣзлеге тийишли болур ючюн алада да уллу суратлау кюч болургъа керекди. Гуртуланы Берт аламат жарашыулу сыфатла таба биледи:

Кѣзбау ышарыу – мырхыклы жюн кибик,

Неда: Жемииши кѣп бутакъ салыныр жерге,

Жемиши аз бутакъ чюелир ёрге.

Бу назмуланы ахырларына дайым да кычырыгучу белги салып турлугъунг келеди, алай тюздюле бу сёзле, алай ариу, керти эшитиледиле!

Бизни акъсакъал назмучубуз халкъыны юсюнден кёп умутун, жарсыуун, къайгысын да бизге жүрегин ачып билдиреди.

Къанатлыгъа, учар ючюн,

Эки гиртчи къанат керек.

Элге, зауукъ жашар ючюн

Бирикген жамауат керек.

Къанатсыз, къуш да учалмаз.

Бузукъ элде намыс къалмаз.

Гуртуланы Берг бизни кёз аллыбызда учуп кетген ХХ-чы ёмюрню керти шагъатыды. Аны къадары халкъыбызны, кыралыбызны да бу ахыр ёмюрде жүрюшлери бла ишленгенин эсге ала, фахмулу назмучу, жамауат адамы бизге юлюш этген ниет байлыкъны маъанасыны юсюнден кёп айтыргъа боллукъду. Ол ёмюрге аны инсан къарамы уа мардакемлеринде баям болгъандыла. Нарт сёзлеге тенг сёзлеринде.

Къартлыгъында къартча тура билмеген,

Акъыл сёзю ныгъышда эшилмеген,

Алай къартла тюбейдиле арада,

Хурмет да, сый да къалмайын арада.

Къарт эсенг, бол, халкъынг суююп танырча,

Айтхан сёзюнг нарт сёз болуп къалырча, - дегенди Гуртуланы Берг. Халкъыбызны бюгюнгю тёлуюсю шагъат болаллыкъды: Бертни ныгъышладан таймай турурча кёп сёзю барды.

2000 ж. **Тамара Биттирова, филология илмуланы доктору.**

ЁМЮРЛЕ УА АГЪЫП БАРА...

Бизни Акъ-Суу элибиз, табийгъатны айбат жеринде орналгъаныча, фахмулу, жигит, эсли да адамлары бла белгили бола келгенди. Аланы кёбюсю битеу республиканы жашауунда уллу адамлыкъ ызларын къоя, Беш да тау элни айныу жолуна унутулмазлыкъ юлюшлерин къоша, назиралыкъ этгендиле.

Айхай да, хар элни кьой союуу башха болады, бизни элибизни да барды энчиликлери.

Акъ-Сууну ожакъларындан чыкыгъан тютюн, адамларыны сагъышларыча, бирге къошулуп, кёкню жети къатысына жетеди.

Акъ-Суугъа факъыра барса, ыразы болуп кетеди.

Акъ-Сууну жашлары эллерини намысын, тукъумларыны намысларынча, жүрютедиле.

Акъ-Сууну кызлары эрге баргъан жерлеринде толугъа юй болуп, орналадыла.

Акъ-Сууну беш къабагъы бир къолну беш бармагъыча, бир жол бла байланыпдыла.

Акъ-Суу Гуртуланы Исмайылны жашы Берг акъсакъалыбызны туугъан элиди.

Айхай да, ишни бек башы уа – Берт тамата, Аллах берген фахмусуну хайырындан, адамлыкъ хыйсабындан малкъар адабиятны мурдорун салгъанладан бириди, аны тынгылы айнытхан да этгенди. Бюгюнлюкде андан тынгылы тил устабыз барды деп мен билмейме, билгенле бар эселе, айтсынла!

Аны къыйынын, аны этген уллу ишин, къошумчулугъун энчи белгилемей, дунягъа айтылгъан малкъар адабиятха толу багъа бичерге онг жокъду. «Халкъ жазыучу» деген эм сыйлы атха да андан тийишлиди Берт таматабыз.

Мени эсимдеди акъсуучула къалай къууанганлары Гуртуланы Бертге ол ат аталгъанда. Поэт а керилмей эди, бир бирлеча бёркюн алчи киймей эди.

Барындан да бек а Бертни бек алгъа кёргеним эсимдеди. Онэкижыллыкъ жаш эдим. Унутмагъанма ол кюнню.

...Биз тургъан Кегети деген къыргъыз элге келген эди Гурту улу. Анда таулула кёп эдиле: акъсуучула, кёнделенчиле, чегемлиле...

Жыйылгъан эдиле таулула, къарты-жашы да, эр кишиле, тиширыула да.

Тиширыуланы кёбюсю уа жилий, бир-бирлери ауазларын чыгъарып, бир-бирлери уа – тауушсуз, чайкъала жилий... Аланы кийимлери къара, кёзлери мудах къарай... Кёчгюнчюле Сталин ёлгенден сора кеслерине бир иги хапар сакълай эдиле. Жокъ эди ышаргъан, кюлген. Сагъайып эди халкъ бу къыргъыз элде (кертисин айтханда, ол таулулагъа огъурсузлукъ этмеген эди, сууу, хауасы, адамы да иги эдиле бизге...). Жыйылып эдиле таулула.

Атамы тамата къарындашы Шакъман тиширыуланы жилигъанларын тохтатыргъа кюреше, кеси да кёз жашларын тыялмай эди.

Бир заманда, орта бойлу, мудахкёз, арыкъсуу чырайлы киши олтургъан жеринден ёрге къопду. Аты да Берт деп, жангыз жик сандан къуралып, тёрт харф. Жилигъан тауушла, дауурла тохтадыла. Дуня шум болду.

Сюелген селешип башлады. Аллаи къысха аты болгъан «бек», «терк», «бер», «бет» дегенча, кесини аты бла гыллыулашхан сёзлени жегип, ёнюн кётюрюп селеширик суна эдим, сёзлери, балта тийгенча, чорт кесиле...

Угъай... Анда, ол кюн халкъ аллында сюелген адамны къычыргъаны жокъ эди, учургъаны бар эди. Учургъаны уа – ийнаныулукъ сбырлыкъ эди, журтубузгъа къайтырыгъыбызгъа, кёп да турмай къайтырыгъыбызгъа ийнаныу. Ол селеше, олтургъанла тынгылай, къарангылыкъ кете, мудахлыкъ эрий...

Бетлеге ышарыу къона, кюн ауанала келе... Алай тынгылай эдиле таулула кеслерини поэтини сёзлерине.

Соруула бере, ёз оюмларын айтханла да бар эдиле.

Жашау шауданыны ауазы эшитиле башлады. Бир кесекден кёнделенчи тиширыу – гуппур Дарийна сейирлик ариу ауазы бла къобуз согъуп тебиреди. Акъсуучу сокъур Ако, терк окъуна къайдан эсе да мажарып, къолларын уста ойната, даурбаслыкъ этдирди. Андагъылагъа жан кирди. Ортагъа тойну татыуун чыгъарыучу Хажимурат атылды.

Той башланды, таулу той, сюргюнню кишенлерин ууатхан той. Сауланы аурутхан, ауругъанланы сау этген той. Къайдан эсе да самогон аракъы чыкъды, къой да кесилди. Биреу жеринде, жюреклери бла Элбрусну кёре, таулула алда къууанчларыны биринчи тоюн эте эдиле.

Чилле кыылдан назик эди ол той, кюн нюрюнден жанып эди ол той. Ёмюрюмде ол тойдан жарык той, ол тойдан мудах той кёрмегенме.

Таулу тиширыула ол кюн битеу кьор болгъан эдиле Гуртуланы Бертге... Ма алайды чынтгы жазыучу дегенинг.

Берт тамата дунияны анча ахырат сынауундан да ётюп, токъсанжыллыкъ жолну да арытып, бюгюнлюкде ишлеп тургъанына мардакемле деп, поэзиябызда жангы ыз ачып, барыбызны да сейирсиндиргенине мен кьууаннган этеме.

Республиканы «Эльбрус» китап басмасына таматалыкъ этген кьадарымда , Берт акъсакъалны жангы китабы, сайламала китабы тынгылы чыкыгъанына да мен кьууаннган этеме.

Бизни, малкьар жазыучуланы, бек таматабыз, кесини жюзжыллыкъ таууна ёрлеп баргъан Гуртуланы Бертге: «Халкынг бла узакъ ёмюрлю бол!» - деп, жюрегимден айтама. Ол алгышым бар кьаргышланы хорласын, дейме.

Бюгюнгю сёзюмю уа Бертге атап, алгъаракъда жазгъан назмум бла бошайма.

Берт акъсакъал, кел экибиз
Ёрлейик да Кьуршоучугъа,
Элибизге бир кьарайыкъ,
Аллыбызда кюн да чыгъа.

Ауазынгы эшитир да,
Тазия-Дуппур кьууаныр.
Сени кёрюп, алгыш этер
Жерибизни сабыр тангы.

Кел, тамата, кел чыгъайыкъ...
Кьартлыкъ кьалсын, кесин талай,
Алышына кенг дунияла...
Ёмюрле уа агъып бара...

2000 ж. Ахмат Созаев, КьМР-ни халкъ поэти.

ОЛ БИЗНИ ТАРЫХЫБЫЗДЫ

Болжалгъа салынмазлыкъ жумуш чыгып, мен Гуртуланы Исмайылны жашы Бертни асыраугъа кьатышалмагъанма.

Ёлюм соруп келмейди, кесини бушуулу ишини тизмесин кьурап да кьыйналмайды. Ма ол кюн, ол сагъатлада мени туугъан элимде анамы эгечин асырай эдик. Ол ахлум болгъаны бла кьалмай, 1942 жылда анам, харип, арбазыбызгъа тюшген немецли топ окъдан ёлгенден сора, башха жууукъларым бла бирге мени да, гитче эгешчигими да ёсдюргенди.

Тарыхда кьалгъан эски ёмюрню бла жангы жюзжыллыкъны арасындагы кезиу Кьабарты-Малкьаргъа бушуулу болгъанды. Кёп болмай, Кьабарты-Малкьарны халкъ жазыучусу, кьуру ойнай-кюле айланнган, жарыкылыгъын тегерекге жайгъан Хажбекир Хавпачев билмей тургъанлай ёлдю. Ызы бла XX ёмюрню айтхылыкъ поэти, аты ёмюрледе сакъланырыкъ Алим Кешоков ауушду. Энди уа Гуртуланы Бертден да айырылдыкъ.

Жашауу келген адам болгъанлыкыгъа, ол дайым да бизни бла боллукъду, бизден айырыллыкъ туююлдю деп, кёлюме алай келиучю эди нек эсе да. Бертни

тирилиги, иш кёллююгю, таукеллиги сундура болур эди алай. Мен анга ветеранланы республикалы госпитальны поликлиникасында тубегенли алай кёп болмайды. Ол, къартлыкъгъа, ауруулагъа. ахыр заманны къыйынлыгына тарыгъыр орнуна, манга тишлерин кёргюзтюп, ала жалгъан болмагъанларына, бек иги сакъланганларына махтана эди.

Сейир туююмдю! Къадар ол тёлюню къыйнар ючюн къалмагъанды. Аны кьой да, аз да жан аурутмай, аяусуз туюгенди. Бу адамларыбыз кетгенлери бла бизни халкъларыбызны жашауларында, Къабарты-Малкъарны жарыкълау эм да культура тарыхында сау ёмюрню эшиги жабылгъаны, башхача айтханда, тауусулгъанын биз шёндю толу сезала болурбузму? Не хазна!

Берт (биз барыбыз да аны кесибизни бир къаршыбызгъа санап, атасыны атын къошмай алай айтып болгъанбыз), окъургъа, жазаргъа юйренгенлей окъуна, кеси да акъылбалыкъ болмай тургъанлай, «ликбезни» школарында кесинден абаданланы къара тартыргъа, ана тилинде окъургъа эм да жазаргъа юйрете эди. Ана тилде уа китапла, газетле да тюз да ма ол сагъатчыкъда чыгъа тебиреген эдиле. Малкъар тилде чыкыгъан биринчи окъуу китапны автору да Берт кеси болгъанды! Жарыкъландырычу, аскерчи, адабият ишни къураучусу, назмучу, жазычу, иш кёллю редактор, эсли, ушагъыулу адам, сейирлик ушакъ нёгер – ма аллайлай къаллыкъды бизни эсибизде Гуртуланы Берт.

Ол бизни тарыхыбыз эди. Была бош алай айтылгъан сёзле туююлдюле. Тамаша! 1934 жылда совет жазычуланы Биринчи битеусоюз съездини делегаты болгъанды. Съездни келечиси болгъанына шагъатлыкъ этгенкъагъытны Максим Горький кеси берген эди анга. Бизни биринчи литераторларыбызны юслеринден материалла жыйышдыра туруп, мен андан кёп болушлукъ излегенме. Аны эсинде бир къадар шарт сакъланып эди да, сейир этер эдинг! Элли жылны кьой да, жетмиш жыл мындан алгъа болгъан ишлени юслеринден окъуна ол, бир гитче шартчыкъны да унутмай, хапар айтычу эди. Аны эсгериулеринден кюйсюз 30-40-чы жылла кёз аллыбызгъа келип къала эдиле. Айтхылыкъ адамланы жыллары эдиле ала. Аланы кёбюсю жалгъан даула бла жоюлгъандыла.

Озгъан ёмюрню тарыхын Гуртуланы Бертча билген бек аз болур. Билими, фахмусу да уллу болуп тургъанлай, ол кесинкётюрмеген, адежли адам болгъанлай къалгъан эди. Тынгылап, чыгъармачылыкъ ишин бардырып тургъан болмаса, атым айтылсын, деп хар жерге бурнун сугъуп, кесин кёргюзтюп айланганладан болмагъанды. Аны себебли бизни арабыздан кетип баргъан бу адамланы биз ахырына дери билялмагъанбыз, ангылаялмагъанбыз деп, кёлюме алай келеди. Ким биледи, мен жангылгъан да эте болурма. Биз аланы къатылыкъларына, жашаугъа суюмекликлерине, жалан дакеслери ючюн угъай, башхалагъа да бир хайырыбыз жетсин деп, жашай билгенлерине, сайлагъан ишлерине кертичиликлерине сейир этгенден бошамайбыз. Алай жашау этерге кюч-къарыу да алагъа къайдан чыгъа болур?! Бизни ызыбыздан келген тёлюле аланы ангыламазла, деп бек къоркъама. Жюрек халаллыкъ, къарыусузгъа болушуу, халкъ ючюн деп кесинги унутуу – шёндю модада туююлдюле.

Поэтле, кеслери жашаудан кетселе да, китаплары къаладыла. Кёпле алаамат сабийле ёсдюрюп да къоядыла кеслеринден сора, - аталарыны намысларын

тюшюрмезге, артыкъ уллу файдалы болмагъан къыйын ишлерин да андан ары бардырыргъа кюрешген сабийлени.

Университетде мен Бертни гитче жашы Гуртуланы Оюс бла бир курда окъугъанма. Аны тамата жашы шёндогю малкъар литератураны фахмулу жазычуларындан бири – Элдар бла да кёп жылланы шуёхлукъ жюрютеме. Эсимдеди, мындан бир талай жыл алгъа, жазычуланы уллу жыйылыуларыны биринде, президиумда олтуруп тургъан Тимбора Кубатиевич Мальбахов, Элдарны «Акъ телефон» деген китабын къолуна алып, сора авторгъа айланып: «Бертни жашымыды? Алай эсе бу аны бек иги чыгъармаларындан бири болгъанына сёз да жокъду,»- дегенди.

Бертни аллай алаамат «чыгъармалары» беш боладыла. Ала барысы да литература бла байламлыдыла десем, жангылмам. Мени бла бирге окъугъан Оюс да, алгъа башха усталыкъны сайлагъанлыкъгъа, китапла чыгъаргъанды.

Бертни мен биринчи кере, жангылмай эсем, 1960 жылда кёргенме. Республикалы библиотекада бардырылгъан тюбешиуде ол назмусун окъуй эди. Аны магъанасы былай болгъанды: биреу алгъа кетген шуёхларын излей, бийикден бийикге ёрлеп бара эди. Ма энди поэтни да жаны ол тауну тёппесине учхан болур. Анда, акъсакъал, эштада, аныча, Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзуну биринчи башчылары болгъан Джансох Налоевге, Сосурукъ Кожаевге, малкъар школлагъа биринчи окъуу китапланы бирге къурагъан Шахмырзаланы Саидге, Союзда бирге ишлеп тургъан Али Шогенцуковха, чынтты шуёхлары Отарланы Керимге, Къулийланы Къайсыннга эмда алагъа кёп болмай къошулгъан Алим Кешоковха да тюберик болур. Уллу адамланы, алаамат жанланы уллу жыйылыулары! Ол дуниялары тынч болсун! Гуртуланы Бертни Аллах жаннет ахлусу этсин!

2001 ж. *Хачим Кауфов, КъМР-ни Жазычуларыны союзуну таматасы.*

ОГЪУРЛУ ЭМДА КЕРТИ АДАМ ЭДИ

Ахшы адам бу дуниядан кетсе, аны иши къалады, халкъ аузунда аты къалады, эллилери, тенглери, нёгерлери аны юлгюге келтирип турадыла. Атала, анала да сабийлерине анга ушашлы, аныча адам бол, дейдиле. Ма аллай бир огъурлу, адепли, сыйлы адамыбыздан айырылдыкъ. Къуру Малкъарда угъай, аты битеу республикада, андан тышында да айтылгъан, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Гуртуланы Исмайылны жашы Бертден айырылдыкъ биз бу кюнледе. Малкъарлына бек иги, асыулу жашларындан бирине бушуу этедиле бу кюнледе. Кесини поэмаларында, назмуларында, хапарларында халкъыны намысын кёк бла тенг этген поэтибизни ахыр жолгъа уллу бушуу этип ашырдыкъ. Жаннетли болсун, деп.

Бертни мен Орта Азиядан туугъан журтубузгъа къайтхандан бери таныйма. Тюзюн айтсам, Орта Азиядан бери тебирер жылны аллындан бери. Анда, Фрунзени китап басмасы чыгъаргъан китап къолума тюшгенден бери десем, тюз боллукъду. Ол таулу поэтлени назмуларыны жыйымдыкъ китабы эди. Къызыл-Къаяда жашай эдик 1956-чы жылда. «Джал» деген ташкёмюр шахтада ишлеучю эдим. Ючюнчю сменден чыгъа келип, хар заманда этиучюмча, китап тюкеннге

къайтама. Тапкада кёксюл башы бла сёдегейине «Жашауубузну байрагъы» деп жазылган уллу китапны эслейме. Къыргъызы, казахы да байракъгъа «туу» дейдиле. «Байракъ» таза таулу сёздю. Къолума алама – ол а назмула китабы. Ёз тилибизде. Кязим хажиден, Къайсындан, Керимден, Бертден башлап, ол замандагъы битеу таулу поэтлени назмуларындан тыкъ толу китап. 20 чакълы бир китап бар эди да бу тюкенде, барын да сатып алама, тюкенчи тиширыуну манга тели болган адамгъача къарагъанына да эс бурмай. Юйге къалай жетгеними да билмейме.

Жолда тюбеген таулулагъа юлеше келгеним эсимдеди. Жаланда экисин жетдиреме юйге. «Энтта да китаплагъа жоюп келесе болган ахчачыгъынгы», - дейди анам.

- Хау, аммака, - дейме, китапланы къолуна бере.

- Не китапладыла, сен аллай бир къууанырча, - деп алады къолуна.

- Таулу назмучулары жыйымдыкъ китабыды. Кязимден башлап, - дейме.

Китапны ачып, терк окъуна бир бёлек бетине къарап, жабып, кёкюрегине кысып, манга къарайды.

- Билемисе, жашы, бу неди? – деп сорады.

- Назму китап. Малкъар тилде.

- Къуру назму китап туююлдю бу.

- Неде да сора уа?

- Кавказгъа къайтырыгъыбызны келечисиди, шагъатыды, - деп ич отоугъа кирип кетеди, китапланы да алып, кёз жашларын сюрте.

«Жашауубузну байрагъы» деген китапны кёп кере къайтарып окъугъанма. Берт бла биринчи кере да мени ол китап танышдыргъанды. Мени жазма ишге кёллендирген да ол китап болгъанды десем, ётюрюк айтырыкъ туююлме. Ол китап библиотекада бек багъалы китапланы арасында бек сыйлы жерде сакъланады. Алайды да, Бертни Орта Азиядан бери танийма дерге эркинме.

Берт редакциягъа терк-терк келе туруучу эди. Назмуларын да келтирип. Биз, ол жыллада «Коммунизмге жол» газетде ишлеген жашла, ол келсе бек къууаныучу эдик десем да, ётюрюк айтырыкъ туююлме. Биз биле эдик, ол эрттеден бери да СССР-ни Жазыучуларыны союзуну члени болгъанын да, Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны правление башчылыкъ этип тургъанын да, Уллу Ата журт урушха тири къатышханын да.

Айтханымча, редакциягъа келсе, бетинден нюрю тёгюле, ариу ышара, сейирлик насийхат сёзлери бла келиучю эди. Менсинмей, кесин ёрге кётюрмей, барыбыз бла да къол тутуп, саламлашыр эди, ушакъ этер эди. Дунияны башында ол билмеген зат болмаз дерча. Таулу тёрени, адетни, кылыкъны уа алыкъа мен аныча билген адамгъа тюбегенме ёмюрюмде. Таулу энциклопедия деп бошдан айтмагъандыла анга. Сёзю сом багъасыды, дейдиле халкъда Бертча оюмлу сёлеше билген адамланы юсюнден. Бир артыкъ сёз айтханын, бир кишиге тырман этгенин эшитмегенме, бир кишини тюрт этгенин да кёрмегенме. Аллай сабыр адам эди ол.

Редакциягъа келсе бир-эки жангы назмусун даала келир эди. Саламлашып, ушакъ да этип, кете тебирегенде чыгъарыр эди хуржунундан назмуларын.

- Бир затла тырнагъанма да – жаратсагъыз, - деп берир эди аланы, культура бёлюмню ол заманда таматасы Энейланы Ахматха, башхалача баш редакторгъа кире турмай, назмуларымы газетде басмала деп.

70-чи жылланы ортасында мен Берт бла, аны юй бийчеси Уста бла бютюн да жууукъ танышама. Бир жол редакциягъа келгенинде, Берт мени бир жанлыракъ чакъырады да, былай айтады:

- Аныуар, эл мюлкню сен игирек билгеннге ушайса, мен эллилени юслеринден поэма кибик жаза турама да, фермалагъа, сабанчы къошлагъа мени бир элтсенг, бек сюерик эдим. Иш къалай баргъанын, къалай къуралгъанын, фермалада, къошлада, чалгъычы жыйынлада къаллай адамла ишлегенлерин, эллиле къалай жашагъанларын кёрюрге керек эди. онгунг бар эсе, - дейди.

Мени къууанчымы чеги жокъ эди. Болмай а онгум. Легендарный таулу бла, айтхылыкъ поэт бла бир кере окъуна элlege, къошлагъа, фермалагъа, бригадалагъа айланып келгенулла насыпшылыкъ туююмюдю журналистге? Экинчи кюн эрттенликде эртте келеме Бертлагъа. Ленин атлы проспектеде жашаучу эдиле ала ол кезиуде. Бертни юй бийчеси Уста – бир адепли тиширыу – жарыкъ тубейди манга. Къоймай олтуртады столгъа. «Бир зат капмай жолгъа ким чыгъады?»- деп.

Эрттенликде ийнек саууу башлангынчы жетерге керек эдик къашхатаучуланы фермаларына. Биз жетгенде ишни къыстау кезиую эди. Ийнек саууучула сютден толгъан челеклерин, бир бири ызларындан келтирип, флягалагъа къуя эдиле. Эсепчи да, ким къаллай бир сют саугъанын эсепге ала, ишин бардыра эди. Ферманы башчысы да, хар затха кёз-къулакъ бола, эсепчиге, малчылагъа болуша айлана эди.

Эрттен саууу бошалгъандан сора мен ийнек саууучуланы, малчыланы да Берт бла танышдырдым. Кертисин айтханда, танышдырыр кереклиси да жокъ эди. Ала барысы да аны уста таный эдиле, китаплары, назмулары бла. Къонакъгъа келгени ючюн а бек къууанган эдиле, ишлерини, жашауларыны юслеринден хапар айтхан эдиле. Элни жашаууну юсюнден да. Берт да айтхан эди кесини ахшы муратларыны юсюнден къызлагъа, жашлагъа тынгылы хапар, кёп сорууларына да жууап берген эди. Иги кесек заманга дери созулгъан эди ол сейирлик тубешиу.

Бир бёлек кюнден сора малкъарлыланы Терк районда сабанчы къошларына баргъан эдик. Анда да – тюз алай. Къууанчылы тубешиуле, ушакъла, соруула, жууапла. Ингирде кеч къайтхан эдик Нальчикге. Дагъыда бир бёлек кюнден сора чалгъычылагъа баргъан эдик. Бертни «Чалгъычыла» деген поэмасыны жигитлери ол кюн кёрген жашланы бла дырынчы къызланы прототиплери эселе да алайды, табийгъатны поэмада берилген суратлары ол кюн Берт кёрген суратла эселе да алайды. ма алай эди Бертни ишлеу халы. Кеси билмеген, кёрмеген, жүреги тартынмагъан затны юсюнден жазмагъанды ол.

Андан сора да Берт бла бир талай кере барыргъа насып тюшген эди манга элlege, фермалагъа. Жол узуну ол айтхан хапарланы, халкъыбызны төрелерини, адетлерини юслеринден насийхат сёзлерин мен унутмагъанма.

Эштада, Берт таулуланы арасында бек насыплы ата да болур эди. Юй ишлеген эсенг, жаш ёсдюрген эсенг, терек орнатхан эсенг, сен эр кишилик борчунгу толтургъанса. – дейдиле халкъда. Мен Бертни жашларын – Элдарны бла Оюсну да

иги таныйма. Эл багъасы жашладыла, дейдиле аллай жашлагъа. Элдарны китапларын окъумагъан таулу болмаз Малкъарда. Ала малкъар литературада энчи жерни алгъандыла. Ол чекге уа хар ким да, аны къой, кеслерин айтхылыкъ жазыучулагъа санагъанла окъуна жеталмайдыла. Оюсн уа, кезге артыкъ бек урунмагъан иш эди – ол ич ишлени органларында къуллукъ эте, сени да, мени да жашауларыбыз тынчылыкълы болур ючюн бергенди кеп жылларын. Къызы Мариямны да уста таныйма, бир заманда газетибизде ишлегенди, эрттеден бери уа университетде сабийлерибизни билимли этер ючюн бек къаты кюрешген устазладан бириби. Таужан да, халал жүреккли, атасы-анасыны биргесине аланы жүреклерин къууандырады. Жаланда Бертни кичи къызы Тамараны иги таныйма. Алай эсе да, аны юсюнден да кеп ариу сёз эшитгенме. Университетде бир билимли тиширыу ишлей эсе, ол Тамарады, деп кепледен эшитгенме. Алайды да, Берт аталыкъ борчун намыслы толтургъанды, халкъыбызгъа жарагъан жашла, къызла ёсдюрюп бергенди.

Кетди арабыздан суйген поэтибиз, огъурлу ата, керти адам. Аны ючюн айтама бу кюнле халкъыбызны бушуулу кюнлеридиле деп да. Жаннетли болсун...

2001 ж. Ануар Хучинаев, КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу.

БИРИНЧИ АТЛАМЛА

Къайсы халкъны да къырал болгъаныны, миллетлигини баш белгиси – тилди, аны зарфда жүрюгениди, басманы мадарлары бла адабиятны, культураны ёсюую, кеси халкъында, башха миллетлени арасында да жайылыуу.

Ана тилибизни зарфда жүрюгенине бир ёмюрден кеп болмайды. Тарыхчыланы айтханларына кёре, 1908 жылда Темирхан-Шурада М.Мавраевни китап басмасында Асанланы Локъман-хажини араб харфла бла тиширыулагъа аталгъан бир китабы чыкыгъан эди. Ол да «Къылыкъ китап» эди. Анда битеу муслийман дуняда жүрюген «Ийман исламны» кеси тилибизде Мечиланы Кязим поэма халда басмалагъан эди.

Темирхан-Шурадан сора да, Тифлисте, Москвада, Парижде, Санкт-Петербургда, Владикавказда Октябрь революциягъа дери да таулу авторланы статьялары, очеркleri басмалана тургъандыла. Алай не орус тилде, не да араб харфла бла. Малкъарны кесинде уа ана тилибизни жазыу жорукълары, латин алфавити, зарфда жүрюгени озгъан ёмюрню отузунчу жылларына тюшеди.

Озгъан заманладан сакъланган, тарыхчыланы, тил илмучуланы оюмларына кёре, Малкъар къыраллыкъ магъанада Къабарты бла бирге автоном область болгъанда, кеси тилибизде, кеси алфавитибиз бла биринчи китап 1931 жылда чыкыгъанды. Аны аты «Жангы жашау жолунда», тиражы уа – минг бла жарым экземпляр. Бу биринчи таулу китапны, къыйын болса да, таукелленип къурагъан, арымай-талмай, ана тилинде назмула, жырла такыгъанланы излеп, табып, ол китапха къошхан жууаплы редакторлукъ ишни да бойнуна алгъан 20-жыллыкъ Акъ-суучу жаш Гуртуланы Берт болгъанды.

Ол заманны юсюнден «Малкъар литература» деген дерслигинде белгили алим, Халкъла аралы тюрк академияны академиги, филология илмуланы доктору, профессор Толгъурланы Зейтун былай айтады: «1920-чы жылланы экинчи

жарымында уа Гуртуланы Берт да малкъар халкъны поэзиясына юлюшюн къошханладан бири болады. Айхай да, заманнга кёре, жангы къыраллыкъгъа, аны ишлерине, нийетине жамауат бек ийнана эди. Бютюн да 1920-1930 жыллада халкъланы шуёхлукъларын бла аланы мюлк-ырысхы къурауда тириликлерин эсге алсагъ а, кишиге да чурум салырча туююдю. Чыгъармачылыкъ ишни отжагъасын энди тиргизе тургъан жаш поэт Берт да жангы власта, аны атламларына ыразылыгъын ачыкълап жаза эди:

Эркинди бизге жайлыкъла,

Элпекди бизде байлыкъла.

Малгъа, мюлкге да иебиз,

Шуёх жашауну сюебиз.

(«Сюрюучюню жыры», 1931 ж.)

Аны бла бирге, малкъар литератураны тамата тёлүсюню келечилерини асламы (Будайланы Азрет, Теммоланы Хамит, Улбашланы Ахмадия, Макъытланы Сафар, Отарланы Керим, Къулийланы Къайсын) литературагъа 1930 жылланы биринчи жарымында келгенлерин айтыргъа тийиншлиди...»

Ма алай жазады профессор Толгъурланы Зейтун дерслик китабында.

Малкъарны къыраллыкъы толу къуралгъынчы кеси тилинде жазуу, окъуу, басмалау кёп тыйгъычлагъа тюбегенди. Сёз ючюн, областда жангыз газетни «Къызыл Къабарты» деп чыгъара эдиле. Къарачай-малкъар тилде чыкъгъан «Таулу жашау» газетибиз а Баталпашинскеде басмаланып башлагъан эди. 1924 жылда малкъар тилде «Къарахалкъ» газетни биринчи номери чыкъгъанды. Анда Шахмырзаланы Саидни бла Этезланы Омарны биринчи назму тизгинлери да жер тапхандыла. Эки жылдан а тилибизге латин шрифт да орналады. Дагъыда эки жылдан китап басма къуралады. Алай болгъанлыкъгъа, халкъны асламын жахилликден чыгъарыргъа, окъургъа, жазаргъа юйретирге кёп башха мадарла хайырланыргъа да тюшгенди. Сёз ючюн, хар элде да «ликпунктла» къурау, азбукагъа юйретиу. Алай болмаса, чыгъарыкъ китапланы окъургъа хазна адам да табылмаз эди. Жазама дегеннге да ана тилни, халкъ жырла бла кюйлени, бурунгу таурухланы тийиншлисича хайырланыр ючюн а усталыкъ, сынау да керек эдиле.

Басма, чыгъармачылыкъ иш, суратлау литература хар заманда да идеологияны кючлю мадары болуп жүрюгендиле. Болсада, бу биринчи китап – «Жангы жашау жолунда» - халкъбызны жахилликден азатларгъа, битеудуния культурагъа къошулургъа мурдор таш салгъаннга саналырчады.

Кеси тилибизде, кеси жерибизде бу биринчи китапны чыгъарыуну Совет власть, башда айтылгъанча, комсомолчу Гуртуланы Бертге буюргъанды. Тил устала Шахмырзаланы Саидни, Отарланы Саидни, чыгъармачылыкъ ишге тири къатышхан Улбашланы Ахмадияны, кесини да жыр, ийнар, назмуларындан сора да Гуртуланы Берт къайда ат бла, къайда жаяулай элден-элге, ауушдан-ауушха ёте, башха назму жазаргъа кюрешгенлени да табып, бу биринчи китапха къошханды: Татталаны Мухамматны бла Теммоланы Хамитни. Асламысы харф тарта билмеген халкъда аллай иш бек жууаплы эди.

Ол заманда халкъны азбукагъа, окъургъа, жазаргъа юйретиу ишге кёп кюч салынган эди. Миллетибизде бийик билимли, хунерли, падчах къуллукъда,

илмуда, элмюлк жумушлада, культурада атлары айтылган адамла аллын да бар эдиле. Биринчи малкърлы врач Шаханланы Абай, айтхылыкъ кьыл кьобузчу Абайланы Солтанбек, Уллу Россейде. Тыш кьыралланы келечилеринде да намысы жюрюген Орусбийланы Исмайыл, жазгъаны Парижде басмаланган Абайланы Мусос, бийик билимли устаз тиширыула Шакъманланы Фуза бла Абайланы Ханифа эм дагъыда Моллаладан, Малкъарукъладан, Барасбийладан бир кьауум жаш адамла. Алай аланы окъуулары не орусча, неда арабча эди. Жангы власть орналганлай а, халкъны барын да жахилликден чыгъарыргъа тынгылы мадарла хайырланнгандыла. Гуртуланы Бертни архивинде сакъланган кьагъытла да анга шагъатлыкъ этерчадыла. Юлгюге, бир кьагъытны жазылгъаныча окъуюкъ: «Добровольцу армии борцов с неграмотностью тов. Гуртуев Берт.

Тройка по ликвидации неграмотности и малограмотности удостоверяет, что тов. Гуртуев Берт проработал с 15 января по 1 апреля 1930 года в качестве ликвидатора неграмотности и взятую на себя работу выполнил добросовестно.

Председатель Областной особой комиссии. Подпись»/

Ол жыл май-июнь айлада алты жюзге жууукъ устаз бла билимли окъуучула битеу да Малкърда бла кьауум кьабарты элдеде, арымай-талмай, адамланы окъургъа, жазаргъа юйретгендиле. Ол иште жетишимлери ючюн Гуртуланы Берт кьырал Грамота бла саугъаланган эди. Дагъыда бир кьагъыт а кеси тилибизде чыккыган биринчи китап бла байламлы болур. Аны да окъуюкъ:

« ГРАМОТА

Къабарты-Малкърны биринчи таулу миллетлерини искусствосуну Олимпиадасыны ашырыргъа кьуралган комитети Малкър округну Акъ-Суу элинден нёгер Гуртуланы Бертни бу Грамота бла саугъалайды, миллет тилинде пролетар авторлугъу ючюн бериледи.

Оргкомитетни председатели Эней улу».

Комиссияны членлери да кьол салгъандыла. Ол 1931 жылны 22-чи ноябринде берилгенди.

Суратлау литературабыз басмаланып башларгъа большевик партияны кючу бла ГПУ-ну огъурсузлугъу таулу эллени кьой, битеу да дунягъа белгили эди. Аны себеплими, «Жангы жашау жолунда» китапны жыйышдыргъанда, Гуртуланы Берт хар жазылган сёзге, айтыугъа, назмугъа да сакъ болгъанды. Китапны малкър тилге кёчюрюлген «Интернационал» жыр бла ачады. Ызындан а кесини «Къызыл Октябрь» жыры, Шахмырзаланы Саид жазган «8-чи март тиширыуланы байрамына» деген жыр, Мусукаланы Ахматха аталган Татталаны Мухаммат такъган жыр, Улбашланы Ахмадияны колхозну юсюнден юч бёлюмлю, жюз бла жарым тизгинге жууукъ «Чириген жашау» деген назмусу, Гуртуланы Бертни кесини кьауум назмулары да басмаланнгандыла.

Жангы ишни биринчи тындыргъанда, асламында кемликле, шарайыпла да табылычудула. Суратлау литературабызны биринчи китабын кьурагъан заманнга тил устазла эки Саид, фахмулары ачыкълана баргъан Берт, Ахмадия, жырлары халкъгъа белгили Кязим-хажи, кьолгъа кьаламны алган башхала да литератураны жорукъларына дайым таукел юйрене эдиле. Сёз ючюн, Бертни бир назму тизгинлерине кьарайыкъ:

*«...Аман юлгю кёрсенг – алма,
Ахишылыкъдан кери къалма.
Кулакла айтханлай барма.
Жарлыны жюрегин жарма...»*

Не рифма, не ритмика жаны бла аз да дау этмезчады, юлгю халдады. «Арт сезде» редакторлукъ этген Берт китапны ахырында былай да жазмай, амалы жокъ эди: «Бизни жангылгъан жерлерибизге къулакъ салмай, кёз жетдирмей къоймазлыгыгъызны тилейбиз. Ол жангылычланы экинчиде этмез ючюн болушурсуз дейбиз». Китапны ичинде келишимсизликле болмаз ючюн а редакторгъа кёп къыйын салыргъа тюшгенди.

Ма, жангыз да бир юлгю: «Ако, мудах болмаймыса ол мархумну халына? Аны къанын алмай, къалай барырса Аллахны аллына?» Бу тизгинле Кязимнидиле, Къалабекланы Солтанхамитни ёлгенини юсюнден назмусунда. Татталаны Мухаммат а кеси назмусунда Мусукаланы Ахматны ёлгенине жарсый, былай жазады: «Ой, бачамабыз, ёлюп бараса мурдар Акону къолундан».

Озгъан ёмюрню отузунчу жылларында, граждaн уруш бошалгъанлыкъгъа, баш оноучула энчи къауумла къурап, бир бирлери бла кюрешедиле. Аллай болумгъа ГПУ да къошулуп, тюненеги халкъ ёкюлю тамблагъа «халкъны жаууна» саналып къала эди. Ол себепденми болур эди, суратлау литературабызны къурап башлагъанла алгъа назмуларында, жырларында Ленинни, Сталинни, Ворошиловну, Калмыковну, Орджоникидзени, алача башхаланы атларын махтау келе, артда уа, аздан-аздан, жашауну, табийгъатны суратлап башлагъанлары. Баш излемлери – халкъгъа билим бериу, жазыугъа, окъуугъа, тап къылыкълагъа, ишге юйретиу:

*Жашаргъа суйген, тур, кел, барайыкъ,
Жангы жашауну къурайыкъ.
Биз кючюбюзню бирден салайыкъ,
Жарыкъ жашауда турайыкъ.
Кереклибизни бирге алырбыз,
Бир бирибизге болушуп,
Халкъгъа юлгюню туура салырбыз,
Кёп къыйынлыкъдан солушуп.
Бизге келгенни нёгер этербиз,
Ёз табыныбыздан болса,
Биз жахилликден женгил ётербиз,
Колхоз илмучудан толса...*

Гуртуланы Бертни бу тизгинлери, ана тилибизде адабиятыбызны биринчи китабы суратлау литературабызгъа тынгылы мурдор салгъанына шагъатлыкъ этедиле. Чыгъармачылыкъ ишге кёл салып, суратлау литературабызны айнытыргъа Берт дайым кюрешеди, аны халкъына керекли иш болгъанын толу сезеди. 1934 жылда Къабарты-Малкъарны жазычуларыны союзунда Шогенцуков Алий бла миллет секциялагъа таматалыкъ эте, Берт Москвада «Музгиз» басма бла келишим этип, битеу Совет Союзгъа эшитилирча, жырларын белгили композитор А. Покровский бла чыгъарады. Ызындан а Нальчикде 1936 жылда «Малкъар жырланы»

жыйымдыгын жарашдырады. Кеси жырларындан сора да, Берт ол китапха Будайланы Азретни «Алтын тау», Теммоланы Хамитни «Темир нарком», Татталаны Ахматны «Мусукаланы Ахматха» эм Хаджимурат бла Ленинни юсюнден халкъ жырланы кьошханды. «МАлкъар жырланы» тиражына къарасанга, бюгюнлюкде сейир этерчады – юч минг экземпляр! Аллаи тиражны кеси тилибизде шендю тюнюбюзде угъай, тюшюбюзде да кёрмейбиз. Ызындан чыкыгъан Гуртуланы Бертни энчи китабы – «Къызыл ёнле» да тиражы юч минг болуп басмаланганды !

Бертни тутхан ишинде баш излеми – башхалагъа болушуу, фахмусу болгъанны ачыкылау, аллайгъа нёгерлик этиу эди. 1936 жылда Орджоникидзени туугъан кюнюне къабарты бла малкъар жазыучула «Бизни Орджоникидзе» деген китапны хазырлагъанда, къабарты тилде жууаплы редактор М. Афаунов кеси бла Шогенцуков Алийни эм А. Пшеноковну биришер назмуларын басмалагъанда, Гуртуланы Берт редакторлугъу онгу бла халкъына Кацийланы Хабуну, Бачиланы Ахматны, Отарланы Керимни биринчи танытады. Теммоланы Хамитни, Будайланы Азретни, Улбашланы Ахмадияны назмуларын да ол жыйымдыкыгъа кьошады. Аны ызындан келген жылда уа Берт, Пушкинге аталгъан жыйымдыкыны хазырлай, дунягъа белгили поэтни юсюнден Этезланы Омарны, Теммоланы Хамитни, Кацийланы Хабуну, Будайланы Азретни, Залийханланы Жанакъайытны, Къулийланы Къайсынны, Сотталаны Адильгерийни назму тизгинлерин таулу окъуучулагъа жетдиреди. Китапны аты уа «Къабарты-Малкъарны писателлери А.С.Пушкинге» деп алай эди. Аны бла бирге уа дагыда бир китап басмаланганды – Пушкинни малкъар тилге кёчюрюлген тизгинлери. Бертге, Керимге, Хабугъа, Къайсыннга, Омаргъа, Хамитге, Алийланы Умаргъа да Пушкинни назмуларын, жомакъларын кёчюрюу бек сыйлы, жууаплы борч эди. Фахмуларына ол керти да сынау болгъан эди. Китап төрт минг экземпляр болуп чыкыгъанды! Таулу халкъны окъуугъа, билимге, дуня культурагъа тири кьошулгъаныны белгиси ол туююлмюдю?

1938 жылда энчи китапла болуп, Отарланы Керимни «Назмула бла жырлары», Макъытланы Сафарны «Мен жырлайма» деген назму жыйымдыкылары чыгъадыла. Дагыда бир жылдан Кязимни «Мени сёзюм» деген китапчыгъы, 1940 жылда уа Къайсынны «Салам, эрттенлик!» деген назму жыйымдыгы басмаланады.

Алайды да, туугъан жерибизде, ана тилибизде, кеси алфавитибиз бла биринчи озгъан ёмюрню 30-чу жылларында басмаланган китапла адабиятыбызны мурдор ташларына саналырчадыла.

Кёп жыл мындан алгъа жазылгъан Гуртуланы Бертни эскериую да анга шагъатлыкъ этеди, тарихни бетлеринден бирин танытады. Эскериуюню аты –

«ЖАНГЫ КЮЧ» ЖЫЙЫМДЫКЪДАН «МИНГИ ТАУ» ЖУРНАЛГЪА ДЕРИ.

Бу хапарны басмалар аллында, таулу газетибиз 1989 жылда 182-чи номеринде ал сёз халда былай билдиреди:

«Къабарты-Малкъар АССР-ни халкъ жазыучусу Берт Гуртуев «Коммунизмге жол» газетге деп хазырлагъан материалны басмалай, окъуучуларыбызгъа бир

затны эскертирге сюебиз. Биринчиден, бу материалны басмалагъаныбызны жыйсабы, отузунчу жылла жашауубузда кеп уллу тюрлениуленни, кеп уллу ишлени жыллары эдиле. Шендюгю тельюню уа ол затладан хазна хапары жокъду. Аны себепли, газет окъуучуларыбызны бу материал бла шагъырей этиуню тюзге санайбыз.

Экинчиден, очеркни ол заманда жюрюген тил, стиль жорукъларын тюрлендирмей басмалагъаныбызны себеби уа – андан берисинде жазма тилибиз къалай айныгъанын, ол заманда тилибизде баиха тилледен кирген сёзле бусагъатдан эссе кеп жюрюгенлерин тура этиудю.

Кертиди, ол замандагъы жазыучула да адам бек суйюп окъурча, бюгюн кеси ишибизде хайырланьрча сёзле, айтымла кепдюле. Аланы да кесигиз эслериксиз.

Дагъыда бир зат: очеркде заманына кёре, партия, къырал къуллукъчулагъа берилген махтау да ол халында къалады.

Таматагъа – Берт Гуртуевге хурмет этип, редакцияда эрттеден жюрюген тёреден да чыгъып, уллу болса да материалны толусунлай басмалайбыз. Аны барыгъыз да суйюп окъуругъузгъа да ийнанабыз. Аны бла сёз Бертге бериледи:

- Кесими архивимде литературабызны эрттеден сакъланган затларына къарай баргъанымлай, 1934 жылда басмаланган суратлау-литература жыйымдыкыгъа тюбедим. Ол латин харфла бла чыкыгъан «Жангы кюч» деген жыйымдыкыны 2-чи номери эди. Аны тыш кёрюмдюсю артыкъ омакъ туйюлдю, атыны башында: «Битеу дунья пролетарлары, бирлешигиз!» деп жазылыпды, эншгерекде уа: «Къабарты-Малкъарда советске жазыучулар Союзуну художества литература жыйымдыгъы», - дейди. Жыйымдыкыны басмалагъан а Нальчикде «Къабмалкънациздат» этгенди.

Биринчи этилген как тугуллу болгъаныча, биринчи чыкыгъан литература жыйымдыкыны жарашдырылыуу, тили да къыл элекден угъай, арпа элекден ётгеннге ушайдыла. Болсада, анагъа биринчи сабийи кёрюнгенча, ана тилибизде чыкыгъан биринчи китапларыбыз, литература жыйымдыкларыбыз да бизге, жаш жазыучуларыбызгъа, бизни жазгъанларыбызны окъуялгъанлагъа да. Отузунчу жыллада бек татлы кёрюне эдиле. «Жангы кючню» тиражы 3000 болгъаны эм бир номерини 1 сом бла 75 капек багъасы да анга шагъатлыкъ этедиле.

Ол замандагъы ахча шендюгюнден эсе не сыйлы болгъанлыкыгъа да, «Жангы кючню» алыр ючюн, окъуучулада ахчасын аягъан жокъ эди.

Энди ана тилибизде газет, журналла, китапла да кеп чыкыгъанданмыды, огъесе, Мамюйни келью черкес тилге кетгенлей, халкыбызны келью орус тилге кетип, кеси тилибизни ыспассыз этгенденмиди, тюзюн биялмайма, шендю анна тилибизде аз тиражлы, учуз китапла чыгъадыла. Дагъыда аланы кёбюсю да китап сатхан тюкенлени тапкаларында, юслерин да букъу басып, жатадыла.

Редколлегияланы, тиражланы юсюнден айтханда уа, сейир туйюлмюдю? «Жангы кючню» хакъсыз редколлегиясы ючеулен (Салих Хочуев, Берт Гуртуев, Ахмадия Улбашев), тиражы – 3000, багъасы 1 сом 75 к., шендюгю «Минги тау» журналны тиражы – 2200, редколлегиясы 13 адамдан, багъасы жалан да 45 кап.

Бу мен сагъынган «Жангы кючню» 2-чи номеринде СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини Президиумуну бизни областьха Ленинни орденин да

берип, алгыш этген бегимин санамасакъ, авторланы саны 11 боладыла. (Н.Бухарин – «Къабарты-Малкъар орденлиди», мени – «Къабарты-Малкъарда уллу къууанч», Улбашланы Ахмадияны - «Унутмабыз», Хочуланы Салихни - «Мудах жаш», мени - «Бекир», Теммоланы Хамитни – «17-чи Октябрге», Отарланы Керимни – «Орденлиге», Жаболаны Мухамматны – «Багъалы саугъа», Кациланы Хабуну – «Мытыр», Геляланы Рамазанны – «Городокга», дагъыда бир-эки автор).

Н.Бухаринни статьясын малкъар тилге Отарланы Керим кёчюргенди. Кёчюргенине сокъуранган кезиуонде уа, манга: «Сени хатангдан», - деучю эди.

СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини бегиминде былай айтылады: «Бир талай республиклени, крайланы эм да областланы Ленинни ордени бла саугъалаудан СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини Президиумуну постановлениясы.

Союз ССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини Президиуму постановление этеди:

Колхозланы эм совхозланы бегитмекликде эм да государствону аллында обязательстволарын (сюргюде, мирзеуню жыйыуда, урлукъ къуюуда) уллу жетишимлери ючюн:

Север-Кавказ крайда Къабарты-Малкъар автоном областны да Ленинни ордени бла саугъаларгъа.

Союз ССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини председатели М.Калинин.

Союз ССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетини секретары А.Енукидзе.

Москва, Кремль. 3-чю январь 1934 жыл.

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАРДА УЛЛУ КЪУУАНЧ

(суратлау очерк)

Кёк женгил аяз эди. Къабарты-Малкъар областны жигитлери он бешинчи майны алгъаракъдан окъуна адыргы этип, сакълай эдиле. Ма-а, энди он тёртюнчю май кюню жетди.

Ишчи-элли правительстводан орденни алыргъа кандидат болуп, газетледе спискалагъа да тюшюп тургъан ударникле бютюн да ашыгъа эдиле. Ма-а, Огъары Бахсанны колхоз кьойчусу Тебердиланы Локъман да орденни аллыкъландан бириди.

Локъман, кёк парийин да нёгер этип, Бахсан тауларында эчкиле къатыш кьой сюрюуюн эркин жайлыкъда кюте тургъанлай, элден барып, кёккёлек эм тири комсомол жаш – Кётенчиланы Сагъитчик анга: «Локъман, тамбла праздникге, орден алгъанладан бири сен да, ары келмей амалынг жокъду деп, сени элтирге мешина келип турады», - дегенде, Локъман, уллу къара ажиген бёркюн ёрге тюртюп, мангылайын кенг ачып, ушкогъун да аркъасына кёнделен такъгъанлай, ышарып, кёзлери жылтырап, асыры къууаннгандан анны жүреги дыгыл этген эди. Болса да: « Да, сакълай эселе, бармай жарамаз, алай малланы къагъанакъларына да, башларына да бек сакъ болургъа керекди».

- Бар, сен бар.

- Ийнан, мен а бек къууанып бараман, алай сенден тилеймен, маллагъа ишанма. Сау къал.

- Ахшы жолгъа бар. Къууанч бла къайт, - деп, Сагъит жарыкъ кёзлерин бютюн жилтиретди.

Локъман, ташдан ташха секире, кёк парийи да ызындан Локъман бла праздникге келе, элге жетди.

Элде да жигер колхозчула праздникге хазырлана эдиле. Насталаны Амуш, таулу кийимле да кийип, таш юсюне минип, колхозчулагъа:

- Жегиулени бек игилерин къурап, къууанч кийимлерибизни да кийип, он бешинчи майда биз областны, Ленинни орденин алгъан къууанчына барыргъа борчлубуз, - дей эди. Хар сёлешгенинден къоллары ёрге, хауагъа узала эдиле.

Локъманны, суу бойнуна элтип, къара сакъалын таулу, жаннга такъгъан бичакъ бла жүлюдюле.

Локъман, праздник кийимлерин да кийип, почтачы женгил мешинагъа минип, Нальчикге ашыгъып келе эди.

Битеу Бахсан тарындан къууанчха келген арбалы, атлы, мешиналы бахсанчыланы келиулери къара илипиннге ушай эди. Ма-а, Чегем тарындан, Холам-Бызынгы, Малкъар тарындан да праздникге, омакъ-омакъ кийинип, жырлаулары бла къаяланы зынгырдата келедиле. Кёремисе, Къабарты ёзенлеринден а не къадар колхозчу халкъ жыйыша келеди? Барысы да Нальчик таба къымылдайдыла.

Бу къууанчха къабартылыла, малкъарлыла, оруслула, къумукълула, еврейлиле, немислиле, осетинле, эбизеле, дагъыда кёп тюрлю миллетле да жарып, жашнап келе эдиле. Келедиле-келедиле. Тамбла ала Нальчикде боллукъдула. Нальчикде уа? Къабарты-Малкъарны ара сахары – Нальчик да уллу кюннге кесин хазырлай эди...

Орамла таза. Учрежденияланы орам таба къабыргъаларында суратла. Уллу къызыл къумачлагъа акъ, базыкъ харфла бла жазылып, къабарты, малкъар, орус тилде да лозунгла.

Къызыу кюнню иссилигин сабыр ургъан тёбенниги хауа аз-аз сериуюнлейди. Хар организация да, вокзалгъа атлана, тизиледиле. Тизиледиле, хазырланадыла. Ма-а, Къабарты орам бла эншге тизгин-тизгин сырылып, барадыла. Милиционерле, акъ кийимлерин да кийип, орамлада порядкагъа сакъ къарайдыла. Къабарты орам бла эншге чыгъып, Май орам бла солуна бурулуп, вокзалны ёрге жаны ёзенде тохташдыла.

Баргъан комсомолланы барындан да Ленинчи городокну курсантлары айбат тизилип бара эдиле. Ала, башлары къара картузлула, акъ блузальыла, къара кёнчеклиле болуп, къызла да башларына къызыл палатокла къысып, юслерине акъ «угъарыжанла», къара юбкала да кийип, жашы, къызы да аякъларын тенг алып, жырлай, музыка согъа, бир адам баргъанча, чурукъ таууш этип, бара эдиле.

О-о! Ол кюн жырламагъан бармы эди! Ол кюн билген, билмеген да, къууанып, жырлай эди. Блай бла вокзалгъа тийишдиле.

Милициялагъа да ышанмагъанча, облсовпрофну председатели, асыры къызгъандан, гетен кёлегини жагъа тюймелерин да бошлап, танг абадан къара кёзлерин да жылтыратып, организацияланы иги порядкагъа сала эди. Бу колоннала вокзал юнню уллу эшигини эки жаны бла сырылдыла. Автомобилле да

вокзалны ёрге аллында, кеслерин кюннге кызыдырып. Ишара турганча, кыбула эдиле.

Бир кыауум колоннала, вокзал юнню ичи бла, поезд келлик жанына ётдюле. Бирси колоннала вокзал юнню арбазындан чыкмадыла, областны тамата кыулукчылары уа, перронга ётюп, тизилдиле. Журналчыла, писателле, киночула, суратчыла да, аланы биргелерине ётюп, хар затны кёзюбюзге тогундуруп, хар тауушну кыулагыбызгъа жыйып, оюмлап кюреше эдик. Ма-а, Калмыковну заместители Булычев да перронга (мешинагъа миниучю, тюшюучю бийик жерге) чыгыпды. Маа, Бачиланы Орусбий да байракчылары байраклары бла бирча перронга чыгады. Кызыл байракъла халкъ тенгизни юсюнде аязчыкъ кытылганындан сюзюледиле. Сыланадыла. Байракъ агъачларыны баш кыйырларында жылтырашхан жез жулдузлары да, кюн кыакыганча, кёз кыаматадыла.

Перронну мешина келир кыйырында аскерлерибиз да омакъ сырылып тура эдиле.

Перронну онг жанында, ал тизгинде, Ностуланы Хусей, Малкъар райком ВКП(б)-ны секретары Черкесов, Совнаркомну представители Кочетков, Нальчик горком ВКП(б)-ны секретары Боровицкий, облвоенком Нагоев, ОблКПК-ны ответ.секретары Хагуров, облсовпрофну председатели Бачиев, дагыда кёп тамата руководителле да, сагъатлагъа да кыарай, поездни сакълай эдиле. Барыбыз да поездни жетерин сакълай эдик.

Бир заманда «Ку...у...ук!» - деп, тютюню да акъ юзмелт кибик созулуп, «тигъар-мигъур-зарх!» - деп, бир рельсадан бирси рельсагъа чархлары тёнгереп келген поездни кёрдюк. Поезд тюгел жетип тохтагынчы окъуна, команда берилип, Нацкавдивизион бичаклары суурду. Поезд жетип тохтады. Военный духовой оркестр (музыкала), уллу барабаны да ура, Интернационалны сокъду. Артда вагонну аллында вагондан, жер бетли ишчи быстырлары бла, башында сары гыдай бёркчюгюн да ёрге кийип, Калмыков, аны ызындан, юсюнде да кыара кишмир костюмю бла, мазанлы санлы, чалбаш, жарыкъ бетли, кёзлери да кюлерек Енукидзе, аны да ызындан а, бютюн да кыууана, Кыабарты-Малкъар облисполкомну председатели Ульбашланы Келлет да бир бири ызындан чыкдыла.

Вокзал «ура!» тауушдан толган эди. Ураны биргесине алгышла кызыу кыарс кыатыш кычырыла эдиле.

Енукидзе, кыара фуражкасын онг кёлуна алганлай, анны сакылаган колоннала бла саламлаша, аланы да бир аууздан жарыкъ жауапларын эште, ызындан да сакылаганлагъа басынып ышара, вокзал юнню ичи бла ётюп, сакылап турган мешиналадан бирине минип, кыалган мешиналагъа да кыонакъла эм руководителле да минишип, вокзалны угъары арбазындан Нальчикге сылжырадыла.

Енукидени, Калмыковну, Ульбашевни мешинасы да, колонналары ичлери бла ёте туруп, алгыш айта, кыарс ура, «Ура! Ура! Ура!» - деген тауушла бир ауукыгъа дери кызыудан кызыу бола барган болмаса, суумай эдиле.

Ала Нальчикни ичине, орамны букъу этдирип, ташангъандан сора, колоннала къалмай тизилип, биягъы халда къайтдыла.

2.

Он бешинчи майны тангы биягъы халда аяз, къызыу болса да, башха тангладан тюрлю эди. Орамлада милиционерле. Къабарты орамгъа кенделен ётген орамлагъа уа жыжымла тартылып. Жыжымны эки къыйырына жанлап да – милиционерле. Къымылдау уллу орамда – жокъ. Уллу орамны барама дегенни да милиционерле жибермей эдиле. Милиционерле ёхтем эм сакъ къарай эдиле.

Горсоветни аллына чыкъгъан Мало-Кабардин орам. Аны сау узунлугъу демонстрациячыладан толу. Кимле той эте, кимле къатыш жаншай, кюле. Кимле, къызарып-къызарып, къычырып, хыны-суху жырлай турадыла. Тойчуланы барын да эбизе колхозчуланы тою оза эди. Еврейлилени тойлары да зурнаны къычырыкъ тауушунда силкине эди. Кёрчю, омакъ кийинмеген бир адам жокъду. Сынап да къара. Кёр. Алайды да? Ётюрюк айтмайма. Сау сахар тангдан бери да дауурлуду эм тарды. Кёрчю. Степной орам да бир уллу лагерге ушайды. Мындагъыла уа узакъ колхозладан келген колхозчу арбаладыла. Ала, бир ызгъа сыйынмай, эки къаты тизилгендиле. Колхозчу жигитле да жырлайдыла, къобуз согъадыла, тепсейдиле.

Къууанч этген халкъ, тёрт километр узунлугъу болуп, сегиз-сегиз тизилип келгенде окъуна, аланы Бахсан орамдан келгенлери «Советле дворецини площадын» толтура эди. Орамдан тап сырылып, площадха келген халкъгъа иги тюрслеп къарасанг, адам илипини, конвейердеча келип, кёзге бары бирден тогъуна эди.

Алыкъа, беш къатлы ишлене тургъан «Дом Советни» дворецини (къая кибик уллу юйню) аллында жангы къуралгъан лозунгла, микрофонла бла да жасалгъан трибуннга адам чыкъмагъан эди. Алай площадда болгъан бийик вышкалагъа уа киночула, суратчыла да чыгып, ишлерин эте тура эдиле.

Площадны тёбен жанында къызыл аскерчиледен атлы полк. Угъары жанында уа къурч танкла тура эдиле. Ма-а, оноу-оноу болушуп, алда атлы аскер, аны ызындан пулемёт тачанкала, топлу аскер, Нацкавдивизион, аланы ызындан а алаша Векшинчик бла Къабарты-Малкъарны жаш тёлүсюню субайлары – призывникле – айбат сырылыпдыла. Трибунну аллында юч да кючлю микрофонланы юслери бла къарап, артда болса да, барындан да бийик, Ленинни орденини, агъачдан боялып, ушагъылы ишленген сураты къубула эди. Трибун байракъла бла да уллу жасалып эди.

Кюнню сагъат он биринде, орденни алыкъ эки жюз адам, трибуннга чыгып, тёрт тизгин болуп, трибунну толтурду. Бек кёп журналчыла, суратчыла, киночула да, къонакъгъа келип, трибунну тюр ярусунда (ыранында) ишлей эдиле. Башына чыгып ишлегенле да бар эдиле. Дагъы да, тууралагъа чыгып, халкъ тенгизни ичинде да кёп журналчыла, суратчыла да айлана эдиле. Была бары, барын да кёрюрге, барын да эшитирге кюреше эдиле.

Кюнню он эки сагъатында бютюн уллу къарсла урулдула. Къарс уруула, «ура!» деген тауушла площадны къатында, таула кибик, юйлени зангырдата эдиле.

Трибунну тѣбен жанындан Енукидзе бла Калмыковну мешиналарыны ызындан дагы да тѣрт мешина жылтырашып, шырылдап келди.

Кѣууанчха келген беш-он минг (эки жыйырма бла он минг) халкъны кѣаты кѣарсыны тохтаусуз тыкѣырдаууну биргесине «ура!» деген тауушла болмагѣанча уллу кѣтюрюлюп, СССР-ни Центральный Тамамлаучу Комитетни секретары Амель Софрон улу Енукидзе, андан сора да Сев. Кав. крайком ВКП (б) - ны секретары Евдокимов, Крайисполкомну председатели Горчаев, Кѣаб.-Малкъ. обком ВКП (б) - ны секретары Калмыков да трибуннга чыкѣдыла.

Кѣууанч митингни, сѣлешген да этип, Калмыковну заместители товарищ Булычев ачды. – Сѣз Енукиздеге бериледи,- деп, Булычев сѣлешгенлей, биягы кѣарсла, тыкѣыр-тыкѣыр этип, кѣтюрюлдюле. Кѣпге дери да, анга кѣарс уруп, сѣлеширге кѣоймай эдиле. Ол былай сѣлеше эди:

- Товарищле! Совет Социалистический Республикени Союзуну правительствосуну аты бла эм да большевиклени битеу Союзда Коммунист партияны Центральный Комитетини аты бла да бу кѣууанч кюн жыйылгѣан битеу кѣабартылылагѣа, малкѣарлылагѣа, оруслаугѣа эм Кѣабарты-Малкѣар областда болгѣан битеу миллетлеге, битеу ишчилеге эм ишчи тиширыулагѣа, битеу колхозчулагѣа эм колхозчу тиширыулагѣа, битеу окѣугѣан эм физкультурачы жаш тѣлюге, комсомолчулагѣа эм пионерлеге, печатны работниклерине эм да битеу бу кѣууанч праздникге кѣоншу областладан эм Союзну башха жерлеринден да келген кѣонакѣлагѣа, областны битеу кѣызыл аскерчи бѣлеклерине – кѣызы салам берем! (Ауазла: «Жашасын большевик партияны Центральный Комитети!», « Жашасын уллу вождь Сталин!», «Жашасын хорланмазлыкѣ СССР!», «Ура!» - кѣычырыула).

- Товарищле! Бу кюн, Ленинни орденин алгѣан кюн, Кѣабарты-Малкѣар областха торжественный, кѣууанч кюндю, намыслыкѣны кюндю, аперимликни эм да жигитликни кюндю, не ючюн десенг: бизни вождь Сталин: «Бизни кѣыралда иш (труд) намыслыкѣны эм махтаулуку иши, аперимликни эм да жигитликни иши болургѣа керекди», - дегенди. Бийик саугѣаны – Ленинни орденин сиз мюлкню, культураны да хар областларында аперимли эм да жигит ишлеуюгюз бла алгѣансыз. Сизни адамларыгѣызда намыслыкѣ бла жигитлик бек алгѣын заманладан окѣуна жашауда неден да бийикге саналып болгѣанды. Эм да мен, бюгюн Ленинни орденин - бийик айырмалыкѣны бу белгисин сизге берир намыс манга тюшгенине мардасыз уллу кѣууаныпман.

Битеу халкъ бушуулукуну, кѣууанчлыкѣны да бирча сезген эм да сынагѣан заманнга, сизни барыгѣызны да бир юйюрге тийишдирген, Совет власть ючюн сизни кѣыйын кюреш бла ишлеп жашагѣан, халкъны душманлары бла ауур кюреш бла ѣткерген, сизни колхоз кѣурулушха, бирге ишлеуге келтирген, халкъны жашы эм сизни руководителигиз, мени шуѣхум – былайда товарищ Калмыковха, мен сизни бла бирге алгѣыш айтыргѣа кѣууанама.

Ауазла: «Жашасын иги большевик, Кѣабарты-Малкѣар областны кѣурагѣан эм руководители товарищ Калмыков!», «Жашасын иги сталинчи товарищ Калмыков!», «Ура!» - кѣычырыула).

Бу саугъа мындан арысында да ишге, битеу къыйынлыкълардан ётюуге, Север-Кавказ крайда битеу къарындаш халкълагъа махтаулу юлгюге эм да болушлукъ ишге сизни энтда да бютюн шуёхлу бирикдирирге борчлуду. Бу саугъа бирикген ишге, социализма ишге, сизни ийнаныуугъузну энтда да бютюн уллу бек этерге борчлуду. Ленинни-Сталинни байрагъын бийик жюрютюгюз!

Мен, аныча, сыналгъан большевиклени т.т. Евдокимовну эм Горчаевну бетлеринде бу къууанч жыйылыуда Север-Кавказ крайда парт эм совет руководствону да алгъышларгъа къууанама. (Ауазла: «Жашасын иги шуёх, бек къаты сталинчи – товарищ Евдокимов!» «Ура!» - къычырыула).

Енукидзе андан ары айта эди:

- Кесигизни парт эм совет руководствогузну тегерегинде тутушугъуз (биригиз), т.т. Евдокимовну, Калмыковну тегерегинде биригиз, ала керти эм къаты ленинчиледи эм да сталинчиледи, сизни ТЮЗ жол бла элтедиле. Бийик мирзеу болдуругъуз, - бу сёзлени сизни руководителигиз (башчыгъыз) тов. Калмыков хар сагъат сайын къайтарып-къайтарып айтады эм да сизни эсигизге салады.

Жашасын Къабарты-Малкъар областны халкълары! Жашасын Север-Кавказ крайны халкълары! Жашасын битеу союз республиклени халкълары! Жашасын дунягъа Октябрь революцияны берген эм да Союз ССР-ны халкъларына шуёх юйюрлюгюне башчылыкъ этген уллу орус халкъ! Жашасын бизни Къызыл Аскер эм аны руководители тов. Ворошилов! Жашасын башында т.т. Калинин эм Молотов бла СССР-ны правительствосу! Жашасын бизни уллу партиябыз эм да аны Центральный Комитети!

Бизни ленинчи партияны къаты тутушдургъан, бизни партиягъа, битеу къыралгъа эм да битеу дуня коммунист движениягъа (къымылдаугъа) руководителлик этген, бизни хорлаудан хорлаугъа элтген, Союз ССР-ны битеу миллетлерини иги шуёху болгъан – бизни суйген вождубуз товарищ Сталин жашасын! (Тохтамагъан, уллу гюрюлдеген къарсла эм «ура!» къычырыула).

Енукидзе дагъы да сёлешеди:

- Энди, сизни областны Ленинни ордени бла саугъалаудан Союз ССР-ны Центральный Тамамлаучу Комитетини постановлениясын окъургъа манга эркин этигиз: «Совет Социалистический Республиклени Союзуну Центральный Тамамлаучу Комитети постановление этеди». – деп. Постановленияны бизни областдан болгъан жерин окъуп башлайды, жигитле тенгизи кёпге дери тохтаусуз къарсны кётюреди.

Енукидзе сёзюнден дагъы да башлады:

- СССР-ны ЦТК-ны буйругъу бла мен бу орденни Къабарты-Малкъар облысполкомуну председатели тов. Ульбашевге эм аны бетинде битеу Къабарты-Малкъар халкъгъа бермен эм да Къабарты-Малкъар область кесини мындан арысында ишинде орден жюрютген област атын толусунлай керти этерине толу ийнаныууму ангылатаман эм да орденли Къаб.-Малкъар область Ленинни-Сталинни партиясыны ызын жашауда толу бардырыр.

Енукидзе сёзюнден къутулуп, орденни Ульбашланы Келлетни къолуна бергенлей, кёпге дери тохташамагъан уллу къарсла, овация берилди. Топла, битеу тийрени

тепдире, гюрюлдеп, атылдыла. Салют бередила. Кезиу-кезиу ёкюрдюле. (Ауазла: «Жашасын ленинчи кызыл байракълы Къабарты-Малкъар! Жашасын Ленинни-Сталинни иши! Жашасын багъалыбыз эм да суйгенибиз Авель Софрон улу Енукидзе!»).

Сёз ма-а, Булычевха берилди. Ол хар сёзюн ачыкъ кычырып, ол айтханны да радио хауа бла дунягъа биягъыча жая, Къабарты-Малкъарны кеси кыйыны бла жашагъанларыны, областны Ленинни ордени бла саугъалауу ючюн партиягъа эм да правительствогъа жууапха къууанч бла сёз бериуон окъуду.

-Товарищле, тов. Ворошиловдан телеграмма алгъанбыз да, аны окъургъа тов.Фаддеевге сёз бериледи.

Фаддеев инчге, жютю, кесгин кычырыуу бла, сёзюн халкъгъа толу эшитдирин суйюп, блай окъуй эди:

- Нальчик. Обком – Калмыковха.

Къабартыгъа, Малкъаргъа эм да – областны халкъларыны иги вожду сени кесинге, Ленинни ордени бла саугъаланыуну юсюнде саулукъ алгъыш айтаман. Керти социалистический ишни бийик юлгюлерин кёргюзтюп, Къабарты-Малкъар, пролетар государствону бу бийик саугъасын тийишли алгъанды. Къабарты-Малкъарны кеси кыйыны бла жашагъанларын жюрегим бла кызыл аскерчи ураны кычыраман! Сизни Ворошилов.

Сёз товарищ Евдокимовха бериледи. Ол былай алгъышлай эди:

- Товарищле, колхозчула, колхозчу тиширыула, орден жюрютген алчы Къабарты-Малкъар областны кеси кыйыны бла жашагъанлары! Север-Кавказ большевиклерини край парторганизациясыны аты бла бу уллу къууанчланы кюнюнде сизге кызыуу большевик салам берирге манга эркин этигиз. (Уллу «ура!» деу).

Товарищле, сизни хорлауларыгъыз бла къуру Север-Кавказ къууанып къалмайды. Сизни хорлауларыгъыз бла битеу бизни кыралыбыз къууанады. Бизни, ишчи классны эм кеси кыйыны бла жашагъан унукъгъан халкъны учители эм да вожду Владимир Ильич Ленинни жолу бла бара, аны игиледен да иги ученигини эм да Ленинни ишин андан ары бардыргъан – Сталинни башчылыгъы бла, сиз эл мюлкню тюрлендирип, жангыдан къурау иште кеси кыйыны бла жашагъан халкъ асламланы культура эм материал мадарларын кётюрюу иште да уллу жетишимлени болдургъансыз. (Уллу «ура!» деу).

Товарищле! Сизни областны халкълары, алай эртде болмай, эски прессала бла – буржуазно-помещик падчах строй эм ачы дворян эксплуатация бла эзиллип, теренде артха къалмакълыкъда болгъандыла, хорлауларыгъыз артыгъыракъ да анны ючюн багъалыдыла эм да багъадыла. Энди сизни область Ленинни-Сталинни партиясыны башчылыгъы бла, бизни кыралда алчы жерледен бирин алгъан областды.

Бу бек уллу хорлаула, класс душман бла, сиз хорлай баргъан артха къалмакълыкъ бла бек къаты, аяусуз кюрешмекликде болгъандыла. Кеси кыйыны бла жашагъанланы излемекликлери бла, сизни Къабарты-Малкъар парторганизацияны башчылыгъы бла, бек къаты большевикледен-ленинчиледен бири, класс душман бла жарашыусуз кюрешуучю – Бетал Калмыковну руководствосу бла (уллу «ура!»)

деу бла бёлунеди), бизде кёзге толу илинмеген бир заманда падчахны шапаларыны – дворянланы кьолларында болган, бу жерлерибизде бюгюн битеу кьыралда кьуралган колхоз кьурулушну чагып, жашнап айныган мюлкери барды. (Боркьулдаган кьарсла эм да «ура!» деген уллу тауушла).

Товарищле! Сизни хорлауларыгьыз жалан да биринчи хорлауладыла. Биз жалан да биринчи чеклени алганбыз эм да аланы бегитебиз. Уллу кьолундан келген бизни партиябыз салган борчланы (задачаланы) толтурур ючюн, бизни аллыбызда энтда бек уллу кьорешле турадыла. Сизни область хорлаула Кьабарты-Малкьар областны кеси кьыйыны бла жашаган халкь асламларыны бек уллу кьорешуу энтузиазмларына шагьатлыкь этедиле. Бу энтузиазм социализм кьурулуш ючюн энтда аллыбызда келлик кьорешледе социализмни иши ючюн сизни Кьабарты-Малкьар область алчы болуп элтген бригада болган, жалан да бизни крайны кьой, тап саулай бизни кьыралыбызда да алчы отрядладан бири болуругьузга алга окьуна ийнандырыу (гарантия) болады. (Уллу кётюрюлген кьарсла эм да «ура!» деген таууш).

Жашасын бизни мамырлыкь кьурулушубузну хорланмазлыкь мурдору – бизни Кьызыл Аскерибиз эм да бизни Клим Ворошилов (уллу –«Ура!»). Жашасын бизни уллу социализм кьурулушубузну алчы отрядларындан бири – бизни Кьабарты-Малкьар область эм аны иги ударниклери эм да битеу колхозчу асламла!

Жашасын Север-Кавказны иги ударниги – Кьабарты-Малкьарны руководители, аны хорлауларын кьураган, бизни Бетал Калмыков! (Кёпге дери тохташмаган боркьулдаган кьарсла эм да кёпге дери уллу –«Ура!»).

Бизни партияны, Ленинни-Сталинни партиясыны байрагьыны тюбюнде, жангы хорлаулага алга! (Уллу –«Ура!»). Жашасын бизни уллу, хорланмаган большевик партиябыз! (Уллу- «Ура!»). Жашасын аны ленинчи Центральный Комитети! («Ура!»). Жашасын сюйгенибиз эм да уллу сыйлы Сталин! (Кёпге дери тохтамаган уллу «Ура!»).

Товарищ Евдокимов, халкьны «Ура!» - деген тауушлары кьатыш, жашасын ишчи-элли правительствобуз эмда аны руководителлери т.т. Калинин бла Молотов! – деп, речин тауусду.

Калмыков селешип башлады. Ол селеширге тебрегенде, орденли Кьабарты-Малкьар халкь асыры кьууанып кьарс ургьандан, селеширге кьоймай бир аз турду. Болса да халкьны халына уста Бетал, онг билегин кётюрюп, алга узатып, кьолуну бармакьларын да сир жайып, - сабыр болугьуз, - дегенча, эки жанына булгьай эди.

Халкь шош болду. Бек сакь тынгылашдыла. Калмыков сёзюн башлайды. Хар сёзюн жик-жиги бла сындырып, ангылатып, кьабарты тилде – ана тилинде айта эди. Аны речини биргесине кёкде жюзюп ойнаган кьурч кьушла да кеслерини зауаллы металл речлерин, хауаны кьалтыратып, ары бла бери силлип айта эдиле.

Калмыков сёзюн бошаганлай, Булычев, кюнню юч сагьат заманында, кьууанч митингни жапды. Интернационал жарыкь, уллу согьулду. Халкьны жартысы, бёрклерин алып, жартысы уа бёрклерин алмай, чес берип, тынгыладыла.

Калмыков Енукидзега алгыш айтса, Енукидзе да алгыш бла жауап кьайтара эди. Аланы эм дагыда кьалгъанланы да кезиу-кезиу алгыш айтыуларыны биргесине «Ура!» - деген бла кьарс тауушла кьатыш гюрюлдей эдиле.

Калмыков областны аты бла Енукидзега, область аллында болгъан борчларын жетишимли тамамларына кьаты сёз бере эди.

Енукидзе, Евдокимов, Горчаев, Калмыков да минип, жети жылтырашхан автомобиль, жолну букъусун кётюрюп, бир бири ызларындан шырылдашып, сахар таба кетдиле. Аэропланла уа алыкъа кетмейдиле. Болгъанны пропеллер таууша алдырып учадыла. Алашаны уча, эки аэроплан кёп листовкала (кьагъытчыкъла) чачадыла, себедиле. Ала кёкден жерге атхан кьагъытла, хауада кьарылгъачлача уча кетип, жерге сабыр тюше эдиле.

Ма-а, энтда да юч аэроплан келдиле. Бири бек алашаны уча эди. Ичинде адамы кьолуна акъ палатокну алып, аны бир мюйюшюн бармагына чёргеп, билегин аэропландан тышына созуп, халкьгъа: «Сау кьалыгъыз!» - деп, силкиндире эди. Андан кёп бийикге чыкьгъан аэроплан а бютюн ёрге чыкьды. Кёрдюнгмю, ол кьалай тёппеленип ойнайды? Ма-а, энтда да, энтда да! Кёрчюн, батыр ойнаяламыды?! Ма-а, энди уа бютюн да ёрге, бийикге ёрлеп жюзеди. Ма-а, биреулен ол аэропландан парашют бла секирди. Хауада кьагъытла да чача, парашютчу, акъ салкьынлыкъны тюбюндеча, акъ парашютну тюбюнде, ары-бери чайкьала, жерге сабыр жууукълаша келеди. Рахат тюшдю. Кьыртишге жатды. Парашютюн жыйып, дорбасына салды. Саламлашды. Анга кёп адам басынды.

Булычев кюнню порядкасын айтхандан сора, кьууанч этген халкь тенгиз, ариу-ариу тизилишип, площаддан илипин-илипин чыгъып кетди. Тюшден ингирге дери, кьууанчха келген колхозчула, аэропланлагъа минип, сахар башында учуша эдиле.

Бюгюнню кьууанчны сёзле бла айтыргъа кьыйынды: уллу кьууанч! (Кёкде аэропланла учадыла).

Май, 1934 жыл. **Берт Гуртуев.**

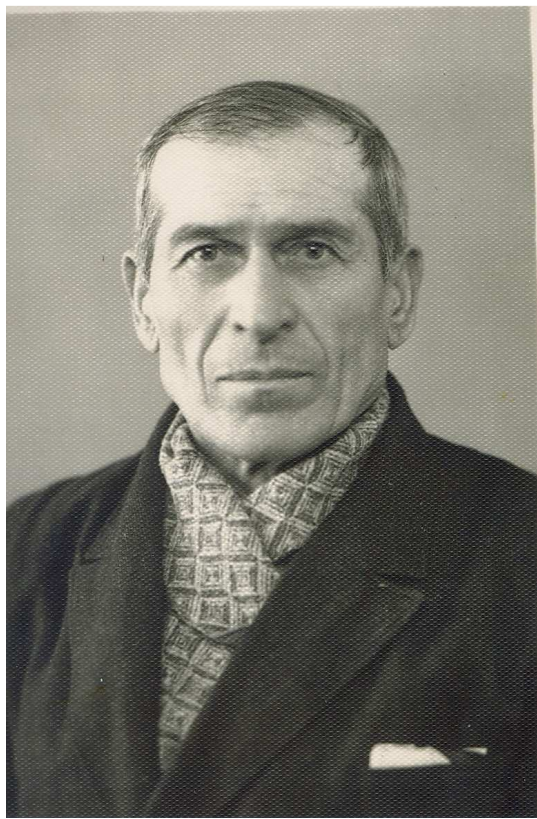
Суратлау литературабызгъа аны тынгылы мурдор салгъанын бюгюн да кёребиз. Не медет, аны терк айнытыргъа уа бири бири ызындан эки палах жетген эди. Ол да – 1941 жылда башланган Уллу Ата журт уруш, 1944-ден 1957-чи жылгъа дери созулгъан а - сюрдюню ачы кезиую. Кёчгюнчюлюкню юсюнден Гуртуланы Берт кеси да «Къара кюнле» деген энчи хапарында эскере эди, урушну кезиуюн а «Политрукну эскериулеринде» билдиргенди.

Перед началом войны.

Младший брат Берта – Якуб Гуртуев (1911 г.р.) с женой Таслимат, 1940 г. Воевал политруком 44-й Отдельной бригады, погиб под Можайском 26 марта 1942 г., защищая Москву от фашистов. (Сообщение ГУК Советской Армии за №173/3/В/130806. Извещение выслано жене в 1947г.)

Старший брат Берта – Атох Гуртуев, воевал с 1941 г. и до Победы в 1945 г. связистом.

Брат жены Берта и лучший друг – Магомет Жабоев (артиллерист, воевал с первого дня войны 22 июня 1941 г.)

Берт – преподаватель военного училища (1942 г.)

Берт – политрук курсантской роты, Действующая армия (1943 г.)

КУРСАНТЛА ФРОНТХА КЕТЕДИЛЕ...

(Политрукну эскериулеринден)

Уллу Ата журт уруш башланган кюн мен Акъ-Сууда эл школда устаз, аны бла бирча уа – тийрели парторганизацияны да секретары эдим, коммунист партияны Холам-Бызынгы райкомуну да штатдан тышында пропагандисти эдим. Аны себепли урушну юсюнден халкъны анга не кёзден, не ниетден къараргъа керек болгъанын элими халкъына билдирирге керек эдим. Ол манга энчи борч эди. Ол борчну толтурургъа эл Советни юю таба тебиредим.

Кесим чакъыра да тургъунчу, Москваны радиосундан В.М.Молотовну сёлешгенин эштген эллиле, ашыкъ-бушукъ этишип, эл Советни арбазына келген эдиле.

Фашист Германия, ортада жарашыулукъ тутаргъа, бир бирге чабыууллукъ этмезге берген сёзюне ётюрюкчю болуп, ышандырып, Совет къыралгъа, уруш ачып, чабыуул этгенине эллиле бек бушуу этип, чамлана эдиле. Терк окъуна эл Совет аллы майданчыкъ къайгъы бет алгъан адамладан толгъан эди.

Къайгъы митингни башладыкъ. Мен сёлешип бошагъандан сора, тюрлю-тюрлю соруула башландыла. Сёлешгенле да болдула.

Биреулен: «Дунияны хорлап келген Гитлер бизни къыралны да хорларгъаamy умут эте болур?» - дегенде, мен да ол бизни хорлаялмазлыгъын айтханымда, манга нёгер болгъанча, элде намысы-сыйы бек жюрюген Бияслан-эфенди сёзге къошулду да, былай деди: «Тейри, бизни уллу къыралны халкълары биригип, бирча сюелселе, аны Германия хорларына бир да ийнанмайма. Анса уа, уллу Арисейни ким хорлагъанды? Уллу Ингилизни хорлап, аны «Жарым дуня» деген, анга дери аллай дуняда болмагъан, залим кемесин да Къара тенгизде Дарданелни сууна батдыргъан Тюрк окъуна Арисейни хорлаялмагъанды. Тюркню къаллай кючю болгъанын а кесигиз да аз эштген болмазсыз».

Мени къызыу агитациямдан да эфендини бир юлгю келтиргени онглу болгъан эди. Алайда жыйылгъанла да: «Къызыл Аскерге Аллах болушсун!» - дей эдиле.

Алай бла, мен да, алайгъа келген коммунистлени бир къаууму да ачыкъ сёзюбюз бла халкъгъа кёл этдире эдик.

Къысха митинг чачылды. Хар адам къайгъылы болуп кетди.

(Бияслан кеси Къыргъыз жерде ёлгенди – жаннетли болсун. Аны эки жашы уа фронтха кетген эдиле. Жибирил анда ёлгенди, Мажит а кёп орденлери бла майдаллары ёшюнюнде жылтырай, туугъан элине саулай къайтхан эди. Алай, ол да ёлгенди.)

Элде митингни бошагъандан сора, мен Бабугентге – район арагъа келген эдим. Анда уа бютюн уллу митинг бардырылгъан эди. Андан Акъ-Суугъа къайтханымдан сора уа, мен бу агитация халдагъы назмуну бир кечеге жазып, радиога, газетге да хазыр этген эдим:

УУ ЖИЛЯННЫ ЭЗЕРГЕ !

Жерибизге къара уу жилин кирди,

Чекден бери, шыгъырт этмей, сюйрелди,

Сюйрелди да, мычымайын чулгъанды,

Отча жаннган кызыл кыаннга булганды.

*Кыоншуларын жашырттын кыаба, чача,
Кыылыгы – уу жылян, ичи уа – мача,*

*Кыан тырнакылы душман, баям, кыутуруп,
Кёп жашыргыан, кёзбау эте, букьдуруп,*

*Сау дуньягы айгыакь этди халарын.
Ачды энди таша ишлерин барын.*

*Кыызгыан окыла ёшюнюнден тийгенде,
Аркыасындан мурдар кыаны сийгенде,*

*Кир гаясы, жыыйлмазча, ачылыр,
Кеф мыйысы чырпылагы чачылыр!*

*Жерьбизге чапханланы кёрюрбюз,
Хар бирине кыабыр орун берирбиз.*

*Кыанжух фашист кесин отха ургыанда,
Кыабырына кирирге кыутургыанда,*

*Аны татыуун женгил сынатыйкь,
Ёчюрюп, тюртюп, кыабыргы атайыкь!*

*Керти кюнде кыанын – жанын аягыан,
Кыоркыуп кыачып, сыйсыз жашау сайлагыан,*

*Ким болса да, кыоратырбыз арадан, -
Керек туююлдю болушлукь аладан!*

*Хар мадарны - Хорлау ючюн! – деп, кыура,
Кыыралны душмандан сакыларгы бура,*

*Кыарт да, жаш да, асланлача, кыобайыкь,
Душманланы, гунч этерча, согыайыкь!*

*Заман жетди уу жыляны эзерге,
Шашмай уруп, тюз белинден юзерге,*

*Суюеклерин, бир-бир этип, сёгерге,
Харам кыанын чатха, кыолгы тёгерге!*

*Бек базынып кѐп сайлама кючюне,
Кѐк жашнагъан къадар чакъны ичине,*

*Умут этди башкес женгил утаргъа,
Итча къабып, совет халкъны жутаргъа.*

*Алай урду сылхыр башын къаягъа,
Тутхан иши тебиреди заягъа:*

*Тирелдиле ёшюнюне сюнгуле,
Суймей башлар умутундан тюнгуле!
Июнь, 1941 ж. Акъ-Суу эл.*

Мен бу теркбитди назмуну жазып, радио бла да окъуп, газетде да чыгъаргъанымдан сора, элимде кѐпле да, ыразы болуп, къолуму тутта эдиле. Ол заманда радиода диктор болуп ишлеген Дуголаны Мухаммат а: «Оллахий, битеу Россейде да, Демьян Бедныйден сора, фашистлеге къажар биринчи назмусу эшитилген сен болдунг! – деп, манга ыразылыгъын билдирген эди.

Кертиди, арттаракъда, менича, агитнамула Залийханланы Жанакъайыт, Будаиланы Азрет да, башха поэтле да жазгъан эдиле. (Алай, Уллу Ата журт уруш да бошалып, бир отуз жыл озгъандан сора, бизни ол назмула ючюн сѐкген жаш критикле да болгъан эдиле. Ол назмула, заманга кѐре, кеслерини борчларын толтургъан эдиле. Аскерчиге, ишчиге, малчыгъа, сабанчыгъа болсун, жашауну къыйын кезиунде кѐл этдириуню, игиге ийнандырыуну магъанасы, мен оюм этгеннге кѐре, бек уллуду.)

Алай бла, ол кезиуде биз душманни хорлар ючюн, мени Ата журтума болушханым къалам бурну бла эди, халкъны таукел этиу бла эди.

Июль айны ючюнчю кюнюнде Битеусоюз радио бла совет халкълагъа И.В.Сталин да сѐлешген эди. Ол айтханга кѐре, битеу Совет къыралны «военный лагерьге» бурургъа керек эди. Хар нени да – фронт ючюн, хар нени да – хорлау ючюн къуараргъа, уруш фронтну биргесине иш фронт да болургъа керек эди. Ол, хар жерде да партизан аскерле да къуараргъакъыралны ырысхысын а уруш баргъан жерледен узакъ востокгъа кѐчюрюрге, душманга не мирзеу, не техникабызны къоймазгъа деп, халкъны аллына уллу борчла сала эди. Андан сора да, Къызыл Аскерге, оборона ызла ишлеп, болушургъа буюра эди. Къыралда Оборона Комитет къурап, кеси да анга Председатель болгъан эди. Аллай кѐп тюрлю борчла салыннгандан сора, хар элле, сахарла, районла да кеслерине уллу борчла алып, фронтха болушууну башлагъан эдиле.

Бир кюн мени да район таматарлары Холам-Бызынгы райкомгъа чакъырдыла. Райкомгъа келгенимде, анда менича чакъырылып келгенлеге жолукъдум. Бир кесекден бизни бир къауумубузгъа энчи борчла салдыла. Ол санда манга: «Биз батальон къурагъанбызАны командири – сен таныгъан Батчаланы Хызырды, комиссары уа – Абазланы Ибрахимди. Бу сагъатдан башлап, сен алагъа бойсунган ротаны политругуса. Ротанг а – Бабугентни адамларыдыла. Ол ротаны

командири уа – Вадим Туляковду», - деген эдиле. Аллай ротала дагыда кьуралгъан эдиле.

Арттаракъда билдим: артха келе-келген аскерибизге, оборонада бегинип, душманны аллын тыяр ючюн, кьыр кёп жерлериндеча, Азов тенгизден башлап, Каспий тенгизге дери да оборона ызла хазырланьргъа керек эдиле.

Эки-юч кюнден кёп да мычымай, бизни батальонубуз Прохладна сахарны тийресине, Малка сууну онг жанында кесини оборона ыз юлюшонде тохтагъан эди. Биз ол тийреге оноу этген НКВД-ны 11-чи сапёр Армиясыны оноуна бойсуна эдик. Аны командующийси уа Кьырал кьоркьуусузлукъну майору Мальцев эди. Ол бир-бирде кеси окъуна келип, багъа бичиучю эди. Асламында махтай эди, энчи-энчи кёргюзюмле да эте эди.

Бизни кибик батальонла республикабызда кёп эдиле. Балыкъ суу бойнунда, Бакъсан суу жагъаларында да, башха-башха жерледе да оборона ызла ишлене эдиле. Уллу Ата журт урушну уа ызы жууукъдан жууукъ келе эди. Кёп да мычымай, Дондагы Ростов кьолдан кьолгъа ёте эди. Бир бирде, кюндюз окъуна, Германияны разведкагъа учуучу самолётлары, бийикни келип, юсюбюз бла учуп кетиучю эдиле. Баям, ала бизни не эте тургъаныбызны суратха алып кете болур эдиле. Болсада, биз ишибизни тохтаусуз бардыра эдик. Танкла киралмазча траншейле, танкла да, жияу аскер да ёталмазча, ары ары айланган жарла, бери айланган жарла (эскарпла, контрэскарпла); «швед кирпиче» (рельсаладан, не да бек базыкъ томуроуладан); танкла ёталмазча ары сюренги ызла (ДЗОТла, ДОТла); пулемёт не да топ орнатыргъа кьазгъанла; команда берилир жерле; блиндажла, жияу аскер хайырланьрча окопла, дагыда уруш этген аскерге керекли кёп тюрлю мекямла кьурай эдик.

Мени ротамы командири ичип, кеф болуп, асламында да чырпыла ичинде жукълап тура эди да, мен аны юсюнден штабха рапорт берген эдим да, аны орунуна Черкесланы Маштайны салдыргъан эдим. Ол а манга бек иги болуша эди. Ол заманда аскерде политрукла, комиссарла биринчи оноучу болсала да, мен Маштайгъа айырылмазлыкъ, тюз ниетли тенгимеча кьарай эдим. Аны ючюн болур эди, бизни ротабыз хар заманда ишин айыпсыз тамамлай эди. Взводларыбыздагы командирибиз да бек тизгинли, жигер, солдатлары суйген адамла эдиле. Ала жаш адамла болсала да, жетген кишилеча, оноу да эте эдиле кеслерине бойсунган взводлагъа, планларын да тынгылы толтура эдиле. Алада бек махтаулу уа взводну командири (артта, уруш да, кёчгюнчюлюкню азабы да бошалгъандан сора генерал чыннга жетген) Бабаланы Солтан эди. Маштай да, мен да анга бек ышана эдик. НКВД-ны оноучулары да ариу кёзден кьарагъан эдиле. Анга бла дагыда бир кьауумубузгъа (буйрукъ бла) ыспас этген эдиле. Арттаракъда уа Солтанны кесин да НКВД-ны школуна алгъан эдиле. Солтан бизни ротабызгъа Акъ-Сууну, Къашхатауну роталары да кьошулгъандан сора келген эди. Алай эди да, Маштай бла мен энди юч ротадан кьуралгъан, бирикген ротагъа оноу эте эдик. Ротабыз юч уллу землянкада кечине эди. Маштай бла манга уа бир гитче землянкачыкъ да тамамлыкъ эте эди. Мен штабха политдонесение элтип кьайтыргъа, Маштай землянкачыгыбызны «буржуйкасына» от этип, жылытып туруучу эди. Ол ротабызны адамларына бек

татлы сѣзлю эди, ишлерине, ашларына, сууларына, саулукъларына да, ышанмай, къараучу эди. Манга уа: «Оллахий, сен быллай къаты адам болгъанынгы уа эндиге дери бир да билмей эдим», - деучю эди. Алай бла, мен анга ыразы болгъанча, ол да манга бек ыразы болуучу эди.

Оборонада фортификация ишибизни НКВД-ны 11-чи Армиясыны Комиссиясы махтап, алгъандан сора, батальонубузну гюрен тизип, аны ортасына чакъырып, Маштайгъа, Солтаннга, кѣплерибизге да ыспас этген эдиле. Манга уа Нальчикден келген Капарулин (Республиканы ара банкыны управляющиси) батальонну аллында алгъыш айта, беш жюз сом ахча саугъа да берген эди. Баям, Маштай бла мен оноу этген бир сапѣр ротаны уллу жетишимлери ючюн НКВД-ны 11-чи сапѣр Аскерини оноучуларына Батча улу бла Абаз улу билдирген болур эдиле.

Урушну кезиуюнде, тылда болгъанлай да, Къызыл Аскерге уллу болушлукъ этгенлеге «Уллу Ата журт урушну жылларында – 1941-1945 ж.ж. – аперимли къыйыны ючюн», - деп, къырал майдалла берген эди. Андан сора да Кавказда, ол бизнича оробора ызда къыйынлары болгъанлагъа уа дагъыда «Кавказны жигитча къоруулагъаны ючюн» - деген экинчи кере майдалла берилгендиле. Аллай майдаллары болгъанланы уа бюгюн да сыйлы кѣрюп, пенсияларына къошакъ ахча бериледи.

Германияны ол бизни башыбызда бийикни учуп кетиучю авиаразведкачысы кесини командованиясына бизни бегимлерибизни кючлююгюню юсюнден билдирген болур эди ансы, фашист аскер Нальчикге алайтын келмей, Бакъсан жаны бла, асфальт бла келип къалгъан эди? Къоруулауну ол биз бегитген жери бла бир жангыз фашист солдат келалмагъан эди.

Оборонада ишибизни бошагъандан сора, биз барыбыз да артха – эллерибизге, шахарларыбызгъа къайтхан эдик. Мени уа, район оноучула чакъырып, Холам-Бызынгы райОНОгъа таматагъа салгъан эдиле.

Ол кезиуде Абазов Ибрахим райкомдан фронтха кетип эди, райкомну биринчи секретары Будаиланы Азрет эди, райкомну экинчи секретары уа – Кацийляны Хабу. Хабуну уа юй бийчеси – Дадуша Махова Нальчикде къуллукъ эте эди да, эрин райондан Нальчикге чакъыртхан эди. Мени уа Хабуну орунуна, экинчи секретарь къуллукъгъа киририми тилеген эдиле. Алай мен унамай эдим. «Эки къарындашым – Атох бла Якъуб фронтдадыла. Мен да фронтха барыргъа, Ата журтума анда болушургъа сюеме», - дей эдим.

- Бир аздан Будаевну шахарда ишлерге чакъырлыкъдыла, районнга биринчи секретарь а сени этерикдиле, - дегенлеринде да, секретарь болургъа унамагъан эдим. Алай фронтха уа Райвоенкомат да жибермей эди. «Сени бронюнг барды. Мында бек керек боллукъса», - деп къоя эдиле. Не бек тилесем да, мени урушха иймезликлерин толу билгенимден сора, республиканы военкомуна тилек къагъыт берген эдим. Ол замандагъы республиканы военкому – Каширин да: «Сени бронюнг барды. Бирсиле бронню тилеп да тапмайдыла, сен а унамайса! Бек сейир этеме, болса да бюгюн къал да, тамбла кел. Иги сагъыш эт: фронтха баргъан тойгъа баргъан туююлдю», - деп, Каширин мени тилегиме бой салмай къалгъан эди. Мен а, дагъы да, райкомгъа да къайтып, кетеригими айтып, райОНОну ишин, ачхычымы да бухгалтериме берип, элиме къайтхан эдим. Андан а биягъы

республиканы военкоматына келген эдим да, оюмуна сокъуранмагъанымы айтханымда, ол мени врач комиссиягъа жиберген эди. Анда уа Комиссияны таматасы врач Бояринцев эди. Ол а: «Унутмагъанма, мен Ленинчи окъуу городокда да санга аз бакъмаучу эдим, сени саулугъунг хазна иги болмаучу эди. Шендю саулугъунг да алапат туююлдо. Тюзюн айт, фронтха кесинг барыргъамы сюесе? Сени къадарынг шендю бизни къолубуздады», - деген эди. Ол да, Комиссияны членлери да мени иймей тыяргъа умут эте эдиле. Алай, кеси ыразылыгъым бла барыргъа суйгеними билдиргенимден сора уа тилегими къабыл этген эдиле.

Ол кюн окъуна биягъы военкомгъа келдим. Ол а : «Сени тилегинги къабыл этдик, алай сени тюзюнлей аскерге, фронтха ийип къояргъа жарарыкъ туююлдо. Бир да болмаса, военна курслагъа ийип, хазырлап ийерге керекбиз. Политработниклени Запорожъялы курсларына жиберибиз. Анда иги хазырласала, сен тилегинги табарса, фронтха да барып, боевой ротагъа, не андан да бек керекли жерге политрук болурса. Анда аллайланы хазырлайдыла. Хайт десенг, иги бла атынгы айтдырырса. Аллах онг берсе, эки къарындашынг да, кесинг да сау-саламат юйлерибизге къайтырсыз», - деп, военком, предписаниямы да къолума берип, ариу айтып, ёре туруп, къолуму да тутуп, кабинетинден жууаш ашыргъан эди.

Запорожъялы курслагъа келгенимде, кеси юйюме келгенча кёрюннген эди. Ол курслагъа мени танышларым да келген эдиле: Биттирланы Якъуп, Созайланы Гадаш, Ёлмезланы Мухтар, Мызыланы Адырай, Геттуланы Максим. Бек шуёх эдик, бир бирге эс тапдыра эдик. Алай урушну отун да сынап, кёп къыйынлыкълардан да къутулуп келген украинлы командирлерибиз бизни къаты юйрете эдиле: «Юйрениуде къыйын болса – урушда тынч болады, юйрениуде тынч болса уа – урушда къыйын болады», - деп, ийматыбызны сыгъа эдиле. Не къадар къыйын халлада сынап эдиле. Кече белинде, жауун да жауа тургъанлай, «тревога» бла сауут алдырып, казармадан чыгъарып, он километрге дери атакагъа баргъанча чапдырып, жетген жерибизде уа, уруш этгендеча, пластунча бауурубоздан суйрелтип, алгъа, жангы чеклеге дери бардырыучу эдиле. Алай чыныкъдырыучу эдиле: терлегенибиз тёппебиз бла чыгъыучу эди. Жауунну да, желни да, сууукъну, суусапны да, ачны да эсге алмай эдик. Тюрлю-тюрлю команда бериуге, тюрлю-тюрлю сауутланы чачып жыяргъа, ала бла марагъаныбызны тюз уругъа, урушда тактикагъа, аскер уставлагъа кёре, командала бла аскерни атакагъа элтирге, сигналла берирге, политрукла болсакъ да, уруш этген заманда командирни борчун толтурургъа юйрете эдиле. Ашыбыз, кийимибиз да осал эди, алай таукелликни атмай эдик. Низамгъа бек сакъ эдик. Насыбыбызгъа таулучукъла бир взводха тюшген эдик да, бир бирибизге болушхан да эте эдик: узакъ, хыны чабыуда эси аугъаныбыз болса, аны да къоюп кетмей, бирибиз сауутларын алып, ючеуленибиз а кётюрюп, командагъа кёре чапханлай келир жерибизге дери келтириучу эдик.

Командирибиз ахшы адам эди: аман айтмаучу эди, жетишимибизни эслемей къоймаучу эди. Урушур жерде урушса да, махтау жерде уа, строй аллына чыгъарып, иги жанындан белгиленнгенибиз ючюн, курсланы таматаларыны

атындан ыспас (благодарность) бериучю эди. Аллай ыспасланы асламында да Ёлмезов бла мен алыучу эдик. Командирибиз бизге махтау салыучу эди.

Унутмайма, бирде, жауун да кыстау жауа тургъанлай, станоклу пулемётну беш огъун да аллыбыздан чыгъа келген илишанны (мишенни) орта къарасына беклеген эдим, башха кезиуде уа взводну, команда бере, атакагъа элтп, аллыбызда душман тургъан тѣбени взводума алдыргъан эдим. Ол кезиуде да командирибиз мени, аскерчи стойну аллына чыгъарып, командованияны атындан ыспас этген эди. Аллай ыспасла Мухтаргъа да этилиучю эди. Командирибиз экибизни да отличниклеге санаучу эди.

Запорожъялы курслада бизни юйретиу заман терк окъуна ётген эди. Уруш эте тургъан Шимал-Кавказ фронтну оноуна бизни жибериу башланды. Бек алгъа биринчи взводну атландырдыла. Экинчи ашырыу кезиу а бизники эди – экинчи взводну. Алай, биринчи взводну ашыра туруп, эки черкес жаш саламлашыргъа жууукъларына кетип, артха къайтмай къалгъан эдиле да, аланы орунуна уа кесибизни да, «Отличникледиле» - деп, махтап, Мухтар бла мени ол команда бла жиберген эдиле.

Армавирге терк жетдик. Шимал-Кавказ фронтну резерв полкуна къошдула. Андан а, фронтну излемине кѣре, кимибизни политрук этип, кимибизни да политкомиссар этип, фронтну тюрлю-тюрлю частларына жибере эдиле.

Бир ингирде мени штабха чакъырдыла. Штабны начальниги бла комиссары манга бир къауум соруула этдиле да: «Сени педагог да, писатель да болгъанынг ючюн, Политуправленияны излемине кѣре, биз сени Къызыл Аскерни бек керекли, бек аслам магъаналы жеринде къуллукъ этерге жиберебиз», - дейдиле. Ол жумушну уа Главполитуправление да къабыл этген эди да, анга боюн салмай, не этерик эдим? Несин жашырайым? Къалайгъа эсе да, фронтладан бирине военкор этип жиберлик сунган эдим. Болса да, телефон зынгырдады да, мен казармагъа кетдим, ала уа сѣлеше къалгъан эдиле.

Бир заманда, ингир къарангысында, резерв полкну «тревога» бла жыйып, тиздиле. Бирлерибизге ушкокка, бирлерибизге да башха сауутла бердиле. Юлешинген сауутлада «ТТ» тапанчаладан эсе эски наганла аслам эдиле. Алай бютюн да аламаты уа – ушкоккланы асламысыны да сюнгулери болмау эди. Алай эди да, сауут-саба бла махтаныр, базыныр жерибиз да бек дыкгы эди.

Болса да, бизни эки къауумгъа юлешдиле: бирлерибизни – штабны тѣгерегин сакъларгъа, асламыбызны уа Къобан суу бойнуна атландырдыла. Суу бойнунда къалын агъачха жетгенибизлей, бир къауумубуз Къобан сууну онг жанында, агъач ичинде «цепь» болдукъ, бир къауумубуз а сууну ары жанында, къазакъ станицаны жаны бла ётюр, Фортштадт атлы элчикни къуршаладыкъ. Алайгъа жетгенден сора билген эдик: ары уа немец аскер парашют десант тюшюрген кѣре эдим.

Алай бла, мылдыжгы эте тургъан къарангы кече биз, мылы жерге бауурланышып, кѣз къакъмай, Фортштадтны тѣгерегин алып тура эдик. Мени онг жанымдагъы лейтенант Хайретдиновну жалан он патрону бар эди, мени уа ушкогуму бир магазини толуга – жалан да беш патронум. Анга да, манга да экибизге 15 патронлу бир подсумок жетген эди. Ол а: «Сени ушкогунгу сюнгысю барды, меникини уа жокъду», - деп, кесине беш патронну артыкъ андан алгъан эди. Ма-а, 1941-1942

жыллада бизни сауут кючюбюз алай аз эди. Урушха баргъан халкъыбызныол жыллада артыкъ кырылгъаны да аны ючюн сунама.

Танг иги да жарыгъынчы, немец десантчыла кеслерини кыуршаланып тургъанларын билген эдиле. Алай, аланы кыутхарыргъа, немецли самолётла келгинчи, бизни черек флотубузну матрос отряды жетген эди. Ол да, биз да бирге десантны кыуршалап, бир кесек атышхандан сора, пленнге алгъан эдик. Ол отряд парашютчуланы Шимал-Кавказ фронтну штабына берирге деп, алып кетген эди. Биз артха, полкубуз болгъан жерибизге кыайтхан эдик. Резерв полк кесини хар кюндеча ишин бардыра эди.

Бир кюн мени штабха чакырыдыла. Краснодардагы аскер миномёт - пулемёт училищеге политика жаны бла аскер преподаватель кыуллукъгъа ызлап, предписаниямы, жол кыагъытымы, аш талонларымы да кыолума тутдуруп, алгъыш этип, ашырдыла. Ол кюнню ингинде Краснодардагы КМПУ-гъа келдим, ана начальнигине жолукъдум. Ол да, алгъыш айта, туруп жерими, жумушларымы да ангылатды. Ол кезиудеги миномётчула уа, курсларын бошاپ, фронтха атлана тура эдиле. Фронтха келгенде, ала миномёт бёлеклеге командирле болургъа деп, хазырланган эдиле. Ол курсантлада бир жангызы да мудах туююл эди. Эртте-кеч болса да, Кызыл Аскер Германияны фашист аскерин хорларыгъына толу ийнанып эдиле. Мен да, агитацияны бардыра, аладан бири кибик болгъан эдим. Аланы фронтха дери ашыра баргъанлагъа кыошулургъа тилегенимде: «Охо да, алыкын жангы набор жыйылгъынчы, ашыргъанла бла сен барама дей эсенг, бар» - деп, манга да тийишли кыагъыт берген эдиле. Ол кыагъытха кёре, мен курсантланы частъха бергенден сора, артха, училищеме кыайтыргъа керек эдим. Алай а нек эди, десенг: биз – аскер преподавателле, комиссарла, политрукла Главполитуправленияны энчи чотунда (номенклатурасында) эдик.

КМПУ-ну биринчи хазырлауун бошагъан курсантланы (кичи командирлени) биз Сталинградны кыатында уруш этген 64 Армиягъа келтирген эдик; бизни курсантладан сора да анда, ол Армияны оноуунда, Винницаны, Грознаны, Орджоникидзени (2-чи жол окыутуп чыгъаргъан) курсантлары да бар эдиле.

Армияны штабы Орджоникидзени курсантларын (пехоталы) кесини резервинде кыойгъан эди, бирсилени уа Дон сууну онг жанында кыыйын уруш эте тургъан 33 ГСД-гъа (гвардиячы стрелковый дивизиягъа) жиберген эди. Анга уа жигитлик бла аты айтылгъан полковник А.И.Утвенко командирлик эте эди. Бизни курсантларыбызны ол алгъан эди, алай аланы кичи командирле этмей, кеслеринден курсант полк (офицер полк) этип, Гвардия дивизияны бек кыыйын жерине, Манштейнни танк аскерини аллына кыажау салгъан эди. Болсада, танкланы, самолётланы кёплюгю душманны онглу этген эди да, курсантла да, аскерни асламы да ажымлы кыырылып, полковник Утвенко да ауур жаралы болуп, Дон сууну сол жанына кючден-бутдан кыутулгъанларыны хапарын арттаракъда эштген эдик. Ол курсантланы ашыра баргъан командирледен бир бёлеги анда кыалгъан эди, алай аскер преподавателлеге бла комиссарлагъа уа: «Сиз энтта да училищелеригизни жангы курсантлары бла да ишлерге керексиз» - деп, артха, училищелерибизге кыайтыргъа буюргъан эдиле. «Сиз кесигиз бирер подразделенияны командири болсагъызмы кё хайыр этериксиз, огъесе сау

дивизиялагъа командирле, политрукла хазырласагъызмы кѣп хайыр этериксиз?» - деп, къоя эдиле. Кертиси да, аскер преподавателле, политработникле, аскер училищеледе ишлей, Къызыл Аскерге бютюн уллу болушлукъ этгенлеге санала эдиле. Алай къуллукълагъа политика сынауу, бийик окъууу болгъан аскер къуллукъчуланы ала эдиле. Ала да кеслерича, халкъына толу, таза ниетли къуллукъэтериклени аскер училищеледе юйретип, фронтлагъа хазырлай эдиле.

Ол хыйсапдан, курсантланы фронтха ашыра келгенлени асламын да артха къайтаргъан эдиле.

Мен 64 Армиядан Краснодаргъа къайтханымда, училищени да энди миномѣт школдан Пулемѣт – миномѣт школ болуп тургъанын кѣрдюм. Къысхартып айтханда, аны аты энди «КПМВУ» болуп тура эди. Бир кесекден училищеге жангы курсантла алынып, тамам болгъан эди.

КПМВУ-гъа энтта да, кереклиси чакълы, курсантла алгъан эдиле. Ол къауумда бизни республикадан келген жашла да бар эдиле: Хасан Карданов, Алий Мирзоев, Аныуар Уянаев, Хызыр Жанатаев, Абдуко Кадиев да.

Ол жашланы курслада кеслерин иги бла кѣргюзтгенлерине мен мардасыз бек къууана эдим. Ала барысы да бир кирик тап тизгинли, хар заманда да командирлери, политруклары махтагъан курсантла эдиле. Мени нѣгерлерим аланы махтасала, мен да шагъатлыкъ эте эдим. Кѣлюм кѣтюрюлюучю эди. «Элли жаш – къарындаш» - деп, бурунгулула аны ючюн айта болур эдиле. Манга къыйынлыкъ жетишген заманда Аныуар бла Хызыр аз болушмагъан эдиле. Ала экиси да мен берген жумушну жерге салмай, аперимли толтуруучу эдиле. Батальонубузну комиссары М.В.Енгибаров бек магъаналы, жууаплы ишни мадарыргъа ийнангылы, батыр курсантла сураса, мен Аныуар бла Хызырны атларын айтычу эдим. Нек десенг, ала бек жигер да, батыр да курсантла эдиле.

Фронт Краснодарны къатына жетгенде, КПМВУ-ну юйлерини башларына немецлиле атхан фугас бомбала тюше башлагъан эдиле. Биз аланы ѳчюрюб а азмы кюреше эдик! Алай, аладан сора да топ окъла, минала арбазларыбызда чачыла, темир жол вокзал да кюе башлагъандан сора уа, душман аскерни жууукъ жанлагъанына шек жокъ эди. Северден да, Кърым жанындан да келе, фашист аскерле Краснодарны къыйырларына жетгенде, бизге Юг жанына кетип, Закфронтну 45-чи Армиясына къошулургъа буйрукъ келген эди. Алай темир жолну вокзалы бузулгъан эди да, кетер жолубузну душман кесген эди. Душман аскер бизни Къызыл Аскер бла юч жаныбызда да къызыу уруш эте эди. Кѣкню ѳртен тютюнле, жерни кукурт ийис этген букъула алгъан эдиле. Аскергеча, бизни юсюбюзге да душман окъла жуулдашып-жуулдашып келе эдиле. Арбазларыбызда жыргъан окопларыбызны юслерине топуракъ тѣбеле чачылышып, гюрюлдеп тюше эдиле. Алай бла кюндюз-кече да, бир кесек заманга дери атылгъан бомбаланы, чачылгъан топ окъланы арасында кечиндик. Фронтну буйругъу толу ангылашынгандан сора, биз кече къарангысын хайырланып, шахардан чыгып, жыяулай юг жанына тебиреген эдик. Душман самолѣтла уа, бомбала атхан, уллу быргъылы пулемѣтла бла атхан къынлы къоймай, бизге: «Къарт анабызны шахарын сиз жукълап тургъанлай аллыкъбыз, Орус! Къачма!» - деп,

агиткъагъытла да ата эдиле. Алай ол къагъытланы биз, кюле-кюле, жыртып, кюйдюрюп къоя эдик.

Биз, кече бла ол от къуршоудан чыгъып кетмесек эди, пленнге тюшюп къалыргъа боллукъ эдик. Ма-а, кече кетерге андан тюшген эди. Кюндюз бугъа, кече жолгъа чыгъа; бирде шош, бирде окъла, бомбала тюбюнде чабыша, юч таба бара эдик. Буйрукъ алай эди.

Кесибизде сауут кюч аз эди. Аны себепли жартыбыз сауут бла училищени, анга атакагъа келгенледен, фашистледен къоруулай эди. Душман артыбыздан, эки жаныбыздан да, пленнге алыргъа умут этип, бизни училищебизге от ача эди. Алай бизни флангларыбызны, аръергардыбызны къоруулагъан сауут къоллу курсантларыбызны роталары душманнга от жууап ача эдиле. Биз, преподавателле да уруш этген роталагъа политрукла, комиссарла болгъан эдик. Хар бирибиз стройда эдик.

Бизге чабыуул этген фашист аскер бла урушда курсантладан тёртеуленибиз ёлген эдиле, жаралы болгъанла да бар эдиле. Ол урушубуз Ходыженск деген станицада эди. Анда душман бла уруш этгенде кёп курсантларыбыз да кеслерин аперимли жигитлеча кёргюзтген эдиле. Бизни Мирзоланы Алий да, Карданланы Хасан да ол урушда кеслерини чынтты батырлыкъларын, уста уруш эте билгенлерин кёргюзтген эдиле. Аллайлагъа уа начальствобузда бек ыспас эте эди. Саууту болмагъанларыбыз да, сауутлуланы алышындырыргъа хаппа-хазыр эдиле. Аны себепли ала да отдан, окъдан артха турмай эдиле. Алай эди да, бизни курсантларыбызда бир тюрлю паника жокъ эди. Ёлгенибиз болса да, жаралыбыз болса да – аны урушлада бола келген тёрелеге санай эдик. Баш борчубузну унутмай эдик: борчубуз а – уруш эте тургъан фронтладагъы Къызыл Аскерге командирлик кадрланы къоранчдан сакълау, ол кадрланы кереклисича фронтлагъа хазырлау эди.

Артыгъыракъ да бизни, преподавателликден стройда болгъан политрукланы, комиссарланы борчлары уа битеу да училищени толусунлай душманны хорларыгъыбызгъа ийнандырып, уруш усталыкъдан сора да, ниет-политика даражаларын бийик тутаргъа юйретиу эди. Ол борчну толтурууда аты иги бла айтылгъан политрукладан бирине мени да санаучу эдиле. СССР-ни жазыучуларыны Союзуну члени болгъанымы билгенлеринден сора уа, бютюн да иги хурмет этиучю эдиле.

1941-1942 жылла бизни аскерни бек къыйын жыллары эдиле. Бу мен эскерген кезиу да 1942 жылны жай кезиую эди. Сауутубуз, ашыбыз, кийимибиз, транспортубуз да жокъну орунунда эдиле. Сынаулу командирлерибиз аз эдиле. Аны себепли тылдагъы халкъыбызгъа да иги ишлерге, хар нени да фронтха деп, мадарыргъа тюше эди. Жаш тёлнюю да аскер училищеледе иги юйретип, жаш командирле, политрукла къурау бизни уллу борчларыбыздан бирлери эдиле. Аладан сора да Къызыл Аскерге кёп тюрлю билимли адамла керек бола эдиле. Аллай кадрланы да кёп жерлерибизде да хазырлай эдиле. Бизни КПМВУ да аллайладан бири эди. Кесини борчун ол да айыпсыз толтура эди.

Бизни Туапсени жанына барыргъа жолубузну немецлиле кесген эдиле. Аны себепли бизге Лазарев ауушха барыргъа тюшген эди. Ол ауушха чыкъдыкъ. Анда

уа оборона ыз хазыр болуп тура эди: не айтырса! Окопла, ДЗОТла да хазыр эдиле. Душманны алайтын киралмазча этип тура эдиле. Биз ол жерде оборона тутуп, тохтап тургъаныбызлай а Закфронтну 45-чи Армиясыны бёлеклери алайгъа келип, бизни жолубузгъа эркин этген эдиле.

Училищеге кесини сыйлы, жууаплы борчун толтурургъа онг берген эдиле. Биз Закфронтну 45-чи Армиясыны оноунда, чотунда да тохтап, Присяга ант да берип, генерал Ремизовну аллында Къызыл Байракъны уппа этген эдик. Канакер деген военгородокда орналып, КПМВУ кесини ишин андан ары бардыра эди. Аны курсантларын да аттестациядан ётгерип, курсантлагъа офицер даражала берип, уруш эте тургъан фронтлагъа ашыргъан эдик. Биягъы мен, аланы ашыра, ала бла барыргъа умут этген эдим. Алай мени да, мени кибик кёплени да иерге унамагъан эдиле. Училищеге жангы набор жыйгъанда керек болгъаннга санагъан эдиле. Ол заманда капитан Михаил Крайнев бла манга 45-чи Армияны уруш эте тургъан частларында болургъа да тюшген эди. Ол кезиуде, мина жаркъачыкъ тийип, женгил жаралы болгъан эдим.

Андан сора мен эвакогоспитальгъа тюшюп, бир талай кюн тургъан эдим. Андан иги болуп, частыма къайтханымда, манга генералыбыз А.И.Коновалов 30-кюнлюк отпуск берип, элиме ийген эди. Алай мен отпускагъа баргъанымы айтханымда, мени бла бирге аскер преподаватель болуп ишлеген подполковник Шоскин: «Сен энди бери къайтырыкъ туйюлсе», - деген эди. Нек болгъанын а айтыргъа унамагъан эди. Баям, артта Туугъан жерлеринден къысталлыкъ аскер къуллукъчуланы армиядан къыстаргъа аскерледе СССР-ны НКВД-ны энчи бёлюмлерине Берияны атындан, ким биледи, Сталинни да атындан жашырын къагъыт келип тура болур эди.

Курсантларыбызны бир бирлери къалай уруш этгенлерини юсюнден къысха айтыргъа сюеме. Малкъондуланы Магомед Киевни къоруулау уллу сермешде жигитча жан бергенди. Виктор Иванько урушдан экинчи группалы инвалид болуп къайтхан эди, онг буту кетип. Пенсиягъа чыкъгъынчы бизни республиканы Эл мюлк министерствосунда экономист болуп ишлегенди.

Миномёт бёлюмню командири Хасан Якубович Карданов уруш жолла бла Польшагъа дери баргъанды. Юйге кёп аскер саугъалары бла къайтханды. Шёндю ол республикадан тышында да белгили композиторду, Россейни халкъ артистиди, Россейни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусуду.

Гвардияны отставкадагъы капитаны Уяналаны Батталны жашы Аныуар, бирде пулемёт ротагъа, бирде танкланы мараучу ушкокла бла сауутланган ротагъа командирлик эте, уллу сермешлеге къатышханды. Кёнигсбергни ёшюн уруш этиу бла алгъан совет аскерлени санында болгъанды, Румынияны, Югославияны азатлаугъа къатышханды. Уруш жылладан сора жууаплы совет, партия эм мюлк къуллукълада ишлеп келгенди.

Отставкадагъы капитан Мирзоланы Муратны жашы Алий, лейтенант чыны бла миномёт взводха командирлик эте, уруш отну ичи бла «Голубая линиядан» Будапештге дери жетгенди. Ёлюм бла бетден бетге кёб кере тюбешгенди. Будапешт ючюн бек уллу сермешле болгъанларын Ата журт урушну историясындан белгилиди. Жаш офицер Мирзоланы Алий кесине, миллетине да

айып келтирмезча уруш этгенди. Кёп жылланы Мирзо улу миллет газетибизни редакторуну заместители болуп ишлегенди. Россейни кьултурасыны сыйлы кьуллукъчусуду...

Бойцы вспоминают минувшие дни. Слева направо: Ануар Уянаев, Берт Гуртуев, Хасан Карданов, Али Мирзоев (1995г.)

Мени ишим да сыйлы иш эди: КПМВУ-да менича кьуллукъ этген полковникле Кунцевич, Гюльбудагов, Михайлов, полковой комиссар Мальцев, дагъы да уллу даражалары болгъанла аз тьойюл эдиле. Алай эди да, мен жалан да тамата лейтенант болгъанлыкъгъа да, уллула этген кьуллукъну мен да эте эдим. Алай эди да, мен кесими частымдан кетерге артал да сьоймей эдим. Армиядан бир-бир миллетлени офицерлерин, солдатларын, айтхылыкъ лётчиклерин окъуна кыстау къалай баргъанын артта билген эдим. Баям, подполковник Шоскин манга: «Энди сен артха къайтырыкъ тьойюлсе», - деп, андан айтхан болур эди.

Алай бла мен отпускада тургъанымлай, таулу халкъымы биргесине кёчюрюлюп, юсюмде офицер формам да болгъанлай, мал вагон ичинде, бирде сууукъдан къабыша, бирде кызыудан солуусуз бола, жүрегим сынып, мудахлыкъ басып, Ара Азиягъа кысталып келген эдим. Биз темир жолну Къара-Суу станциясына жетгенибизде, бизге анда жашагъанланы бир бирлери мудах къарай эдиле, бир бирле уа: «Башкесле, бандитле, къайры келесиз?!» - деп, жумдурукъларын ойната, ачы кычыра эдиле. Болса да, окъуучум, кечгинлик бер, ол башха темады. Аны юсюнден башха макъалда, энчи айтырбыз.

УДОСТОВЕРЕНИЕ

НКО-СССР КРАСНОДАРСКОЕ СТРЕЛКОВО-МИНОМЁТНОЕ УЧИЛИЩЕ

26 октября 1943 г. № Со/1989

Выдано ст. лейт. Гуртуеву Берту Измаиловичу в том, что он состоит с 1 ноября 1941 г. на военной службе в Красной Армии.

Удостоверение выдано на получение установленных законодательством Союза ССР для военнослужащих и их семей льгот по налогам, госпоставкам и других, если семья (хозяйство) тов. Гуртуева отвечает условиям, которые по действующему законодательству дают право на получение этих льгот.

Удостоверение действительно по 1 мая 1944 г.

Начальник строевого отдела Капитан адм. службы Абляхимов

Пом. нач-ка строевого отдела

Ст. лейтенант адм. службы Сердюков.

Накануне войны с гитлеровской Германией. Дети Берта Гуртуева – сын Эльдар и дочь Мариям.

Жабоевы в предвоенный год. Сидят – Уста (супруга Берта), её отчим – Таулан Жабоев, сын Таулана – Магомет. Стоят – дочь Таулана, артистка Балкарского театра Мариям и её юная сестра Налжан.

КЪАРА КЮНЛЕ

1.

Госпитальдан кесим тургъан аскерге къайтханымда, штабны начальниги чакъырды да: «Энди игирек да болуп къайтдынг, алай, товарищ генерал айтханнга кёре, алыкъын толу саулукълу туюлсе да, сен бираз солургъа керексе. Алайды да, санга, генералны оноуу бла, биринчи февральдан башлап, отузкюнлюк отпуск бериледи. Сюе эсенг, туугъан жеригизге барып, анда окъуна солуп къайт. Алайды да, тамбла бу сагъатда бери кел да, жол документлеринги алып, жолунга атлан», - деди.

- Да мени энди бакъдырыр керегим жокъду, - дегенимде:

- Генерал билмей буйрукъ этмегенди. Аны-муну къой да, мен айтханны эт. Ол отуз кюнню къайда солургъа сюесе?

- Да, ахшы. Туугъан элиме, Къабарты-Малкъарда Акъ Суу элге барырма: немислиледен азат болгъанлы не халда тургъанын бир кёрюрге. Элибизге, ахлуларыма да тансыкъ болгъанма.

- Сен мени ангыладынг. Сора бар. Хайда, - деп, ол сарымыйыкъ, хыбырт, толубет, алаша бойлу полковник, къысха-къысха сёлеше, манга честь берди. Мен да, анга честь берип, артыма къысха бурулуп кетдим.

Полковникден айырылып, кесими батальонума къайтып бара: «Генерал Алексей Иванович манга кёп кере да приказы бла алгъыш этген эди. Энтта да мени саулугъума къалай иги къайгъырады!» - деп, кеси кесиме ахшы къууум эте эдим. Алай батальонда кесими ахшы тенгиме – подполковник Шоскиннге былай да былай дегенимде, ол манга кюлерек да этип, ууакъ шыбырдап, жашарын халда:

«Энди сен бери кьайтырыкъ тьойулсе. Иш алайды», - деп, кёзлюклерин да кьолуна алып, акъ кьол жаулугъу бла сыйпай, кёзлерин да бираз жумаракъ этип, кёзюме тюрслеп кьарады.

- Ол дегенинг?! Да сора мени аскерден кьыстагъанмы этедиле да? Хар заманда махтап тургъандыла. Энди уа нек кьыстарыкъдыла да? Не политотделни начальниги, не НКВД-ны энчи бёлюмю чакъырмагъандыла. Мен кесиме бир тюрлю да тырман эшитмегенме да!

- Охо, сора. Алай сёзюбюз арабызда кьалсын. Айтмагъан – мен, эшитмеген – сен. Подполковник, баям, айтханына сокъураннган болур эди. Мен андан ары аны бла сёлешиуню кьойдум да, аны бла саламлашып айырылдым. Кеси ишими кьайгъысын кёре, кеси кьайгъымы этип башладым...

Бирде кьууана, бирде терен сагъыш эте, бирде кече, бирде кюндюз кёпге дери жол кьыдыра, Нальчикге жетдим. Нальчикни уа мардасыз кёп юйлери оюлуп-оюлуп тура эдиле. Ары кьарасанг да – кюйген юйле, бери кьарасанг да – бузулгъан, аугъан тюрлю-тюрлю мекамла. Нальчикден Акъ Суугъа келирге улоу тапмадым да, жалан жаяу этип, элиме жетдим. Элде уа хар аллымда тюбеген, кьол берип, кьучакълап, бир кьошдан келгеннге соргъанча, асны-бусну да сора эдиле, фронтдагъы адамларын сурай эдиле. Фронтдагъыла дайым да бир бирлерин кёре тургъан суннганла кёп эдиле. Ол соргъанла жахилле эдиле ансы, халкъны кёбюсю уа фронтлада халланы, барып кёргенча, биле эдиле. Ол заманда кёпле да газетлеге кьулакъ салып, аладан не эшитебиз деп, сагъайгъанлай жашай эдиле. Радиолары болгъанла алагъа тынгылай эдиле. Билгенле газет окъуй эдиле. Бир кьауумла уа тап, картха кьарап, фронтну ызы кьалайда болгъанын окъуна биле эдиле.

Юйюме келгенимде, кьууанчны мардасы да жокъ эди. Осал кийимли, сазбет, арыкъ сабийле жарыгъан эдиле. Урушну кезиуонде хар зат да кьыт эди. Ала сазбетле кьалай болмаз эдиле: сыгъылып, жауу кетерилген нартюхден этилген ётмекни окъуна кереклиси чакълы тапмай эдиле.

Элдегиледен бир-бирлери, келип, саламлашып, мени жангы формамы кёре эдиле: «Бу сени форманг ингилиз формамыды? Бу фагонла да бурун заманда болуучу эдиле. Айтыугъа кёре, бизни Кьызыл Аскерге Ингилиз да болуша болур дейме. Алаймыды?» - деп сора эдиле.

«Хау, Ингилиз да, Америка да болушадыла. Ала да, кеслерине бизни болушлугъубуз да керекди да, бизге бютюн да андан болушадыла. Иги этедиле. Юсюмдеги форма уа кесибизникиди, Совет Аскерни жангы формасыды. Ийнаныгъыз, энди уруш алай узакъгъа барлыкъ тьойюлдю. Жерибизден фашистлени гунч этерикбиз», - дегенимде, ол, тынгылагъан да эте, манга тюрлю-тюрлю соруула да бере тургъанла: «Сталиннге да, Кьызыл Аскерге да Аллах болушсун!»- дей эдиле. Бирле уа: «Я рабий, ол бизни жашдан хапарынг а жокъмуду?» – деп, дагъыда тынчаймай сора эдиле. Келген манга этселе да, баям, баш кьайгъылары уа кеслерини башха-башха фронтлада уруш отунда тургъан адамларыны юсюнден болур эди. Ёлген жашларыны юслеринден кьагъыт алгъанла уа, аланы сагъынып, шош жилимсырай эдиле. Мен а ол жилимсырагъанлагъа жууапха: «Да, не этейик? Алагъа мени да жаным ауруйду. Алай не мадар? Бу дуняда ёлмезлик, кетмезлик да жокъду, алай кьыралы, кеси

халкы ючюн, халкыны азатлыгы ючюн, баш эркинлиги ючюн ёлмеклиг а – махтауду, ыспасды. Ёлгенлени Аллах жаннет ахлулары этсин, ала сакълагъан халкыбызгъа да Аллах насып берсин!» - дегенимде: «Амин, амин!» - дей эдиле.

Элдегилени арасында: «Къарачай да туугъан жеринден кёчюрюлгенди, бизни да кёчюрюрге боллукъдула», - деген сууукъ хапар жюрюй эди. Кёпле да, манга келселе, ол кёчюрююню юсюнден да сора эдиле. Мен а алагъа тюз жууап эталмай эдим: «Хоу бир да! Энди биз, тюзюн айтсакъ, фашист Германияны хорлагъанбыз. Кюнден-кюннге келген жауну ызына чыгъара барабыз. Бизни таулула да фронтха ырысхы бла, мал бла да болушууну кем этмегендиле. Аскерде уруш этгенлерибиз да кеслерин уллу махтау бла айтдырадыла. Алай, ким биледи, немислилеге болушханла табылсала, алагъа башхача оноу болургъа да болур, ансы халкыны барын а кёчюрмезле деп умут этеме», - дей эдим.

Болса да, кёчюрююню хапары жайыладан-жайыла бара эди да, ол къайгы мени да тынгысыз эте башлагъан эди.

Манга саламлашыргъа келгенлени биринчи сураулары фронтдагыланы адамларыны юслеринден болса да, экинчи соруулары уа кёчгюнчюлюкню юсюнден бола эди. Мен кёргенден, халкъ уллу къайгыгъа къалып эди.

Бир кюн: «Маржама, бу хапарны бир белгисине тюбемесем. Халкъ аузунда жюрюген, бу бош хапар болмаз. Таматалагъа барайым да, бир сорайым», - деп, Нальчикге келдим. Республиканы Баш Советини таматасын – Улбашланы Исмайылны сурадым. Ол а Москвагъа кетип эди. Сора аныча намысы жюрюген, аныча уллу оноучубузну – Уяналаны Чомайны сурадым. Ишинде тапмадым да, фатарына бардым. Анда аны тапдым, саламлашдым. Юй бийчеси да манга бек жарыкъ болгъан эди. Чомай да мени тансыкълагъан эди. Алай, къарадым да, фатарлары уа, хапчугу-хабуру болмай, жел эте тура эди. Ол халны кёргенимде, кёлومه кёп затла келе башладыла. Къайгылы болуп, Чомайгъа сордум:

- Чомай, бизни элде къуру да кёчюрююню юсюнден манга соруп турадыла. Мен а бир зат да билмейме. Бу бизни таулуланы туугъан жерлеринден къыстарыкълары кертими болур? Кёчюрюп башласала уа, айырыу иш а боллукъ болурму?

- Берт, мен санга айтып къояйым, бизни ишибиз жилилулукъду. Кёчюрюрге боллукъдула. Тамам да тюзюн мен да билалмайма, алай Къарачайны кёчюргендиле. Анда айырыу болмагъанды. Къарачайдан биз игибиз, бизге къырал оноучула энчи къарарла дерге тюшмейди. Алай, ким биледи, башхача оноу боллукъ эсе да, бюгюн былайды деп айтыргъа къыйынды. Башха оноу да хазнамы болур.

- Да сора не этейик? Сталиннге тилек къагъыт жазармы эдик?

- Андан хайыр боллукъ туююлдю. Бу иш Сталин билмеген иш туююлдю. Ансыз быллай уллу ишни Берия кеси аллына эталлыкъ туююл эди. Сталин этген ишге бюсюремесенг а – сени жауунг сенляй болсун! Билесе да?..

«Жашасын Сталин атабыз!» - деп тургъаныбызлай, ол бизни туугъан жерибизден къыстарына артал да ийнанырыгъым келмей эди. Болса да, Чомайны мудахлыгы кёзюме кёрюне, аланы фатардан ауара болгъанлай кетдим.

Нальчикден Акъ Суугъа дери, ингир къарангыда, жалан жаяу арып-талып, юйюме жетдим. Чомай айтханны айтханымда, юй бийче да къара къайгыгъа къалды.

Кесим да, кече белине дери жукълаялмай, сагъышха къалып, бурун тауукъ къычыргъынчыннга дери къара сагъышда, кёз къысмай тургъан эдим. Ары дери жукълагъанымда да къуру къутургъан, къара сууланы чырпыла, терекле алып келгенлерин тюшюмде кёре эдим.

Эрттенликде, юйден чыгъып, эл ичинде ёрге-энишге бара, бираз мычыдым. Ма ол заманда къурмач машоклары бла тирменнге бара тургъан адамлагъа жолугъа эдим. Элни саулай ичи да къурмач, къууут ийисден толу эди. Терсликлери да болмай тургъанлай, алай дыгалас этгенлени да жангылгъан этген суна эдим. Бир жанындан а Чомай айтхан затла тынгысыз эте эдиле.

Элдеги халны, элдегилени тынгысыз болгъанларыны юслеринден айтханымда, юй бийче да, хоншубуз - Къылычхан да сагъышха къалгъан эдиле. Алай Къылычханны жашы Абдуладан письмо да, сурат да келип тура эди да, ол да фронтда адамлары болгъанланы кёчюрюлмезлик суна эди. Аны ючюн а къурмач, къууут къайгъыгъа да кирмей эди. Биздегини уа мен кесим: «Бизни кибик, фронтовиклеге кёчюрюу болмазгъа керекди. Не алай къалса да, айырыу болур», - деп, болмачыгъа ышандыргъан эдим. Алай, элде халгъа кёре, кесим да ауара бола башлагъан эдим. Сора биягъы мен, отпускамы бошалыр заманы жете башлагъанлай, энтта да бир жангы хапар билирге Нальчикге бардым. Ол заманда Совнаркомда ишлеген Уяналаны Къанаматха аны кабинетинде тюбедим. Манга бек жарыкъ болгъан эди. Халкъыбызда жюрюген хапарны юсюнден айтханымда уа, ол да Чомайча айтхан эди. Экибиз да, бираз ушакъ эте, мычыдыкъ. Бир бирни тансыкълай эдик.

- Кесинг а артха, армиягъа, къачан къайтырыкъса? – деди.

- Энди отпускам тауусулады, биринчи мартда частымда болургъа керекме. Сени бла да саламлаша кетгеним иги болду.

- Угъай, кетерге ашыкъма. Аскерден отпускагъа келгенлени отпуска болжалларына дагъыда он кюн къошаргъа военкоматлагъа Москвадан эркинлик келгенди да, сени да отпускангы болжалына он кюн къошдурайым.

Къанамат телефон бла къайры эсе да сёлешди. Мени юсюмден керекли затланы айтды. Ол мени бек къууандыргъан эди...

Саламлашып, Къанаматдан айырылгъандан сора да, сахар ичинде бир кесек айландым. Кюн жылы кюн эди. Заман тюшден атлагъанда, кетер къайгъыгъа да кирип, бара барып, Къабарты орамгъа чыкъдым. Чыкъдым эсе уа, не кёрдюм! Орамны тюбюнден ёрге тизилип, къара легкой мешинала келе эдиле. Къара, жангы, сыйлы мешинала. Аланы ичлеринде уа – къызылжагъа, жашилжагъа адамла, офицерлеге ушай эдиле. Аланы арасында бир узунбел лимузин мешина да. Аны ичинде уа бир къара жамычылы, кёк бухар бёрклю да келеди. Аллай бёрклени уа, билеме, ийнаралла, полковникле кийиучюдюле. Аланы да кёргенден сора, биягъы мен жаяулай Акъ Суугъа дери жол къыдырдым.

Артда билген эдим: Къанамат мени алай тыймаса эди, баям, кёчюрюлгенден сора, мен бир башха жерде кесим жангыз, юйдегим, юйюрюм да кеси жангыз, аман кюнлю болуп, ачдан окъуна къырылып къалыр эдик. Да, энди Къанамат харип ёлюпдю, жаннетли болсун, жаныбыз сакъланыргъа ол бизге онг этген эди. Ким биледи, бизни кибиклени тыя туругъа анга да буйрукъ болгъан болур эди.

Алай эди да, мен элибизге келгенде, элни аскер алып тура эди.

Ол аскерлени ичлеринде, НКВД-ны ич аскерлеринден сора да, чекчи аскерле да бар эдиле. Айтама да, бирле кызылжагъала, бирле уа жашилжагъала эдиле.

Юйге эрттерек келген эдим да, юй ырысхымы сатар умут бла мен эл кыйырындагы Цемзаводха бардым. Анда танышларыма, танымагъанларыма да юй хапчугуму учуз багъа бла окбуна сатаргъа умут этдим. Алай, не асыу, хар тилегеним, манга къужур къарап: «Сизни журтугъуз, ырысхыгъыз да сизден алайлай да къаллыкдыла. Биз а сизден сатып алгъандан сора, алгъаныбызны кырал оноучула сыйыргъандан а бизге не хайыр?» - деп къоя эдиле. Андан элге къайтханымда, Эл советни юйюнде чыракъла жанып тургъанларын кёрдюм да, ары къайытдым. Анда элни оноучуларына – Науруз бла Хажимусагъа тюбедим. Ала уа: «Биз, бу бизге келген аскерге бла аланы командирлерине къонакъбайла излей, юлеше турабыз. Сени юйюнге да иерикбиз», - дейдиле. Ала айтханнга мен да угъай демедим. «Была мында не этерик болурла? Айтыу керtimi болур?» - деп соргъанымда, ала уа: «Да агъачда абиреклени излерикбиз. Кёчюрюуден а бизни хапарыбыз жокъду», - дегендиле деп, мени кёлюмю жапсарып къойдула. Алай ала айтханнга ийнаналмадым. Чомай къарачайлыланы юслеринден айтханы эсиме тюше эди.

Юйге къайтып, ол кече да тынчаймай, тынгысыз тангнга чыкъдым.

Эрттенликде бизге, бизни юйге, эки солдат нёгери бла бир алаша бойлу, тирикёз, сарымыйыкъ, кызылжагъа офицер келди. Ол, манга къаш туюноп къарап: «Энди мен мында жашарыкъма. Манга да, солдатлагъа да жер керекди. Ангыладынгмы?» - деп, базгын сёлешди.

- Билеме. Огъаргъы отоуну сизге береме. Ол урушха дери мени китап жазгъан кабинетим болуучу эди. Игиди, къургъакды, жылыды, жарыкъды, - дегенимде, ол, бюсюремей, эринлерин да чюйюрюп:

- Угъай. Ары бармайма. Мен бу ич отоуда турлукъма! Сиз а бу тыш отоуда туругъуз, - деди, керох къабына да узала.

Солдатла тынгылап турадыла, биз а даулашабыз.

- Санга сабийлени, тиширыуланы юслери бла жюрюрге айып туююлмюдю? Сен ич отоуда, биз а тыш отоудамы? Угъай! – дей тургъанымлай, Хажимуса да аланы ызларындан келди. Офицерни айтханын этерими тиледи. Унамадым. Сора Хажимуса да, ол келгенле да кетдиле.

Офицер а, артына къарап:

- Эсингде тут! Энтта да тюбеширбиз! – деген эди. Мен а анга ызындан: «Мен да, сени кибик, офицерме. Госпитальдан солургъа келгенме. Керексиз тынгысыз этме да, берген отоумда тур, - деген эдим.

Къалай эсе да, тёртюсю да кетдиле. Андан сора бизни юйге дау этиу тохтагъан эди. Болса да, биягъы мен Нальчикге барып къайтханымда, юй бийче айтды:

- Ий, аурунг, бир майор: «Мында бир совет писатель жашайды дегендиле да, мен аны кёрюрге суюе эдим», - деп, иги кесек да сакълап кетгенди. Баям, бир белгили зат айтырыкъ болур эди. Къуру да, кетип, къайда болса айланып тураса. Керти да, кёчюрлюк эселе да, ким биледи, - деген эди.

Мен а анга жауапха:

- Хоу бир да! Бизни аскер Германияны хорлап бара тургъан кезиуде, бизни кибик аскерчилени кёчюрселе, сора кимлени къоярыкъдыла? Мен ангылагъандан, айырыу болургъа керекди. Фронтдан акъсакъла, чолакъла, сокъурла болуп келгенлени, не уа эрлери, къарындашлары, жашлары фронтлада уруш эте тургъанланы юйдегилерин алай къалай кёчюрюп къоярла? Не уа фронтда урушда уллу жигитлик бла белгили болгъанланы юйюрлери уа? Айырыу болуруна ийнанам. Алай мени ауара этген эллилени къурмач этиулери бла къарачайлыланы барын да кёчюргенлериди. Ол Чомай айтхандан да хыйсап этерге керекди, - деген эдим.

Мен, керти хапар излей, ёрге-энишге чаба тургъунчу, бир талай заман озду. «Хапардан хинкял ахшы», - деп, къумукълу киши айтханлай, хапар излей айланмагъы эдим да, жолгъа хазырланнгы эдим. «Ышаннган башны суу элтир», - дегенлей болгъан эдим...

2.

Жетинчи мартны ингир къарангысында, алгъын Акъ Сууну школунда мен устаз заманымда окъутхан ариу нюрлю, тири оруслу къыз Вера Полуэктова бизни юйге келди. Ол кеси оруслу къыз болса да, таулуланы бек суююучю эди. Аны къыз, жаш тенглери да аз туююл эдиле. Бу кёчюрюу хапаргъа ол да бизден кем жарсымай эди. Халкъдан сора да, ахшы тенглеринден айырылыргъа суюе болмаз эди.

Вера бизни юйге киргенлей окъуна, аны кёлю толуп селешгенин бир да унутмайма. Ол бизни юйдегилени барын да къолларын тутта, къучакълай, уппа эте, жилимсырап, кёчюрюу керти болгъанын айтхан эди. «Хайдагъыз, бош ышанып турмагъыз! Бир таулугъа да кечгинлик боллукъ туююлдо. Не умут этесиз? Нек тынгылап турасыз? Хайдагъыз! Хазырланып башлагъыз!», - деп, кеси да юй хапчукларыбызны бирге тийишдирирге кюреше эди. Баула бла тёртгюл-тёртгюл кыса эди. Къалай хазырланыргъа керек болгъанын кёргюзте, шош-шош жилий, иги да къарангы болгъандан сора, барыбызны да экинчи кере да къучакълап, ашыгъып кетген эди.

Вера, баям, дагъыда башха танышларына, тенглерине баргъан болур эди. Аны ахшылыгъындан биз бир къауум женгил затларыбызны бирге тийишдире, тангыбызны къайгъы бла атдыргъан эдик.

Юйде тюрт-мюрт ишле асыры кёп эдиле да, жетишалмай эдик. Абызырагъан да бек этген эдик. Сабийле да ууакъ эдиле. Элдар бла Мариям абаданыракъ эдиле ансы, Оюс а жалан да экижыллыкъчыкъ эди. Ала да гузаба эте эдиле. Не бола тургъанын а билмей эдиле. Алай эди да, бизге жолгъа хазырланыу тынч туююл эди. Болса да, юй бийче жол азыкъ кибик хазырлагъан эди. Верандабызда толуп тургъан ун орунубуздан да бир къапчыкъ ун алгъан эдик. Тауукъларыбызны уа не жумуртхаларын жыяргъа, не кеслеринден бирин-экисин кесип, жолгъа алыргъа заман тапмай кългъан эдик.

Танг жарыгъанлай а, анда-мында студебеккер жюк грузовиклени гюрюлдеген тауушлары чыгъа башлагъан эдиле. Бир кесекден а грузовикле, кюл бетли букъу гетен жабыулары чайкъала, ичлери да жилий-сарнай баргъан тиширыуладан бла сабийледен, къартладан толуп, аллыбыздагъы орам бла энишге озуп башладыла.

Ол грузовиклени ичлеринден кыйылары тышына кырагъан сабий бёленген бешикле кёрюне эдиле. Грузовиклеге кыюлгъан адамла Акъ Сууну огъары кыбакчылары эдиле. Хар грузовикни тауушу бла кыатыш сабий жылагъанла бла анала да, бирси тиширыула да жылагъан тауушла бизге шарт эшитиле эдиле. Абадан жашла уа тынгылашып, мугурайышып эдиле. Кыартла бла уллу кишиле уа баштёбен болуп, кеси эринлерин, мыйыклары чайнай, болгъан залимликге бой салып, амалсыз тынгылашып бара эдиле. Алада бёркюн мангылайына дери киймеген жокъ эди. Кишилени терен мудахлыклары ачыкъ, жарыкъ кюнню кыра туман басханга ушай эди. Бетинде нюрю болгъан бири да тыйюл эди.

Огъары Кыбакъдан келген грузовикле аллыбыз бла Биринчи Кыбакъдан ётгенден сора, кёп мычымай, бизни тийрени да гузabasы башланды. Хар юй сайын солдатла бла офицерле, сержантла кирип башладыла. Орамда да грузовикле, арбала да тохтадыла.

Бизни юйге ол мени бла сёз болгъан тамата лейтенант, биргесине да автоматлары болгъан эки сержантны да алып, бет алышып, ачыуланып кирди. Тыш коридорда окъуна, уллу аякъ таууш этип келе, болгъанны дауургъа алдыргъан эди.

Бизни хазыр болуп тургъаныбызны кёрюп, манга:

«Саутунг бармыды?» - деп, хыны сорду. Ол заманда экибизни арабызда быллай диалог башланды:

- Болмазгъа нек керек эди? Мен да офицер ушайма да!

- Анга сёзюм жокъду, алай бизге буйрукъ барды: хар таулудан да саутланы алыргъа керекбиз. Керохунгу да бер, андан башха саутунг бар эсе да, бер. Мен а буйрукъну толтурмай амалым жокъду. Хайда, тыйып турма!

- Угъай, мен керохну кесибизни начбойдан, кьол салып, артха кыайтарыргъа деп алгъанма.

- Кыоркъма, халкъ жыйылгъан жерде кесинге кыайтарлыкъбыз.

- Да сора манга, керохуму алгъаныгъыз ючюн, кьолума кыагъыт беригиз. Болжал бла алгъаныгъызны да айтып, системасын, номерин да жазаргъа керекди.

Анга да угъай демеди, алай мен керохну кыабындан чыгъарып тебрегенимде уа, ол, артха секирип, коридоргъа чыкъды. Андан окъуна: «Керохну кыабы бла бирге бер», - деп, ариу бла тиледи. Автоматларын хазыр тутхан солдатла да, бизден кёзлерин алмай, хазыр тура эдиле. Болса да ол тамата лейтенант манга, керохну алгъаны ючюн расписка берди.

Ол кыагъыт бюгюн да кесимдеди: «Расписка. Я – сотрудник войск НКВД, Курындин И.Т. даю настоящую расписку в том, что мною временно изъят револьвер сист. Наган за №83216 у ст. л-та Гуртуева Б.И. К нагану двенадцать патронов и кабура. 8 . III.44 г. ».

Андан сора уа тамата лейтенант бизни ашыкъдырып башлады.

Ол манга: «Сиз терк окъуна, халкъ жыйылгъан жерде сюзюлюу бошалгъанлай, артха, юйюгюзге, кыайтыргъа боллукъсуз», - деп, бизни ийнандырыргъа кюрешди. Ол эки сержант а, андан жашыртын шыбырдап: «Алалгъан хапчугугузу да, азыгъыгъызны да алыргъа керексиз», - дей эдиле. Алай тамата лейтенант а, ала шыбырдагъанны эшитсе, алагъа ачыуланып: «Ол сизни ишигиз тыйюлдю!» - деп уруша эди.

Жатар жерлерибизден, юс кийимлерибизден, башха затладан да бир къауум женгил къысымны алып, юйюбюз аллы арба жолгъа чыкъдыкъ.

Бир жаныбызда – уллу жашы фронтда, эри уа мал къошда къалгъан Къылычхан, эки сабийи бла. Бирси жаныбызда уа – эки жашы да фронтда болгъан Бияслан эфенди. Ала бизни бири онг хоншубуз, бири да сол жаныбыздагъы хоншубуз эдиле. Къылычханны баш иеси колхоз къошда малла бла...

Жашларыны суратларын, фронтдан келген письмоларын кёргюзтгенлеринде да, кёчюрюрге баргъанла Биясланнга да, Къылычханнга да бет этмеген эдиле.

Ашыкъдырып, орамгъа чыгъаргъан эдиле. Сора, бизнича, аланы да къабакъ эшиклерини алларында автоматлы къалауурланы сюеген эдиле.

Бийик коридорубузну тубюнден, жумуртха табып, къанкъылдап, тышына чыгъа келген тауукъларыбызны солдатла тутуп, силдеп, баш токъмакъларын юзюп, машокга-машокга тыгъа эдиле. Къуу тёшеклерибизни коридордан арбазгъа къотарып, ичлерине бизден къалгъан ырысхыны жыя эдиле. Ол солдатлагъа да ол мени бла сёз болгъан офицер оноу эте эди. Ол ары да чаба эди, бери да чаба эди. Ачыуланып, оноу эте эди. Манга уа бир арада, дертин жетдиргенине къууана, ол сары къашларын туююп, кёк кёзлерин жумулта: «Энди уа къалайса?» - дегенча, тюрслеп къарап да кете эди. Баям, мен алгъын да аны бла бош даулашхан эдим.

Къуру чыгып къалгъандан башха туююл эдик. Бир жанындан ол алдагъанларын билялмагъан эдик. Керти да айырыу боллукъ, хатасызла бары да юйлеринде къаллыкъ сунган эдик. Вера айтханнга уа ийнана да бара эдик, алай дагъыда: «Халкъны барына аллай зорлугъ а къалай болур?» - деп, бола тургъан ишге ийнанмай къала эдик. Къыралыбызгъа хар заманда да кертичи болгъаныбызгъа базынганлай тура эдик.

Бизни эл жыйыллыкъ жерге элтирик арбала, грузовикле да бары келмей тура эдиле да, бирде жолгъа къарайбыз, асламында уа арбазыбызгъа кирирге термиле турабыз. Юйюбюзде уа аз ырысхымы къалгъанды! Тюрлю-тюрлю ариу суратлы, баш-аякъ жанлары да багъа къангалы никель ундурукъларыбыз, юслеринде да хар кереклери бла столларыбыз, къоз агъачдан ишленген артлы шинтиклерибиз, къабыргъа узуну кёп накъышлы фарс кюзгюбюз, ичинде бир талай юс кийими болгъан шифонерибиз, аныча толу комодубуз, кёп багъалы китапла жыйылгъан стеллажыбыз, юй бийчени къол бла, аякъ бла да бурулгъан «Зингер» мешинасы, гумуда уа юйюрню кечиндирген аш-азыкъ затла азмы эдиле! Хы-ы, элде да биринчиге саналгъан къошунбаш таш юйюбюз, артында да терек бахчасы бла, аллында да тереклери бла, кенг арбазы бла, ала уа аз ырысхымы эдиле? Алай бары къалды. Биз, бар ырысхыбыздан чыгып, орамгъа атылып къалгъан эдик. Ол угъай, узакъ сибирьге, кесибиз да танымагъан узакъ аулакыгъа къысталып къалгъан эдик.

Кертиди, бизни кёчюрюрге келген бары аман адамла туююл эдиле. Бир солдат, бизни таба къарай кетип, сора бир тутхан тауугъун, башындан тутуп, хауада хыны силкип, баш токъмагъын юзюп, бизге келтирип, юй бийчеге узатхан эди. «Ал, жолда биширип, сабийлеринге ашатырса», - деген эди. Ол а: «Угъай, аурунг, сау бол, бизде мурдар тауукъну этин ашамаучудула», - дегенде, тауукъну артха алып

кетип, ол биягъы толмагъан машокга атхан эди. Ол солдат алай айтханда да, биягъы мен а артха къайтмазча чыкъгъаныбызгъа ийнанмай тура эдим.

Биз алайда тургъаныбызда, огъары жаныбыздан орамны энишге бир кибик къызыл ийнекле сюрюп келген бир тор атлы чыкъды. Ийнекле ёрге, артха арбазларына къачаргъа тебреселе, ол аланы бир узун чыбыкъ бла аяусуз тюе эди. Ол аллыбыз бла ётюп тебрегенде, мен аны ким болгъанын дурус таныялмадым, алай аны кесин къачан эсе да кёрген эдим. Мен анга, бармагъымы да юйюм таба узатып: «Къарындашым, ма бу бизни аллыбыздагъы юй меникиди. Бу юйню жүрек халаллыгъым бла санга саугъагъа береме. Ал!» - дегенимде, ол, жууап этмей, бетин да ары буруп, биягъы ийнеклени тюйюп, ашыгъышлы сюрюп бара эди. Баям, аны къайгъысы мен тюйюл эдим. «Иесиз, бош къалгъан малладан бираз сыпыртайым», - дей болур эди. Артына да къарамай, элден чыгып кетди. Биз а энтта да жолда сюелишип турабыз...

Къарай кетип, Биясланны къатына жанладым. Ол а манга, шыбырдап: «Къалай этерге билмейме. Бу жаш заманымда черкес къайыңларым манга саугъагъа берген къамады. Бек сүйюп сакълаучу эдим. Энди мынга не этейим?» - деди. «Да мени керохуму артха къайтарыргъа айтып, расписка да берип алгъандыла. Сени къамангы да шёндю начальникге берип къойсанг, артта артха кесинге къайтарып къоймазламы?» - дегенимде, Бияслан, кёзюме да тюрслеп къарап, аз ышарды. Сора къаманы къынындан чыгъарып, темирин тобугъуна салып, терк окъуна бюгюп, ырбынындан сындырды. Алтын къаманы сабын бла къынын машогуну ичиндеги нартюхню ичине букъдурду, темирин да, арлакъгъа элтип, хуна тешикегге сукъду да, жашырды. Тюзю алай болгъанын билдирир ючюн, манга тюрслеп къарап, кюлмюш этип, ол ариу къара мыйыкъларын бура эди. Алайда да менден эсе ол кёп да акъыллы болгъан эди. Алтынны гыржыннга алышыргъа тынч боллугъун билген эди. Ырысхы къалай керек болгъанын артда сынагъан эдик. Ырысхы бла насып бири бирине жол ачханларын кёрген эдик.

3.

Биз болгъан жерге да арбала, грузовикле келе башладыла. Ашыкъ-бушукъ этип, бизни элни огъары къыйырындагъы Тюкюлюйню бахчасына элтедиле. Ол береги, тирлиги да болмагъан сыйдам тюзге къотардыла. Алайда уа бизге дери келтирилгенле да, чыган къош кибик, бирге басынып тура эдиле. Ол гюренни тёгерегинде, арлакъда да, берлакъда да миномётла, пулемёт да салынып тура эдиле. Аланы расчётларыны бизни таба сакъ къарауларына кёре, бизге ышаныу да, бир тюрлю айырыу да болмазлыгъына энди ийнанган эдим. Биз да алай басынып тургъанлай, бир заманда биз элли малчыланы, сюрюучюлени да къышлыкълада къошладан, жалан жаяу этип, кёчюрюучюле сюрюп, бери келтирдиле. Ол малчыланы жол башында жокку этип тутадыла, юйдегилери уа – жол тюбюнде – Тюкюлюйню бахчасында оу-шау этедиле. Маллары да иесиз къошлада къалып, кеслери этап бла сюрюлюп келген малчыланы юйдегилерине къошулургъа къоймайдыла. «Ала башха, сиз да бир башха тизмеге тюшгенсиз, къатышыргъа жарарыкъ тюйюлсюз», - деп, начальникле ортада къаты сюеледиле. Сабийле, аталарын, къарындашларын кёрюп, оу-шау этедиле. Юй бийчеле

эрлерине – сабийлени аталарына жол тубюнден, атала да – жол башындан бир бирлерине селеширге кюреше эдиле. Бир бирге мудах жауап эте эдиле.

Бир заманда, бир тор атха да минип, эки атлы негери бла бирге бизни кьатыбызгьа бир чекчи майор келди. Жууаш халы бар эди. Ким биледи, ол алгьаракьда мени сурагьан да олму болур эди? Сыфатына кере уа, ол юзбеклиге ушай эди. Мен, аны кьатына барып, честь берип: «Бу не алааматды? Тиширыулары окьуна бу кьуршоудан тышына, арлакьгьа кеси кереклерине окьуна барыргьа кьоймайдыла!» - дегенимде, жууап этмей, имбашларын ерге жыйырып кьойду. Сора, баям, мени да офицер болгьаныма хурмет этип, бир кесек сагьыш этип: «Башха тарыгьыу а бармыды?» - деп, жууаш сорду. «Барды. Ма бу жол башындагьы малчыланы юйюрлери бу былайда басынып, гузаба эте тургьанладыла. Бирге кьошулургьа уа кьоймайдыла. Тизмелени башхалыкьларын сылтау этедиле», - дегенимде, ол майор, баш булгьап, арлакьгьа кетген эди. Бир кесекден а эки жыйын да бирге кьошулгьан эдик. Баям, ол майорну ахшылыгьындан тизмеле жангыдан бирге жазылгьан болур эдиле. Алай алыкьын кьошладан элге жеталмай тургьан малчыла дагьы да бар эдиле. Аладан бизни хапарыбыз болмады.

Бизни бушуулукь жолгьа атландыргьан заман, март айны сегизинчи кюню бир да алаамат жылы эди. Жерге жашил кырдык окьуна чыгьып эди, кюн да тийип эди, кекде бир булут да жокь эди. Сегизинчи мартда тиширыулары байрамларын этерге бек тап кюн эди. Алай, не асыу? Кьууанч этер кюнубюз жияугьа бурулгьан эди.

Бизни военна грузовиклеге жыйып башлагьанларында, кекге кьара булутла келдиле. Жер кьарангы бет алды. Биз жюкленген грузовик тизиу элибизден чыгьып тебирегенден сора уа, жукьа, сел, былдыжгьы жауунчукь да жаууп башлагьан эди. Жер да, кек да бизге жиягьаннга ушай эдиле. Огьары кьабакьчылача, бизни кьабакьчы тиширыула да элибизден жияу-сыйыт эте чыкьгьан эдиле. Манга американы грузовиклери иги эшитдирмей эдиле ансы, тиширыулары бла сабийлени жиягьанлары кьозу бла кьой айыргьанча эди. Мен бек артдагьы грузовикни арт кьыйырына минген эдим да, ол бизден кьуру кьалгьан бахча ёзени ачыкь эслене эди. Биз кетгенден сора да, ол бизни тегерегибизде арлакьда-берлакьда орнатылып тургьан миномётла да, пулемёт да, кьатларында да солдатлары бла, алгьыннгы жерлеринде кьалгьан эдиле. Баям, энтта да ол кьошладан келе, жеталмай тургьан сюрюучюле келселе, ол биз бошатхан жерге жыйыллыкь болур эдиле. Аланы тегереклерин да кьуршалап, миномётчула, пулемётчула да турлукь болур эдиле.

Элни баш энишге келе, бизни юйню аллына жетгенибизде, ары, бизни арбаз таба кьарагьанымда, солдатла бла бирге башха адамла да, кьолларына да машокла, хапчукь кьысымла да алып, юйге кире-чыгьа тургьанларын эслеген эдим. Алай ол адамлада мен таныгьан эсленмеген эди. Танысам да, кимге не айтыр онгум бар эди? Мен да, бирси эллилерибиз да энди бу эллилеге саналмай эдик. Энди биз тутмакьлагьа санала эдик. Мен да тюп эрними тишлерим бла кьаты кьысханлай, бирси негерлерим да, кими ачыкь жияй, кими да шош тыхсый бара эдик. Бияслан эфенди да бизни грузовикде эди. Ол бизни барыбызгьа да кел этдирирге кюреше

эди: «Аллах буюргъаннга жолугъурбуз. Юйюрлеринден айырылып къалгъанлагъа не амал ансы, юйюр бирге болгъанда, бютюн да хоншула-жууукъла быллай бир жилию кетюрюрге неге керекдиле? Тиширыула, сизге айтама. «Эл бла болгъан – байдамлыкъ» деп сёз барды. Не къыйын кезиуде да биз Аллахха аманатбыз. Аллах буюргъаннга тюбербиз», - дей эди. Ол алай айтса, сабийле жилиасала да, аланы аналары, бирси тиширыула да сабыр бола эдиле.

Бир бири ызларындан тизилип келген грузовикле да, бизге къалауурлукъ этген башха мешинала да Нальчик шахаргъа жетдик. Шёндюгю «Россия» къонакъ юйню къатына, ол заманда уа сахар базарчыгъы болуучу орамгъа жетип, алайда нек эсе да тохтадыкъ. Мен, грузовикден тюшюп, тегерегиме къарай тургъанлай, ол заманда Нальчикни прокурору болуп ишлеген Безроков Осман къатыма келди. Ол алгъындан да танышым эди да, мени къучакълап, жилиамсырады. Бизге, таулулагъа жаны ауруп, оу-шау эте эди. Ол къабартылы кишини кёзюнден акъгъан жилиамукъ тамычы, тамгъа болуп, кёпге дери да мени онг погонуму юсюнден кетмей тургъан эди. Бизни грузовигибиз алайдан кете туруп да, Осман ызыбыздан мудах къарагъанлай къалгъан эди.

Да ма, алай эди да, адамла аз тюрлю болмайдыла. Биз кесибиз элибизден да узайгъынчы, биреу аллыбыз бла, къачсала да, ат юсюнден узалып, узун чыбыкъ бла ура, туюе, ийнеклерибизни сюрюп кетди. Бирси уа, бизге жаны ауруп, жилиай, ызыбыздан къарап къалгъан эди. Алайды да, башха миллетледе да бизге бушуу этгенле бар эдиле, чачылып, жайылып къалгъан ырысхыбызны къууанып жыйгъанла да бар эдиле.

Бизни элтген грузовиклени колоннасы Нальчикни тёбен жанында эндиги Александркагъа жетдирди. Анда уа, темир жолну юсюнде, узакъгъа дери созулуп, жюк ташыучу, мал ташыучу темир вагонлары бла узун, къара эшелон бизни сакълап тура эди. Хар вагонну жанына грузовиклени жанлатып, жууукъ-жууукъ къотардыла. Бизни да – алай. Хар вагонну жанында часовой солдат, автоматын да кёнделен тагъып, бизден кёзюп алмай, сакъ къарап сюеледи. Ол бош къоркъа эди: энди бизни арабызда къадарына бой салмагъан жокъ эди. Бир адам да къачарыкъ туююл эди. Ол угъай, бизни товар вагонлагъа терк жыймагъанларына жарсыгъан окъуна эте эдик.

Ингир къарангы бола башлагъан эди. Ол, биз элибизден айырыла башлагъандача, биягъы шош жауунчукъ жауа башлады. Къарангы бола башлагъаны ючюн, эшелонну узунуна дери артындан аллына жарыкълары жетерча, прожекторла жана эдиле, жарыта эдиле.

Вагоннга жюклеу, миндириу башлангъанда, бизни къатыбызгъа дагъыда бир грузовик келди. Андагъыла уа, акъ суучула угъай, башха вагоннга сыйынмай къалгъан кёнделенчиле эдиле. Аланы арасында тау халкъда аты чыкъгъан Мусукаланы Ахматны юй бийчесин – Захиратны кёрген эдим да, ол къауум кёнделенчиле болгъанларын андан билген эдим. Аны биргесине уа мен таныгъан сабийлерин да кёрдюм... Тамата жашы Алий Уллу Ата журт урушну фронтунда жигитча уруш эте тургъан ананы ол ингирде къалай жилигъаны бюгюн да эсимден кетмейди.

Бизни бла бирге болгъанлада эри, жашы, не къарындашы фронтда болмагъан адам хазна жокъ эди. Ма Кючмезланы Юсюпню жашыны къаллай жигитлик бла кесин командованиягъа махтатхан письмосу да, офицер сураты да фронтдан юйюне келип тургъанын кѣргенде да, кѣчюрюрге келгенле сан этмей къойгъан эдиле. Ол угъай, кѣчюре туруп, кеслеринде къонакъ болуп тургъан НКВД-чыла окъуна: «Руки вверх!» - деп, къолларын ѳрге кѣтюртюп, юйден, хапчук алыргъа да къоймай, орамгъа чыгъаргъан эдиле. Анса уа, бу бизге кѣл этдирирге кюрешген Бияслан эфендини уа эки жашы да: Мажит бла Жибирил фронтда эдиле. Мени эки къарындашым Атох бла Якъуп да фронтда эдиле. Ол угъай, мени юй бийчебизни атасы Таулан да, жангыз къарындашы – Мухаммат да Уллу Ата журт урушну биринчи отун сынагъанладан эдиле. Къайсы бирин айтайым? Уруш жыллада артыкъ да къыралыбызгъа не къадар аслам болушлукъ этерге кюрешмеген, адамы Совет Аскерде ниети бла къуллукъ этмеген былайда бир юйдеги да жокъ эди.

Жауун бютюн бек жаууп тебрегенде, биз, ашыкъ-бушукъ эте, вагонубузгъа жыйылдыкъ. Вагон тыгъым-тыкъма болгъанды. Алай, анга да къарамай, бизни вагоннга дагъыда бирлени келтирдиле. Ала башха вагоннга сыйынмай къалгъан къашхатаучула эдиле. Эсимдеди, ол жыйында сабийле бла къатынладан, къызладан сора, киши атына жалан да Батчаланы Хамзат эди. Ол артыкъ къарт да тюйюл эди, сабийлери уа кѣп эдиле – бири биринден гитчеле. Кѣчгюнчюлюкню азабы акъылындан шашдыргъан болур эди ансы, тизмеге жазар ючюн сабийлерини энчи атларын сурасакъ, къатынына сормай, аланы атларын тюзетип айталмай эди. Баям, огъурлу Хамзатны кѣзюне сабийлерини ачдан онгсуз боллукълары кѣрюне болур эди. Аны чырайлы, жууаш къатыны асламына да тынгылагъанлай, нек эсе да сагъыш этгенлей тура эди. Мудахдан нюрюн атып тура эди. Туура солугъан да этмеген сунар эдинг.

Вагон такъырлыкъдан адамла не бек къыйналсала да, бир адамгъа да кѣлкъалды этмей, мудах тынгылагъанлай тура эдиле.

Вагонубуз асламы да темирден ишленген уллу «Пульман» вагон эди да, анга токъсан адам сыйынган эдик. Болса да, къартла, абаданла, оноу этип, хар юйюрню энчирек тынчайтыргъа кюреше эдик. Бизни вагонда 100-жыллыкъ къарт къатын да бар эди. Эсимдеди, аты да Мингсом эди. Кеси да къашхатаучу къарт къатын эди, жангыз эди. Алай Хамзатны юйдегисине къошулуп эди. Башха къарар адамы болмагъанына жаныбыз бек ауруй эди. Алай не этерик эдик? Хар кимни кеси башы къайгъылыкъ эди.

Вагонубузну жанына ачылгъан уллу эшиги бар эди. Ол тартылып угъай, тюртюлюп ачыла эди. Солдат аны, жанына тюртюп, этип, артындан да къылычын салып кете эди. Эшелон тохтаса уа, келип, ол эшикни ачып, вагондагъылыны кеси кереклерине да бошлай эди. Ол чакъда вагоннга бираз хауа да урдура эди. Артындан этип кетсе уа, бизге солур хауа жетмей, бек аман къыйнала эдик. Вагонубуз немис фашистле къурагъан «Душегубкагъа» ушап къала эди. Вагонубузну ичи асыры аман ийис этгенден, къусарыгъыбыз окъуна келе эди, артыгъыракъ да къарт адамланы кѣллери аман эте эди. Солур амалтын, жиягъанла окъуна бар эдиле.

Вагонну бийигинде жангыз бир гитче терезечиги бар эди да, анга бетибизни тутуп солургъа кезиу-кезиу бара эдик. Ол терезечикни мияласы жокъ эди, темирле бла уа бегитилип эди. Барыбыз да жалаңда андан ургъан хауаны солуй эдик. Вагонну уллу эшиги ачылса уа, хар ким, артыгъыракъ да ол кёзлери сокъур Мингсом ол эшик ачылгъан жанына тюкюрюп башлаучу эди.

Бир кюн, эшик ачылгъанлай, ол, ары-бери къарай да турмай, эшик таба тюкюрюп ийген эди. Тюкюрюгю уа жалан ёшюнюн хауагъа тутуп, сериуюн урдургъан къатынны ёшюнуне ляп деп, жабышып къалгъан эди да, ол къатын да къычырыкъ этип, жилимукълары агъа, жилигъан эди. Мингсом кеси уа, харип, анга жарсып: «Сокъургъа тёлеу жокъду. Мен а билипми, кёрюпмю тюкюреме, аурууунгу алайым», - деп, анга къошулуп, жилип къалгъан эди.

Бияслан эфенди бизни бла болгъаны бизге бек жарагъан эди. Адамла анга намыс эте эдиле. Вагонну хауасы табыракъ болгъан кезиуде уа ол, Созайланы къарт Фатиматны да кесине нёгер этип, Мухаммат файгъамбарны юсюнден маулютде айтылыучу зикирни айтып, халкъны кесине тынгылатыучу эди. Андан сора да ол экиси айтхан зикирле бизни къайгъыбызны чача эдиле. Вагонубуз мамыр халгъа келе эди. Эфендиге не айтыр эдинг, алай Фатиматны ауазы да бек ариу эди, хычыуун эди. Зикирни эшитгенибизден сора, башха халы, жууаш бола эдик. Кесибизни уллу Аллахха аманат эте эдик. Биз жалан да Аллахдан умут эте эдик.

Баям, ол эки адам бизден уллу сууаплыкъ алгъан болур эдиле. Жаннетли болсунла, ала экиси да, кёчгюнчюлюкню азабын чегип, къыргъыз аулакъда сары топуракъгъа жутулгъан эдиле.

Аладан сора да, ол бизни вагонубузда баргъанладан кёбюсю, туугъан жерлерине термиле, кёчгюнчюлюкде ёлген эдиле. Ёлгенлени асламы да ачдан ёле эдиле. Анда безгекден бла тели ауруудан сора да, хауа, суу жарашмай инжилгенле да кёп эдиле. Алай барыр жерибизге жетгинчи окъуна жолда ёлгенле да бар эдиле. Бизни вагонда уа адам ёлмеген эди. Анга, бир Аллахдан сора, Бияслан эфендини зикирлери, вагонубузну уллу, узун болгъаны, мени да офицер формам бла болгъаным болушхан эдиле. Ол юч да затны магъанасын ангылатайым: эфенди, зикир айтып, бизни Аллахха аманат этип, кёлюбюзню жапсара эди, инжиубюзню сел эте эди. Вагонну узунлугъу темир жолну жол темирлери бла бирге къошулгъан жерлеринде, ол бирси къысха вагонлача, къыстау тарх-турх, тарх-турх эте, вагону ёрге-ёрге секиртип, жерге-жерге терк урмай эди. Къысха вагонла ичлериндеги кёчгюнчюлени, кётюрюп-кётюрюп, жерге ура бара эдиле. Алада, жол узуну асыры силкиннгенден ичлери бузулгъанла да бар эдиле. Бизни вагонубуз а бизни жалан да элеген эте эди. Кётюрюп-кётюрюп жерге ургъан бла ары-бери сюрюшген а тенгмиди?

Жел кётюрюлген эди да, эшелонубуз, андан ары баралмай, тохтагъан эди. Ахыры да къымылдау къарыуу болмай къалгъан эди. Вагонла эки жанларына кезиу-кезиу сюрюше эдиле. Сууукъ жел а вагонну ичин бузлата эди. Танг атхынчыннга дери бирибизни да кёзюбюзге жукъу кирмей, сагъайгъанлай чыкыгъан эдик. Бизни бютюн да аман сагъатлы этген а, вагонубузну башын жел сыдырып алып кетген эди да – ол эди. Сууукъдан бютюн аман сагъатлы болгъан эдик. Вагонубуз аууп кетеди деп да къоркъа эдик. Аны жел, тохтамай, эки жанына чайкъагъанлай тура

эди. Эрттенликде, жел бираз тохтагъандан сора, вагонну башын къанжал бла жабаргъа кюрешген эдиле. Алай вагонну башын саулай а жабалмагъан эдиле. Солдатла, дагъыда бир-эки адам вагонну жарты-къурту жабып кетген эдиле. Барабыз, барабыз, жол а тауусулмайды. Къызыл Ордагъа жетгенибизде, жауун кирши этип башлагъан эди...

Поезд тохтагъанлай, кёчгюнчюлени, хыны-суху этип, эшелондан чыгъарып, станцияны жанында бир чунгургъа жыйдыла. Тёгерегибизни автоматчы солдатла алдыла. Биз бир исси къазаннга къуюлгъанча болгъан эдик. Бизни бери келтиргенле бизге къонакълагъача къарамай эдиле. Андан-мындан бизге кенгден къарагъанла да:

«Къайры келесиз, бандитле, башкесле?! Къыралларын сатханла!» - деп, жумдурукъла кёргюзтюп, къычыра эдиле. Артда билген эдик: ала къыргъызылыла, юзбеклиле да туююл эдиле. Къачан эсе да, бизнича къысталып, мында эрттеден жашагъан адамла эдиле. Андан сора да, баям, биз келгинчи, бизни юсюбюзден аман хапарла да жайылып тура болур эдиле. Бютюн да ол төгерегибизни автоматчыла къуршалагъан да аланы бизге шекли эте болур эди. Узакъдан жумдурукъларын кёргюзтюп: «Сизни Сырдарьягъа къуюп къояргъа керек эди, начасла!» - дегенле да бар эдиле. Биз а, алагъа жууап этмей, тынгылашып тура эдик.

Биз да алай тургъанлай, фронтдан жаралы болуп къайтхан Кючмезланы Гитче, крандан суу алыргъа бир къанжал челеги бла чунгурдан ёрге ёрлеген эди. Олму эди! Солдат Гитчени автомат къалагъы бла, табаны бла да тенг уруп, артха тёнгеретген эди. Гитче челеги, кеси да, дынгырдап, тешден кетген эди. Ол заманда Гитчени жилигъанын бир да унуталмайма. Мен солдатла таматасына: «Тохта, энди фронтовикге суу алыргъа да жарамаймыды? Къоркъмагъыз, бир адамыбыз да къачарыкъ туююлдю. Ала ючюн мен жауапчы болургъа хазырма», - дегенимде, ол да начальнигине айланып, крандан суу алыргъа, аланы ызларындан къараргъа уа манга буюргъан эди. Мен да ашырып, бизни адамларыбыз станцияны кранындан суу ала башлагъан эдиле.

Бир кесекден ол бизни келтирген узун эшелон Къарасуудан Джалал-Абад таба кетген эди. Биз а Къарасуу району оноучуларын сакълап кёпге дери тургъан эдик...

5.

Ол биз къотарылып тургъан чунгургъа бир къаракёлек, алаша бойлу киши төгерегинде да нёгерлери бла келеди. Кёп да турмай а дагъыда бир къуллукъчу кишиле келдиле. НКВД-чыланы, комендантланы болушлукълары бла тизмеле жазыу, бизни колхозлагъа юлешиу башланган эди...

Биз кёчюп баргъан чиганлы таборлагъа ушай эдик. Кимни къайры элтгенлерин а билмей эдик. Бизге Аллах болушхан эди: кюн да жылы, станцияны кранындан таза суу алыргъа да онг бар эди.

Ингир алада бизге бир тор атлы, ушагъуулу жаш келди. Ол биз барлыкъ колхозну председатели (райиси) Солтанов эди. Бизни комендантыбыз аны оноуна берди да кетди. Ол а аны бла келген арбачылагъа бизни юлешди. Сора биз, бирибиз бирибизге къычыра, артда бири бирин излерге айтып, кетип бара эдик. Бара кетип,

Киров атлы колхозгъа жетдик, эл кыйырында тохтадыкъ. Алайда уа барыбызны да бир уллу ат оруннга жыйдыла. Ол ат оруну ичи асыры ийис этгенден, солур къарыу жокъ эди. Баям, ат орунну ичи ол кюн кюрелген болур эди. Аны тубю мылы эди. Ат оруну уллу болгъан себепли, адамла бир бирге артыкъ бек да басынмагъан эдиле. Анда-мында шеша чыракъчыкъла жандырып, жерге ким кийиз, ким да тапханын жайып, жатар жерле къурагъан эдиле. Хар ким онгуна кёре ушхуурчугъун ашаргъа да кюреше эди. Биз, дауур-дууур эте кетип, шошайдыкъ. Ат оруну тышында уа, баям, бизге къалауур салыннган болур эди, экеулен айлана эдиле...

Хурулдагъан тауушла андан-мындан эшитиле эдиле. Ол хурулдаула къатыш бир арада сабий жилигъан таууш да чыгъа эди. Къоюнларында къагъанакъ сабийчиклери болгъанла да бар эдиле.

Ол биз келген вагондан эсе уа бу ат орун окъуна жаннет кибик эди. Вагондача, силкиндириу, чайкъау, дауур, сууукъ, къызыулукъ да мында жокъ эди.

Эрттенликде биз, эртте къобуп, къол-бет жууаргъа, ичерге суу излеп тебретдик, алай суу а тапмадыкъ. Биз да алай къайгъы эте тургъаныбызлай, Солтанов, аны орунбасары да, колхоз бригадир Эрмат да келдиле. Партияны Къарасуу райкомуну инструктору бла НКВД-ны коменданты да аланы биргелерине эдиле. Аланы уа артта таныгъан эдим. Ала, бираз кенгешдиле да, колхозда ишлерге деп, бизден бригада къурадыла. Мени да ол бригадагъа тамата этдиле...

Кёчгюнчюле манга тарыкъсала, мен да комендантха тарыгъа эдим. Алай комендантны да онгу жокъ эди: аны баш борчу таматалары айтханны толтуруу эди. Мен а не этерик эдим: кесим да, курмудан чыкъгъан тасма кибик, арыкъдан ёлмез-къалмаз болуп айлана эдим. Ол тийрени хауасы жарашмай, ол да адамлагъа ич ауруу сала эди да, бизде ауругъанла кёпден-кёп бола бара эдиле. Асламыбыз а ачдан кёбе эдиле. Не алакат эсе да, кёпген адамны кёпгени тобукъ башына бир ётсе, ол сау къалмай эди. Тобукъ башдан ётмесе уа, ашын тапхан адам, тириле кетип, сау болуп да къала эди.

Ёлгенлерибиз асыры кёп болгъандан, къабыр къазып асыраялмай башлагъан эдик. Колхозда къара ишни ишлерге жарамлагъан къартла къабыр да къазалмай эдиле. Къыргъызлыладан не бизден ишчи адамланы уа Эрмат ишден бошламай эди. Аны себепли бир бирде ёлюкню жарты къабыргъа асырап да къоя эдик. Кюндюз окъуна ёлюп, ингирге дери уа, хауаны къызыулугъундан болур эди, мардасыз кёбюп, чыр-чыран болуп, ийис эте тургъанла да табыла эдиле. Ол заманда уа, ёлюкню къабыргъа хазырлагъанла, жухларын жан жаулукъла бла байлап, ашыкъ-бушукъ болуп кюрешичю эдиле. Аны себепли уа хар саусузну да кёре-кёре турургъа керек бола эди.

6.

Тюш алада, колхозда ишчи нёгерлерими да къоюп, къартла, къарыусузла, ауругъанла болгъан кибиткалагъа къарай бара эдим.

Айлана кетип, Киров атлы колхозда бир бек жигер ишчини кибиткасына бардым. Анда сабий жилигъан таууш эшитдим. Тынгылаймада, сабий жилигъандан башха таууш эшитмейме. Эшик аллына жууукъ барып, эшикни къакъдым. Жууап жокъ. Сабий а, тохтап-тохтап, ачы жилийды. Сора, артхаракъгъа туруп, чурукъ табаным

бла эшикни урдум. Эшик кенгге ачылды. «Уой, мында ким барсыз?!» - деп кычырдым. Жууап эшитмедим. Сабий а жилиды. Кирип кыраганымда уа, не кёрдюм! Сабийни анасы, жалан эмчеги да кыйнундан тышына салынып, ожакъ жарыгында акъ кёрюне, жанындан бир кыолан кийизчикни юсюнде жатып, сабий да, аны эмчегине аузун тирей да, артха айырыла, жилий тура эди. Кыатынны уа эки кёзю да кенг ачылганлай, сабийи таба аралганлай тура эди. Ёлген кыатынны ол халын кёргенимде, мени кёзлеримден жилимукуларым кеси алларына акыган эдиле.

Ол кибиткадан чыгып, терк окыуна бригадабызга барып, ол кыатынны эрине кыатыны ёлюп турганын айтханымда, аны кыолундагы ауур гетмени кыолундан кеси аллына жерге тюшюп кыалган эди.

Жашла кыабырны терен кыазарга кюрешген эдиле. Сары топуракъ болганлыкыга, топуракъ жумушакъ эди. Кыабырны терен кыазгандан сора, жанында хужан этген эдиле да, ёлюкню ары салган эдиле. Нек десенг, кыабырга салыргыа кыаннга угъай, кыабырны башына сын салыргыа да агъач табылмай эди. Сын агъач салсанг да, аны ким болса алып кете эди. Отун окыуна базман бла сатылган жерде не агъач табарыкъ эдинг? Ол угъай, кебинни окыуна аманлыкычыла урлап кете эдиле. Аны ючюн кыабырны баш жанын ёре тебе этип кетген эдик. Ким да алай эте эди. Аны себепли, бир кыауум жылдан сора кыабырла билинмей, тюз болуп кыала эдиле.

Бияслан ауруп жатса, кёчгюнчуле кеслеринден эсе да анга бек кыайгы этиучю эдиле. Ол ауруп жатса, ёлген адамларыбызда жаназысыз, дууасыз кыалганла бола эдиле...

Кыарар адамлары болмай, ёксюз кыалган сабийлени комендантыбыз, элтип, сабийлени алыучу жерге бере эди. Бир акъ халатлы тиширыу бла келип, ол анасыз кыалган сабийчикни да алып кетген эдиле. Андан арысында сабийле юйюрден тас болуп да кыала эдиле.

Ёлгенлени кёбюсю да артха, тууган жерлерине термилгенден ёле эдиле. Бири темир жолда товар поездни кёрсе, бирсилеге: «Шалон келип турады! Баям, бизни артха кыайтарырга келгенди!»- деп, кёчгюнчулени кёбюсюн да тынгысыз эте эди. «Ёмюрден ёлюмге дери мында туурурга кёчюрюлгенсиз», - дегенлеге артал да ийнанмай эди. Кёче туруп кысхан хапчук кысымчыкларын тешмей турганла кёп эдиле. Алгыаракъ да ала ёле эдиле. Алача этмегенле уа, дыккы-мыккы жашасала да, жашай эдиле. Мен да аллайладан бири эдим...

Биз ийдарадан сабаннга атлана турганыбызлай, бир ушагыуулу, узун санлы, арыкъ киши келген эди. Тюз да ийдарада бизни аллыбызга жете келгенлей, ол, учхан кыуш кыанатларын жайганча, билеклерин эки жанына кенгге узатып, аякъ бурунларына туруп, тепсеп башлаган эди. Ийдарада болганла бары да, гюрен туруп, анга сейирсинип, кюле-кюле, кыарай эдиле. Ол а, бир ары, бир бери учуп, бир да болмаганча ариу тепсей эди. Ол тепсегенин кыойганда, анга ким гыржын, ким нан бурху бере эдиле. Ол аны тепсегени ючюн хакы эди. Мен да анга бешсомлукъ кыагытчыкъ берген эдим. Сора, аны кёзюне тюрслеп кыарап: «Сен таулумуса, атынг да неди?»- деп сорганымда: «Атым Желжорггады, тукъум атым а Холамлыевди», - деген эди. Лакыырда этип айтханын сезген эдим,

алай андан ары уа сурамагъан эдим. Алай ол айланжук артистни Сырдарьяны ары жанында, юзбек базарда ёлюп табылгъан хапарын эшитген эдим артда.

Бизни адамларыбыз мамукъ сабанда да бек къаты ишлерге кюреше эдиле. Алай мамукъда иш къыйын эди, къыралгъа бериллик мамукъну планы толмаса уа, ишлегенлеге зат да берилмей къала эди. План толса, ахчачыкъ да, къумашчыкъ да, мамукъ жау да бериле эдиле. Аланы хар кимни трудоденине кёре бере эдиле да, бизни адамларыбыз кёп трудодень ишлерге кюреше эдиле.

Бир кюн комендантыбыз мени сурап келди да, манга урушуп башлады: «Сизни бир къауум адамыгъыз, манга да сормай, кеси алларына зонадан чыкъгъандыла да, энди уа аланы тутуп турадыла. Сен аланы кёрюрге мени бла кел. Ала РайНКВД-ны ат орунунда тутулуп турадыла. Ала сени хатангдан зонадан чыкъгъандыла. Сен алагъа ана тиллеринде режимни тюз ангылатмагъанса да, зонадан аны ючюн чыкъгъандыла. Начальник мени терслейди, хата уа сенден чыкъгъанды!»- деп, комендант юсюме алына эди.

Комендант да манга къутура, мен да тынгылауну басханлай, къартлагъа бардыкъ. Начальник комендантха аман айта эди. Мени уа не ишим бар эди? Кесим да, бирсилеча, кёчгюнчю мискин. Кёчгюнчю кёчгюнчюлеге бригадир болгъанлыкъгъа, комендант – башха, ишчи бригадир да – башха. Совет аскерчи формам ючюн бираз бет да эте эдиле ансы, мен да кёчгюнчюге саналып, кёчгюнчюлени санында эдим.

Бизни кёргенде, ол тутулуп тургъан къартла бир кесек жарыгъан эдиле. Сют алыргъа элтген орунчукъларын да алларына салып, ат оруну сууукъ асфальтына олтурушуп тура эдиле. Аланы анда сакълагъан солдат аланы ёрге къобаргъа эркин этмей эди.

Ала, сют сатып алыргъа деп, къыргъыз базаргъа баргъан эдиле. Анда уа сют тапмагъан эдиле да, сууну ары жанына – юзбек базаргъа ётген эдиле. Кёпюр а Узбекистан бла Къыргъызстанны арасында чекни юсюнде эди. Ол чек болгъанын а къарт таулула къайдан биллик эдиле? Мен кесим да, аны чек болгъанын билмей, юзбек базаргъа аз ётмеген эдим. Алай комендантны, не да башха НКВД-чыны къолуна уа бир да тюшмеген эдим.

Къартла манга хапарны тюзюн айтхандан сора, начальниклеге ала къычхынчыла болмагъанлады ангылатхан эдим. Алада адам хурмет этмезча бири да туююл эди. Ол тёрт да къартланы жашлары ол чакъда да, Уллу Ата журт урушну фронтларында уруш эте, махтау бла атларын айтдыра тургъанла эдиле...

Ол кюнден артхасында юзбек базар бизге тыш къыралча кёрюне эди. Ары барсакъ да, къоркъа-къоркъа, терк окъуна ызыбызгъа ашыгъып къайтыучу эдик.

Бир кюн а нени кёрдюм! Юзбекли жашла Сырдарья сууну жагъасындан бир къатынны алып келе эдиле. Аны суу кийимлери юсюне жабышып эдиле. Ол кеси да суудан чыкъгъан чабакъ кибик эди. Аны кёрген таулу, къыргъызлы къатынла да аны тегерегине басынган эдиле. Юзбекли жашла аны, суу алып баргъанын кёрюп, суудан чыгъаргъан эдиле. Къатынлагъа хапарын айтып, жашла артха къайтып кетген эдиле. Къатынла уа бу къыйынлы къатынны ол кеси тургъан гытыгъа алып бара эдиле. Мен, аланы ызларындан барып, ол къатын бираз кебине

келгенден сора ишни болушун, аны биргесине тургъанлагъа соруп, билген эдим. Анга адамны жаны бек аурурча эди.

Ол къатынчыкъ, суу бойнуна барып, суугъа кѣпге дери къарап тура кетгенди да, суу ичинден аны фронтда къалгъан эри кѣзюне къарап, аллына келип, сабийчигине сѣлешгенча кѣрюнгенди. Ол угъай, къатын кеси эрини ауазын эшитгенди. Сабийни къойнуна алыргъа аны атасы къолларын узатханды. Анасы уа, аны керти сунуп, къызчыгъын аны къолуна узатханды. Сабийни къолундан ычхындыргъанды. Сора, къалай эсе да, жангылгъанын сезип, сабийни ызындан суугъа секиргенди. Сабийни туталмагъанды. Къычырыкъ этип, аны ызындан барыргъа кюрешгенди. Алай сабийни суу узакъгъа алып бара болгъанды. Ол къатынны къычырыкъ этдире, суу алып баргъанын алайда жуууна, жюзе тургъан юзбекли жашла кѣргендиле. Сора, къарап-къарагъынчы, ала суу алып баргъан къатынны да, ол къызчыкъны да эслегендиле да, сууда жюзе келип, къатынны тутхандыла, сабийчикни уа жеталмагъандыла...

Суугъа кетип, акъылындан да шашып жилигъан къатынны къатында таулу, юзбекли, къыргъызлы къатынла да, къыз сабийчикле окъуна жилий эдиле. Къартыракъ къатынла уа ол насыпсызгъа, ариу айтып, кѣл этдирирге кюреше эдиле. Ана уа, сабийни атын айта, къычырыкъ эте эди. Кесин жоюп къояргъа окъуна хазыр эди.

Ол кюнден-кюннге акъылындан да шаша барай эди. Кесине ол бир палах этер деп къоркъгъандан, аны кеси жангыз къоймаз ючюн, аны узакъ ахлуларындан бир къыз келип, аны биргесине тура башлагъан эди.

Биз тургъан колхозда къол бла этиллик ишле бошалгъандан сора, бизге бютюн да уллу тынгысызлыкъ кирген эди: биз энди, не этерге билмей, комендантыбызгъа тарыгъып башладыкъ. Ол да, къолундан келгени къадар, бизни барыбызгъа да иш излерге кюреше эди. Кимни мамукъ титген заводха, кимни мамукъ халы ийирген мастерскойгъа, кимни да посѣлокда тюрлю-тюрлю ууакъ жумуш этерча ишлеге жарашдыра эди. Улутхачыкъ берип, сатыу-алыу ишлеге киралгъанла да бар эдиле. Бир къауум алгъынгы устазла уа мында да устаз жумуш табып, школда ишлей эдиле. Ала асламына орус тилни, не да физкультураны окъута эдиле.

Бизге болушлукъ этген эки-юч зат бар эди: динибиз, тилибиз къыргъыз, юзбек тилле бла, динлери бла да бирге келишгенлери эди. Ючюнчю болушлукъ этген а, бизни адамларыбызны, иш кѣллю болуп, тюрлю-тюрлю мадарла эте билгенибиз эди.

Ишге узалгъан заманыбызда, не да аш ашап башлагъан заманыбызда: «Бисмилляхий, рахман ирахим», - деп башласакъ, къыргъызлыла, юзбеклиле да: «Бизден эсе была бек буслиймандыла», - деп, сейир этиучю эдиле. Тилибиз аланы тиллери бла келишген этгенликге, бир-бир айтымларыбызгъа къыргъыз, юзбек сѣзлени да къошаргъа тюше эди. Сѣз ючюн: «Уллу», - дер орнуна, къыргъызлыгъа - «чонг», юзбеклиге - «катта» дей эдик. Алай бла уа ана тилибиз бир жанындан байыгъа, бирси жанындан а къатыша, бузула бара эди. Бюгюнлюкде да бир къауум таулула «Затны багъасы нелляй бирди, неди?» - деп къояр орнуна: «Ненча турады?» - деп къоядыла. Болса да, бизни, сууукъ Сибирьге кѣчюрюлмей, Ара Азиягъа тюшгенибиз бизге жашар ючюн бираз себеп болгъан эди. Артыкъ да

бизни халкыбызны ишлей, мадар эте билгени бизге да болуша эди, кыргызлылары бла юзбеклидени да сейир этдире эди. Таулу тиширыулары жолда бара турганлай да, урчук ийире, чюйке чулгый неда кюлкяп, чындай эше барганларына ол тийрели тиширыула, кишиле да, сейир эте: «Бара турганлай да, ишлей барадыла! Была не алапат адамладыла!» - дей эдиле. Бир тюрлю ишге узалмаган хазна жок эди. Жашауну тутуругу иш эди.

Бачиланы Таукан элинде жашаганында агач иш бла кюрешмеген эди. Мында уа балта, быхчы, сюрме да мадарып, кыргыз базарга барып, терезе, сурат рамала да ишлей эди. Аны кергенле уа, кими рама, кими эшик, кими шинтик заказ эте эдиле. Созайланы Абдулла уа колхозга гюрбежи кибик мадарган эди. Чегююн кюлундан кетермей эди. Кимге чага, орак, кимге теши, кимге бичак ишлей эди. Аны да заказлары бола эди. Кесине да «уста» деп туруучу эдиле. Алай бла ол да кесине аш мадара эди. Геляхланы Илияс а, таракла ишлеп, кесибизни юн ишлеген тиширыуларыбызга уллу эс тапдыра эди.

Алай бла, кегююнчюкге боюн салып, амал этерге кюрешгенле, не бек кыйналсала да, жашау амал излей эдиле. Урлаган, тырнаган деген а кишини эсине да келмей эди. Хар бирибиз да кеси кыйыныбыз бла жашарга кюреше эдик.

Бир бирлеринден ажашхан жууклагга бирге кюшулургга эркилик берген эдиле да, аны хайырланып, Кызыл Кыя сахарда базарчыкга бардым. Адам азды. Таулугга тюбер эсем деп турганымлай, бир кьарт кьатынны келе турганын эледим. Кьатына барып, сордум. Ол а – Байсолтанланы Алимни анасы. Бир бирибизни таныгандан сора, ол кюлундагы кызыл жаулукчукга чулганып турган, алтын жазулу Грамотаны кергюзтдю. Ол, Совет Союзу Жигити болганы ююн Байсолтанланы Алимге берилген Грамота эди. Ол манга, уяларак да болуп, тарыкган эди: «Алимни атасы да, мен да кыйналып жашайбыз», - деген эди жарлы ана.

Экибиз да Кызыл Кыя сахарны комендантына бардык. Анда уа, бизге насыпха, Гилястанланы Махмутха тюбедик. Ол а, Аллах ыразы боллук, бизни НКВД-ны начальнигине – Захаров деген капитанга элтди. Анга Жигитни анасыны, атасыны юслеринден кеп ариу сез айтхан эди. Экинчи кюн окуна Махмут манга иги хапар билдирди: Алимни атасы Юсюню кьалауур этген эдиле. Кесине да бир кьургак отоучукну берген эдиле. Кьапчык бла бир будай ун да берген эдиле. Энди кьалауурлугу ююн Юсюп хакчык да аллык эди...

8.

Кызыл Кыяда бир огурлу иш мадарганыма кьууана, жумушуму да толтуруп, биягы Кыяра Суугга кьайтханымда, бизде да жилиу бара тура эди: юч жашы да (Таулан, Кьумук, Назир) туудугу (Тауланни жангыз жашы) – Мухаммат да Уллу Ата журт урушну фронтларында кьалган, кеси уа нартла бла тенг, аты тауулагга махтау бла айтылычу Жаболаны Жамме ёлюп тура эди.

Алача, фронтда уруш эте айланган Бёюланы Османни юйююн кесибиз болган жерге келтиргенибиз кьууандырыгга керек эди, алай кьууанчыбызны бушуубуз хорлаган эди.

Юй ахлулары, Жаммени осуятын сагъынып, жиляй эдиле. Ол, ёле туруп, ауазы да кючден чыгъа: «Жашла фронтдан къайтсала, не да бизге туугъан жерибизге къайтыргъа эркинлик берилсе, келигиз да, къабырыма шыбырдагъыз», - дегенди дей эдиле. Ол жиляу-сыйыт кёпге дери да тохтамай тургъан эди. Алай ёлгенле асыры кёп эдиле да, жиляргъа жилямукъ да тапмай, къургъакъ оу-шау этиучю эдик.

Бир эрттенликде, мени сурап, бизге эки къарт черкес келген эдиле. Тукъум атлары эсимдедиле, атларын а унутханма. Экиси да Заюков элден эдиле: бири Казиев, бирси уа Мамиев. Кёндеденчи таулуланы кёчюре туруп, аланы да таулуладыла деп кёчюрген эдиле. Аладан бирини эки ариу къызчыгъы да бар эди. Ала да, сазбетчикле болуп, агуман болуп айлана эдиле. Ачдан къызла да, къартла да бек азгъан эдиле. Къыргъыз тилни билмей эдиле да, ол эки къыз а артал да агуман болуп айлана эдиле.

Ким биледи, аланы уллу аталары таулула окъуна болур эдиле. Таудан къачан эсе да Къабартыгъа кёчюп, къабартылы тиширыуланы юй бийчеле этип, эрттеден бери да анда жашагъанла аз болмаучу эдиле. Алай ол мени ишим туююл эди, нек десенг, аланы паспортларында миллет атлары «къабартылы» деп жазылып эди.

Аланы атлары бла Москвагъа СССР-ни НКВД-сыны Генеральный Комиссары Л.П.Бериягъа тарыгъыу къагъыт жазгъан эдим. Насыпха, ыйыкъдан кёп турмай, алагъа кёчгюнчюлюкню чотундан эркин болгъанларына жауап къагъыт келген эди. Сора тёртюсю да, башларына эркин болуп, комендантны тизмесинде да белги этдирип, артха, эллерине, кетген эдиле.

Аланы алай кетгенлерин эшитгенден сора, бизни таулула да ол умутну эте эдиле. Алай аланы уа, эркин этиучю сагъынсала окъуна, урушуп, жанып, эслерин алыргъа аздан къоя эдиле. Комендант урушхан аз болгъанча, кетерге умут этгенлени НКВД-ны начальниги окъуна, кабинетине чакъырып, кёзлерине-башларына тебине, урушуп жиберичю эди. Бизникилеге: «Сиз бери ёмюрден ёлюмге дери жашаргъа кёчюрюлгенсиз!»- деп къоя эди. Аны комендантла да, начальникле да, власть кюллукучулары да айта эдиле.

Уллу Ата журт уруш бошалгъандан сора да, бизни адамларыбызгъа бир кечгинлик да, тынчлыкъ да болмагъан эди. Халкъыбызда кырылыу аз-маз сел да болмагъан эди.

Жашаргъа не бек мадар этип кюреше эсек да, кырылыу, ажымлы ёлюу тохтамай эди. Артыкъ да артха, туугъан эллерине термилгенле кёп ёле эдиле. Термилгенле уа азмы эдиле! Юйлерине къайтханча тюш кёрюп, аны бир бирлерине айтып айланганла да бар эдиле. Къатынла, таш салыучулагъа барып, таш да салдыра эдиле. Юзбек, таджик моллалагъа барып, китап да ачдыра эдиле. Бир жол а манга, узакъ колхоздан жолоучу болуп, бизни эллиле Бачиланы Батыр бла аны юй бийчеси Хужа да келген эдиле. Ала бери келирден алгъа, Жюнюс файгъамбарны да, Сулейман файгъамбарны да тау башында къабырларына барып, туугъан эллерине къайтыр ючюн тилек да, намаз да этгенлерин айта эдиле. Андан сора да газетледе не жазылгъанын сора эдиле. «Эшелон келип кетген хапарны да эштгенбиз», - дей эдиле. Андан сора да: «Бертни керохун кесине къайтаргъандыла», - деген хапарны да эшитгенбиз», - деп, Батыр къайтыуну

юсюнден уллу умут этгенин айтхан эди. Батыр бла мени ушагыбызгъа Хужа да тынгылай эди. Тауча, баям, ол да сезе болур эди. Къабартыдан келген келинлерибизде тау тилни иги ангылагъан келинле да болуучу эдиле. Алай бу уа, тынгылап, сѐлешген этмей, намыс этип тура эди. Кеси назик кѐрюннгенликге, ол кѐп сабийни анасы эди. Аны абадан жашы Мухамбий мени антлы тенгим болуучу эди. Аны кичи къарындашчыгъын – Чутаны окъутхан устазладан бири да мен эдим. Батыр мени бек сѐе эди, манга ийнанган да эте эди. Мен да анга хурмет эте эдим да, не айтсам да, аны керти сунуп къоярыкъ эди. Алай ѐтюрюк айтыргъа уа сѐймей эдим. «Тамбла элибизге атланырыкъбыз», - десем да, ийнанып къаллыкъ эди. Батырны туугъан жерине ассыры термилгени ючюн, анга элинден бир керти хапар келтирив ючюн болур эди: Чута, Хайырланы Османни да нѐгер этип, кѐчгюнчюлюкде тургъан эллеринден Кавказгъа къачып да къайтхан эди. Ол келтирген хапарны окъуна Батыр кесине бир уллу ырысхыгъа санагъан эди. Алай бла ол жигит Чута атасындан, анасындан да уллу сууаплыкъ алгъан эди. Батырны мени бла кенгешинде уа кертини айтхан эдим: «Керохуму да къайтармагъандыла, ол угъай, артха аскерге барыргъа да къоймагъандыла. Комендантны оноундама. Сиз къалай эсегиз да – мен да алай. Алай артха уа терк къайтырыкъ тѐюлюбюз. Инш Аллах, къайтхан а этерикбиз. Шѐндю уа, не амал да этип, жашаргъа кѐреширге керекбиз. Аллах буюргъанны кѐрѐбюз», - дегенимде, Батыр, кѐз кѐре, мудах бет алгъан эди. Кертини айтханыма мен да чогъож болгъан эдим. Андан эсе, ахшы умут этдирив турсаммы иги болур эди? Ала манга дагъыда келе турургъа айтып кетген эдиле, алай андан артхасында мен аланы кѐрмеген эдим. Туугъан эллерине термиле, экиси да кѐчгюнчюлюкде ѐлген эдиле.

Ата журт уруш бошалгъандан сора, кѐп да жашамай, бригадирибиз Ботталаны Шохай да, аскерден хапары келмей тургъан жашына иги умут эте, кюнден-кюннге аза кетив, ауруп, ѐлюп кетген эди. Дунияда жашаргъа не тюрлю амал этип кѐрешселе да, туугъан жерлерине термилген таулула къырылып бара эдиле.

Шохай ѐлгенден сора бизни кѐчгюнчюлерибизге бригадирлик Мусукаланы Шамса эте эди. Аны бригадир болгъаны уа таулулагъа тап эди: ол райондагъы таматала бла да, комендантыбыз бла да, бютюн да бек а - колхозну председатели – Солтанов бла къысха шагъырей эди. Шамса баргъан жеринде тилегенин табала эди. Бютюн да ол председательни юйюнде уа аны юйюрюнден бирлери кибик болуп къалгъан эди. Аны себепли уа Шамса, председателден тилеп, бек онгсуз кѐчгюнчюлеге биз жашагъан колхоздан тюрлю-тюрлю болушлукъну тынч таба эди. Комендантыбыз бла да бек татах эди. Ол да Шамса айтханнга тынгыламай къалмай эди. Шамса РайНКВД-ны таматасы бла да шагъырей эди да, ким биледи, комендант аны ючюнмю ариу кѐре болур эди?

Сейир эди, не заманда да таулу къатынла Шамсагъа: «Шамса, аурууунгу алайым, къайдан ахшы жолдан келесе?» - деп сорсала: «НКВД-дан!» «Къайры бараса?» - деп сорсала да: «НКВД-гъа. Къуру сизни юсюгюзден соруп турадыла», - деучю эди да, аны эшитгенле Шамса айтханны этмей а бир кѐргю эдиле! Алай эди, хау. Артыкъ да къатынла Шамсагъа къор-садагъа бола айланыучу эдиле. Шамса да алагъа болушургъа кѐреше эди: кимине хоншу элге барыргъа комендантдан эркинлик къагъыт алып бере эди, кимине да унчукъ тилей эди. Шамса тилеген

затны уа Солтанов да арсарсыз бере эди. Кеслерине ол ауузлу да, намыслы да адам бригадирге айырылганына кёчгюнчюле да ыразы эдиле. Аны колхозну председатели бла кысха шаггырей болганы ючюн а – бютюн да бек!

Мен а, аза-аза кетип, ол тийрели «папатач» деген безгекден кыйын ауруп жатхан эдим. Ол безгекден ауругъанла уа ёлмей кълмай эдиле да, мени да аргы дуниягъа кетерик сунуп, юйдегим да, мени таныгъанла да гузабагъа кългъан эдиле. Кюн сайын врач да келип, багъа эди. «Папатач» безгекни жангы тюрлюсю эди да, ол врачны болушлугъу да артыкъ бек себеп болмай эди.

Кюнде, кечеде да мени кёзюме акъырапла, кыйрукъ гетменлерин да ёрге кётюрюп, юй къабыргъалада бир бирлерин кыууп айланганча кёрюне эдиле. Бир арада уа сант да эте эдим. Ол халда бир талай заманны ажал бла демлешип тургъан эдим. Ол жыл тели ауруудан ауругъанла да кёп эдиле. Ауругъанланы кёбюсю, баш, къаш, кирпич тюклери да агып, кымыжабашла болуп, ёлюп-ёлюп къала эдиле.

Бир да унутмайма: мен, аллымы да къабыргъагъа буруп, жатып тургъанымлай, бизге кыргъызлы къарт къатын мени сора келген эди. Къабыргъадан артха бурулгъанымда, ол мудах къатынны кёрдюм. Ол кеси сюзген бозадан бир аякны узатып, манга бергенде: «Дары болсун! Къудай жардам кылсын!»- деп, тилек этген эди. Аны кёзлери бютюн да кысыларакъ болуп, жилимукъ мылылы болгъан эдиле. Ол кыргъызлы къатын кеси да бизни хоншубуз эди.

Аллах онг берирге башласа, амалы тынчды. «Папатачны» да сынап, аманны кебинден кыутулгъан эдим. Сора районогъа бардым да, андан а мени Киров атлы школга военрук этип жибердиле. Бир кесекден сора уа, сабийи аз болганы ючюн, ол школну Молотов атлы школга кыошуп кыйдула. Ол школга барыргъа уа кыймадыла: кёчгюнчюге кыйда да жол кесиле эди. Манга дагъыда кау-куу эте айланыргъа тюшдю. Мен алай ауруп инжилмесем эди, жер юлюшчюгюмю ишлеп жашаргъа да боллукъ эдим. Алай энди уа аллай онгум да кълмагъан эди.

Жер сары топуракълы болса да, анга салгъан затынг иги айный эди. Хансдан тазаласанг, сугъарсанг, андагы жер юч кере тирлик бере эди: алгъа ууакъ урлукъ сала эдинг: сохан, турма, сарымсах, быхы, андан сора, экинчи кере жугара, нартюх, картоф, наша, хууан, арпа, будай, тары, пиринч да, ючюнчю кере уа – сибиртгилик, къудору, мал ашха жараулу нартюх да ёсдюрюрге амал бар эди. Алай андагы жерни ишлеген бек кыйын эди: сугъарыргъа суу жетмей эди, кюн асыры кыыздыргъандан, башыбыз кыуурдакъ болургъа аздан къала эди.

Алай эди да, эринмеген, къара кырыучугъу болгъан адам анда да жашаяллыкъ эди. Болса да, бизни адамларыбыз башха мадарла этер онг да таба эдиле. Сёз ючюн, Хусейинланы Далхат бла Гуртуланы Атох юзбек чаккала тиге эдиле.

Колхозда иш табылмай башлагъандан сора, айтама да, комендантны да болушлугъу бла кёчгюнчюлени бир талайы посёлка мастерскойлада, махкеме жумушлада да ишлей башлагъан эдиле.

Ишсиз кългъаным ючюн кюнден-кюннге тюгене баргъаным кёрюп, Ош областны оночуларына тарыгъа баргъан эдим. Анда уа мени бир уллу оноучу, кесине да хайыр эте, кесим да бир тап амалла бла ишлерик сунуп, облпотребсоюзда бир жууаплы ишге салгъан эди. Алай мен тюрлю-тюрлю

шиммалдийле этип, анга да хайыр эте билмей эдим да, андан ариу бла кетер къайгыгъа кирген эдим. Кюн сайын ол да умут этгенлей, мен да берир зат тапмагъанлай тура эдик. Ол уллу начальник: «Сен жашай билмейсе да, аскерчи кийимлеринг бла андан айланаса», - деучю эди...

9.

Бир кюн а, мен да Къарасуугъа келип тургъанымлай, Къарасуу станцияда, кёпге дери сакълап, Фрунзеге барыргъа билет тапмай тургъан Отарланы Керимни юй бийчесине – Назифагъа тубедим. Аскерчи кийимлерим бла, чынларым бла да жюрюй эдим да, терк окъуна, аскерчи кассагъа кирип, Назифагъа билетле алып берген эдим. Ол а манга кеслерини адреслерин да, Къулийланы Къайсынны адресин да берген эди.. Алагъа артдаракъда письмо да жазгъан эдим. Фрунзеге кёчер къайгыгъа кирген эдим. Ол жылдан башлаб а, кимге да Къыргъызыны чегинде жууукълары болгъан жерге кёчерге эркинлик берилген эди да, мен юйюрюм-бауурум бла бирге Фрунзеге кёчерге тебретим. Ол умут бла Ош областны военкоматына баргъанымда, анда уа манга энди аскерде окъуна къуллукъ этерге, САВО-ну (Орта Азияда Совет Аскерни округу) оноуна барыргъа буюрдула. Керекли документлерими да, ол угъай, жолда аш алып ашаргъа талонларымы да къолума бердиле. Иги къууум этген эдим, алай энтта да Обл. НКВД-дан да айырылыргъа керек эдим да, ары бардым. Анда уа начальникни заместители болуп тургъан ингушлугъа, Албогачиев деген полковникге тубедим. Ол да кёчгюнчю болгъаны ючюн ыспассыз болуп тургъанын, анга бир тюрлю да оноу жетмегенин айтып, тарыкыгъан эди. Манга эркинлик да бералмагъан эди. Сора, биз экибиз да алай сёлеше тургъаныбызлай, Ош Обл.НКВД-ны начальниги майор Морозов кирип келди. Биз а, анга, ёре къобуп, честь берген эдик. Ол, мени нек келгеними билгенинде: «Кёчгюнчюледен ким болса да, эшелон бла келгенлени кёчгюнчюлени чотуна алыргъа, бир жары да иймезге, кёз туурада тутаргъа», - деп, Берия кеси къол салгъан буйругъубуз барды. Энди кёчгюнчю миллетлени адамларын Совет Аскерден да кыыстай турадыла. Сен да аскерге къайтыуну унутуп къой», - деген эди. Сора ол, дагъыда военкоматха ачыуланып сёлеше эди. Эки махкеме да бир бирлерине кычырып сёлеше эдиле. Болса да, НКВД-ны оноуу хорлагъан эди. Не этерик эдим? Энди мен, не сылтау да этип, Фрунзеге кёчерге керек эдим. Сылтау а тапхан эдим. Ана къарындашым юйюрюу бла Фрунзеге кёчюп эди. Дагъыда бир сылтау тапдым: Фрунзеден, Къыргъыз жазыучулары Союзуну Правленинден манга ары чакъырыу къагъыт келген эди. Ол къагъытны кесин да Къайсын бла Керим мажаргъан эдиле. Ол къагъытны да, кесими тилек къагъытымы да алып, комедантыбызгъа бардым. Ол а, тийишли жерлеге айтып, манга юйюрюм бла бирге, юй бийчени анасын да бирге юйюрюу бла алып, Фрунзеге кёчерге эркинлик къагъыт берген эди. Алай бла Фрунзеге кёчген эдим. Анда уа бир-эки кюнню ана къарындашымы – Юсюпню фатарында кечинген эдик. Андан сора уа, сахар тубюнде, фатар излей, кау-куу эте айлана эдим. Нелляй бир хакъ деселе да, угъайым жокъ эди. Хар тубегеним, сабийим барны сураса, болгъанын айтсам, эшикни да хыны этип, артха бурулуп кете эди.

Бир кюн кыргыз жазычуланы Союзуна барып, анда Къайсыннга тубедим. Жашау халымы юсюнден айтдым. Алай ол не этерик эди: кеси да бир къамишбаш гытычыкъда жашай эди. Сагъыш эте кетип, мени биргесине элтди да, экибиз да жазычуланы Правленини таматасына – Аалы Токомбаевха тубедик. Къайсын анга мени юсюнден айтды. Мен а кыралда жазычуланы 1 съездлерини делегаты болгъанымы айтып, Максим Горький къол салгъан жазычулукъ билетими да кѣргюзтдюм. Ол заманда, аны кѣзлеринден жилямукълары кѣрюне, бизге жетген зорлукъну, кыйынлыкъны айта, бизге бек бушуу этгенин билдирген эди. Сора, мени ишге алырларын тилеп, Кыргызстанны халкъгъа билим берген министрствосуна тилек къагъыт жазгъан эди. Анда экинчи бош жер табылмай, мени Республикада устазланы билимлерин ѳсдюрген институтха ийген эдиле. Мени насыбыма, анда уа Сотталаны Адилгерий директорну болушлукъчусу болуп ишлей эди. Ол манга болуша туруучу эди. Ол институтну директору да таулулагъа жаны ауругъан адам эди. Манга фатар бериуню юсюнден ол да тилей кетгенден сора, Минпрос манга бир отоулу эски фатарчыкъ берген эди. Андан да не файда? Иш хакъым юйюрюмю кечиндирирге жетмей эди. Юсюндеги аскер кийимлерими да алышындыралмагъан эдим.

Бир кюн а манга орамда сахардагъы кѣчгюнчюлеге къарагъан комендант тубеген эди да, суху, хыны-хуну сѣлеше, фуражкамдагъы бешмюйюш кызыл жулдузну сыйыргъан эди. Кесими да НКВД-гъа чакъыргъан эди. Сахар комендантха барып, журналгъа къол сала турургъа керек болгъанымы айтхан эди. Ол кюнден сора, ол айтхан комендантха барып, андагъы энчи журналгъа хар айдан эки кере къол сала эдим. Къачмай тургъаными билдире эдим. Къарасууну комендантындан эсе уа ол эки кере да огъурсуз эди. Баям, кѣчгюнчюледен улутха умут этиучюледен болур эди.

Фрунзедеги таулуланы жашау халлары тюрлю-тюрлю эдиле. Бир-бирлери уллу къуллукълада ишлей эдиле. Кѣчгюнчюле чотундан да чыгып, телефонлары болгъан секциялада жашай эдиле. Бир башхалары уа энчи гытычыкълада, хакъ берип, аманны кебинден кечине эдиле. Дагъыда бир къауумла уа, кеси миллетлерин башха миллетге буруп, чотдан чыгъаргъа кюреше эдиле. Алай эди да, Фрунзе сахарда жашау да алай алапат тюйюл эди...

Берт Гуртуев – завуч неп. средней школы ш/совхоза «Киршёлк» с выпускниками.
Мыслями – уже на родине. 1956 г.

Чеченский друг Берта – фронтовик
Ширвани Эдельханов.

Друг детства, инструктор Берта по
автовождению – Сандуллах Биттиров.

Ол заманны кьагъытларындан кьаууму:Наркомат Обороны Союза ССР. Карасуйский районный Военный Комиссариат

Часть 4. 18 мая 1944 г. № 15

Зав. РАЙОНО т. Букиеву !

Копия Директору школы «Молотова»

При этом направляю ст. л-та запаса Гуртуева Берта Измаиловича для назначения на должность военрука средней школы им. Молотова, для чего Вам необходимо издать приказ о назначении. Копию приказа прошу предоставить мне.

Райвоенком ст. л-т Терехов.

Нач-к 4 части ст. л-т Крашутский.

Выписка из приказа обл. лаг. сбора учащихся пос. Карасу №48 от 15 июля 1944 года. За хорошую боевую подготовку в период проведения лагерных сборов с 1 июля по 15 июля 1944 г. Вам, участнику лаг.сборов зам. ком. 3 роты т. Гуртуеву объявляю благодарность.

Выписка дана для предъявления 1. ОВК 2. Директору школы 3. Директору техникума.

Нач. уч. части капитан Кузнецов

Пом. нач. штаба лейтенант Рябов.

СПРАВКА

Карасуйский райОНО

Средняя школа №1 им.МОЛОТОВА

29.У11. 1944 г. № 34/4

Выдана настоящая т. Гуртуеву Берту Измаиловичу в том, что он действительно работает в Карасуйской ср. шк. им. Молотова в качестве военрука, что и удостоверяется.

Директор ср. шк. им. Молотова подпись, круглая гербовая печать школы.

СПРАВКА

Ошский областной Отдел Народного Образования

23 августа 1944 года. № 62

Выдана настоящая гр-ну Гуртуеву Берту И. в том, что он прошёл в августе 1944 г. пятнадцатидневные учебно-методические сборы военных руководителей и преподавателей военных дисциплин и за период сбора имеет оценки:

по дисциплине.....отлично

по предметам военного дела..... отлично.

Может быть использован военруком средней школы.

Нач. Лаг. сборов ст. л-нт Сотников

Нач. штаба л-нт Рябов.

ПОВЕСТКА

В/обязанному Гуртуеву Берду Измаил. Проживающему Сарайский с/с к-з Кирова. Приказываю 25 сентября 1944 г. к 9 ч. прибыть в Райвоенкомат, имея при себе паспорт и др. документы.

За неявку будете привлечены к уголовной ответственности.

Райвоенком ст. л-т Терехов.

- (Письмо с фронта Гуртуеву Берту в с.Карасу, Ошской обл. Кирг.ССР)

С приветом пока не распространяюсь, ибо не знаю, получаешь ли ты мои письма или нет. Я уже потерял счёт всех писем, которых я тебе написал. Ничего от тебя не прошу, только отвечай на мои письма.

Правда ты не знаешь где я нахожусь, но знай, что особенно много знать тебе и не нужно и беспокоится тоже не нужно, ибо я жив, здоров и горд.

Всё же можно сообщить тебе хотя бы столько, что я нахожусь в собственной логове фашизма и приеду домой тогда, как наведём надлежащий порядок в змеином гнезде этих кровожадных зверей. Увидимся обязательно тогда, когда фрица навсегда отучим воевать. Привет всем родным и близким! Посылаю одну неуклюжую фотокарточку, и пока больше ничего не посылаю. Жду ответа, если ты живой.

Я уже писал и в с/совет, и Рай., и Обл. военкоматы с просьбой сообщить мне состояние нашей семьи. Всё, до свидания!

Твой М. Жабоев. 12.4. 1945 г.

КОМАНДИРОВОЧНОЕ УДОСТОВЕРЕНИЕ

Карасуйский райјуусq отдел народного образования
21 апреля 1945 года №39.

Выдана настоящая ст. л-ту Гуртуеву Б.И. и Гуртуевой У.Б. в том, что они командированы в г. Ош, по вызову ОК Ошского Обкома КП (б) Киргизии, что и удостоверяется.

Зав. райОНО Примбердиев
Секретарь (подпись)

С П Р А В К А

Карасуйский районный отдел народного образования
2/1 1946 г. №131

Дана настоящая тов. Гуртуеву Б.И. в том, что он действительно работал с мая месяца 1944 г. по сентябрь 1945 г. в Карасуйском районе на должности преподавателя русского языка при Карасуйском райОНО и отлично справлялся с работой.

Зав. райОНО Примбердиев
Секретарь Хусаинова.

С П Р А В К А

Ошский Облпотребсоюз *ПРЕЗИДИУМ*. 26 февраля 1946 г. №25

Дана настоящая тов. Гуртуеву Б.И. в том, что он действительно работает в Ошском Облпотребсоюзе в должности начальника Оргинструкторского отдела.

Пред. Президиума Ошского ОПС Лелеко
Секретарь ОПС Сумбаева.

ВЫПИСКА ИЗ ПРИКАЗА

По Министерству Просвещения Киргизской ССР
12 июня 1947 года. №126 г. Фрунзе.

Для оказания практической помощи в организации и проведении месячных лагерных сборов командировать инспектора Военного Управления Министерства Просвещения Киргизской ССР:

1. ГУРТУЕВА в Ошскую область и Джалал-Абадскую, сроком с 10/У1- по 30/У1-с.г.

МИНИСТР ПРОСВЕЩЕНИЯ КИРГИЗСКОЙ ССР Б.ЮНУСАЛИЕВ

Выписка верна: Зав. Канцелярией Министерства Просвещения АГАПОВА

Зам. Министра Просвещения Кирг.ССР Мусину

Зав. каб. в/физподготовки РИУУ Минпроса Кирг.ССР

Гуртуева Б.И.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Несмотря на то, что работаю уже около года в системе Минпроса Кирг.ССР, я и моя семья на сегодня находимся буквально под открытым небом, без квартиры. Поэтому убедительно прошу Вас разрешить мне переселиться в комнату т.Мачульского и прописаться в порядке уплотнения последнего, так как у него имеется лишняя жилплощадь в доме Минпроса по ул.Сталина, д. №26.

16.6.47 г. Б.Гуртуев

«т. Нестеренко. Разрешить прописаться в кв. по ул. Сталина, 26. Ю.Мусин. 16.06.47 г.»

- (Письмо Гуртуеву Берту):

Родной Берт !

Наконец-то нашёл я всех, кто жив ! Приехал из Алтайского Края в Алма-Ата и нашёл Султана, Апаша, Шахрину и всех остальных. Разумеется, радости не было предела. Всё мне известно уже, я рад и горестен, но против судьбы ничегоне поделаешь.

С октября 1946 года работал заведывающим учеб. частью одной семилетней школы ст. Усть-Тольменка Алт. Края. Сейчас увольняюсь и приезжаю в Алма-Ата. Хотел приехать к вам по пути, но во избежание излишних расходов и надеюсь совсем приехать домой, возвращаюсь к месту работы для снятия со всех учётов.

Скоро увидимся родной мой Берт и тогда поговорим обо всём. Всё. Обними и поцелуй за меня мою бедную мамочку. Это, конечно, прежде всего. Обнимаю всех и целую!

Поздравляю тебя с сыном со вторым. Скажи ему, что мы теперь будем все вместе.

Хотел всем-всем написать по немногу, но не позволяет горькое моральное состояние. Ты, конечно, эти строки остальным не читай. Кончаю. Скоро ждите, буду дома.

Твой Магомет Жабоев. 8.8. 1947 г.

Если, до моего приезда, то нибудь писать захочешь, пиши по адресу Апаша или Шахрины.

ХАРАКТЕРИСТИКА

на заведующего кабинетом военно-физической подготовки
Республиканского института усовершенствования учителей
ГУРТУЕВА Б. И.

Тов. ГУРТУЕВ Берт Измаилович, 1910 года рождения, балкарец, образование высшее, член ВКП(б) с 1939 года, участник Великой Отечественной войны Советского Союза.

Работая в Институте усовершенствования учителей с августа 1946 г. проявил себя как инициативный и исполнительный работник. Он всегда активно участвует в общественно-политической жизни коллектива. Работает руководителем агитколлектива на квартале. Пользуется авторитетом среди работников института. Характеристика дана для предъявления администрации Института языка, литературы и истории при Киргизском филиале А.Н.СССР.

ДИРЕКТОР РИУУ Н. КУЗЬМИН

13/ IX 47 г.

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Институт усовершенствования учителей Киргизской ССР. 22 /1У-1948 г. № 036

Выдано настоящее зав. кабинетом военно-физич. подготовки Республиканского Института Усовершенствования учителей Киргизской ССР тов. ГУРТУЕВУ Б.И. в том, что он действительно командировается в Ивановский Райсельхозотдел Фрунзенской области для получения пахотной земли под индивидуальные огороды сотрудников РИУУ в соответствии с письмом Первомайского Райисполкома г. Фрунзе, что и удостоверяется.

ДИРЕКТОР РИУУ КИРГИЗСКОЙ ССР КУЗЬМИН

СЕКРЕТАРЬ БИКИМБЕТОВА.

УПРАВЛЕНИЕ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ КИРГИЗСКОЙ ССР

Отдел спецпоселений по Фрунзенской области.

№ 004061 19 июня 1948 г.

Р А З Р Е Ш Е Н И Е

Действительно по 25 июня 1948 г.

Выдано спецпереселенцу Гуртуеву Берта Измаиловичу 1910 года рождения. Проживающему в г. Фрунзе, в том, что ему разрешается временный выезд с места поселения в Кантский р-н сроком на пять дней в связи с семейными обстоятельствами.

К месту постоянного поселения обязан вернуться не позднее 25 июня 1948 г. Разрешение действительно при наличии паспорта.

Настоящее разрешение по возвращении к месту поселения подлежит немедленной сдаче в спецкомендатуру.

НАЧ. ОСП УМВД ПО Ф/О МАЙОР: ДИНЕС.

ОТДЕЛ СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ ФРУНЗЕНСКОГО УМВД КИРГИЗИИ

Институт Усовершенствования

учителей Киргизской ССР

12 июля 1948 г.

Республиканский Институт усовершенствования учителей Министерства просвещения Кирг. ССР просит разрешить переезд т. Гуртуеву Б.И. вместе с семьей из города Фрунзе в Кантский р-н Фрунзенской области.

Тов. Гуртуев, как учитель, направляется в школу на работу по прямой специальности.

Директор Республиканского Института

усовершенствования учителей Минпроса
Киргизской ССР - КУЗЬМИН.

РАЗРЕШЕНИЕ № 1139

Действительно только в пределах Кантского р-на.

Выдано высел. Гуртуеву Берту с сыном проживающ. в совхозе Киршёлк , в том, что ему разрешён временный выезд в Раб. пос. Кант на базар сроком на один день на 12/У1-49 г. По истечении срока разрешение подлежит сдаче в с/к № 26.

11 июня 1949 г. Комендант с/к № 26 Кантского РО МВД Цвиркунов

В РЕДАКЦИЮ ГАЗЕТЫ «СОВЕТСКАЯ КИРГИЗИЯ»

(На № 2-423 от 17 марта 1953 г.)

Проверкой фактов неопубликованного письма установлено:

1. Учащиеся школы порчей тутовых насаждений никогда не занимались и разговоры по этому вопросу директор школы с парторгом (он же технорук) не имел. Школа силами учащихся помогает совхозу сажать и выращивать тутовые деревья.

2. Школьный склад взломал рабочий совхоза Санин, за что милицией был оштрафован. Два учащихся были соучастниками Санина (Вислевский и Антонов), которым дирекция школы снизила оценку поведения.

3. Взлом замка в буфете столовой совхоза произведён рабочими совхоза Экеевым и Жебоевым. Один из них напившись угощал вином учащихся. Виновники были пойманы и Экеев осуждён на 10 лет заключения, а Жебоев на 3 года. Учащиеся в суде были свидетелями по делу.

4. Преподаватель Гуртуев свой предмет знает, дисциплина на его уроках хорошая. В данном случае следует предположить неприязнь к Гуртуеву со стороны автора письма, т.к. он является спецпереселенцем.

5. Директор школы Валитов действительно помимо работы в семилетней школе «Киршёлк» имеет часы преподавания в сельскохозяйственной школе по подготовке председателей колхозов.

Приказом по ОблОНО отмечены установленные проверкой приведённые выше факты и директору школы применены меры административного воздействия.

п.п. Зав. Фрунзенским ОблОНО З.Курмаев.

Действительно только одни сутки

РАЗРЕШЕНИЕ № 271

Выдано спецпоселенцам Гуртуеву Берту и Гуртуевой Уста в том, что ему разрешается выезд с места поселения в гор. Фрунзе в связи с личными делами. К месту поселения в с. Люксембурга, Кантского района обязан возвратиться 14 мая 1954 года. Разрешение действительно при наличии на руках паспорта или справки № и подлежит возврату в спецкомендатуру.

Ст. о/упол. Кантского РО МВД Литвинов.

13 мая 1954 г.

Выписка из Приказа № 40

по сем. школе «Киршёлк» от 26/У1 – 56 г.

Тов. Гуртуева Б.И. завуча сем. школы «Киршёлк» от занимаемой должности освободить после окончания трудового отпуска в связи с выездом.

Основание: приказ Кантского райОНО № 55 параграф 3 от 23 июня 1956 года.

Выписка верна: Секретарь шк. подпись, круглая печать школы.

* (Письмо Гуртуевым в с.Киршёлк Кантского р-на Киргизии от Ксанаевой (Жабоевой) Налжан Таулановны из с. Белая Речка Кабарды 14 июня 1956 г.):

- Салам менден сизге, багъалы эгечим Устагъа, Бертге, Борисге, Марийкагъа, Колягъа, Танягъа, Томачыгъыма. Салам бла бирге сурайбыз сизни тынчлыкъ эм саулукъ хапарыгъызы сау саламат тура эсегиз, Уста аурумай турамды?

Бизден хапар сурасагъыз, келдик сау-саламат, бизде сабийчикле бир аз ауруйдула. Да келдик Нальчикге, мында хар не да кендю, только ахча керекди ансы, хар не да барды. Акъ Сууда юйлени он этип ондан бири да жокъду. Кёрсенг – ачыудан ёлурсе, мындан эсе бери келмей къалгъый эдик деп турабыз. Иш табылса бла жашаргъа квартир табылса жашауну уа хатасы жокъду. Сизни юйюгюзню ташы да жокъду, Дом отдух ишлегендиле. Сизге ийнек алыргъа умут эте эдик, алай ахча теренлигибиз жокъду. Алапсакъ аллыкъбыз, халкъ бек кёб келедиле да, ийнекле бек багъа болуб барадыла. Бал туз ала келигиз табсагъыз бизге бир 20 кг. бир 10 кг принч ала келигиз келсегиз ахчасын берирбиз- экисини да багъалары бир 12-13 сом болур дейме. Тюкенде болады тюбел алсанг. Кесигизге да аны келтиригиз ансы андан башха зат да келтирмегиз ахча болса хар не да барды. Кёб турма, не затха тынгылайса, хар ким ишлерине кирелле ишсиз къаласа Отар улу болсун, башхала болсун аллын жерлерине тохтай турадыла. Бери келгенибизни кёзбау этедиле ансы, не орус, не черкес суймейдиле, келген а бек кёб этедиле.

Биз Къумукъну юлперинден биринде квартирде турабыз. Мухамматны кесини школда бир комнатачыкъны алгъанбыз да, ол да шендю анда турады. Къумукъну юйюнде тургъан черкес сатаргъа айтады, алыкъа сатмай турады. Бизни юйде тургъан чюйютлю уа не сатар, не кетер акъылым жокъду деб къойгъанды. Да, мындан кёб не зат жазайым. Мен аз айтсам да, сиз кёб ангылагъыз. Ашыгъыб жазама атаргъа почтагъа. Шендю бир-бири юсюбюзге къуюлуб жашайбыз, алайсыз къарыу жокъду, адам халкъ кёб келеди да, алгъа келгенлени бек къыйнайла. Мында бир аман фельдшер кибик барды да, Борис келсе аны къыстаргъа керекди. Салам битеу барындан да жазгъан Налжан.

Алыкъа биз да Анайлары бла турабыз, хапчюгом Къашхатаудады. Къашхатаугъа къошулгъан болмаса къорамагъанды. Саша юйюмю алапсам деб турады.

Салам бла Нина.

14/У1-56 г.

Сора, ой Берт, будай бла буза ун ала келигиз къаллай бир да, т.е. кесигизге болурча. Мында будай ун 5 сомду. Сора сют машина ала кел обязательно, мында аздыла. Юйюнгю табарыкъ туюлсе, алай юй орун алыб, ишлетирсе ансы. Сора ол Шахийлары къайтханнга арсар болмагъыз, ала кеспери бир-бирлерин билялмай, жарашмай, бир-бирге ачыу этебиз деб, кетгендиле. Нина.

ЖАН САКЪЛАГЪАН БОЛУШЛУКЪ

(Юй бийчени эсгериую)

Жылла да оза, кёчгюнчюлюкню азабы мутхузурай, халкьны эсинден кетмесе да, талай шартлары унутула барадыла. Да сейирмиди, туугъан журтубузгъа къайтхандан сора туугъанла да бюгюнлюкге къартая башлагъандыла. Кёчгюнчюлюкню толу сынагъанланы саны уа азая барады.

Ол ачы жыллада халкьыбызны бир ниетлилиги, бурунгу заманладан бери тута келген алчы төрелери барыбызны да бирлешдире эдиле. Къыйынлыкьгъа тюшген адамла бири бирине ышанып, бири бирине болушуп, онг тапдырыргъа кюреше эдиле. Онг тапханы къадарда таулулада биреу биреуге билеклик этген – ол төре хар къайда да кесин ачыкълай эди, аны хайырындан кёплени жаны сакъланнганды. Ол төрени магъанасын терен ангылагъан, кёчгюнчюлюкню азабын толу сынагъан Кязим хажи да халкьыны эсине назму тили бла билдире эди:

« Барыгъызгъа барды сёзюм,

Осуят этеди Кязим:

Къыйын кюн жашай билирге,

Билек болугъуз бир бирге!»

Алай болмаса, халкьыбыз Къыргъызны, Къзахны тауларында бла къум ёзенлеринде асламы кырылып, ахырына гунч болуп къалыргъа къоркъуу бар эди. Малкъарны белгили алимлери Толгъурланы Зейтун, Эфендиланы Салих, Ахматланы Ибрагим бла Муса, Рахайланы Исмаил бла Анатолий, Гузеланы Жамал эм башхала кёчгюнчюлюкню юсюнден къартланы хапарларын тамамлай, архив къагъытланы тинте, сыйлы ишлерин арымай-талмай бардыргъанлары ючюн аперим алгъандыла. Ёсе келген төлю халкьыны тарихин толу билсе, аны сыйындаражасын тюшюрмез деп, алай оюмлайма.

Билекликни, бири бирибизге болушлукьну магъанасын кёчгюнчюлюкню биринчи жылларындан кесим да толу сынагъанма, бюгюнлюкде да аны хайырлылыгы эсимден кетмейди. Биз - Акъ-Суучуланы асламы Къыргъызда Къара-Суу элге тюшген эдик. Юйюрню таматасы Гуртуланы Берт, мен, сора 9, 6, 2 жыллыкь сабийлерибиз – бешеулен комендатураны оноуу бла гитче, топуракь гытычыкъда орналгъан эдик. Анам бла төрт эгечим, тамата эгечими – Шахидатны юч сабийи да биргебизге. Офицер кийимини, бийик билимини, орусча, къыргъызча да тап сёлешгенини, сабыр кылыгыны хайырындан Берт кысха заманны ичинде ишге орналгъан эди – Къара-Сууну школуна аны военрук да, орус тил бла литератураны устазы да этип, алгъан эдиле. Алай онюч адамгъа бирини ай хакьы жетмезлигин ким да ангыларча эди.

Кёчгюнчюлюкню биринчи жылында окьуна жангыз да Акъ-Суу элибизден кёчюрюлген тукьумладан ачдан-жаланнгачдан эки жюз бла жарымдан артыкъ адам ёлген эди. Аланы санында Созайладан төрт жыйырмагъа жууукь, Кючмезладан – эки жыйырма, Жаболадан – отуздан артыкъ, Чабдарладан – отузгъа жууукь, Бачиладан – жыйырмадан артыкъ... Кеси юйюрюмю ажалы да

кѣзге кѣрюне башлагъан эди. Онгуна кѣре башхалагъа билеклик этген, болушлукъ тапхан Берт кесибизге керекли амал табалмай эди. Айдан айгъа эрий бара эдик.

Аллах буюргъанча, Берт уруш бошалгъан жылны кюнлеринден биринде темир жолну вокзалында кеси нѣгерини – Отарланы Керимни юй бийчесин - Мокъаланы Назифаны эслеген эди. Назифа вокзал ичинде бир узун агъач шинтикни кыйырында тюнголген халда олтуруп тура эди. Жууукъларын Къызыл-Къаяда излей келген Назифа Фрунзеге къайтыргъа билет табалмай эди. Аны жарсыуун эштип, Берт вокзалны таматасына барып, кесини офицер болгъанын билдирип, жумушун айтханды: «Фрунзе шахаргъа билет тапмай, бир тиширыу амалсыз болуп турады. Урушда ауур жаралы болуп, бутсуз къалгъан, разведчик офицерни юй бийчесиди. Ол юйюне жетерча бир амал тап!» Ол адам да Бертни юсюндеги офицер формасына къарап, аны тилегин толтурду. Берт Назифадан жангы хапар да билди: Керим, Къайсын, Зали Фрунзеде орналгъанларын, жазычуланы Союзу бла байламлыкъ излегенлерин, ол тийрени жашау амалы, хауасы-сууу да Къара-Суудан эсе къолайлы болгъанын...

Назифа бла тюбешгенден ай да озгъунчу, босагъабызда Керим кеси да кѣрюндю. Бири бирибизни тансыкълап, жарсыуларыбызны айта, кече ортагъа дери хапарлашхан эдик. Керим былай да айтхан эди Бертеге: «Къыргъызны ара шахарында билиминге кѣре тийиншли иш табылыргъа боллукъду. НКВД таулуланы «спецпереселенец» халда тутханлыкъгъа, махкемеледе оноучула бизни хунерли, ишге кертичи, ниетибиз таза болгъаныбызгъа артыкъ эс бурадыла. «Бандитсе» деп, аладан бир да эштмезсе. Мен да, Къайсын да сени юсюнгден, Берт, жазычуланы Союзунда танышларыбызгъа айтайыкъ. Ким биледи, кыйыныбыз сырафына кетмей, насыбынг тутса, сен да биз тийреге кѣчерсе». Жаныбызны сакълар бир сейирлик хапарны да биринчи аны аузундан эштгенбиз. Керим Фрунзеде офицерлеге деп энчи гастромом тюкенчикде аш-азыкъ паѣк ай сайын юлешиннгенин билдирген эди. Учзуракъ багъа бла бек керекли быстырла да ол паѣкдан тышында болушлукъ халда къошулуп эдиле. Керим айтханнга кѣре, Берт аллай паѣкнун юсюнден военкоматда сорургъа керек эди. (Керим айтхан Указыны магъанасын жазып алып, керекли къагъытланы да хазырлап, къысха заманны ичинде Берт паѣк алыргъа тийиншлиге саналды. Паѣк а аллай эди: жумуртха порошок, бир шеша аракъы, тогъайлы къакъ кыймала, кесек ун бла крупа, къатхан чабакъ. Аракъыны, кыйманы, чабакъны отуннга, балтузгъа, жаугъа алышыргъа онг табыла эди).

Танг атханлай, ауузланып, Берт школда дерслерине, Керим да, бош бухчагъын туюреуюч бла ѳрге къыстырып, эки къолтукъ тыякъларына тыяна, кеси жолуна вокзалгъа атландыла. Аны вокзалгъа дери ашырыргъа школга энди жюрюрюк къызчыгъым Марьям чыкъгъан эди. Керим, эки жанына да тенг къарай, терен ахсына, вокзал тийресине жетип, къызыма: - Сау бол, жетдик, энди уа ары-бери бурулмайын, тюзюнлей юйюгюзге къайт! – деп, Ош шахаргъа барлыкъ вагон таба ашыкъды.

Биз Къара-Сууда жыл бла жарым жашагъан эдик, ол заманнга уа ненча ахлубуз, жерлешибиз жоюлду. Бир муратыбыз – Фрунзе тийреге кѣчюу. Бюгюн-тамбла

Кавказгъа къайтарыкъдыла деген жалгъан хапаргъа ийнаныу жокъ эди. Керимден сора муратыбызгъа кёл салдыргъан Кулийланы Къайсын болду. Ол эди Бертге къыргъыз жазыучуланы Союзундан Фрунзе шахаргъа юйюрю бла келирге вызов мажаргъан. Кичи эгечими - Налжанны да юйюр санына къошуп, алтаулан болуп, кёчдюк. Фрунзеде Бертни ана къарындашы Кючмезланы Юсюп юйюрю бла жашай эди. Жашы Шагъман а нефтебазаны бухгалтериясында сыйындаражасын тюшюрмей ишлей эди. Аны хатеринден нефтебазаны таматасы юйюрюбюзню бир заманнга арбазда гытычыкъладан бирине къойгъан эди. Ол да – жан сакълагъан болушлукъ.

Бертни нёгерлерини жашау онглары да къолайлы туюл эди. Къайсын аманны кебинден баш тутаргъа кюреше эди. Кеси бир алаша эски юйчюкде жашай, къыргъыз жазыучуланы чыгъармаларын орус тилге кёчюре, кечине эди. Керим да трикотаж фабриканы бухгалтериясында эртденден ингирге дери олтуруп, шайла ючюн ишлей эди; Назифа уа, амал излей, къалгъан-къулгъан быстыр журунчукъладан сабий кийимчикле тигип, аланы сата туруучу эди. Алай болгъанлыкъгъа, таулу эр кишилени кёллендирген, къууандыргъан ишлери, аз да онг тапсала, кеси миллетини адамларына болушуу, билеклик этиу эди. Сёз ючюн, Къайсын Сарбашланы Магомет бла бирге Къазахстанны бек сууукъ ёзенлеринде ёлмез-къалмаз чекге жетген жыйырмадан артыкъ адамгъа Фрунзени тийресинде орналгъан жууукъларына къошулургъа онг тапхан эдиле. Къайсын эди Бертни къыргъызда сыйы-даражасы жюрюген белгили жазыучу Аалы Токомбаевха танытхан. Аны болушлугъу бла Берт Жарыкъландырыу министерствону аскер бёлюмюню инспектору, бир замандан а Фрунзеде институтда илму къуллукъчу болгъан эди. Берт да Къыргъызны областларына иш жумушлары бла айланыргъа онг тапханлай, бири биринден айырылгъан юйюрлени бир жерге жыяргъа кёп кюрешгенди. Эталгъан да этгенди. Аллай халал ишге кеслерин бергенлени санында Бабаланы Солтан-Муратны, Уяналаны Чомайны, Чеченланы Шамилни, Созайланы Салихни да айтыргъа сюеме. Къулагъым эшитгенни угъай – кёзюм кёргенни. Солтан-Мурат эди эгечими – Фатиматны да, Жаболаны Махмутну да Алма-Атада юйюне алып, кечиндирген. Чомай бла юй бийчеси Чакый менден узакъда, Нарында, фельдшер болуп ишлеген жашыма – Эльдаргъа ата-аналыкъ этип тургъандыла. Созайланы Салих эм аны юч эгечи: Нашхо, Букъминат, Базий бирге жыйылып, Кантда чюгюндюрлюкде ишлей эдиле. Аланы ата къарындашындан туугъанла уа: Хусей, Лиза, Аминат, аланы аналары Кужайна эм Кужайнаны эгечи Нальбийке жангыз къызы Мариям бла Салихладан узакъгъа тюшген эдиле. Ол уллу юйюрге Салихден тамата жаш къалмагъан эди. Ол эди жууукъларын излей, сурай кетип, къайдагъыларын биллип, кеси тургъан тийреге жыялгъан. Къыйын кюнюнде болушханны къалай унутхун? Аллай адамларыбызны жан сакълагъан болушлукъларын ёсе келген тёлюге юлгю халда айтыргъа тийиншлиди. Бютюн да – бюгюнннюлюкде.

« ЖАРАТМАСАНГ ДА, АЧЫКЪ ЖАЗ »
(Къайсынны Бертге жазгъан письмоларындан)

Алгъын жахилликде кечинген, кеси тилинде китапланы, жазыу жорукъланы, энчи алфавитин биринчи къурап башлагъан малкъар халкъ, 1930-1940 жыллада чыгъармачылыкъ иште жангы жетишимле болдура, кесин уллу къыраллагъа танытханды. Малкъар назмучуланы назмулары, жырлары орус эм башха тиллеге да кёчюрюледиле. Ол заманда Кязим «Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген атха тийиншли болады, Шахмырзаланы Саидге къыралда бек сыйлы орден бериледи, Гуртуланы Бертни СССР-ни Илмула Академиясыны Ленинград шахарда тил институтуну аспирантурасына ашырадыла. Аскер къуллукъгъа атланган Къулийланы Къайсынны назмуларында суратлау фахмусун эслеп, белгили орус жазычула Дмитрий Кедрин, Николай Тихонов эм башхала, аны назму тизгинлерин кёчюрюп, битеу къыралгъа танытадыла.

Ма алай къуралып башлагъан эди миллет адабиятыбыз. Нарт жомакъла, ийнарла, жырла бла назмула, хапарла бла повестыле алгъа газетде, ызындан а энчи китапла болуп, зарфха урулуп басмаланганлары, башха тиллеге да кёчюрюлгенлери миллетни биригиюне, къыраллыгъына уллу себеплик этгендиле. Не медет, адабиятыбызны айныууна ызындан эки ачы тыйгъыч табылгъан эди: бири – Уллу Атажурт уруш, ол да бошалгъынчы уа – зор бла кёчгюнчюлюк.

1944 жылдан 1957 жылгъа дери, бютюн да ол кезиуню биринчи он жылында, тилибизни, адабиятыбызны, тарыхыбызны., тёрелерибизни ахырына дери къурутургъа власть кюнюн аямагъанды. Насыбыбызгъа, къазахлыла, къыргъызлыла асламында «тилибиз – бир, динибиз – бир» деп, огъурлу кёз бла къарай эдиле. Болсада, кече – тангны, къышда – жазны сакълагъанча, таулу халкъ туугъан журтуна къайтып, жангыдан айнырыгъына ийнанып тургъанды. Муртына да жетгенди. Халкъыбызны асламы 1957 жылда жаз башына кеси эллерине къайтып, Къабарты-Малкъар Республика жангыдан къурала башлайды. Хар затны да жангыдан этерге тюшгенди. Чыгъармачылыкъ ишни да.

Миллетибиз жангыдан къырал атлы болгъанлай, халкъыбызны белгили адамлары: Уяналаны Къанамат, Чомай, Мухтар, Хаджимурат, Улбашланы Исмайыл бла Магомет, Батырбекланы Магомет, Кюнчезланы Шакъман, Залийханланы Жанакъайыт, Рахайланы Исмаил бла Ачах, Башийланы Магомет эм башхала, арымай-талмай, не жаны бла да къурау ишге кёб кюнч салгъандыла. Адабиятыбызны жангыдан аягъы юсюне салыуну уа Нальчикде Гуртуланы Берт, Москвада уа Къулийланы Къайсын, кеси борчларына санап, таукел кюрешгендиле. Алай бла къуралгъан эдиле малкъар тилде «Къарындашны сёзю» деген назму жыйымдыкъ, Москва шахарда уа орус тилге кёчюрюлюп таулу жазычуланы «Поэты Балкарии» деген назму китап.

Анга шагъатлыкъгъа Къулийланы Къайсынны Москвадан жазгъан письмоларыны бир къауумун эгерирге боллукъду. Была алыкъын хазна белгили болмагъан затладыла, философ акъылманыбыз Эфендиланы Салихни къолуна да кёп болмай тюшгендиле. Ары дери Гуртуланы Бертни энчи архивинде сакъланып

тургъандыла. Къайсынны письмоларындан бири Москвада 1957 жылны 16-чы апрелинде жазылгъанды:

« Берт Измаилович !

Назмуланы эки конвертде жибереме. Аз-кѐп болгъанларын а билмейме, жыйымдыгъынг не кефли эсе да, манга белгили туююлдо. Дагъыда керек эсе, жаз. Назму уа табарбыз, сен сау болсанг. 13 жылны зат чыгъармай бош турмагъанбыз. Назмуланы эки къауумун да алгъанынгы билдирмей къойма, Берт Измаилович. Бу мен ийген затланы окъуп, аланы юсюнден кесинги акъылынгы билдирсенг а, бек ыразы этерик эдинг. Жаратмасанг да, ачыкъ жаз. Бир да къоркъма, кѐлюме тиерик туююлсе. Мен мында жангызма, назму окъургъа къатымда таулу назмучу жокъду.

Алгъыш биргеди. Къайсын».

Баям, хар затны да тынгылы этерге юйреннген Берт бу письмогъа жууапны узакъгъа созгъан болмаз эди. Эки ыйыкъ да озгъунчу, Къайсын жангыдан жазады:

« Багъалы Берт !

Письмонгу алдым. Сау бол, берекет берсин. Мен жиберген назмулада халат кетген жерлери бар эсе, къарарсыз, аны бла сиз мени жалан да ыразы этериксиз. Мен санга энтда да эки конверт жибереме. Аланы да китапха къошсанг, къартая башлагъан чегемлини къууандырлыкъса.

Бешинчи майда газет чыгъа эсе, ол бизге уллу къууанчды. Партиягъа шукур! Сенден тилеригим – газетни биринчи номерин манга жибермей къоймагъыз...

Орус китапны юсюнден айтырыгъым буду: Гуртуланы Бертсиз таулу поэтлени жыйымдыгъын чыгъарыу – Файгъамбарны атын сагъынмай, намаз этгенлей болур эди, тюзлюкге чюйре келир эди. Ишни подстрочниклени осаллыкълары бузгъанды. Алай китап Гурту улусуз угъай, Этез улусуз окъуна чыкъса тийиншли боллукъ туююлдо. Аны ючюн сен бош къайгъы этме, бары да болур.

Юйдегинге, Магометлагъа, теннге-жууукъгъа-барына да салам.

Алгъыш биргеди. Къайсын.

Эринмей, манга жангы хапарланы жазарынгы тилейме. Сау кѐрюшейик».

Къайсынны бу письмосунда тап оюмларгъа кѐп заты барды. Биринчиден, Бертге бир «сен», бир да «сиз» деп, жазгъаны. Жангыз адамгъа малкъар тилде «сиз» деп, айтылмагъанын Къайсын уста биледи, болсада ол сѣзню хурмет этген халда хайырланады. «Сиз» деген сѣзню алай хайырланнганы уа ол заманны белгисиди. Грамматиканы жазыу, сѣлешуу жорукъланы жангыдан къууаргъа, келишдирирге тюшгенди. Республиканы аты «Къабарты-Малкъар» болгъанлыкъгъа, ол заманнга малкъар тилде зат да басмаланмагъан эди. Ийген къагъытында почтаны штампы, алгъынча, «КАССР» эди.

«Партиягъа шукур!» деген сѣзлени да, тюплерин ызлап, белгилегени ачыкъ жүрекденди. Сталинни, Берияны кѐрюп болмагъан Къайсын саулай партиягъа ёмюрюнде да кертичи болуп тургъанды. Таулу поэтлени араларында Бертсиз «Файгъамбарны атын сагъынмай, намаз этилгенлей болур эди» дегени да бир

магъанадады: экиси да, нёгерлик жюрюте, бири бирине болуша, билеклик эте, башхалагъа тап юлгю кёргюзтгенлери.

Халкъыбызны тилин, адабиятын, культурасын жангыдан къуаргъа башхала да таукел эдиле. Анга шагъатлыкъ этген белгилени санында Отарланы Саидни Джамбул шахардан, Залиханланы Жанакъайытны, Боташланы Иссаны, Рахайланы Исмайылны Фрунзе шахардан, Аппайланы Аскерни Алма-Атадан дагъы да къауум адамны Бертге жазгъан письмоларын айтыргъа боллукъду. Тутхан ишлерин толу, терк, тынгылы этерге кюрешюде бир-бирде, эштада, эрише да болур эдиле. Алай, чыгъармачылыкъ иште билимлери бла, сынаулары бла, онглары бла ол заманда Бертге бла Къайсыннга жетгенле табылмадыла. Экисини да таукелликлери Къайсынны дагъыда бир письмосунда ачыкъ кёрюнеди:

«Багъалы Берт эфенди !

Жазгъан къагъытларынгы алгъанма. Сау бол, берекет берсин, бек ыразыма. Ауруу чырмагъандан жууап эталмай тургъанма ансы, андан баиша сылтау болмагъанды. Бир киши зат айтханы да жокъ эди, алай, тап, айтса да, мени анга къарар жерим жокъ эди, мен Берт Измаиловични къалгъанладан осал таный болмам.

Байрагъында: «Болмасын халкъымда къара кийгенле! Жараимайын, бир бирлерин туюгенле» деген тизгинлени жазып, жашауда да кесинги алай жюрютгенинг ючюн а санга Аллах да, адам да ыразы болур. Бизге бусагъатда ол артыкъда бек керекди.

Биз иги жаза билсек, аны бла бир бирибизге хата келтирер жерибиз жокъду, жазаргъа юйреналмай, жарты моллала болсакъ, олду палах. Къысхасы – мен шуёхлукъну жанына болама. «Бирликде – тирлик!» - деп, куркамы эшигини башына да алай жазама. Алайсыз биз малкъар адабиятны махтаталлыкъ туююлбюз!..»

Къайсынны бу тизгинлеринде аны жашау илишанлары, таза ниетлилиги, тилчиледен кери болгъаны, ачыкъ жүрекклиги шартды. Не медет, зарлыкъ къайсы миллетде да жүрүйдю, Къайсын а аллай затны бир заманда да суймегенди.

«Поэты Балкарии» деген жыйымдыкъ зарфха берилгенди – деп, билдиреди Бертге. - Анда сен да бек иги жер алгъанса (чынынга кёре – «Хан къошулмай, жомакъ болмаз», - деп, сен къошулмай, малкъар жыйымдыкъ къалай чыгъар эди?..) Сен да, Керим да, Сафар да, Жанакъайыт да, Хабу да бек адетинде болгъаныча къошулгъансыз, къартла да кеслерини жерлерине чёкгендиле. Энди хайт деп, «Антологияны» къолгъа алыргъа керекди /Гослитде/. Анга халкъ лириканы, эпосну ахшы халда жыяргъа керекди. Бу затда ишибиз игиди!

Берт эфенди ! Мен аягъы юсюне болсам, онсегизинде /декабрьны/ чыгъып, жыйырмасында Нальчикде боллукъма. Биринчиден, манга бир мажалыракъ номер къура /ишлерге жарарча/. Юйдегисиз, жангызлай атланырыкъма, люкс болмасын, экинчи этажда таула таба къарагъан номерледен болсун. Бу жол не квартир алырма, неда Бахтиярны ёлтюрюрме. Анга телефон бла алай айтып къой. Ауругъандан баиша хатам жокъду. Жюрек бла ишибиз а похду деп къой. Устагъа, сабийлеге да салам, тенглени барына да хох! Къайсын».

Бу письмосун Къайсын 1957 жылны 14-чю декабринде жазганды. Бертни къолуна уа юч кюнден тюшгенди. Дагъыда юч кюнден бири бирине тансыкъ болгъанларын букъдурмай, тюбешгенлерине къууана, ингирден тангнга дери хапарлаша чыкъгъандыла. Тилден кетмегени уа – *адабиятыбызны жангыдан къурау, малкъар жазыучулары бирикдириу, «Къарындашны сёзю» деген назму жыйымдыкъны тюкенледе терк сатылгъаны, жангы чыгъармаланы хазырлау.* «Бахтиярны ёлтюрюрге» да тюшмеди. Берт партияны обкомуну жууаплы къуллукъчусу Бахтияровха тюбеп, Къайсыннга Нальчикде къысха заманны ичинде фатар берирге себеплик этген эди. Нальчикге келген биринчи кюнлеринде уа Къайсын, кеси суйгенча, къонакъ юйню терезелери таулагъа айланган номеринде орналгъанды. Ненча жангы алапат назмула жазгъан эди кеси тауларына суйдюмлю къарагъан Къайсын!

Жаз башында уа Москвада «Поэты Балкарии» атлы малкъар жазыучулары орус тилде биринчи жыйымдыгъы басмаланган эди. «Къарындашны сёзю» бла бу китап кёчгюнчюлюкден къайтханыбыздан сора адабиятыбызгъа биринчи мурдор ташла болгъандыла.

Къысха заманны ичинде Берт бла Къайсыннга Отарланы Керим, Кацийланы Хабу, Залийханланы Жанакъайыт да къошулуп, малкъар адабиятны межамын жангыдан къалагъандыла, кёп миллетли Совет Союзгъа танытхандыла. Аланы, къыйын болсада, къолайлы ишлери адабиятыбызда кёп ахшы атламлагъа себеплик этгендиле. Антологиябыз, дерс китапла, назму жыйымдыкъла, альманах да терк къуралгъанына сейир этерчады. Дагъыда аланы сыйлы ишлери уа – ызларындан жаш тёлнюю тизгенлери, юйретгенлери, жаш фахмулагъа болушуу эди. Сёз ючюн, Малкъар жангыдан къырал атлы болгъанлы эки жыл да озгъунчу, Берт Москвада орус тилде таулу жаш назмучулары жыйымдыгъын къурайды. Ол «Голубые ели» («Кёк назыла») китапчыкъда оннга жууукъ жаш къаламла бла уллу къыралда орус тилде окъугъанлары танытады. Аланы санында Ахматланы Ахия, Гыттыуланы Магомет, Таукенланы Идрис, Мокъаланы Магомет, Зумакулланы Танзиля, Къудайланы Хасан... Адам кеси сабийин, жемиш терекчикни, гокка хансны къалай суйюп ёсдюре эсе да, адабиятны жангыдан къурагъан тамата Берт, Къайсын, Керим да ызларындан келгенлеге аллай огъурлу кёз бла къарап, болуша, кёллендире эдиле. Къыйынлары зырафына кетмегени уа ачыкъды. Танзиляны назмулары бла жырлары башха-башха тиллеге кёчюрюлюп, кёп къыраллада эшитиледиле; Магомет Мокъа, Созайланы Ахмат, Додуланы Аскер кесибизде, Къарачай-Черкес Республикада да халкъ поэтле болгъандыла; Гуртуланы Салихни назмулары Москвада, Украинада, Гюржюде, башха тилледе да кёп басмалангандыла. Башха назмучу жашла-къызла да тутхан ишлеринде кёп жетишимле болдургъандыла...

Таматаланы жүреклерин халал, ниетлери ачыкъ болгъанлары, башхагъа баш энишге къарамагъанлары Къайсынны дагъыда бир письмосунда шарт ачыкъланады. Анда ол былай жазады:

«...Мен гумух къара кюрешни бардырыучулагъа къардаш да, жолдаш да туюлме. Экибиз бу къыш аны юсюнден сёлешиген эдик да?»

Багъалы Берт Измаилович, бу конвертде бир абадан зат жибереме. Экинчисинде да бир-эки гитчерек зат жибереме. Жаратсагъыз, кьошарсыз, жаратмасагъыз а, анамы махтарсыз. Уста да, сабийле да тынч эселе? Менден барына да салам. Къайсын.

Жашланы барысына да салам айтырса».

Адабиятыбызны биринчи атламларындан къурагъан акъылманларыбыз ма алай, бири бирине да болуша, ышана, ызларындан келген тёлуге да ахшы юлгю кёргюзте, жашагъандыла.

Юлгюге, Къайсынны Бертге бир письмосуна къарайыкъ. Ол 1954 жылда 8-чи сентябрьде жазылгъанды. Къайсын Фрунзеде (энди – Бишкек шахар) кыргыз писателлени Союзунда, Берт а «Киршёлк» совхозда 7-жыллыкъ школну директору болуп ишлей эдиле:

« Багъалы Берт !

Сенден бек тилейме бу письмону элтген Ахматланы Ахиягъа 7-жыллыкъ школну бошагъанына справка къурагыгъынгы. Анга счетовод курслагъа кирирге ол бек керекди. Курсланы директору бла келишгенме. Справкада баиша-баиша илмуладан белгиле (оценкала) керек туююлдоле, 7-жыллыкъ школну бошагъаны жетеди. Аны бла курслагъа экзаменсиз аллыкъдыла. Бек тилейме, мени ючюн бу жумушну этеригинги.

Эрттеден бери кёрмегенме сени, кёрюрге уа сюеме, алай барыргъа онг табылмайды. Шахарда бола эсенг, писателлени Союзуна нек кёрюммейсе? Ишинг, юйюрюнг къалайды? Устагъа, сабийлеге да саламымы айт. Сени бир заманда унутмайбыз, терк-терк сагъынабыз.

Къолунгу къаты къысама. Сау къал, этген муратынга жет. Къайсын.»

Берт Къайсынны тилегин толтуруп, Ахиягъа болушханды. Туугъан журтубузгъа къайтхандан сора уа, Ахматланы Ахия, сабийлеге назмула, жомакъла къурай, ол жанындан фахмусун да ачыкъларгъа онг тапханды, китаплары да басмалангандыла. Алай бла, таматаланы не жанындан да болушлукълары эслене эди.

БИР НАЗМУНУ КЪАДАРЫ

Малкъар миллетни суратлау литературасында назмучулукъну рифмалыкъ жорукъларын, тилибизге келишген ритмикасын, халкъыбызда жюрюген сыфатлау энчиликлерин толу эм тынгылы хайырланыуну озгъан ёмюрню 20-30-чу жылларында биринчи Гуртуланы Берт къурап башлагъанды. Андан бери Бертни кёп назмусу, поэмасы, жырлары басмалангандыла. Аланы кёбюсюн школчула кёлден айтадыла, жырчыларыбыз жырлайдыла, жашы-къарты да китаплада окъуйдула. Бертни назмуларындан башха тилеге кёчюрюлгенле да кёпдоле. Ала да тыш къыраллагъа халкъыбызны, аны культурасыны сыйын-даражасын бийикге кётюредиле. Аллай назмуларындан бирини юсюнденди хапарыбыз.

Озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларына кёчгюнчюлюкден туугъан журтуна къайтхан таулу юйюрле, артыкъ да – жаш тёлү, ёз тилибизге жангыдан юйрене баргъанча эди. Кёбюбюз малкъар тилден эсе орусча, къазахча, кыргызча иги сёлеше эдик. Ол кезиуде поэтлени назмулары тилибизден дерсча жюрюй эдиле.

Аланы санында Гуртуланы Бертни «Сакъ жауунну аллына» деген назмусу:

*Къоргъашин чачын силдейди тау башы,
Черек суу да кюмюш тилин созады,
Жаланады суу жагъаны хар ташы,
Жашил агъачны жел тарай озады.*

*Ол, жылкычы кибик, тарда учады, -
Кёк атлы келечиси сакъ жауунну.
Тау, башын кётюрюп, бетин ачады,
Бийикге чачады булут къауумну.*

*Тёгерек шошду. Тау кюн, келин кибик,
Юялып, бетин шарф бла жабады.
Терекле тохталла, къалкыуугъа кирип,
Черек сууну уа иши гузабады !*

*Акъ жашнап, кёк турду гюрюлдегенлей,
Хуна оюлгъанча, топла атханлай,
Къанга тюблю юйде деу эмегенле
Юй керекни суйреп-суйреп тартханлай.*

*Тау тёнпедде биреу шибиле тартды –
Тёгерек а зынгырдайды, кюледи.
Элия тиягъын къынгыр узатды.
Къууандым: сакъ, жылы жауун келеди !*

*Кавказ тауда туугъан закий поэтле
Барадыла сакъ жауунну аллына.
Жибиширге, болгъаныча адетде,
Къууанышып табигъатны халына.*

*Жауун алагъа жылы бурчакълайды,
Хар тау тёнпеси ийнакълап аланы –
Тансыкъ болгъан жашларын – къучакълайды,
Поэзиясын жая бай тауланы.*

*Кишиликден, гюлден толу бийик тау:
Адам иши, къуш къанат тауушлары,
Тау гюрюлдеу, жауун, суу да шууулдау –
Поэзиягъа башламдыла бары.*

*Поэтле сакъ жауун таба келелле,
Аны тазалыгъын жыргъа салыргъа,*

*Суху желге аркъан атып кёрелле,
Кёрелле шибиля жарыкъ алыргъа.*

Бу назмусун Берт кесини сыйлы тенгине – Кешоков Алимге атап, 1969 жылда чыкъгъан «Чомартлыкъ» деген назмула бла жырла жыймдыгъында басмалагъанды. Бу назмусуна да артыкъ эс буруп, орус поэтле кёчюрюрге мадар излеп башлагъандыла.

Ол жыл аладан бири Бертге былай жазады:

«Хурметли жолдаш Гуртуев !

Сизни «Сакъ жауунну аллына» деген назмугъузну мен орус тилге кёчюргенме. Мен кёчюргеними орусча «Навстречу грозе» деп, алай атагъанма. «Дон» журналны поэзия бёлюмюню таматасы Д.М.Долинский айтханнга кёре, бу назмунгу журналда басмаларыкъдыла. Назмунгу мен орус тилге кёчюргеними Сизге ийеме эм аны юсюнден Сизни оюмугъузну билирге сюеме. Баиха назмуларыгъызыны подстрочниклерин ийсегиз, аланы да орус тилге кёчюрюрге бек ыразыма.

Кесими юсюмден айтсам, мен кёчюрген Шимал Кавказны поэтлерини назмулары «Дон» журналда, «Литературная Россия», «Советская молодёжь», «Социалистическая Осетия» газетледе басмалангандыла.

Манга жазарыкъ болсагъыз, атагъызыны атын тюз жазылгъанын да билдирсегиз эди. Сизге хурмет этген Э.Анохина. Мени адресим: Таганрог, ГСП-326, Анохиной Элеоноре Алексеевне. 2 ноябрь 1969 ж.»

Берт Гуртуев

НАВСТРЕЧУ ГРОЗЕ

*Взвились тучи на горе кудрями,
Пенится, шипит Черек – река,
Буйно водяными языками
Каменные лижет берега.*

*Вестником ненастья ветер вольный
Налетел с вершин – джигита брат.
Стройные чинары недовольно
Машут головами и шумят.*

*Вот за тучи солнце лик скрывает –
Юная невеста за чадрой.
Спор деревьев с ветром затихает.
Лишь Черек беснуется шальной.*

*Чиркнул кто-то молнией по скалам,
Что-то глухо проворчало там...
Словно вспышка, и уже обвалом
Раскатился гром, загрохотал.*

*Знал я, сын Кавказа, гроз немало
И сроднился с ними с давних пор.
Слышу я поэзии начало
В шуме мощных струй, в гуденье гор.*

*Я иду грозе навстречу в горы,
Чтобы в стих свой свежестъ ливня взять,
Чтобы заарканить ветер скорый,
Чтобы блеск у молнии отнять.*

Перевод с балкарского Элеоноры Анохиной.

Бу назмуну кёчюрюлген халы осал да кёрюнмей эди. Болсада, Бертни Москвада 1973 жылда «Современник» басмада «Моя песня» аты бла чыкыгъан назму жыйымдыгына бу назму башха поэт кёчюрюп тюшеди. Ол да – белгили орус назмучу Римма Фёдоровна Казакова эди. Назмуну былай кёчюргенди:

Берт Гуртуев

НАВСТРЕЧУ ЛИВНЮ

К скале, дрожа, зелёный куст приник,

*Она жестка, как высохший чурек.
И, высунув серебряный язык,
По каменному руслу мчит Черек.*

*Всё громче шёпот листьев в тишине:
В нём страх, и удивленье, и укор.
В ущелье, как джигит на скакуне,
Гарцует вестник ливня – ветер гор.*

*Плывут, сгущаясь, клубы чёрных туч,
В их очертаньях смутная печаль.
И прячет солнце в них последний луч,
Как женщина под вечер плечи в шаль.*

*Вокруг всё ожидания полно,
Напряжено сомненьем немоты.
Но молнии тревожное пятно
Вдруг осветило камни и кусты.*

*И грянул гром, как будто собрались
Сто великанов в схватке на горе,
И небеса на землю пролились,
Купая землю в чистом серебре.*

*И те, кому поэзия – сестра,
Заслышав эхо молодых громов,*

*Как на огонь весёлого костра,
Навстречу ливню вышли из домов.*

*И ливень землю радостно поит,
И пьёт она, торжественно – тиха,
И в переливах радужных парит
Созвездье капель – строчкою стиха.*

*Сплелись и шум реки, и гром, и гул
Гор, что простились с прежней тишиной.
И в благодатном гуле потонул
Весь, обновлённый ливнем, край родной.*

*Как дерзок он – воды и ветра спор!
Поэт, тебе пойдёт всё это впрок.
Спеши навстречу ливню, к ветру гор,
Чтоб свежестью повеяло от строк.
Перевод с балкарского Риммы Казаковой.*

Кёчюрюлгенни эки тюрлюсю да Бертни назмусуну баш магъанасын ачыкъларгъа кюрешгенликге, бири бирине ушамагъаны кёзге – кьулакъгъа да шарт эсленеди. Да сейирмиди – малкъар тилни (аны байлыгъын, сыфатлыгъын, сёз тюрсюнлюгюн) кеси тилинча ангылар амалы болмагъан орус поэтле кеси сынауун, къарамын хайырланадыла. Кёчюрген иш аны бла къыйынды.

Ол алай болгъанына шагъатлыкъ халда Бертни дагъы да бир кёчюрюючю поэт бла байламлыгъын айтыргъа боллукъду.

1985 жылны аягъында бир тыш къыралдан Бертни жашагъан юйюне халкъла аралы почта бла къагъыт келеди. Анда былай жазылады:

« Польша, г.Люблин, 20-713, ул.Тристана, 38

Уллу хурметли Берт Гуртуев!

Сени адресинги манга Алим Кешоков бергенди. Сени махтап, кёкге кётюре эди. Кеси жашагъан жери уа: 103104, Москва, К-104, Б.Бронная атлы орам, 2/29. Адресинги излегеними сылтауу неди десенг а, айтайым. Иш недеди: Сени «Навстречу ливню» (Сакъ жауунну аллына) атлы назмунгу Римма Казакова кёчюрюп, орус тилде окъугъанма да, аны малкъар тилде жазылгъанын излейме. Бек игиси уа – ол назму малкъар тилде басмаланган назму жыйымдыкъны тапсам. Ол ишде сенден болушлукъ излейме. Ёз тилинде чыкъгъан китабынгы излегеними баш хыйсабы – назмуларынгы поляк эм баиша тиллеге тап кёчюрюю.

Битеу дуняда халкъланы поэзия Антологиясын хазырлайма да, сени бу назмунгу да анда басмаларгъа бек сюеме. Айтылгъан назмунгу мен француз тилге Казакованы вариантындан кёчюргенме, алай умутум а - сени ёз тилинде жазгъанынг бла келишидиррге кюрешю.

Аллай онгум да барды – бу назмунгу, угъай демесенг а, баиша назмуларынгы да манга ийсенг, баиша-баиша тилледе басмаларгъа. Кюнбатыш къыралланы къауум прогрессив жазыучулары бла кёчюрюю ишде къаршы байламлыма. Сёз

ючюн, исландиячы Гудмундур Даниэльссон бла (ол шёндо айтхылыкь белорус назмучу Максим Танкны кёчюреди), ингилизли Тим Саудерс бла (ол да СССР-де халкъланы поэзияларына артыкь эс бурады) эм башхала бла. Мен жангыз да назмула кёчюрюу иш бла кюрешеме. Мен кёчюрген назмула Люблинде «Камэна» журналда, Варшавада «Диялог» журналда, Исландияны, Италияны, Уэльсни, башха кыралланы журналларында басмаланындыла. Манга 45 жыл толгъанды. Манга жазарынгы бек тилейме, суйсенг а – кеси тилинде. Письмома жууабынгы сакълайма. Саулукълу бол, этген ишинде жангы жетишимлеге жет. Келе тургъан 1986-чы Жангы жыл да кеп ахшылыкь келтирсин санга деп, алгъышлайма. *Бспас эте – Юрий Велюнский*».

Жангы жыл да жетди. Башха-башха шахарладан, элледен, республикаладан алгъыш кыагытлагъа кырай, Берт Польшадан келген конвертге сейирсинип, эс бурду. Тыш кыралла бла артыкь байламлыкь жюрютмей эди. Болсада, бу ишге тенги Алим Кешоков себеплик этгени хычыуун кёрюндю. Алим ол заманда СССР-ни писателлени Союзуну оноучуларындан бири эди, Битеусоюз Литфондха таматалыкь эте эди. Письмода сагынылгъан назмусуну Кешоковха аталгъаны орус тилде бир да басмаланмагъан эди. Аны да польшачы поэт кыалай билгени тамаша эди. Письмосуна Берт жууап берди:

«Хурметли Юрий Велюнский !

Польшадан келген письмонгу алдым. «Навстречу ливню» деген назмуму «Сакъ жауунну аллына» деп, кеси тилинде жазылгъанын излегенинге сейир да этдим. Анга артыкь эс бургъанынг ючюн, сау бол. Сени ыразы этер халда кесими «Сайламала» деген назмула бла поэмала китабымы жибереме. Сен соргъан назму Къараты-Малкъарны халкъ поэти, айтхылыкь къабартылы жазыучу Алим Кешоковха аталып, бу киганы 218-219 бетлеринде басмаланынды.

Кесинг кёчюрюп, бу назмуму дуняда халкъланы поэзия Антологиясына кыоисанг, мени бек ыразы этериксе. Манга этген алгъышларынг ючюн сау бол. Мен да сени кюч-кыарыуунг кеп болуп, творчество ишинде жангы жетишимлеге жетеринги сюеме.

Кертиди, литература жаны бла дуняны прогрессив жазыучулары дуняны башха-башха халкъларына белгили болсала, ол шуюхлукъгъа, халкъла аралы ангылаулукугъа себеплик этерикдиде.

Кесими юсюмден кысха айтама десем, малкъар суратлау литератураны мурдорун салгъанладан бириме, СССР-ни писателлерини союзунда 1934-чю жылданма, жазыучулары 1-чи Битеусоюз съездини делегатыма. Уллу Атажурт уруиха фашистлеге кыажсау тири кыатылханма, 1910-чу жылда туугъанма, сыйлы атларым а: Заслуженный деятель искусств, Народный писатель Кабардино-Балкарии. Жашагъан жерими – адресими да жазама. 10.02.86 ж.»

Берт Польшагъа ийген «Сайлама» китабы «Эльбрус» китап басмада 1978 жылда чыкыгъан эди. Ол китапха талай назмула бла «Чалгъычыла» деген уллу поэманы кыауум бёлюмю киргенди. Суратлау тилибизни толу ангыларгъа иги да себеплик этерик зат эди. Кёчюрюучюге бу китабын Берт ол хыйсап бла ийгенди.

Бу письмосуна Польшадан терк жууап келгенди:

«Уллу хурметли Берт Измаилович !

Письмонгу алып, бек кѳууандым! Книганг ючюн ыспаслы бол! Малкѳар тилде жазылгѳан быллай книганы мен биринчи кере кѳреме! Энди малкѳар тилни Сѳзлюгю да болса эди. Не медет! Сѳзлюгюм угѳай, малкѳар тилни грамматикасы да жокѳду менде. Алай болгѳанлыкѳгѳа уа, кѳреме, кѳалай алай болса да, малкѳар тилде кѳп сѳзлени тап ангѳалайма. Сен жазгѳан назмуну сѳзлери бла Римма Казакованы кѳчюргенине да кѳарагѳаным манга бу ишде бек болушады.

Алай мени ауара этдирген затла да азмы табыладыла. Сѳз ючюн, назмунгу таучасында алтынчы тѳрттизгинде «Кавказ» деген сѳз орусча кѳчюрюлгенде тас болгѳанды. Ол алай нек болгѳанын а билалмайма. Назмуну таучасында Алим Кешоковха аталгѳаны кѳрѳюнюпдѳю, орус тилге кѳчюрюуде уа – жокѳ.

Манга жазылгѳан тилден кѳчюрген тап эм тѳюз кѳрѳюнеди. Алай болмаса, жазылгѳанны тузу-мыстысы, ич магѳанасы, кѳауум энчи сѳфатлары ачыкѳланмай кѳалыргѳа кѳоркѳуулуду. Аны себепли уллу тилегимми билдире: манга Малкѳар-орус Сѳзлюк бла Малкѳар тилни грамматикасын ийсенг эди. Назмуларынгы тѳзѳюнлей малкѳар тилден кѳчюрюрге жсенгил боллукѳ эди. Бѳгѳюнлюкге мен «Сакѳ жауунну аллына» назмунгу поляк, францѳуз, ингилиз тилге кѳчюрюунѳу тамамлагѳанма, алай малкѳар тилде тизгинлени толу ангѳласам, бу кѳчюрюуле андан да мажсал боллукѳларына ийнанама. Антология басмадан чыкѳгѳынчы, назмунгу кѳауум журналлада басмаларгѳа сѳюеме. Бир-бир совет поэтлени назмуларыча: Максим Танкны, Мустай Каримни, Нина Альтовскаяны... Антологиям эки тилде хазырланады – ингилиз бла францѳуз тилдеде. Анда Алим Кешоковну назмусу да боллукѳду.

Мени малкѳар тил бла иги танышдырыкѳса деп, санга бек базынама. Кесинге да менден Сѳзлюкле, не баиша книгала керек эселе, жаз. Аланы санга табып, ийерге кѳореширме. Малкѳар литератураны, аны кѳурагѳанланы юсѳнден да кѳп билирге сѳюеме, алай аны юсѳнден китапланы мында тапхан тынч иш тѳюйюлдѳю.

Ингилиз тилде кесим жазгѳан назмуму да ийеме. Назмучулукѳда мен алыкѳын жашма. Усталадан юлгю алыргѳа кѳорешеме. Усталарым а сенича, Алим Кешоковча, Сулейман Стальскийча, Максим Танкча... Айтханымча, манга 46 жыл толгѳанды, ишим жангыз да назмула кѳчюрюудѳю, баиша-баиша тилlege да юйренеде. Письмома жууапны сакѳлайма. Хурмет эте – Юрий Велѳонский.

3.03.86 ж. ПНР, г. Люблин

Р. S. Манга «Юрий» десегиз, жетеди. Мен 1940 жылда 1 декабрьда туугѳанма, сен а ол заманда назмула да жаза, уруиша да кѳатыша тургѳанса».

Бу письмода жазылгѳаннга кереклисича эс буруп, Берт Велѳонскийни тилегин да толтурургѳа мадар излей, былай жууаплайды:

« Хурметли Юрий! Юйюмде болмай, узакѳда эдим да, письмонга кеч жууап бергеним анданды. Малкѳар тилни школагѳа грамматикасыны эки китабын жибереме: морфология бла синтаксисни. Малкѳар-орус толу Сѳзлюк алыкѳын чыкѳмагѳанды, басмагѳа энди хазырланады. Кѳайсы жылда чыгѳарыгѳын а киши да билмейди.

Мен жиберген китапла санга хайыр келтирселе, мен да кѳууанырма. Назмунгу ксерокопиясын ийгенинг ючюн да сау бол. Кесими энчи архивимде тийишли

жерин табарыкъды. Саулукълу бол! Кавказлы жюрек саламым бла эм бек ахишы алгышыла бла хурмет этген Берт Гуртуев. 10.06.86 ж.»

Юч ай да озгунчу, Польшадан Бертге жангы письмо келеди. Биягы Юрий Велюнскийден:

«Уллу хурметли Берт Измаилович!

Сен ийген эки китапны алдым, письмонгу да ала бла бирге. Терк жууап бермегеними сылтауу бирди – Антологиямы ызындан кыстау болганма, анда 200 артыкъ баиша-баиша кыралладан назмула сыйынадыла. Хазыргы санагъаным – аланы барын да поляк тилге кечюрюп, китап басмагы беруу. Сени назму тизгинлеринг да андадыла. Тап кечюргенге санайма, алай кесиме толу ыразы уа туююлме. Малкър-орус Сэзлюк алыкын басмагы туюшмей турамыды? Ударенияланы тап салыргы кюреше, малкър тилде окъургы кюрешеме, алай тюзю-терсми окъуйма? Алайда тап ангылагъаныма ишеклиме. Тынгылы Сэзлюк болмаса, баиша тилни тап ангылагъан бек да кыйын ишти.

Манга жиберген киталада кесинги назмуларынг да кепдюле. Алай орус тилге кечюрюлгенлери уа менде жокъдула. Назму жыйымдыгында да ала жокъдула. Мен а Антологиягы сени дагыда бир назмунгу айырыргы сюе эдим. Малкър-орус Сэзлюк жокъ эсе, орус-малкър Сэзлюкдамы табылмаз? Бек тилейме, болушалсанг эди.

Дагыда бир затны айтырыкъ эдим. Санга да хайырлы, ишингде-жашауунгда керекли китапла ийерге сюеме. Къалай китапла керек болурла? Сэзлюкlemi, огъесе? Санга жараулу китала ийсем, жюрегим да ырахатлы болур эди. Ансы хар тилегиме сен эс буруп, заманынгы кьоратып, мен а бир назмунгу кечюрюуде окъуна башынгы безиретгенча кьрюнеме кесиме. Ол а борбайларымы кыркыганча болады.

Бек тилейме, жаз, не зат ийерге боллукъма? Бу письмома жууап жазганында, мени бу тилегими унутсанг, кесим, оюмуна кьере, бир затла мажарырма. Жангыз бир кьоркьууум барды, мен ийген затла санга керексиз болсала. Аны ючюн ауара болама, къалай этерге билмей. Юйюнде сабийлеринг, туудукъларынг бармыдыла? Почта маркала жыямыдыла? Не да тыш кыралланы откриткаларын? Не да пластинкаланы? Аны айтырынгы тилейме. Сабийле-туудукъла кыайсы кыралда да алай затлагы эс бурганларын билеме.

Таза жюрегимден кызыгу салам айтама, багъалы Берт Измаилович.

Сентябрь 1986 ж. Польша, Люблино. Ю.Велюнский.»

Бертни назмусун кечюре, Велюнский, кеп башха кечюрюучюлеге ушамай, хар сьзге, хар тауушха уллу эс бурады, назмуну малкър тилде энчиликлерин сакъларгы кюрешеди. Аны быллай письмосунда да эслерге боллукъду:

«Уллу хурметли Берт Гуртуев!

Сени назмунгу мен кечюргеними ксерокопиясын ийеме. Мени Антологиям 1987 жылны апрелине хазыр болургы керекди. Алайды да, заманым аз къалганды. Аны себепли, бир тилегим барды. Алгынынгы письмом кьолунга туюшген болмаз деп, аны ючюн кыайтарып сагынама. Шендю ийген ксерокопиямда назмуну хар сьзюню ударениясын белгилеп, мычымай кыайтарсанг эди. Мен билгенден, тюрк тиллени барысында да ударение сьзню ахырына туюшеди, алай аны сенден иги

киши билмейди. Манга уа ол – кыйын ишти. Ударение тюшген харфны тюбюнде ызыкъ тартып белгилесенг, тап ангыларыкъма. Не да назмунгу машинкада зарфха салып, ударениясы болган жерлерин уллу харфла бла басмаласанг да боллукъду. Сёз ючюн: проШУ напиСАТЬ на маШИНе. Ударение болган жери кёрюнюп къалады: ШУ, САТЬ, ШИ. Тюз окъургъа боллукъма. Ол керекли жумушну жалчытсанг, малкъар тилни Сёзлюгю къолумда болмаганлыкъгъа, малкъар тилни грамматикасы бла толу хайырлана, назмунгу мен кёчюрген вариантын андан да тап этерге боллукъма. Алай болса, назмунгу малкъар тилде энчилигин, сыфатлыгъын, макъамлыгъын сакъларгъа иги да болушурукъду.

Бу жумушну терк толтуругъунгу тилейме. Муратым – хар затны да тамамлап, Антологияны апрелни аягъына дери китап басмагъа беруу. Этген болушлугъунга да уллу ыспас этеме. Терк жууабынгы сакълайма. Саулукълу бол, мындан ары да чыгъармачылыкъ ишинде жангы жетишимлеге жетеринги сюеме.

Уллу хурмет эте - Юрий Велюнский.

25.02.1987 ж. Ул.Тристана,38. 20-713 Люблин, Польша.»

Алай бла эки назмучуну ахшылыгъындан таулуну суратлау сёзю, саулай малкъар тил да полякны жюрегине сингип, Малкъардан узакъда орналганды. Кеч-эртте болса да, Антология басмаланганды, Бертни назмусу да аны бетлеринде тийишли жерин тапханды. Аны да Велюнский билдиргенди Бертге:

«Уллу хурметли Берт Измаилович!

Эркин эте эсегиз, кесим жарашдыргъан книгамы санга саугъагъа жибереме. Аны ичинде сени назмунгу поляк тилде бла ингилиз тилде изорифмалы эм изовокаллы халда кёчюрюлгени да барды.

Дуняда халкъланы поэзиясыны Антологиясыны биринти кесеги басмада чыккъды. Эки жюз бетден асламды, отуз назмуладан артыкъ. Анда Совет Союзну назмучуларыны санында: сен, А.Кешоков, Дж.Керимова, Сулейман Стальский, Максим Танк, Андрей Пассар, Мустай Карим, Муса Джалиль – отуз назмучугъа жууукъ. Антологиягъа ал сёзню жазганла уа юч профессор – Ганнибалсон, Домбек, Лесов, исландиячы, украинлы эм польшачы.

Хар неси да – эки тилде: ингилиз эм поляк тилде.

Бу книганы юсюнден къауум сёз жазар адам табылырмы эди деп да, сагъышланама. Книганы сени адресинг бла ийеме. Аны ючюн багъасын излемейме, Антологияда назмусу басмаланган книганы менден саугъа халда алады. Письмому аны бла бошайма. Саулукълу бол. Жууабынгы сакълайма. 12.03.1991ж. Юрий Велюнский.»

Ол Антология басмада толусунлай чыккъгынчы, жылгъа жууукъ да озду. Берт ол заманга Велюнскийни тилегин унутмай, аны китабына илму жаны бла багъа бичер адам да тапхан эди. Рецензия хазыр болганлай, ол аны мычымай Польшагъа ийгенди:

«Хурметли Юрий Велюнский! Мени «Навстречу ливню» (Сакъ жауунну аллына) деген назмуму ёз тилимден баиха тиллеге кёчюргенинг ючюн ачыкъ жюрегимден ыразылыгъымы билдиреме.

Рукописинги кѐнге дери кѡайтармай тургъанымы да кеч, рецензиягъа берген эдим да, сълтауу олду. Рецензия кѡолума тюнене тюшгенди, бюгюн а аны санга жибереме. Кѐп да ахшы алгъышла бла – Берт Гуртуев. 10.03.1992 ж.»

Польшаны Люблин шахарында «Teach yourself human» Китапбасмасында 1990-чу жылда чыкъгъан Ежи Велюнскийни «Mondo cane» атлы книгасына рецензияны уа Нальчикде университетни литературадан устазы, филология илмуланы кандидаты Толгъурланы Тахир этген эди.

Бертни бу назмусуну кѡадарыны юсюнден хапарны ахырына дагъы да бир письмону сагъынмай, жарамаз. Ол да нени юсюнденди? Бертни ышангылы шуѐху Алим Кешоков Бертни назмуларына тыш кѡыраллы тиллеге жол ачханлай, энди Берт кеси да татлы нѐгери Кѡулийланы Кѡайсынны назмусуна аллай себеплик этеди. Олду – фахмулу жазычуланы бири бирине билекликлерине шагъатлыкъ.

«Уллу хурметли Берт Гуртуев!

Письмонгу да, китабыма рецензияны да кѡолума тюшгенлеринде бек кѡууанганма! Жазылгъанны бек жаратханма. Кертиди, ингилиз тилге кѐчюргенде, назмуну аллын жазылгъан тилинде сѡфатлаууну, тузу-мыстысы кесек тюрленип да кѡалады. Бютюн да табийгъатны сѡфатлауда. Мындан арысында кѐчюрме ишимге бу рецензияда белгиленген энчиликлени хайырланыргъа таукелме.

Люблин шахарда Dziennik Lubelski атлы бек уллу журналны баш редактору мен хазырлагъан Антологияны юсюнден кесини оюмун интервью халда билдиргенди. Антологияны бетлеринде жюзден артыкъ кѡыралдан поэзия юлгюле барды деп, айтады. Ол кертиди, Антологияны ишин бошагъанга санарчады. Алай, алыкъын тынчайтмагъан затла да бардыла. Кѡайсын Кулиевни бир назмусун малкѡар тилде жазылгъанын, сора табасаран-орус Сѡзлюкню табалмагъаным. Ол да эки назмуну юсюнден сагъышымды, Антологияда уа 300-ден артыкъ назму, хар бири эки тилге кѐчюрюлюп.

Рецензентге да письмо жазгъанма, Антологиямы алыргъа суйсе, ол 1075 беттен жыйылгъан книгады. Алама десе, ийерме. Жашагъан жерин билмейме да, Нальчикде университетни адреси бла жазгъанма. Манга аны кесини адресин жазаргъа боллукъмуса?

Мадар тапсанг а, Кѡайсын Кулиевни малкѡар тилде назмусун манга тапдырыргъа болуш. Орус тилге ол «Пусть никогда не умирают дети» деп кѐчюрюлгенди. Кесинг жашагъан орам да Кѡйсын Кулиевни атын жюрютеди. Малкѡар тилде ол назмусу кѡолума тюшер деп, ийнанама.

Бу мен кѡурагъан Антология АБШ-да басмаланырыкъгъа да ушайды. Анда бир институт бла байламлы болгъанма да, бу китапха уллу эс бурадыла.

Тилейме, жаз. Саулукълу бол, кѐп ахшылыкълагъа тюбе, творчествонда жангы жетишимле болдур.

Уллу хурмет эте - сени Юрий Велюнский.

Jerzy Wielunski Tristana, 38 20-713 Lublin – 17 Polska.»

Кѡайсын Кулиевни назмусу буду:

*ПУСТЬ НИКОГДА НЕ УМИРАЮТ ДЕТИ**(русский перевод Н.Гребнева)*

*Всё повидавший на пути своём,
 Изведавший все горести на свете,
 Из благ земных молю я об одном –
 Пусть никогда не умирают дети.
 Я понимаю: этому не быть,
 Смерть без разбора расставляет сети.
 И всё ж я не устану говорить:
 «Пусть никогда не умирают дети!»
 Не распуститься дереву опять.
 Которому зимой весна не снится,
 О невозможном если не мечтать.
 То вряд ли и возможное свершится!
 Я мир воспринимаю без прикрас,
 Жизнь не в розовом я вижу свете,
 Всё-таки кричу в сто первый раз:
 «Пусть никогда не умирают дети!» (1964)*

Узакъгъа созмай, Берт бу назмуну малкъар тилде басмаланнганын Польшагъа ийгенди. Кесини нёгерини - Къайсынны юсюнден да кёп махтау сёз къошуп.

Ма, алай бла, Бертни «Сакъ жауунну аллына» деген назмусу Алим Кешоковну, Бертни, Къайсынны суратлау литературада жетишимлерин тыш къыраллагъа танытыргъа себеплик этген шартладан бири болгъанды.

Польшада ингилиз бла поляк тилдеде чыкъгъан Антологияда 118 миллетни тиллеринден кёчюрюлген назмуланы санында таулуланы экиси барды: Гуртуланы Бертни «Сакъ жауунну аллында» эм Къулийланы Къайсынны «Бир заманда ёлмесинле сабийле». Къабартылы Алим Кешоковну да эки назмусу: «Дытетщ дунейми нобэ къэс» сора «Гъавэмрэ псалъэмре».

КЕНГЕ ЖАЙЫЛГЪАН «ЖАНГЫ ТАЛИСМАН»

Бертни «Жангы талисман» атлы романы биринчи малкъар тилде Нальчикде «Эльбрус» китап басмада 1970 жылда чыкъгъанды. Тиражы аздан (1000 экз.), багъасы уа учуздан (84 кап.) окъуучула аны тюкен тапкаладан терк окъуна алып чачхан эдиле. Романны жазылгъан тилини тазалыгъына, байлыгъына, сыфатлау жаны бла юлгюлю болгъанына артыкъ эс буруп, бир элни юлгюсюнде битеу Малкъарны революцияны кезиуюнде къадарын болгъаныча кёргюзтюуню эслеп, романны школлада да окъутуп башлагъандыла.

«Жангы талисманы» кесине аллай уллу эс бургъаны, алимлени оюмларында, окъуучуланы письмоларында махталгъаны, жазыучуланы араларында эсленмей къалмагъан эди. Романны орус тилге кёчюрюуню ызындан болургъа керекди деп, Бертге жууукъдан-узакъдан да айтып башлагъан эдиле. Ростов шахардан Бертни шуёхлары – орус жазыучула Виталий Закруткин, Игорь Бондаренко, Александр Рогачёв эм башхала ол ишни къолгъа алып, тамамларгъа хазыр болгъанларын

билдире эдиле. Ригадан да Борис Куняев да романны орус тилге кёчюрюрге фахмулу адамны табаргъа айта эди. Ленинград шахарда уа ол ишни, мычымай, кьолгъа алыргъа хазыр болгъанларын билдире, Бертге , аны тамата жашы – фахмулу жазыучу Элдарны да багъалагъанла, 30.11.1971 жылда алай жаза эдиле:

« Уважаемый Берт Измаилович!

Как у Вас дела с подстрочником романа? Дело в том, что мои долгие переговоры с журналом «Нева» завершились успехом. Со мной в соавторстве будет переводить редактор отдела прозы (он же – ответственный секретарь) «Невы» Николай Сергеевич Пантелеймонов. Надо ли говорить, насколько это выгодно?

В общем, напишите мне, согласны ли Вы поручить нам своё детище. (Кстати, я приеду в Нальчик примерно в середине февраля – в творческую командировку от Союза писателей).

Жду ответа! С уважением Сергей Вольский.

Р. С. Большой привет Эльдару! Получил ли он моё письмо?

191186, Ленинград. Д-186, канал Грибоедова, 9, кв.132 . С. Вольский».

Бу ишни кереклисича тамамларгъа себеплик этген а Бертни ишангылы нёгери Алим Кешоков болгъанды. Ол жыллада Алим Москвада жашагъанды, орус тилде романла, повестьле, хапарла жазып, Совет Союзда, аны тышында да белгили жазыучула бла къаршы эди. Аладан бири бла келишип, «Жангы талисманы» орус тилге кёчюрююню кьолгъа алырын Бертге билдиреди. Берт анга ыразы болурун да тилейди. Ол адам а – белгили жазыучу Алексей Иванович Мусатов, Совет Союзну Къырал премиясыны лауреаты (ол премиягъа аллын «Сталинская премия» деучю эдиле).

Мусатов, кьысха заманны ичинде ишни кьолгъа алып, романны тап кёчюрююню а Бертге терк-терк селеше, письмолада соруула бере, алгъан жууапланы да оюмлай, эки жылдан артыкъ кюрешгенди. Жазгъанына жангыдан къарай, Берт бла да даулаша-кенгеше, бюсюремеген жерчиклерин да тюзете тургъанды. Кёчюрюуде усталыкъ алай билине эди.

1975 жылда уа «Жангы талисман» орус тилге кёчюрюлюп, «Эльбрус» китап басмада бек уллу тиражы бла (75000 экз.) чыкыгъанды, Къабарты-Малкъарны тышында да кенг жайылгъанды.

Таулу газетибиз («Коммунизмге жол», №166, 19 август 1976 жыл) билдиргеннге кёре, Гуртуланы Бертни орус тилге кёчюрюлген «Жангы талисман» романы Баку бла Калинин шахарлада кьуралгъан китап ярмаркалада окъуучула артыкъ эс буруп, иги сатылгъан китапланы санында болгъанды. Андан сора да, энчи заказла этип, Совет Союзну кёп республикаларындан, областларындан «Книготоргла» бу китапны мингле бла кеси окъуучуларына сатып алгъандыла. Алай бла «Жангы талисманы» бек кёп экземпляры Кишинёвгъа, Усть-Каменогорскеге, Фрунзеге, Уфагъа, Куйбышевге, башха шахарлагъа кетгендиле.

Бу романы бла байламлы Бертни энчи архивинде башха-башха жерледен кёп кьагъыт барды. Ала музейледен, школадан, окъуучуладан келгендиле:

«Хурметли Берт Измаилович!

Таза жюрекден Жангы жыл бла алгышлайбыз, налмаз саулукълу, насыплы болурунгу, чыгъармачылыкъ ишингде жангы жетишимле бла къууандырыгъынгы сюебиз.

Шуёхлукъну белгиси халда 350 баиша-баиша жазыучуладан, ыразылыгъыбызны билдире, музейибизге китапла да мажаргъанбыз. Сизге да бек ыспаслы болугъуз дейбиз биз излеген «Жангы талисман» книгагъызыны бизге ийгенигиз ючюн.

Бизни литература музейибиз айтхылыкъ якут жазыучу Эрилик Эристинни туугъан кюнюне, 1976 жылны 24-чю январында ачылады. Салам айта – Эрилик Эристин атлы совхозну ишчилерини профсоюз комитетини таматасы Г. Ефимов. 15.12.1975 ж.»

Не да башха къагъытха къарайыкъ:

«Кыргызстан, г.Фрунзе. Инициативный комитет фонда «КУРКУРОО-КИТЕП».

Уважаемый Берт Измаилович!

В селе Шекер – на родине Чингиза Айтматова, создаётся библиотека «КУРКУРОО-КИТЕП», организация которой посвящена 60-летнему юбилею всемирно известного писателя. Было бы приятно всем, если бы Ваши книги заняли своё место на полках этой библиотеки.

Прошу Вас откликнуться на наше предложение и прислать одну или несколько своих книг с автографом. Наш адрес: 720301, ГСП, г.Фрунзе, ул.Пушкина, 70 для библиотеки «КУРКУРОО-КИТЕП».

С уважением Сарман Асанбеков, председатель инициативной группы».

Къыргъызстанда 13 жылгъа жууукъ зор бла кёчгюнчюлюкде тургъан Гуртуланы Бертни энди анда сыйлы къонакъча кёрюп, китапларына да бийик багъа бичип билдиргенлерине жазыучуну кёлю къалай кётюрюлген эди. Берт ары, мычымай, «Жангы талисман» романын, назму китабын да ийгенди. Экисин да – малкъар тилде. Алгышла да жазып.

Жылла да озуп, «Жангы талисман» да тюкенледен эртте чачылып, аны авторуну кёлуна быллай письмо да тюшеди:

«Дружба народов». Литературно-художественный и общественно-политический журнал. Орган Союза писателей СССР. г.Москва. Главный редактор.

9 февраля 1982 г. Дорогой Берт Измаилович !

Увы, Вы почему-то не откликнулись на мою, теперь уже очень давнюю просьбу – прислать книги свои с автографами для нашего подшефного Нурека...

Или письма моего не получили? Не может быть!

А я жду и потому беспокою Вас своей просьбой вновь.

Напоминаю и автографы: «В интернациональную баруздинскую библиотеку «ДН» в героическом Нуреке от автора...» и т.д.

Книги, как я уже писал Вам, могут быть на родном языке.

Наша уникальная коллекция книг с автографами в Нуреке постоянно растёт и сейчас насчитывает уже более 12.500 томов. По мнению специалистов ЮНЕСКО она не имеет себе равных в мире...

Итак, дело всё же за Вами! Жду! Всего Вам самого-самого доброго!

Искренне Ваш Сергей Баруздин».

Битеу дунияда сыйлы-даражалы журналны Баш редактору жазгъаныны игиси, аманы да бар эди. Игиси – Бертни къол хаты да салыннган китапларын багъалап, узакъ Нурекде айтхылыкъ библиотекагъа изленнгени. Аманы уа – Берт ол керекли ишге кёл салмагъанча кёрюне эди. Баруздинни тилегине Берт эс бурмагъаннга ушай эди. Ол а алай туююл эди.

Ишге чырмау неден чыкыгъанын ангылата, Берт Баруздиннге терк окъуна жууап къайтарады:

«Дорогой Сергей Алексеевич! Ваше второе письмо от 9 февраля 1982 г. я получил только вчера от жильцов моей прежней квартиры, а первое письмо не дошло до меня. Оно, видно, где-то затерялось. Мой настоящий адрес не тот, что в Справочнике Союза писателей.

Сергей Алексеевич! Я посылаю свой роман на балкарском языке «Жангы талисман» (Новый талисман) для Вашего подшефного Нурека с автографом: «В интернациональную баруздинскую библиотеку «ДН» в героическом Нуреке. Народный писатель Кабардино-Балкарской АССР Берт Гуртуев». Нурекская ГЭС – это интернациональная стройка. Там, наверное, много и тюркоязычных людей, которые понимают и наш балкарский язык. Может быть, кое-кто прочтёт и мой роман. С пожеланием Вам нартского здоровья и всегда хорошего настроения. Ваш Берт Гуртуев. 18 февраля 1982 г.»

Жазыучуну чыгъармасын окъуучулары жаратсала, анга андан уллу насып къайда. Аны себепли, «Жангы талисманы» юсюнден ким не айтса да, Бертни ыразы эте эдиле.

Роман орус тилде басмаланнган жылда Бертни юйюне аны юсюнден башха шахарладан, узакъ элледен да письмола келип башладыла. Юлгюге, аладан бирин-экисин айтыргъа да болур:

«Глубокоуважаемый Берд Измаилович!

Извиняюсь за беспокойство. Я сын Исхака Муллаева, живу и работаю десятки лет в Дербенте на Дербентской опытной станции виноградарства и садоводства. Изредка бываю на родине в Кабардино-Балкарии, где у меня уже нет близких родственников, но много родственников и по матери, и по отцу: Чабдаровы и др. из Белой Речки. Родину свою люблю, слежу за её развитием во всех отношениях и радуюсь. Культура и народное хозяйство Балкарии и Кабарды растут сказочно с каждым годом. Жизнь там прекрасна, мечтаем с женой – когда уйду на пенсию – перебраться в Нальчик.

Обращаюсь к Вам с просьбой. В Литературной России сообщают, что в Нальчике вышел Ваш роман, переведённый на русский язык, «Новый талисман». Я прошу Вас помочь мне приобрести его – через магазин наложенным платежом. Хорошо было бы, если магазин выслал мне из других Ваших произведений на балкарском языке (из прозы или поэзии). За всё это буду благодарен.

Передайте пожалуйста привет Кайсыну Кулиеву и Темуру Шаханову и Хамзату Крымшамхалову.

Искренне уважающий Вас Таусултан Исхакович Муллаев. 2.09.1975 г.»

«Дорогой Берт Измаилович!

Хочу поделиться своими впечатлениями от Вашего романа «Новый талисман». Кратно прочёл с большим интересом. Некоторые места очень понравились – читал и перечитывал несколько раз. Как главу партизанские дела и др. Превосходно раскрыты характеры Ибрагима и его жены Халимат. Какие они благородные, честные, справедливые. Как хорошо воспитывают своих детей. Об этой семье написано с большой теплотой. Я как-то полюбил их, точно они мои родственники, близкие. Ибрагим и многие другие во власти бусинок – талисмана. Предвзвешенность, суеверия. В романе хорошо показано то, что чудодейственная сила не вовне, а внутри трудящихся, карахалка. И светлое будущее, радостную жизнь надо завоевать уничтожив, изгнав феодалов. Показано, что новый талисман – это партия, которая одна она могла вывести карахалк на большую счастливую дорогу.

Жаль, что Ибрагим, Халимат и многие другие не дожили до светлых послеоктябрьских дней. А как хорошо показаны партизаны – орлы Чабдаров Биберт, Кагермазов Бияслан, Биттиров Ильяс. Какое мужество, какая у них ненависть к Мырзабекам и всем сатрапам, какая самоотверженность! Если эти фамилии не вымышленные, а реальные – то я горжусь, ведь Чабдаровы мои родственники: мать Исхака – Мухуржан – сестра известного Келлета Чабдарова. Отец был большого мнения о Келлете, он отмечал, рассказывая мне, что Келлет с дарованиями юриста.

Колоритная фигура была Юсуф (наверное Ностуев): рослый белозубый красавец, умный. Я познакомился с ним в 20-м году. Бывал с ним и со всеми остальными балкарцами – руководителями: Магометом Энеевым, Ахмат Мусукаевым и др. Прекрасно показаны Мырзакул во всём своём «волчьем величии» - и много других феодалов. Живо описаны они. Действительно, какие они были мерзкие и как долго их терпел народ, пока не перевернулась Россия под ударами большевиков. Я много читал стихов К. Кулиева тонко хорошо отражающих наши горы, ущелья, природу Балкарии. Очень хорошо вышли описания природы и в Вашей прозе. Язык сочный, хороший – книга написана живо, легко читается.

Я был бы безмерно удовлетворён если бы Вы показали и друга моего Магомета Энеева. Какой он был идейный, бескорыстный, глубоко преданный революции, карахалку, честный. Он был хорошо подкованный марксист. В других условиях он был бы учёным марксистом. Я знал его до революции. В 15-м году если я не ошибаюсь сидели мы с ним в парке около трека во Владикавказе и много говорили больше он о своём революционном прошлом и о революции в будущем. И как жаль, что он безвременно вынужденно ушёл из жизни в расцвете сил. Дважды он подсылал ко мне в 20-м году Хаджимурзу Аккаева, предлагал вступить в партию. Я отказывался, мотивируя это так, что студент и учусь, после окончания института (Горского с/х) как агроном принесу народу пользу. А потом через некоторое время когда я решил вступить в партию, Магомет сказал мне «подожди недели две, наша балкарская партийная организация

выделяется и будет самостоятельная и мы тебя оформим». А через 2 недели его неожиданно перебрывают в Чечню, первым секретарём партии, и я тогда без него не решился вступать, почувствовав какую-то осиротелость.

Кстати, несколько слов о Хаджимурзе Аккаеве. Ведь его я спас буквально от гибели. В 19-м году я сидел у дядюшки моего во Владикавказе. Он жил недалеко от вокзала – по Московской улице. Пришёл какой-то человек и говорит, что просит Хаджимурза Аккаев Магомета. В это время были у дяди гости и он послал меня. Я вижу на Московской улице около вокзала стоят группа людей среди них белый офицер кабардинец кажется Куныжев и рядом Хаджимурза Аккаев. Я понял, что офицер задержал Хаджимурзу, скрывавшегося в Ингушетии и стал просить офицера освободить его, что я ручаюсь за него, что он безобидный старик и т.д. Представьте себе – уговорил его и Хаджимурза радостный ушёл. В 20-м году он об этой истории, которая могла для него печально, трагически кончиться – вспоминал.

Я отвлёкся. В романе ярко показаны бытовые условия Балкарии, их поговорки и др. Читал роман и чувствовал дыхание Балкарии тех времён. Мне было приятно. Возникли у меня по роману много вопросов. При встрече порасспрошу Вас: что за аул Чумлу-Кам. У Кайсына Кулиева в его последней книге «Так растёт и дерево» упоминается небольшой аул Кам в верховьях Чегемского ущелья. Есть у меня много других вопросов. Но об этом как-нибудь потом.

Роман Ваш мне очень и очень понравился, от души желаю, чтобы Вы ещё много таких произведений нам подарили, желаю успехов и здоровья. Будьте здоровы и счастливы.

Таусолтан Муллаев. Дагестан, г. Дербент, ул. Железнодорожная, 33. Т.И.Муллаев».

Къоншунг, ахлунг, биргенге ишлеген адам, не да сенден бир умут излеген махтаса, кёзбаугъа санаргъа да болур эди. Башха шахарда жашагъан, жазыучу бла таныш болмагъан адам жазыучуну чыгъармасын сыйлы кёргенден багъалы уа неди? Сёз ючюн, Моллаланы Исхакъны жашы Таусолтан 30-чу жылладан бери туугъан журтундан узакъда жашап, Дербентде агрономлукъ этип, хобустаны жангы сортларын ёсдюрюп, белгили болгъанды. Ол а Малкъардан, малкъар суратлау литературадан да кериди. Болса да, романны жаратып, аны уа ичинде асырамай, жазыучу бла ушакъ бардыргъан халда жазгъанды. Бертге керекли кёп затланы да билдиргенди.

Башха жерден келген письмола да ол халдадыла.

«г. Нальчик, КБАССР, ул. Ленина, 12/15 Гуртуеву Бертю (лично).

Уважаемый Берт ! (отчество не знаю).

Как же Вас благодарить за Вашу книгу «Новый талисман». Какая она у Вас замечательная. Как она, на самом деле, читается и запоминается легко.

Как Вы хорошо описываете Вашего маленького героя Бекболата.

Если я буду писать свои мнения по каждому моменту, эпизоду, то и мне нужно будет писать книгу. И по этому мне остаётся только сказать общее, что книга бесподобная, хорошая, замечательная, богатая содержанием.

Уважаемый Берт! Желаю Вам дальнейших успехов. Живите долго с нашим кавказским долголетием, крепким здоровьем и большим счастьем.

Издавайте скорее продолжение книги «Новый талисман». Как много бы я сказала о Вашей книге. И сколько хорошего хочется сказать Вам, дорогой Берт.

С глубоким уважением к Вам Фатима Дзагурова.

г.Орджоникидзе, СОАССР, ул.Ленина,70,кв.2 Дзагурова Ф.М. служ.тел. 3-58-16.

24 ноября 1975 г.»

«Жангы талисманны» орусчасы сатыугъа тюкенлеге тюшгенли тёрт ай озгъан эди. Бу письмону жиберген тиширыуну уа Берт кесин таныгъан угъай, атын да биринчи эште эди.

Болсада, Дзагурованы письмосу, алгъышлары, бютюн да романны жаратханы кёлюн кётюргенди. Аны да къысха жууабында билдиргенди. Кёпге къалмай, Фатимадан жангы письмо келди:

«Уважаемый Берт Измаилович! Большое Вам спасибо за Новогоднее поздравление, мне было очень приятно.

Пусть Вам этот Новый 1976 год принесёт вечную молодость, со здоровьем – крепче алмаза, со счастьем – выше вершины горы Казбек.

Я Вам писала, что не знаю Ваше отчество. Мне просто стыдно перед Вами, ведь в конце книги написано, но я настолько была расстроена Вашей книгой, что не сообразила посмотреть последнюю страницу. После этой книги я заболела, до сих пор не могу вспомнить некоторые моменты, я просто расстраиваюсь. Недавно была дома в Чиколе (может слышали) и рассказывала матери и отцу содержание её. У нас дома произошёл очень длинный разговор. Моя мать из очень богатой семьи, её отец был приятелем Серебрякова, и мать его знает хорошо. О нём я слышала от матери очень много. Она положительно не характеризует его. Ростом маленький, белокурый, голубоглазый, жестокий человек – вот как она его описывает. Материн отец до последнего воевал за свою власть и в конце концов он не выдержал, и у него получился разрыв сердца, а через дня два-три то же самое у старшего сына. И так они умерли за неделю.

Наша семья тоже была богатая, но как только они поняли дело, сразу сдали всё, и оружие, и лошадей, и всё. Отцу моему уже 95 лет. Он так хорошо помнит всё, просто удивительно, в таком возрасте с такой памятью.

Мы воспитывались очень умным, добрым и хорошим отцом. Недавно я его спросила, говоря, какая власть лучше? Ваши и наша? И он ответил вот так: «Вот эта, Советская власть в 30 раз лучше той старой». Разве не приятно слышать от такого старика такое истинное чистосердечное признание? А мать уже в некоторой степени противоположна. Своих родителей люблю очень много, даже больше не может быть, они это сами чувствуют, но Ваша книга меня заставила охарактеризовать моих родителей. Т.к. они представители того времени, одинаково богатые с разными взглядами.

Берт Измаилович, Вы поздравляете мою семью с Новым годом. Она у меня вот такая. Отец, мать, 5 братьев – 4 старше меня, один моложе, нас три сестры, я – средняя, два зятя, 18 племянников, 4 – правнуков у отца. Вот такая моя семья.

Уважаемый Берт Измаилович. Я не думаю чтобы у Вас не была такая маленькая книжка, нашего знаменитого К. Хетагурова, но всё равно я её высылаю Вам. Пусть Вам будет от меня память эта книга, она хорошая.

Вы простите меня за такое грязное, небрежное письмо. Я очень уставшая, 4 сутки не спала. Племянница выходила замуж – старшей сестры дочь 27-28 декабря – свадьба, 29 декабря – на работе Новогодний банкет, а сейчас 30 декабря – тоже приглашают, но уже не пойду. Отдохну, а то без отдыха постарею, а старости я очень боюсь (за шутку прошу прощения).

Ну, вот и всё. Буду в Нальчике, я зайду к Вам.

И если Вам нетрудно, то откройте истинную личность Бекболата. Кто же он, который перенёс столько горя. Когда мне грустно, беру эту книгу и читаю самых горьких моментов жизни Бекболата.

Ну, до свидания Берт Измаилович. С очень большим уважением к Вам Фатима Дзагурти – по осетински».

Дюгерли тиширыу кеси да танымагъан малкъар жазычуну романын жаратып, ачыкъ жүреккли жазып, Бертни ушакъ нёгерге айыргъаны сейир тюйюлмюдю? Ахлуларыны арасында романны юсюнден хапар айта, анда жазылгъанны юсюнден сюзюу, даулаш, энчи оюмла да эте, уллу дюгер юйюр таулуну «Жангы талисманын» жаратхан эдиле. Ол да халкъла аралы шуёхлукъну, бири бири бла огъурлу байламлыкъны шартларындан бириди. Жылгъа жууукъ озуп, Дюгерден Нальчикни телестудиясына быллай письмо да келеди:

«Уважаемые работники Телестудии КБАССР. Во-первых, поздравляю вас с наступающим праздником 5 декабря 1976 г. Во-вторых, у вас в Нальчике есть писатель Берт Гуртуев. Недавно он написал книгу «Новый талисман». В этой книге автор очень ярко изобразил жизнь наших горцев до советской власти, как их угнетали алдары и богачи (князья), как бедняки воевали за свободу и т.д.

Читая эту книгу, так хочется увидеть и поблагодарить уважаемого Берта за такую замечательную книгу. Но так как я не имею такой возможности, прошу вас передать уважаемому Гуртуеву от меня музыкальный привет в день Советской Конституции 5 декабря одну из песен в исполнении М. Магомаева, а если есть конкретная возможность, то песню «Вдоль по Питерской».

С большим уважением к вам Ф.Дзагурова, г. Орджоникидзе, СОАССР. 25.11.1976 г.»

«Жангы талисманны» малкъар тилде, орус тилде да басмаланнган китаплары тюкенледе къысха заманны ичинде сатылып, тауусулгъан эдиле. Излегенле уа аз тюйюл эдиле. Аны эсепге алып, Нальчикде китап басмагъа быллай къагъыт да келген эди:

«Директору книжного издательства «Эльбрус» Нартокову М.Г.

№316 от 6 сентября 1976 г.

Кабардино-Балкарский потребсоюз просит Вашего ходатайства о переиздании книги ГУРТУЕВА Б.И. «Новый талисман» на русском языке.

Роман «Новый Талисман» изданный в 1975 году тиражом 75,0 тыс. экз. пользовался большим спросом среди сельского населения республики, а также за её пределами на республиканских и Всесоюзных книжных ярмарках.

В настоящее время книги Гуртуева Б.И. «Новый Талисман» в книготорговой сети Каббалкпотребсоюза в наличии нет, а спрос имеется.

Зам. Председателя правления Каббалкпотребсоюза М. Гаев».

«Жангы талисманны» юсюнден окъуучулары оюмлары Бертни кёллендире эдиле. Алай, суратлау литературада чыгъармаланы илму халда тинтип, аланы сыйын-даражасын, кемликлерин да ачыкълагъан критиклени оюмларын да Берт билирге сые эди. Ол акъылдан Берт ёз тилинде жазылгъан романын Москвада алимге – Лайпанланы Хамидге ийгенди. Ол институтда тил жаны бла илмучулукъ ишин да бардыра, къарачай-малкъар тилде хапарла да жаза эди. «Жангы талисман» къолуна тюшгенден сора, ол Бертеге (1975 жылда мартны 26-сы) былай жаза эди:

« Дорогой Берт! Спасибо тебе, получил твой роман. Мне очень хочется прочесть и написать отзыв. Твой роман – большая радость и для меня. Но раньше мая-июня это у меня не получается. Мне это хочется сделать обстоятельно... За целый месяц всего прочёл 50 страниц. То, что мною прочитано идёт гладко, жизненно, нет искусственности, надуманности, излишества. Язык очень хорош... Крепко жму тебе руку. Хамид».

Жыл бошала уа, бойнуна алгъан жумушун толтуруп, Лайпанланы Хамид Бертеге былай билдире эди:

«Дорогой Берт! Посылаю свой отзыв на твой роман «Новый Талисман». Писать рецензию было очень трудно, т.к.роман посвящён очень бурным и сложным событиям. Моя рецензия несколько не обычная, т.е. она не трафаретная и я её старался писать с точки зрения историзма.

Вноси сам свои замечания, отдай на просмотр местному критику, пусть читает и Залиханов.

Конечно, рецензия может быть положительной. Но хвалебную рецензию печатать никто не будет и раздел рецензии о недостатках лучше расширить... Твой роман прочитали члены моей семьи. Друзья отзываются тепло...

С глубоким уважением Хамид. 27.01.1976г. Москва, Г-146. Лайпанов Х.О.»

Берт бла Хамидни араларында шуёхлукъ жангыз да «Жангы талисманны» юсюнден хапарла бла угъай, кёп башха затла бла байламлы болгъанына шартла кёпдюле. Бир бирини болушлукъларына тыяна, не заманда да бир бирге билеклик эте келгендиле. Хамидни жазмаларын Берт Нальчикде басмаларгъа керекли мадарланы толу хайырлана эди. Ол иште жетишимлерин да анга терк билдире эди:

«Дорогой Хамид Оразович! На днях получил Ваше письмо, в котором просите прислать рецензию и несколько экземпляров Вашей книжки «Мамурач».

Посылаю 10 экземпляров книжки, а рецензия находится у редактора республиканской газеты «Кабардино-Балкарская правда». Он обещал прочитать и, если возможно, часть её напечатать в газете.

Скоро решит, что делать. Кроме того, я хотел предложить редактору альманаха М.Мокаеву поместить в один из номеров альманаха, но Мокаев выехал в Москву и пока ещё находится там. Говорят, что скоро вернётся.

Результат наших с ним переговоров сообщу Вам. В ином случае рецензию вышлю Вам.

С дружеским приветом Берт Гуртуев. 13.01.1977 г.»

Бир замандан аллай письмо да жазады:

Дорогой Хамид Оразович! Высылаю номер газеты «Кабардино-Балкарская правда» и экземпляры Вашей статьи в оригинале и переработке. Как видите, статья очень сокращена. Видимо, газета была чересчур перегружена более официальными материалами. Так что на редакцию обижаться не приходится.

Вам большое спасибо за столь доброжелательный, объективный, тёплый отклик на мой пастушеский роман «Новый талисман».

Я передал Зали Вашу просьбу относительно Вашего материала, что находится у машинистки в Комитете радио.

Желаю Вам и Тамаре Михайловне крепкого здоровья и много радостей в повседневной жизни. Берт Гуртуев. 23.05.1977 г.»

МАЛКЪАР БЛА УКРАИНАНЫ ТАНЫТХАН

Тарихни минг жылдан артыкъ теренинден келеди халкъда жюриген айтыу: «Язык до Киева доведёт» (Тил Киевге дери жол тапдырыр). Ол заманлада халкъла, къыралла да биринчи къурала тура эдиле. Славян халкъланы барын бирикдирирге кюч салгъан а Киев сахар болгъанды. Жолла, картала, компас да болмагъан кезиуде, тегерекни агъач басхан жерледе адамла, жияу-атлы болсун, бири биринден соруу, тилни хайыры бла Киевге жолну алай табыучу эдиле.

Энди самолётла да учадыла, темир жол, автобуса, омакъ машинала, кемеле да, къайсы бирин айтхын, жерни къалайына да терк тапдырадыла. Киши да ажазмаз.

Алай тилни магъанасы аны ючюн кем болмагъанды. Башха халкъны миллет энчилигин, маданиятын, адабиятын, халын-тёресин ким да ёз тилинде толуракъ ангылайды. Сёз ючюн, айтхылыкъ поэтлерибиз: Къулийланы Къайсын - украинлы Тарас Шевченкону, Бабаланы Ибрагим - ингилизли закий Уильям Шекспирни, Гуртуланы Салих - гюржюлю Шота Руставелини, Бегийланы Абдуллах – татар халкъны Идэгэй эпосун, Гуртуланы Берт - америкалы Генри Лонгфеллону малкъар тилге кёчюрюу, башха миллетлени культурасы бла халкъыбызны таныштыргъандыла. Аллай юлгюле кёпдюле. Бу статьяда сёз Гуртуланы Берт бла Украинаны байламлыгыны юсюнденди. Айтханыбызча, тил Киевге дери жол тапдыргъанды.

Кёчгюнчюлюкден къайтхан жылларыбызда халкъыбызны акъылманлары, алимлери ёз тилибизни, жазмабызны, маданиятыбызны жокъдан къайтаргъанча, жангыдан айнытыргъа кёп кюч салгъандыла. Дерс китапла, назму жыйымдыкъла, суратлау хапарла, жомакъла-таурухламы дейсе, терк басмалана эдиле. Башха тилледен да кёп зат кёчюрюле эди.

Сёз ючюн, 1964 жылда Къабарты-Малкъарны китап басмасы Гуртуланы Берт бла келишим этгенди. Сёз – украинлы айтхылыкъ назмучусу, Тарас Шевченкону назмуларын малкъар тилге кёчюрюуню юсюнден эди. Ол ишни тап къурауну уа Берте буюрулгъан эди. Шевченкону назмуларын малкъар тилге кёчюрюуге Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Гуртуланы Салих, Тёппеланы Алим да

кьошулгъан эдиле. Тарас Шевченкону къауум назмуларын Берт украин тилден кёчюрюп, таулу окъуучулану ала бла танышдыргъанды:

Тарас Шевченко

- *Бай къызыны къатыннга алма –*

*Тыш этер гытыдан.
Сен жарлы къызыны да алма –
Айырыр жукъудан.
Ал башынга эркинликни, -
Къазакъ азатлыкъны,
Бай болмаз, алай эркинлик
Излер рахатлыкъны.
Ол заманда ким да айтмаз:
«Мудах нек болгъанса?
Башынгы некден, не ючюн
Эниге бошлагъанса?»
Экеулен болсагъыз тапды,
Биреу жарсытханда,
Дерле. Жиляргъа уа тынчды,
Жангызлай кългъанда.
4 октябрь, 1845*

- *Байгъа сен аз да сукъланма:*

*Билмейди тюзлюк жол,
Эркелеуню, суймекликни
Сатып алады ол.
Сукъланма сен залимге да, -
Ол халкъны къыйнайды;
Айтхылыгъа да сукъланма, -
Ол да ангылайды
Махтауну жилий тапханын,
Халкъгъа безирерге;
Тюшмегенин, аны суйюп,
Халкъ махтайды, дерге.
Жаш бла къыз бир болсала,
Бир бирни ариу кёрюп,
Жаннетлейд; шарт къарасанг а,
Бушуу башлайд, келип.
Сен кимге да бош сукъланма,
Тынчлыкъ жокъ кёнде да:
Жерде жаннет кёрюнмейди,
Ол жокъду кёкде да !
4 октябрь, 1845*

- *Агъач артындан кюн чыгъып,*

Агъачдан батады.
 Къазакъ ёзенде кыдырып,
 Талчыгып жатады.
 Бош кыдырды сау сагъатны,
 Экиден атлайды, -
 Ол къаракъаш къазакъ кызыны
 Бошуна сакълайды.
 Ённгеленген... кызы чыкъмайды,
 Агъачда бугъады.
 Кюйсюз пан жыйыны бла
 Сызгъадан чыгъады.
 Къазакъны къолларын артха
 Ол къаты байлатды,
 Ёлюм зулмуну сынатып,
 Итлеге талатды.
 Хатасыз уланнга ол пан
 Тутмакълыкъ береди,
 Къызыны уа, намыссыз этип,
 Къыстап жибереди.
 1848

• Таньшдыкъ, суююшдюк, неках этдирдик,
 Жашича кёрюндюк, жарыдыкъ, жашнадыкъ.
 Гыты тегерегибизде битдирдик
 Жашил терек бахчаны. Тап башладыкъ...
 Жокъ эди, артыкъ онгсузбуз, дерибиз,
 Ойнай-кюле, ууакъ сабийлерибиз
 Жылдан жылгъа айнып, ёсюп бардыла...
 Солдатла кызыларыбызны урладыла,
 Жашиларыбызны уа солдатха алдыла,
 Биз а болдукъ, айырылып къалгъанча,
 Бир бирни аз да таньялмагъанча.
 5 декабрь, 1860

ОЮМ
 Суу барады кёк тенгизге –
 Артха уа къайтмайды.
 Къазакъ эркинлик тилейди –
 Эркинлик тапмайды.
 Кенг тенгизге барды къазакъ –
 Суу урад жагъаны.
 Жюрек умутха ийнанад,
 Оюм сезмейд аны.
 Къайры бардынг, жол да билмей?
 Неле башиландыла?
 Атанг, ананг, суюген кызынг

Кимге ташландыла?
 Сууукъ тюбер адамлары
 Санга башха жерни.
 Жилыргъа, сёлеширге да
 Тапмазса нёгерни.
 Къазакъ тыш жерде турады,
 Шууулдайд тенгиз суу.
 Эркинлик табар сунганед,
 Тапханы уа – бушуу.
 Зурнук сюрюу, суудан ёте,
 Бийикде жырлайды.
 Къайтыр жолларын ханс басып,
 Къазакъ а жилийды.
 1838

• Ой, жангызма, жангыз,
 Чёп кибик, ёзенде,
 Эркинлик, насып да
 Аллах кёоймай менде!
 Жангыз ала кёзле
 Ёз саугъам болдула,
 Къыз мудахлыгъында
 Ала да онгдула.
 Ой, эгеч, къарындаш
 Сынамай термилдим,
 Башхалада жашап,
 Ёсдюм – хууерилдим.
 Къайдаса, суюгеним,
 Огъурлу халкъ къайда?
 Ала жокъ... Мен жангыз!..
 Умутдан не файда?
 1847

ЭСДЕЛИКГЕ.
 В.И.Штернбергге
 Узакъгъа барырса,
 Кёпню да кёрюрсе.
 Кёп къарап, эриксенг,
 Мени эскерирсе.
 1840

Украинаны башха жазыучуларын да Берт ёз тилибизге кёп кёчюргенди: Леся Украинканы, Максим Рыльскийни, Павло Тычинаны, Павло Макрушенкону, Ефим Зоряны эм башхаланы:

Леся Украинка

УМУТ

Бермеди жашау юлюш не эркинлик,
 Манга жетген – ахишы умут этиулюк:
 Украинамы энтда да кёрюрге,
 Сюйген журтума, баи ура, келирге.
 Кёк Днепрону кёрсем, кёзюмю алмам,
 Андан сора уа ёлсем да къайгъырмам.
 Энтда тюзде тебелени кёрюрем,
 От кюнлени, ахтына, эскерирем.
 Юлюш, эркинлик да бермеди къадар,
 Алай жашаудан ахишы умутум бар.

ТЕНГИЗ ШОШЛУКЪ

Жылы кюн жылы тиеди,
 Терезечигимден келе.
 Кёк тенгиз, булутла, кюн да
 Жарыкъдыла, къууанч бере.
 Баям, бу жарыгъан журтну
 Жарыгъыны адамлары
 Биле болмазла дуньяда
 Жерде кюйсюз желле барын.
 Шош тенгизде сабыр толкъун
 Толкъунну аз-маз сюреди,
 Кемени гетен желкинин
 Аяз шош сюрюшдюреди.
 Уёк бетли кёк тенгиз толкъун
 Жагъагъа кете барады.
 Ким эсе да къайыкъ была
 Алтын жол ызчыкъ салады.
 Къайыкъда баргъан адамны
 Шарт эслегенлей турама,
 Къалакъладан саркъгъан сууну
 Алтын суу акъгъан сунама.
 Къалай сюер эдим энтда
 Кюнчыгъышха кыдырыргъа,
 Къайыкъ жыргъан алтын жолну
 Андан да узакъ жырыргъа!
 Кюнчыгъышха барыр эдим,
 Андан къайтып – кюнбатышха:
 Сууну кюн жарытхан жолда,
 Жол сайламай андан баиша.
 Къоркъмазем тенгиз къаядан,

Боранладан, не желледен.
 Быллай дайым жарыкъ журтда
 Аланы эскермезем мен!
 16.8.1890 Евпатория

- Биз бирикген жыйынбыз керти ючюн,
 Жалан бирди – кертиликди жолубуз.
 Хар къарындаш бизге къошсун ёз кючюн.
 Бирча болсун кёкюрек солуубуз.
 Биригюдю кючюбюз, жокъ ётюрюк,
 Арабызда болмаз ёнгеленгенле.
 Барабыз, тюзлюк байракъны кётюрюп.
 Бизбиз: «Къарангылыкъ тайсын!»-дегенле.
 Кертини сюйген шашмай келсин бизге,
 Тюзлюк ючюн къанын, жанын бераллыкъ.
 Къарындашча, элтирбиз биргебизге,
 Келсин, жаугъа къажасу батыр бараллыкъ!

ЖЫРЛА, МЕНИ ЖЫРЫМ...

Аугъа тюшген къанатлыча, шошайып,
 Кёп тездю тутулгъан ауазым мени.
 Ол учмады, эркинликге бошланып,
 Жарытмады бушуу басхан кёзлени.
 Заманды, жырым, жукъуну ташларгъа,
 Шургудан ычхынып, къанатланыргъа!
 Заманды, бил, санга учуп башларгъа,
 Тенгиздеги желге къулакъ салыргъа!
 Къууул, мени жырым, кёк толкъун болуп, -
 Толкъун жагъаны урады, ширилдеп, -
 Уч, мени жырым, эркин чайка болуп,
 Ол къоркъмайды, тенгизге батарма, деп.
 Жырла, мени жырым, желча аулакъда,
 Кёмюк этип, къайна, тийрени къыздыр!
 Санга жууап болмаса да, узакъдан
 Гюрюлде, шуулда, бютюн да сызгъыр!
 1890, Ачыкъ тенгизде

КЪАЙДА ДА ЖИЛЯУ

Къайда да – жилияу, терен сыйыт барыу.
 Базмай, кёлкъалды этелле къадаргъа.
 Табалмайла азапдан ётер къарыу.
 Тюшгенди бир бирге мудах къараргъа.
 Эртдегили Украинада бушуу
 Бюгюн да мудах этеди бетлени,

Башланса залимге кѡажсау огъушуу,
 Кетерирсиз бугъоулау адетлени.
 Ашланалла эски жараларыбыз –
 Жилямукъла аланы сау этмезле.
 Биригип сюелмесек биз барыбыз,
 Бугъоула бошунлай тюшюп кетмезле!
 Зор дуньяда жилаюдан не хайыр бар?
 Артха кѡарамай, кѡадалайыкъ бютюн!
 Кюрешейик биз, кѡолдан келген кѡадар:
 Табалырбыз эркин, жангы, жарыкъ кюн!

Павло Тычина

БИР ЮЙЮРЛЮКНЮ СЕЗИУ

Эски кѡпюрледен мен кері болуп,
 Онг табып, халкъны ыразы этерге,
 Тартылдым, Тейри-кѡылыч кѡпюр болуп,
 Халкъла уллу суудан таукел ётерге.
 Тау башында кѡк кюкюреген кибик,
 Жууаплайла, ишими кѡабыл кѡрюп,
 Кѡп тилли халкъларым, бютюн биригип,
 Бир бирге кѡардаш кѡучакъларын керип.
 Жууап кюкюреу да, узакъгъа бара,
 Белгилейди кѡууанчны, дайым кѡатлай,
 Эртдегили чырмауладан кѡутхара,
 Миллет биригиу бара эркин атлай.
 Сора сен да, тюз кѡк кюкюрегенча,
 Шарт ауазлы жарыйса, кѡууанаса.
 Уссап болуп, тансыкълап тюбегенча,
 Насып шауданындан ичип кѡанаса.
 Ёзен сууу, тау сууу да баралла,
 Бара барып, тенгизге кѡошулалла.
 Экиси да энчи ызла алалла,
 Дагъы да бир магъанада кѡалалла.
 Саз топуракъча ийленмей эсе да,
 Башха тил тилинге тынч жалгъанады,
 Тауушу башхача келе эсе да,
 Магъанасы ангыланып кѡалады.
 Алгъа, чий темирден болгъан нал кибик,
 Кѡолунгда бюгюледи, бюгюледи
 Башханы сѡзю, сен ангылар кибик,
 Кѡулагъынга ана тилча келеди.
 Бош тауушладан кѡуралмагъанды ол,
 Ушамайды битимсиз кѡум ёзеннге.
 Эсленеди ишлеу, терлеу, уста кѡол

Жашауну белгили кёре келгенге.
 Халкъ кьууанч, гюл ийис, агъач хауа да
 Элпек барды аланы хар барында.
 Ол сезим эртдеден, бюгюнледе да
 Барды табын кюрешни барыуунда.
 Ол баишаны сёзюн ана тилинге,
 Къарындашынгыча, алып келесе,
 Шагъатын а сен ма ол сезиминги
 Битеу халкъынгы кючюнде кёресе.

Андрей Малышко

- Юч акътерек кенг ёзенде,
 Къылычлача, сюелип
 Тургъан жерни бара эдим,
 Жияу жолгъа тюзелип.
 МТС-ден баргъан жолчукъ
 Айланч-бойланч кетеди,
 Кече-кюн эсимде тургъан
 Умутума элтеди.
 Ахлумча мында адамла,
 Мен – жашыча аланы.
 Шевченко атлы бу элде
 Эсимдеди къалгъаным.
 Сюеме бизни Тарасны,
 Жюрюте жюрегимде.
 Мында къонакълыгъым ушар
 Тургъаныма элимде.
 Жангы хар не – школ да, юй да,
 Чаллыкъ да энди баишха.
 Алгъынча чиммакъ чакъса да
 Энтда да терек бахча.
 Алай Тарасны къатында
 Барды солдат къабырла.
 Ата журт уруш отунда
 Ёлгенленилле была.
 Сабийле, жанлары ауруп,
 Юч къабырны къатында
 Ёсдюрелле юч акътерек
 Юч солдатны атындан.
 Бу тереклени тюрбюнде
 Жатадыла юч жигит,
 Солдат плац-палаткаларын
 Юслерине хаух кийип.
 Ючюсю да, жауну хорлап,

Бу элге келишдиле,
 Уллу поэтни къатында
 Ёлюп, жерге тюшдюле.
 Школда къонгуроу уралла,
 Башлар ючюн дерслени.
 Къабыр сын акътерекчикле
 Шыбырдайла кеслери.
 Шош эртденде шарт кёреме
 Кюнню жарыкъ чыкъгъанын,
 Школ садны да, ёзенни да
 Къалай омакъ чакъгъанын.
 Юч солдат, бизни Тарасны,
 Жашларыча, алында
 Жатадыла юч къабырда,
 Жан берип, ала мында.

Бертни Украина бла байламлыкъ жюрютгенини юсюнден кёп хапар айтыргъа боллукъду. Сёз ючюн, украинлы къарт жазыучу Ефим Зоря жюзжарым жыл мындан алда анга атап, былай жазгъан эди:

*«Он к новой жизни звал всегда,
 Пылал в работе сердца жар.
 Текли года, текли года...
 Вперёд стремился Берт – косарь!»*

Къарт назмучу Украинадан болгъанлыкъгъа, Малкъарда Берт къурагъан «Жангы жашау жолунда» атлы биринчи назмула жыйымдыкъ китапны, Бертни «Чалгъычыла» поэмасын да эскереди. Да сейирмиди! Берт украинлы жазыучуланы малкъар тилге кёчюргенча, аны кесини назмулары да украин тилге кёп кёчюрюлгендиле. Ол ишни В.Рабенчук, Е.Григорьева, В.Лазаренко эм башхала тынгылы этгендиле.

Ол къыралда бютюн да Бертни айтхылыкъ украинлы жазыучугъа – Мария Александровна Маркович (Марко Вовчокгъа) аталгъан уллу назмусун багъалайдыла. Марко Вовчок жашаууну арт кезиуонде, революцияны тынгысыз жылларында Нальчик башында бир гитче гытычыкъда жашай эди, Хасанья бла Акъ-Сууда жашагъан таулула бла тюбеше, ушакъ бардыра туруучу эди. Кёчгюнчюлюкден къайтхан Берт, чыгъармачылыкъ ишине жангы онг тапханлай, биринчиден жылында Украинаны фахмулу кызыны юсюнден бу назмуну жазгъан эди:

*Азаплы кюнле баргъан эдиле,
 Бири биринден къарангы.
 Ма ол зор кюнле салгъан эдиле
 Жаи жюрегингде жараны.
 Жарсыучу эдинг, эриучю эдинг
 Бугъоу инжитген къулагъа.
 Тарыгъыу айта, келиучю эдинг
 Къулакъ салгъан ахлулагъа.*

Кюзгюча къурай китапларынгы,
 Жашауну туура этиученг,
 Оюмларынгы, хыйсапларынгы,
 Сын ташиныча, бегитиученг.
 Халкъ ёкюллери сую эдиле
 Хапарларынгы кючлерин.
 Бийле уа, къозуп, кюе эдиле,
 Ачыу сыйырып ичлерин.
 Таукел айгъакълап, налат бергененг
 Жерде зорлу жашаулагъа,
 Жюрегинг бла суююп келгененг
 Кавказда Малкъар таулагъа.
 Мында да, халкъгъа кюн тенг тийсе да,
 Тенглик жокъ эди жашауда,
 Бий къулну азат этип ийсе да,
 Къул инжсий эди тар ауда.
 Юйюнгю аллы арба жол бла
 Таулула, Нальчикден къайта,
 Озуучу элле, санга къол булгъай,
 - Кеч къолай болсун! – деп айта.
 Акъ-Суу элинден, Хасаниядан
 Бар эди бек кёп танышынг.
 Сени ийнакълай келген хар адам
 Этгенди санга алгъышын.
 Акъай улуна, Кючмез улуна
 Тюбеученг, дейле, баш ура;
 Жашил жолчукъгъа чыгъыученг дейле,
 Шуёхларынгы ашыра.
 Талай таулугъа шагъырей болуп,
 Эмчек эгеича жашаенг,
 Сен сабыр эдинг, огъурлу эдинг,
 Мени анама ушаенг.
 Кавказ аязы сымарлай эди
 Кесинг орнатхан гюллени,
 Мангылайынгы ол сылай эди
 Тынч, жапсарып ючюн сени.
 Жапсарыу себеп болалмай эди
 Заман излеген сылтаугъа.
 - Акъыллы къонакъ ёлюп къалды, - деп
 Мудах хапар келди таугъа.
 Таулу жарлыла бара эдиле
 Нальчик башыны жолуна.
 Мудах кёз бла къарай эдиле
 Оба тёбенги жоруна.

Талай замандан умутунг толду:
 Зулму оноу гунч этилди.
 Халкъны жашауу зауукълу болду,
 Къынгыр жолу тюзетилди.
 Совет къыралны эркин халкълары
 Сыйлы кѳрелле атынгы.
 Мермерден жасап, къабыр башынга
 Салдыла сау сыфатынгы.
 Таудан булутла – акъ гюлмендиле –
 Хауада жюзе жетелле,
 Сабыр чулгъанып, сени сынынга
 Сериуюн, салкъын этелле.
 Атынг аталгъан орта школдан
 Жаш пионерле баралла,
 Сени эскере, таш этегинге
 Гюл къуршаларын салалла.
 Къойгъан юйюнгю музей этдиле
 Къабарты-Малкъар халкълары, -
 Аны кѳрелле огъурлу адамла,
 Ийнакълайдыла хар бары.
 Украин халкъны халкъым сюеди,
 Шуѳх жашай, къууанабыз,
 Бир бирге къарындашлыкъ этгенлей,
 Насып жолунда барабыз.
 Ёрге ётсем да, эниге кетсем да,
 Сынынга дайым къайтырем,
 Эшталыр болсанг, жангы жашаудан
 Къууанч хапарла айтырем.
 Амма, не файда, оба сын ташы,
 Къучакъласанг да, жукъ билмез.
 Къабыр ичинде бир жукълагъаннга,
 Не зат айтсанг да, эштилмез!
 Кесинг суююучю кертме терегинг,
 Къалауур кибик, турады.
 Биягъы аяз Кавказ тауладан
 Обанга салкъын урады.

Бертни сѳзюн, оюмун багълалагъанла, аны чыгъармаларына эс бургъанла Украинада кѳпдюле. 1970 жылда украинлы жазыучу Юрий Назаренко Бертге письмосунда «Украина бла битеу дуния» атлы жыйымдыкъ хазырланнганын айтады. Тилеги уа – Леся Украинканы 100-жыллыгъына бла Максим Рыльскийни 75-жыллыгъына Бертни аланы юсюнден оюмун ол жыйымдыкъгъа къошаргъа. Ол письмогъа малкъарлы жазыучу тынгылы жууап берген эди. Украинаны бу айтхылыкъ адамларыны юсюнден Берт кесибизни газетибизде энчи статьяла да жазып, назмуларын да малкъар тилге кѳчюрюлгенин басмалап, радио бла да

айтып, таулу халкъында алай жайгъанын билдиргенди. Беш жылдан а «Коммунизмге жол» газетде литературадан Ленинчи премияны лауреаты, академик Максим Рыльскийни юсюнден уллу статья да, аны «Битеу дунияда шуёхла» деген назмусун да малкъар тилде басмалап, Максим Фаддеевич Рыльскийни Киевде бла Романовкада музейлерине саугъа халда ийгенди.

Бертге аллай письмола кёп музейледен, школадан, окъуучуладан, жазыучуладан келе эдиле. Жазыучулары санында (башда айтылгъанладан сора да) Григорий Литвиненко, Борис Хоменко, Дмитрий Дереч, Александр Петъкун, Анатолий Дьяченко... Китаплары излей, оюмун билирге сюе, байламлыкъ жюрютюрге суйгенлерин билдире. Алай бла Бертни «Жангы талисман» романы, назму жыйымдыклары Якутияда Эрилик Эристинни музейине, Узакъ Кюнчыгышны чекчилерине, Нурек ГЭС-ни ишчилерине, БАМ-гъа, Латвиягъа, Таджикистаннга, Къыргъызстаннга – кёп жерлеге жетгендиле. Украина уа бу тизмеде энчи жерни алады.

Уллу Атажурт урушда 1944 жылны май айында Севастопольну Сапын тауунда жигитча жоюлгъанды Бертни экиге айланган суйген къарындашы Кючмезланы Абдулла. Батальонну политругу Абдулла ол заманнга Атажурт урушну биринчи даражалы ордени эм Ленинни ордени бла саугъаланган эди, Совет Союзну Жигити деген бийик атха къагъытла хазыр эдиле. Башха жууугъу – Жаболаны Назир да Киев тийресинде жоюлгъан эди ол урушда. Гуртуланы Солтанбек бла Магомед да Украинаны азатлаугъа жанлары аямагъандыла. Тарих жаны бла да Украина Бертге артыкъ суйдюмлю эди – Киевден башланган эди Россейни къуралыуу. Солургъа Берт Кърымда Кёктебельни сайлаучу эди.

Ровно областьда Высоцк элни орта школуну окъуучулары Бертге былай жаза эдиле: «Уважаемый Берт Измаилович! Учащиеся нашей школы, в том числе и члены литературного кружка, ведут переписку с Вашими юными земляками – учащимися СШ №8 имени Марко Вовчок в г. Нальчик.

Эта переписка началась ещё в 1955 году с «благословения» нашего выдающегося украинского поэта Павла Тычины, певца «чувства семьи единой – чуття единой родины». Идя навстречу 50-летию СССР, мы планируем выпустить альбом «Чувство семьи единой», где хотим отобразить дружбу учащихся Ровенской области и Вашей Кабардино-Балкарии.

Очень просим Вас прислать нам материалы для этого альбома. В частности, рассчитываем получить Ваше письмо о том, как Вы лично относитесь к украинскому народу, к его литературе и культуре вообще; каково Ваше мнение о нашей дружбе с юными кабардино-балкарцами, олицетворяющей дружбу между нашими народами, получившими право на развитие национальных культур именно в великой семье народов Советского Союза.

С чувством глубокого уважения и наилучшими пожеланиями по поручению членов литературного кружка «Подснежник» - Валентина Рожко.

УССР, СШ села Высоцк Дубровицкого района Ровенской области. Литературный кружок «Подснежник». 16 августа 1968 г.»

Школчулагъа тынгылы жууап бергени бла къалмай, Берт алагъа малкъар тилде биринчи чыкъгъан, 1000 экземплярлы «Къарылгъач» атлы сабий альманахны да

ийгенди. Ол 1962 жылда кьуралгъан эди. Альманахта малкьарлы жазыучула бла бирге Лев Толстойну «Кьарт аппа бла жашындан туугъан жашчыкъ» эм украинлы Павло Макрушенкону «Тамаша машина» деген хапарчыгъы басмаланнгандыла. Аланы ёз тилибизге да Берт кёчюргенди.

Павло Макрушенко:
ТАМАША – МАШИНА

Колхоз жангы машина сатып алды. Быллайны элде эндиге дери кёрмегендиле. Машинагъа кенг эшиги болгъан энчи гараж ишледиле.

Бир жол, жаз-башы эрттенликде, ол гараждан тракторист кеси аллына барыучу готону бла чыкъды. Машианы ол гаражгъа урулгъаннга ушагъан, ушамагъан халы да бар эди. Тракторист ингирде кьайтды, экинчи эрттенликде уа сабаннга кеси бара-бара урлукъ себиучю сеялка бла кетди.

Бир кьауум кюн озгъандан сора, колхозчула трактористни терек бахчада жангы машинагъа минип баргъанын кёрдюле. Ол машина орнатыллыкъ терекчиклеге кьулфла кьаза эди.

Чалгъы чалыр заман жетди. Чалгъычыла жетишимегени ючюн адамла кьайгъы этедиле. Председатель а кёл этдиреди:

- Чаллыкъланы тракторист кеси жангыз чалып бошайлыккъды.

Тюз ол айтханча болду. Гараждан чалгъы чалыучу машина чыкъды, - аллында чалгъылары, жан-жанында да чалгъылары. Ол чаллыкълны ичи бла бирчик ётдю – ызында кенг чалыннган ыз кьалды. Тамаша! Ол ол ишни кеси тындырды. Андан сора уа дырынны барын да жыйып гебен этди. Экинчи кюн а ёзенде машина уллу сенеклери бла ишлейди.

Гебенни кьатына келеди, келе-келип, аны тюрбюнден сермейди, тишни кьатына элтеди, жанкны кётюргенча, кётюре келип, тишни башына салады.

- Сени гаражында ненча машина барды? – деп колхозчула сейирсинедиле.

Тракторист ишарады: - Тохтагъыз, билирсиз!

Керти да, будай орургъа керек болгъанда, ол комбайнагъа минип чыкъды. Будай оруу бошалды, энди уа нартюхню силосха оруп башлады, нартюх качанланы сабакъларындан айырып алады.

Кюз арты жетди. Тракторист биягъы жангы машинагъа минип чыкъды. Картофну бла чюгюндюрню кьазады, хобуста баиланы кесип алады.

Бирде колхозда автомашинала, аздан, жетишимедиле. Тракторист ол жол да болушду. Керти, аны грузовиги баишалагъа ушамай эди: чархлары кенг-кенг салынып эдиле, кузовуна уа, баиша автомашиналадан эсе, мирзеу да, картоф да юч кере кёп сыйына эди. Бу жол а адамла артал да ангылаялмай кьалдыла: гаражда ненча машина барды? Ала бары да ары кьалай сыйынадыла?

Тракторист а алай айтды:

- Машинам а мени жангыз бирди. Алай ол бирсилеча туююлдю – кесини кёп кьошакъ адырлары барды, мен хар жолдан аланы кереклилерин тагъып неда машинаны тёммегине винтле бла туттуруп чыгъама. Мени машинам аты да былайды – «Кесижюрюучю шасси-75». Бу тамаша машинаны Таганрог шахарда комбайна заводда инженерле бла ишчиле ишлеп чыгъаргъандыла.»

Башха сахарладан-элледенча, ол заманда Бертге Москвадан да письмола келе эдиле, Марко Вовчокну туудугъу Борис Лобач-Жученкодан. Ол да, «Марко Вовчок Кавказда» деген китапчыкъны хазырлай, Бертге былай жазгъан эди: «...Дина Михайловна рассказывала мне (с Ваших слов) об одном эпизоде в послеоктябрьские годы – использовании домов буржуев в Никольском хуторе для размещения ягнят (или что-то в этом роде), когда домик писательницы был освобождён от повинности. Говорила также, что Вы помните или знаете со слов стариков о некоторых фактах из жизни Марии Александровны в Нальчике, её связях с балкарцами аулов Хасанья и Белая Речка. Очень буду Вам признателен, если Вы сочтёте возможным поделиться всем этим со мною...С глубоким уважением – Б.Б.Лобач-Жученко».

Винницада - М.Коцюбинскийни, Марко Вовчокну, Львовда - Иван Франкону, Киевде - Максим Рыльскийни музейлери Берт бла аллай байламлыкъ жюрютюп тургъандыла. Кесини чыгъармалары да Украинада белгили эдиле. Бертни къауум назмусу Киевде «Днипро», «Людина і світ» журналлада, Одессада «Вершини», «У братньому колі» назму жыйымдыкълада, Винницада чыкъгъан газетледе-журналлада украин тилге кёчюрюлюп басмаланганды. Аны себеплими, малкъар жазыучу Гуртуланы Бертни юсюнден Украинаны адабият Энциклопедиясында энчи бёлюмю барды: аны жашау ызы, чыгъармачылыкъда жетишимлери, Украина бла байламлыгъы, кёп жерледе жюрюген сыйы-даражасы... Таулу халкъны аты, тёрелери, миллет сезими, жетишимлери суратлау литератураны мадарларын хайырлана, алай бла да дуниягъа белгили бола эдиле.

75-жыллыгъына жууукълаша тургъан Гуртуланы Бертге Жазыучуланы союзуну адреси бла Украинаны Полтава шахарындан письмо ийген эдиле, ол а къолуна бир ауукъгъа тюшмей тургъанды. Аны жазгъан адамны Берт билмей эди, ол заманга дери атын да эштмегенди. Алай ол кеси, письмосу да Малкъар бла, жазыучула бла да байламлы эди:

«Уважаемый Берт Измаилович!

У нас готовится к изданию Первый том «Украинская литературная энциклопедия» (от А до Е), в который вошли и некоторые кабардино-балкарские писатели. Мне поручена статья о Вашем творчестве. Посылаю Вам анкету УЛЕ, особенно подробно прошу осветить связи с Украиной – личные, творческие, биографические. Обязательно укажите все издания последних пятнадцати лет и на национальном, и на русском языках. На национальном языке снабдите переводом. Поскольку будет указано в библиографии несколько Ваших сочинений, не все, то укажите 3-4 самые значительные. Прежде всего последнего 15-летия. Подробно и точно назовите 2-3 критические работы о Вашем творчестве. И обязательно, если есть, на Украине.

Если у Вас есть какие-нибудь биографические или творческие буклеты, то лишний можете прислать, он не будет у меня лишним. Все материалы я должен иметь не позднее 10 июля с/г.

С Кабардино-Балкарией я связан с 1940 года, когда впервые совершил восхождение на Малый Когутай и стал альпинистом. Потом воевал в

Приэльбрусье, в конце 40-х годов учился в Пятигорске и обходил весь Кавказ. В последние годы снова стал бывать в Приэльбрусье.

Тяжело переживаю кончину хорошо мне знакомого Кайсына Кулиева. В конце лета побываю у Вас и у него в Чегеме.

*Очень прошу не задержат ответа. С наилучшими пожеланиями и уважением –
Доцент А.Дьяченко. УССР, г. Полтава, ул. Котляревского, 32/11.*

Может быть, есть книга о советской лит-ре К-Б. и её можно достать?»

Ол письмо 1985 жылда 17-чи июнда жазылганды, айдан артыкъ Къабарты-Малкъарны Жазычуланы союзунда кимни эсе да столунда букьдурулуп турганды. Аллаи хыйлялыкь да этиллигине шекли болгъанча, 28 июлда Украинская Литературная Энциклопедияны атындан жангы письмо келеди:

«Правлению Кабардино-Балкарского отделения ССП СССР.

Уважаемые товарищи и коллеги!

Как вы уже знаете, мне поручено подготовить материал для УЛЕ по кабардино-балкарским писателям Ф.Г.Балкаровой, М.И.Геттуеву и Б.И.Гуртуеву. Анкеты УЛЕ и письма посланы были названным товарищам 17 июня с.г. с просьбой вернуть требуемый материал к 10 июля, так как на 20 июля мне уже нужно было готовые тексты на них сдать в редколлегияю. Тексты требуются небольшие, суховатые, но издание академическое и не каждый туда попадает. В 1-й том от А до Е вошли эти трое, дальше будут ваши статьи и т.д.

Ответов долго не было и 24 июля утром я дал вам телеграмму, а во второй, почти в тот же день получил всё необходимое от Ф.Г.Балкаровой. 26 июля она, не зная о получении её письма, позвонила мне. Я её успокоил и попросил поторопить Геттуева и Гуртуева, так как контрольный срок сдачи текста в редакцию УЛЕ истекал 30 июля. Я пообещал договориться с редактором, чтобы задержать срок сдачи на несколько дней.

И вдруг 28 июля неожиданно я получаю возврат моего письма Б.И.Гуртуеву с обозначением, что в Нальчике он не проживает. Мой конверт был вскрыт и заклеен жёлтым клеем, причём так неаккуратно, что анкета и моё письмо приклеились – я разрезал сбоку и проверил.

Посылаю всё вам. Убедитесь сами – мне не понятно. Если с ним что случилось, прошу анкету всё равно заполнить и мне вернуть самым срочным образом. Нужны все свежайшие данные. От Геттуева тоже ни слуху, ни духу. И его поторопите, иначе пойдёт одна Балкарова на весь первый том.

Кор. УЛЕ, канд. фил. наук А. Дьяченко».

Бу письмо барлыкь жерине тышгенине шагъатлыкь этген штамп да барды: «СП КБАССР 1.08.1985г. Вх.№9».

Иш алайгъа нек тыяннганын тинтип башлагъанда уа, бир-эки жазычуну (адамны – дер эдик, алай изар, кир ниетин болдургъаннга «адам» - деп, къалай айтхын!) хатасындан болгъаны белгиленгенди. Биринчи письмо Нальчикде Жазычуланы союзуна заманында тышген эсе да, правленни таматасыны столуна уа жетмегенди. Экинчи письмо келирге уа

къабартылы Фоусат Балкарованы къагъытлары хазыр, малкъарлы Геттуев бла Гуртуевни къагъытларындан а – хапар да жокъ! Изар деген зат алайды... Ишни болушун билгенден сора, Берт Дьяченкогъа 7-чи августда былай жазгъан эди:

Уважаемый Анатолий Николаевич!

Я вчера только получил Ваше письмо, высланное на моё имя в адрес Союза писателей КБАССР. Выходит, Ваше первое письмо долго блуждало в нашем небольшом городе.

Спасибо Вам за письмо и анкету, а также заботы обо мне – о старейшем балкарском писателе, об одном из основоположников балкарской национальной художественной литературы. Извините за нескромность.

Я ответил коротко на вопросы анкеты и посылаю Вам. Хорошо, если ещё не поздно. Желаю Вам всего самого доброго.

Мой адрес: 360030, г. Нальчик, пр.Мира, 13/88 (тел.9-77-64).

Прилагаю список своих наград. Берт Гуртуев».

Алайды да, Бертни ишине чырмау салыргъа кюрешгенни умуту толмады. Украина бла Гуртуланы Бертни байламлыгъын бузалмады. Ыйыкъ да озгунчу, украинлы алим алай жазгъан эди:

Уважаемый Берт Измаилович!

Получил ваши материалы «почти вовремя»! Но не волнуйтесь – сейчас пора отпусков и до сентября всё замерло. Я только что вернулся из Киева – дали отсрочку. А поскольку ещё есть время, то прошу сделать несколько уточнений.

1). Во 2-м томе Литературной Энциклопедии на стр.454 указано место Вашего рождения: аул «Ак-Су», а в анкете Вашей рукой написано: «Белая Речка». Я помню, что турбаза Аксу и село Белая Речка (за Долинском, в котором в 1942 г. стоял наш штаб 37 армии) – разные места по разным сторонам речки Нальчик, хоть и близко. Уточните, пожалуйста. Это и мне самому интересно – я же там бывал.

2). Не указана ни одна персональная критическая или литературоведческая статья по Вашему творчеству. Того, что в Лит. Энциклопедии, мало. Назовите 2-3 журнальные последних 10-15 лет: автор, название издания, год, номер. Страницы (на любом языке, разборчиво). Может быть, у Вас сохранились юбилейные статьи из «К-Б правды» к 50-, 60-, 70-летиям? Особенно к 70-летию? Пришлите, пожалуйста, лишний экземпляр, а если нет, то взаимы – с отдачей (или копию). Или буклет? Может быть, копия характеристики на «народного».

3). Свои издания нужно перечислить с указанием балкарского названия, перевода на русский, места и года издания. Дополните этот список, оторвите и пришлите мне до 1 сентября. Это проще.

Будьте здоровы Вы и все Ваши! Творческих успехов! Искренне - А.Дьяченко.

...Желательно к 3-4 самым главным книгам стихов за последние 15 лет и к роману и повестям дать краткую аннотацию в несколько строк (тема, идея, проблемы). И точное название издания и год Винницкого сборника!»

Малкъарлы жазыучуну украинлы алим бла керекли ишни юсюнде танышыуу къаршы шуѣхлукъгъа айланганды. Эки айдан Бертни юйюне аллай къагъыт келгенди:

«ШАНОВНИИ БЕРТ ИЗМАИЛОВИЧ !

Вітаю і поздоровляю з днём народження! Бажаю Вам довгих років повнокровного творчого життя, нових книг, веселих внуків і правнуків, миру в Вашому домі, згоди у сімі, повного келиха вина на всякий випадок життя!

Дарю Вам сообщение, что хоть с небольшой задержкой, но пошла в работу редколлегии статья о Вас в Украинскую Литературную Энциклопедию!

Спасибо Вашему сыну – выручил! Правда, до сих пор я не имею списка статей и работ о Вашем творчестве. Может быть, в новой книге будет предисловие? Тогда прошу прислать. А может быть, у Вас есть газетные статьи о Вашем творчестве на русском языке? Тоже можете прислать.

1-й том будет в работе ещё года полтора – можно будет сделать поправки и дополнения. Вообще, регулярно сообщайте о любом своём новом издании и каждой статье о нём. Поздравляю также с праздником – світом Великого Жовтня! Будьте все здоровы и счастливы! С уважением - А. Дьяченко».

Эки жыл да озгъунчу Украинада Литература Энциклопедия басмагъа хазыр болгъан эди. Бертге аны юсюнден Киевден билдирген эдиле:

«Уважаемый Берт Измаилович!

Посылаем Вам гранку статьи о Вас, подготовленной для Украинской Литературной Энциклопедии. Просим прочитать, внести необходимые изменения, дополнения (назвать произведения последних лет, указав их тематику а также переводы на украинский язык), подписать её и возвратит в УСЭ до 15.08.87 г. по адресу: 252001, Киев-30, ГСП, ул. Ленина, 51. Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии. Редакция литературы.

Заранее благодарны. Зав. Редакцией литературы С.Д.Попель».

Гуртуланы Бертни архивинде Украинадан жазыучула, алимле, окъуучула, редакторла, школчула, музей ишчиле да жазгъан къагъытларына къарасанг, аны украин халкъ бла къалай байламлы болгъанын ангылап башлайса. Берт украин жазыучуланы чыгъармаларын малкъар тилге кѣчюрюп, аланы юслеринден кѣп ариу сѣз жазгъанча, кесини назмулары да украин тилге кѣчюрюлюп, азмы басмалангандыла. Киевде, Одессада, Винницада...

Ма-а, юлгюге, Бертни украин тилде назмулары:

РУКИ ДІДА ХАСАНА

Не тендітні і не білі

Має руки дід Хасан,

День у день вони при ділі –

В цім їх сила і краса.

Не жахаються кіптяви,

Від вогню – страшні рубці...

Честь робочу и звітягу

Зберігають руки ці.

На одній набрякла жила,
 А на іншій – сіний пруг...
 Та ножі, підкови, вила –
 Справа цих розумних рук.
 Йде у кузню завжди рано
 Він, володар дужих рук.
 Люблять сивого Хасана,
 Поважають всі довкруг.
 Руки, в праці загрубілі,
 Вік трудилися для людей,
 Та ніжніш – в окрузі цілій –
 Не шукай душі ніде.

ПОЕТ І БДЖОЛА

Як тільки сонце позолоту
 Доокруги на все накіне,
 Духмяній дім ураз покине
 Щоб і посивіти в польоті,
 Хазяйка літніх днів бджола –
 З узятком молодим, квітковим...
 Як заримовані два слова,
 В просторі – два її крила.
 Та як далёко б не була,
 У дім повернеться з нектаром,
 В народі кажуть – бо не даром:
 «Він працелюб, немов бджола».
 Нехай щастить тобі, бджола!
 Он квітка,
 Ол десята,
 Сота, -
 Щоб мёд світився в спільних сотах,
 Щоб ситою сімья була.
 Поете!
 Світ – твоя сімья,
 Бідою хворий ти чужою,
 Я порівняв тебе з бджолою,
 Бо й ты шукаєш так слова.

ВОГОНЬ І ВОДА

Вогонь сміявся над котлом з водою,
 Погрожуючи тій воді бодою:
 «З тобою покінчу одним ударом,
 Захочу – перетворишся ти в пару!..»

*Вода зітхнула: «Поважаю вас я...»
 Й на полум'я, скипівши, пролилася.
 І, долею покараний самою,
 Погас вогонь, що чванився собою.
 Переклад Е. Григорьевой.*

КВІТИ І ПІСНІ

*У мене є квітки і пісні
 Для радості, для печалі,
 Квітки і пісні, барвисті, ясні,
 Саме з вас я починаюсь.
 Квітки і пісні... Чогось нестача
 В букеті моему, можливо.
 Та решту знайдете в моїх ви очах
 І в серці, що б'ється щасливо.
 Квітко червона, пісне моя,
 Багатьох, очевидно, скромніша.
 Не з кимось іншим, з тобою я
 Долаю цей шлях на узвишша.
 Квітки і пісні... Нема їх у вас, -
 Спішу я свої виддати.
 Бери мої квіти. Подумай, зваж...
 І будь мені кровним братом.
 Пісні, наче ріки, землею біжать,
 Наші пісні, наші квіти.
 І я не соромлюсь своїх побажань,
 І сліз не спішу затаїти.
 Переклад В. Рабенчука.*

ТВІЙ ГОЛОС

*Коли твій голос
 Чується мені,
 Здається, поруч затихає мить.
 Його приемність
 Завжди я любив
 І нині ще продовжую любити.
 Твій голос
 Наче голос солов'я,
 А ще, либонь, зілитель для сердець.
 Коли на сцені
 Зіркою горши,
 Я думаю про світлий твій вінець.
 Говорят, голос твій
 Лиш для людей, -
 Веде на свято радісне. І, мабуть,*

Нестримна запинилася Черек, -
 Ії твій голос і понині вабить.
 О заспівай, душе моя!...
 Нехай послухаю,
 Тепло прийде до серця,
 Зігріє голос чарівливий твій,
 Печаль розвіє,
 Трепетом заб'ється.
 Ще кажуть: голос твій
 Давно зріднився
 З високістю балкарських древніх гір,
 Співай, красо моя,
 Даруй мені на пам'ять
 Твій голос, наче с'яйво синіх зір.
 Переклад В.Лазаренка.

Берт Гуртуев

УСТАЗЛАРЫМ, ШУЁХЛАРЫМ, ТЕНГЛЕРИМ

ПУШКИННИ АТЫ ЁМЮРЛЮКДЮ

Дуниягъа аты махтау бла айтылгъан закий А.С.Пушкин туугъунчу да Россейде поэтле болгъандыла. Сёз ючюн, Державин, Сумароков, Дмитриев, дагъыда башхала. Алай Пушкин, окъуулу да болуп, ёсгенден сора уа, ол кесини тамаша назмулары бла, башха суратлау чыгъармалары бла да Россейде биринчиге аты айтылгъан адам болады. Аны жазгъанларын халкъ сюеди, тансыкълайды.

Бюгюнлюкде Александр Пушкинни суратлау чыгъармаларын битеу дунияда да биледиле десек, жангыллыкъ болмазбыз. Ол дуниягъа белгили, закий поэт бюгюн да жашагъанчады. Энди бу жашауну жангы тюрлюсю болгъанлы къалай этерикдиле ансы, бизни кыралны халкълары, ол санда малкъарлыла да, къабартылыла да хар заманда уллу поэтни туугъан заманын, ёлген заманын да школлада, башха махкемеледе да белгилей эдиле. Сёз ючюн, поэт ёлгенден сора 100 жыл болгъанында (1937 ж.) бизде Жазыучулары союзуну тилеги бла Къабарты-Малкъарны Правительствосу кесини оноуу бла алгъынгы Базарная деген орамгъа А.С.Пушкинни атын атагъан эди. Андан сора Нальчикдеги шёндюгю Суворов атлы орамдагъы сахар школгъа да поэтни аты берилген эди. Андан сора да, биз Пушкинни чыгъармаларын къабарты, малкъар тиллеге кёчюрюп, китапчыкъла этип басмалагъан эдик. Сора аланы поэтни Москвадагъы музейине, саугъа этип, жиберген эдик.

Бир талай жылдан сора мен ол музейде болгъанма. Анда ол китапчыкълары да, кесибиз Пушкинни юсюнден жазгъан китапчыгъыбызны да музейде кёрген эдим. Анда быллай чыгъармала бар эдиле: Этезлары Омар («Пушкин ёмюрледе жашар»), Гуртулары Берт («А.С.Пушкинге»), Теммоланы Хамит («Литератураны чолпаны»), Хабиб («Александр Пушкин»), Будаиланы Азрет («Жюрекден кетмезсе»), Улбашлары Ибрагим («Замансыз батылгъан кюннге»),

Залиханланы Жанакъайыт («А.С.Пушкин»), Къулийланы Къайсын («Пушкиннге»), Сотталаны А.Х. («Пушкин»). Кёргенигизча, тогъуз таулу, кеслери билгенча, уллу поэтни эсгередиле.

Пушкиннге аталгъан назму китапчыкъ къабарты тилде да чыгъаргъан эдик. Аладан сора да А.С.Пушкинни бир къауум чыгъармаларын тау тилде, къабарты тилде да китапчыкъла этип басмадан чыгъаргъан эдик. Китапчыкъны тышында былай жазылыпды: «А.С.Пушкин малкъар тилде», бирси китапчыкъда уа – «А.С.Пушкин къабарты тилде», Къабмалкъгосиздат, Нальчик-1937».

Ол биягъында мен атын сагъыннган китапчыкъда уа поэтни быллайчыгъармалары бардыла: «Деревня» (кёчюрген Алийланы О.Б.), «Сибирьге», «Кавказ», «Алтын бла болат», «Булут» (Къулийланы Къ), «Чыганлыла» (Теммоланы Х.), «Алтын хоразчыкъны юсюнден жомакъ» (Кацийланы Х.), «Бабасны эм да анны жалчысы Балданы юсюнден жомакъ» (Гуртуланы Б.), «Къарамашакъ къыз» (Отарланы К.), «Борис Годунов» (Этезланы О.). Мен а «Бабас бла аны жумушчусу Балданы юсюнден жомагъын» кесим кёчюрюп, энчи китапчыкъ этип басмалап, эл школлагъа жиберген эдим.

Мен оюм этгенден, уллу поэтни чыгъармаларын да, кесин да бизни Къабарты-Малкъарны халкъы бек сыйлы кёргенине ишеклик жокъду. Анга шагъат болгъан кёп затла бардыла. Сёз ючюн, быйыл 6-чы февральда (1997 ж.) «Кабардино-Балкарская правда» газетде бир къауум адамны поэтни юсюнден айтханлары басмаланнганды. Алада Пушкинни истемеген бир жангызы да жокъду. Хар бири да Пушкинни чыгъармаларын суююп окъугъанларын айтадыла. Мени акъылыма кёре, хар инсанни да айтырыгъы олду.

Хар поэтни, жазычуну чыгъармачылыкъ иште устазы болады. Пушкинни да устазлары Державин, андан жашыракъ Жуковский болгъандыла дей эсек да, анны биринчи устазы уа халкъды дерге базаынама. Кесини намысы, эркинликни суюген ниети болгъанды. Уллу оноучулары аслы уа аллайланы хазна суюмеучюдюле. Пушкинни да аллайлагъа бой сала билмегени ючюн, жашауу бушуулу бошалгъанды. Болсада, ол кеси назмусунда айтханлай, аты дунияда къалгъанды, халкъ суюди, багъалы кёреди.

Алай айтханыма айып этмегиз ансы, мени чыгъармачылыкъ ишимде да юч устазым болгъанды: кеси халкъым, Кязим хажи, А.С.Пушкин, халкъдан эшитген жырларым, жомакъларым, Кязим хажини назмулары-зикирлери. Аладан сора уа манга устазлыкъ этген орус эм орус тилдеги дуния суратлау чыгъармала эдиле.

Былай къысхаракъ айтханда, Пушкин, Лермонтов, Некрасов жазгъан назмула бизни поэзия бла кюрешгенлерибизге дерсликлекча алай болушхандыла. Проза бла кюрешгенле уа Чеховдан, Тургеневден, Толстойдан, Гогольданд эм башхаладан юлгю алгъандыла.

Бюгюн да, мени сагъышлы, мудах кезиуюмде, Пушкинни томларындан бирин алып окъусам, поэтни жазгъанларыны хычыуунлукълары ауур сагъышларымы унутдурадыла. Ол чыгъармалада, артыкъ да тынч ангылашыныулу назмулада болгъан терен магъаналы оюмла мени кеслерине тартадыла, уллу хычыуунлукъ дередиле. Алайды да, уллу поэтни жазгъанларын бизни жаш поэтлерибиз (жашла, къызла да) суююп окъуй турсала, жангылмазлыкъларына ийнанама.

Илмуда, искусствода, литературада да бизни халкыбыз фахмулугун ачык кѳргюзте барады. Биз анга бек кыуанабыз. Аллах онг берсин! Пушкинча адамларыбыз болсунла.

11.02.1997 ж.

1937 жылда мен энчи Пушкинге атап, назму да жазган эдим:

А.С.ПУШКИНГЕ

*Эркинликге бугоу салганын суймей,
Чамландырдынг Тыяк улу башкесни,
Намысынга шарайыплыкны иймей,
Дуэльге чакырдынг саяк Дантесни...*

*Секундантла д,Аришак, Данзас болуп,
Къар талада аман оюн курдула.
Дантес къркып, Пушкин а батыр болуп,
Тапанчаланы бир бирге бурдула.*

*Пушкин, адетде болганча, саклады,
Дантес да марар жерине жетсин деп,
Алай Дантес, алга атып, кыаплады
Пушкинни, дуньядан ёлюп кетсин деп.*

*Ок тийген эди поэтни кърнына,
Поэтге ёлюр жара салган эди.
Къан чачылды тар таланы кърнына,
Дантес а терк кетер кёл алган эди.*

*Поэт бир кесекден сора тирилди,
Кете барган Дантесни аз эследи:
- Тохта, кезуююмю атайым! – деди,
Дантес да, кыайтып, жерине сюелди.*

*Уллу жырчы душманын кён марады,
Къаны бара, эки кёлу буюкду;
Дагыда, ол, алас кёре, кыарады...
Атды. Урду. Мурдар Дантесни жыкды.*

*- Машалла! – деп кычырган эди. Неге?
Тапанча ок Дантесге жетген эди.
Кёнчек башындагы отар туюмеге
Тийип, сызгырып, кери кетген эди.*

*Хасап балтасын кыоймайын келгенди
Сыпабурун Николайны къан кёлу,*

*Поэтге кѐп къара кюнле бергенди
Николай мурдарны бѐрю закону.*

*Къужур чюйре къурап хар бир адетни,
Саякъ падчах талашыуну кѐтюрдю,
Ачыкъ сѣзлю, батыр кѐллю поэтни,
Аллын тыйып, эгей-эгей, ѐлтюрдю.*

*Ёлгенликге, ол поэтни унутмай,
Омакъ жырларын, жомакъларын санай,
Поэзия от жагъасын сууутмай,
Суратына дайым тансыкълап къарай,*

*Сын ташын да, омакъ жасап, сакълайбыз,
Хар ѐмюрде кѐрюр ючюн, къадалып.
«Зауаллы поэтди», - деп ийнакълайбыз,
Аны сѣз саугъасын да эсге алып.*

*Садакъ окъча, жырлап чыкъгъан сѣзлери,
Алжамайын, душманларын уралла.
Аны бурма чачы, жарыкъ кѣзлери
Кѣзлериме тогъунганлай туралла.*

*Орус тилге жангы илипин жыргъан,
Эски болмаз литература эше,
Ёхтем башын бийикге тутуп тургъан –
Пушкин эди, эркинликге кюреше,*

*Жаш жюрегин аслам халкъгъа жанлатхан,
Поэтликде музыкасын эшитдирген,
Жыр тизгинин, садакъ окънуча, атхан,
Илишанын, чабыр чыкъча, тешидирген.*

*Жазаргъа усталыгъынга эниклей,
Окъуйма жазгъанларынгы къадалып.
Сыйлы кѐрюп тутама, бир эрикмей,
Жазыу столуму туурасына салып.*

*Битеу халкъла, намысынгы кѐтюрюп,
Бегитебиз сын ташынгы мурдорун,
Жазгъанынгы кѐп халкъ тилге кѣчюрюп,
Алдырабыз ѐхтем жылтырар орун.*

Къурч къаланы таймаз гыйыларында

*Айбат накъышлап жазабыз атынгы,
Сен таныгъан Кавказы Малкъарында
Эскербиз сени хар бир затынгы.*

*Ханс болмаз сынынга халкъланы жолу,
Барып кёзюнге къарайла, кёрелле.
О, Пушкиним! Ийнан сен анга толу,
Махтауунгу хар жерге ётгерелле.
1937 ж.*

АЙТХЫЛЫКЪ ПОЭТ

1991 жылда 22-чи июльда 174-чю номер бла чыкыгъан «Правда» газетдеги эслем бла шагъырей болайыкъ. Ол Лермонтовха аталгъанды. Эслемни аты “Битеу къыралланы Лермонтовлары» депди. Аны бла бирге суратла да басмалангандыла. Эслем былай башланады: - Бир оноу эте сёлешген тиширыуну, Москвада Лермонтовну музейни ачарны аллында, ары салынырыкъ затлагъа къарай айтханы, ол кеси да алай эртте болмаз эди, дейме, бир да эсимден кетмейди. Бек алгъа ол Наполеонну суратын къабыргъадан кетерирге буюрду. Лермонтов, анга атап, назмула жазгъанлыкъгъа да, къайгъырмаз, ол (Наполеон) бизни жигит туююдю. Тюзюн айтсакъ, Наполеон Россейге чабыуул этген эди. Андан сора ол Лермонтовну шотландиячы эрттегили ахлусуну – Лермонтовну гербин кетерирге буюрду. Узакъ болмагъан ол заманлада тап Лермонтовха окъуна ахлулары болургъа эркинлик берилмей эди, бютюн да тыш къыраллада ахлусу болургъа.

Болса да, тыш къыралладагъы алгъынгы ата журтлуларыбыз бла байлашдырыуну бардыргъан, «Родина» аты болгъан Ассоциацияны мындан алда Москвада болгъан жыйылыууна бары да келдиле, жыйылдыла. Анда ала дворян тукъумдан болгъан Лермонтовну ахлулары эдиле. Жюз жарымы чакълы бар эдиле. Бери жыйылгъанлада къыралыбызны башха-башха шахарларындан бизни Лермонтовла, Францияны, Швейцарияны, АБШ-ны, Бразилияны гражданлары, Шотландияны Лермонтовлары да бар эдиле.

Къыралла аралы «Лермонтовну ахлулары» деген ассоциацияны келечилери хазна къалмай биринчи кере толу жыйылгъандыла. Мынга дери кёп жылланы узунуна ахлуланы излеуле бардырылгъандыла. Аладан асламысы жалан да бу арт жыллада табылгъандыла.

Кесине хар ким да ляля Миша деучю, анны кесин да кимден да бек эрттегили айтхылыкъ ахлусуна ушатычулары бу къартайгъан киши кимди? Шагъырей болабыз: Михаил Александрович Лермонтовду, Америкадан келгенди, архитекторду, Нью-Джерси штатда, Лейквуд шахарда жашайды. Кёп болмай мындан алда эски орус колонияладан бек уллусу анда эди. Алай дядя Миша кеси уа Югославияда туугъанды. Аны атасы атлы аскерчи офицерди, акъ аскерде болгъанды. Врангель хорлангандан сора уа, бу славян къыралгъа келип, анда къалгъанды. Михаил биринчи кадет корпусну (аскер командирле хазырлагъан школну) Югославияда бошагъанды. Аны анда он алты жылы жетген кезиуонде

уруш башланганды. Ол аскер усталыкыгъа-хунерге юйретген бийик орус школда окъугъанды, назмула да жаза тургъанды. Назмулары болгъан тефтерлери тас болгъандыла.

- Аллахха шукур, - дейди Михаил Александрович, - экинчи Лермонтов болаллыкъ туююдю. Битеу алып къарагъанда, мен алай юйренип ёсгенме. Атам манга айтыучу эди: не затны болса да, сен этип башлардан алгъа кесинги къаллай тукъумну жюрютгенинги эсинге тюшюр.

Кёп жылдан бери Михаил Александрович Лейквудну орус жамауатында иги ишлейди. Ол музей къуаргъа болушады, он жылланы бёлюнмей, шахарда килисагъа жюрюп устазлыкъ этеди.

Ма энди кёп турмай, сизде, Москвада, битеу дуня кадет жыйылыуну бардырлыкъбыз, - деп, кюледди Михаил Александрович.

...Уллу поэтни эскермесини аллына гюллени салып, айтхылыкъ тукъумну келечилери Лермонтовну аты бла байламлы жерлеге къарай айланьргъа кетдиле.

М.Ю.Лермонтов ёлгенли кёп жыл озду, алай аны аты тамаша суратлау чыгъармаларында кёп ёмюрледе жашарыкъды.

Дуняда суратлау литературада М.Ю.Лермонтовну айтхылыкъ чыгъармаларын махтап, аланы юсюнден В.Г.Белинский, Н.В.Гоголь, А.И.Герцен, А.М.Горький кибик акъылман жазыучула, масагъатчыла аз жазмагъандыла. Аны чыгъармалары къыралны школарында окъутуладыла, сабийле аланы кёбюсюн да кёллеринден биледиле. Лермонтовну чыгъармалары тюрлю-тюрлю тиллеге кёчюрюледиле. Аладан бир бёлеги ана тилибизге да кёчюрюлгенди. Бирси миллетлени поэтлерица, бизни поэтлерибиз да, анга атап, назмула жазгъандыла. Ол назмуланы поэтге аталгъан ингирледе окъуйдула.

М.Ю.Лермонтов Кавказны да, аны халкъларында суююп болгъанды. Аны Кавказ темалагъа жазылгъан кёп чыгъармалары барды.

Малкъар суратлау литератураны къуралыуунда орус поэтлени, жазыучуланы чыгъармаларыны уллу себеби болгъанды. Аланы арасында Лермонтовну магъанасы бек белгилиди. Поэзияда, мен оюм этгенден, А.С.Пушкинни, Н.А.Некрасовну атларын айтхандан сора М.Ю.Лермонтовну атын айтыргъа тюшеди.

Къыралыбызда Лермонтовха аталгъан мемориал музейле кёпдюле. Поэтни суюген окъуучулары алагъа дайым жюрюйдюле. Алада болгъан адабият ингирлеге къатышадыла. Алада поэтге аталгъан назмуларын жюрек ыразылыкъ бла окъуйдула. Сёз ючюн айтханда, бизни къатыбызда – Пятигорскедеги Лермонтов атлы музейге бизни поэтлерибиз барыучудула. Ала поэтге хурмет этедиле, халкъыбызны атындан ыразылыкъ сёзле айтадыла.

Мен да уллу поэтге атап – назму жазгъанма:

ЛЕРМОНТОВНУ ТОМЛАРЫ

Исси Сууда тау тёбеле,

Нартлача, олтуралла,

Бир бирге туурадан къарап,

Шошайгъанлай туралла.

*Булут кьонса башларына,
 Гузабагъа кьалалла.
 Юслеринден боз ырхыла,
 Шыр-шыр этип, баралла.*

*Машукда жаугъан жаууннга
 Мудах къарап турама,
 Машук кьойнунда ёлгеннге
 Жиляй тургъан сунама.*

*Бештаудан келелле желе,
 Дууагъа келген кибик,
 Мудах сюелген Машукгъа
 Къайгъы сёз берген кибик.*

*Машук, бир аздан эс жыйып,
 Жарыкъ къарап башлайды,
 Башындагъы акъ къалпагъын
 Бир жанына ташлайды.*

*Жауун да, жел да кетдиле.
 Кюн жылыуун береди.
 Ажымлы ёлген поэтни
 Машук да эскереди.*

*Кюн алтын нюрюн себеди
 Лермонтовну сынына,
 Къулакъ салып, тынгылайды
 Назмусуна, жырына.*

*Таулула да, сыйлы кёрюп,
 Поэтни эскерелле,
 Хар жыл сайын байрамына
 Исси Суугъа келелле.*

*Мен да келдим халкъ жыйында
 Байрамына поэтни,
 Тюзге санап анга хурмет
 Этилген бу адетни.*

*Жиляма, жиляма, Машук,
 Таш сыннга мудах къарап,
 Кавказы сюйген поэтин*

Артал ёлгеннге санап.

*Ол ёлсе да, ёлмегенча,
Жашайды халкъ эсинде,
Дуэльде жан бергенликге,
Машук, сени тёшюнгде.*

*Кавказ уруиха ийсе да
Орус падчах поэтни,
Таулула уа тутмайдыла
Поэтге ачыу дертни.*

*Ма бюгюн да Лермонтовну
Сунабыз кесибизден,
Ёмюрледе кетермезбиз
Биз аны кесибизден.*

*Халкъым суйген закий поэт
Шуёх эди таулагъа,
Мен да назмуму береме
Музейине саугъагъа.*

*Исси Суугъа, кенгден къарап,
Машук тауну кёреме.
Ол кёзюме тогъунганлай,
Поэтни эскереме.*

*Несин айтхын Лермонтовну;
Кеси таугъа ушады,
Таулуланы окъларындан
Аялгъанлай жашады.*

*Тура кетип, жаш поэтни
Жастыгъындан жау чыкъды,
Мартыновну исси огъу
Закий поэтни жыкъды.*

*Аны эшитген орус падчах:
«Ол керек эди!» - деди.
Табигъат а, шош-шош жияп,
Жауунчукъ себеледи.*

*Мен дуэлин кёрсем эди,
Чабар эдим ёрюшге.*

*Ким билсин, тыйгыч болурмем
Аллай огъурсуз ишге?*

*Нёгер болуп барсала да
Пушкин бла Кязимге,
Къыймат бла сыфат сала
Хар бир назму тизгиннге,*

*Манга ачыкъ болгъунчуннга
Назмучулукъ жоллары,
Жол усталыкъ этгендиле
Лермонтовну томлары.
30.07.1991ж.*

УЛЛУ ПРОЛЕТАР ЖАЗЫУЧУ

Малкъар халкъны суратлау литературасы озгъан ёмюрде 30-чу жылланы ал бёлюмюнде башланнганды. Сёз ючюн, биринчи назму китабыбыз «Жангы жашау жолунда» деген аты бла 1931 жылда чыкыгъанды. Андан сора жаш малкъар авторла литература ишни дайым бардырып башлайбыз. Ол литература иш ВКП(б)-ны Ара Комитетини 1932 жылны апрель айында чыкыгъан бегимине кёре бютюн кючлю бардырылгъанды. Ол бегимде битеу совет къыралда жазыучуланы союзун къурауну, жазыучуланы баш борчларыны юсюнден айтыла эди. Совет жазыучуланы битеусоюз съездине тири хазырланыу башланнган эди.

Къыралыбызда жазыучуланы 1-чи съездине хазырлана, биз, Къабарты-Малкъарны жазыучулары, партияны Къабарты-Малкъар обкому къурагъан Оргкомитет 1-чи съездге дери кесибизни областда литература кючлени бирикдирген эди. Суратлау литературадан бир къауум сайлама китап да чыгъаргъан эдик. Малкъар тилде аллай китаплагъа суратлау чыгъармалары къошулгъанла, менден сора да, Саид Шахмурзаев, Саид Отаров, Ахмадия Ульбашев, Салих Хочуев, Хамит Теммоев эдиле. Бу биринчи жазыучула, бир бирге болуша, къалам къарындаш шүёхлукъда бек къадалып ишлей эдик. Хар кимни жангы жазгъанын, арагъа салып, къууанчлы окъуй эдик, кёзбаусуз сюзе туруучу эдик. Бизге алай ишлерге совет литератураны бла жазыучуланы юсюнден партияны оноулары бла Максим Горькийни статьялы болуша эдиле.

1934 жылда Къабарты-Малкъарны жазыучуларындан СССР-ни жазыучуларыны 1-чи съездине делегатла айырылгъан эдиле.

Менден сора да, ол санда болгъанла къабартылы жазыучула Джансох Налоев бла Сосруко Кожаев, орус жазыучу Евгений Ростокин эдиле. Биз тёртюбюз да Москвагъа, СССР-ни жазыучуларыны 1-чи съездине кесибизни миллет литература саугъаларыбызны алып баргъан эдик.

1934 жыл, 17 август, Москва, Союзланы юйюню Колонналы залы. Зал делегацияладан толуду. Совет жазыучуладан сора да тыш къыраллы жазыучула – къонакъла да кёп эдиле. Биз съездни президиумуна жууукъда олтургъан эдик. Максим Горький съездни къысха сёз бла ачды. Къарсла кётюрюлдюле.

Суратчыла сурат аладыла. Президиум жерине олтуруп тургъанлай, къаллай докладла этилликлери да, регламент да тохташдырылгъанлай, зал сабыр болду. Сора, уллу магъаналы алгъыш сёзюбла ВКП(б)-ны Ара Комитетини атындан Ара Комитетни секретары Андрей Александрович Жданов сёлешди. Ол кесини сёзюнде жер башында бек алчы, бийик ниетли литература совет литература болгъанын айтхан эди. Бизни, совет жазыучуланы, кёлюбюзню кётюрген эди. Ол жарыкъ, ачыкъ сёзю бла съездге таукеллик салгъан эди.

Докладла башландыла. Биринчи, совет литератураны юсюнден докладны Максим Горький этди. Ол совет литератураны халындан, совет жазыучуланы борчларындан кёп ахшы затла айтхан эди. Ол айтхан затладан дайым мени эсимде тургъанла быладыла: литература чыгъарманы ниет магъанасы тюз, суратлау даражасы бла окъуучугъа тынч, тюз ангылатыу, халкъны жашауун, насып ючюн кюрешин тап суратлап кёргюзтюу, туугъан жерин, халкъын, къыралын сөйдюрюу, чыгъарманы тили ангылаулу, бай болургъа кереклиги.

Максим Горький суратлау чыгъарманы баш темасы адам бла аны иши болургъа керекди деген эди.

Ол халкъны шёндюгю жашауун тюз ангылар ючюн, аны историясын, фольклорун жыяргъа, билирге керек болгъанын айтхан эди.

Максим Горький жазыучуланы биригип, бир бирге болуша, ишлерге чакъыра эди. Жаш жазыучуланы жетишимлерине къууана эди. Ол, жаш совет жазыучуланы жетишимлерин санай, бизни Къабарты-Малкъарны да сагъынганда, биз бек къууанган эдик.

Съездге алгъыш этерге тюрлю-тюрлю делегацияла келе эдиле.

Алгъыннгы ёксюз сабийле, ол заманда уа интернатда окъуп тургъан пионерле, алгъыш эте, Максим Горькийге саугъагъа суратлау литературадан альбомларын бергенде, ол, аны ала туруп, сабийлеге сөйдюмлю къарагъаны, ол чакъда уа кёзюнден жиямугъу жылтырагъаны эсимдеди. Баям, кесини сабийлиги да эсине тюшген болур эди.

Тула заводланы ишчи делегациясы да эсимдеди. Ол делегациядан экеулен, бир уллу самоварны президиумну столуну юсюне салып, Максим Горькийге айланып: «Багъалы Алексей Максимович! Биз сени саулукъ бла кёп жашарынгы да, бу биз санга саугъагъа келтирген тулачы самовардан чай иче турурунгу да бек суюбиз» - дегенлеринде, ол самоварны буруп кёргени, жумушакъ ышаргъаны да эсимдеди. Ол делегациядан дагъыда экеулен а анга тулачы къош къауалны бердиле. Ала анга былай айтхан эдиле: «Багъалы Алексей Максимович! Сен суратлау литературада тюз марайса, атханынгы тюз ураса. Тулачы къауал бла да алай тюз марап атарса, атханынгы тюз урурунга да ийнанабыз».

Максим Горький, къауалны къолуна алгъанында, биз биягъы къарсны кётюрген эдик. Сора Максим Горький алагъа: «Жууабымы тамбла газетледе окъурсуз», - деген эди.

СССР-ни жазыучуларыны Союзуну ол замандагъы председателини – М.Горькийни – къол салгъаны болгъан билетими мен сыйлы кёрюп сакълайма. М.Горький бизни жаш литературабызгъа бек иги болушханды. Бизни республикабызны халкълары да аны бек сыйлы кёредиле.

М.Горький атлы театрыбыз, аны атлы уллу орамыбыз, орта школубуз да бардыла. М.Горькийни «Ана», «Боранбилгич», «Къушну жыры», «Къыз бла ажал», «Къарт къатын Изергиль» деген суратлау чыгъармалары бизни анна тилибизге кечюрюлгендиле.

Социалист реализмни башламчысы, уллу пролетар жазыучу М.Горькийни аты, адамлыгы, мутхузланмазлыкъ суратлау чыгъармалары ёмюрледе да унутулмазла.

18.03.1978 ж.

БИЗНИ СУРАТЛАУ ЛИТЕРАТУРАБЫЗНЫ ШУЁХУ

(Л.С.Соболевну эсге тюшюре)

Белгили орус жазыучу, бизни кыралда жазыучулукъ кючлени бирге тийишдиргенледен бири Леонид Сергеевич Соболев эди. Ол кёп жылланы узунуна кёп миллетли Россияны литература организациясыны правлениясыны таматасы болуп тургъанды. Миллет жазыучула аны ол кезиуде бютюн да бек таныгъандыла, суйгендиле, кеслерине къалам кыарындашха санагъандыла, аны башчылыгы бла кёп жетишимле этгендиле.

Леонид Соболев фахмулу жазыучу болгъанын, аны жазыучулукъ ишини ал кезиуонде окъуна уллу совет литератураны башчылары – Максим Горький бла Константин Федин эслегендиле. Анга кёл этдиргендиле, аны литература жолгъа таукел атландыргъандыла. Аны «Капитальный ремонт» деген биринчи романына бийик багъа бичгендиле. Ол 1932 жылда эди.

Романны башхалдан тюрлюлюгю аны жангы тематикасы, терен магъанасы, суратлау бийиклиги, суратлауну бла публицистиканы бирге байлашмакълыкълары болгъандыла. Ол жазыучуну биринчи уллу атламы болгъанды. Анга М.Горький бла К.Федин бийик багъа бичгенден сора уа жазыучу кесини къаламын къолуна бютюн таукел алады, аны суратлау чыгъармачылыгы андан артта жыллада да партия бла совет властны ишине керти къуллукъ этгенлей барады.

Мен, жазыучулары 1-чи Битеусоюз съездини делегаты, Л.Соболевну ол съезде сёлешгенин алыкъа унутмагъанма. Совет литератураны юсюнден М.Горькийни докладын сюзюу бара эди. Л.Соболев ол докладны юсюнден кызыуу сёлешген эди, анга биз, делегатла, къаты кыарс ургъан эдик. Андан да бек уллу кыарс урдургъан М.Горькийни былай айтханы эди: «Жолдаш Соболев – «Капитальный ремонтну» автору – бюгюн тюз магъаналы, керти сёзлени айтханды. Ол былай айтханды: «Жазыучугъа партия бла правительство хар нени да бергендиле, алай жалан да осал жазаргъа эркинликни бермегендиле».

Литература чыгъармачылыкъгъа Соболевну алай кыарагъанына М.Горький бек ыразы болгъан эди. Ол суратлау литератураны иги болурун излей эди.

Съездде дагъыда бир уллу магъаналы сёз кётюрюлген эди, ол да литератураланы бла литераторланы бир бирлери бла иги байлашмакълыкъларыны, литературада фахмулулагъа болушууну юсюнден эди. Ма ол ишлени жашауда бардырыр ючюн М.Горькийни айтханын эте, съездни оноуун толтура, Леонид Соболев бир къауум жазыучуну да кесине нёгер этип, Къазахстанга баргъан эди. Ол анда халкъны

къалай жашагъанына хыйсаплы къарайды, миллет жазыучула бла шуёхлукъну бардырады, фольклорну юсюнден статьяла жазады, фахмулу казах жазыучу Мухтар Ауэзовну аты чыкыгъан къазах поэтни – Абайны юсюнден романын орус тилге кёчюреди. Аны ызындан а М.Ауэзов бла бирге театрға «Абай» деген трагедияны жазады.

Леонид Соболев, совет тенгизчи болуп, граждан урушха къатышханды, акъ финлилеге къажау урушда, Уллу Ата журт урушда да «Правданы», Совинформбюронун, Аскер-Тенгиз флотну Политуправлениясыны да аскерчи корреспонденти болгъанды. Аны басмада чыкыгъан, радио бла берилген очеркleri, хапарлары да фронтда аскерчилени, тылда да ишчилени кёллендиргендиле, туугъан жерини дшанларын хорларгъа совет халкъгъа болушхандыла. Артыкъ да ол совет тенгизчилени жигитликлерини юсюнден жазгъанды. Бютюн да кёп а Балтий тенгизчилени жигитликлерин кёргюзтгенди.

Леонид Соболевну 1942 жылда басмаланган «Морская душа» деген очеркле бла хапарладан къуралгъан китабына СССР - ни Къырал саугъасы берилгенди. Леонид Соболевну аны ызындан чыкыгъан «Хорлауну жоллары бла» (1945 ж.), «Жашил тыякъ» (1954 ж.), «Заманны жели» (1970 ж.) деген китапларына окъуучула бек ыразы болуп тюбегендиле. Аны жашаууну ахыр жылларында жазылгъан китабына статьялары, очеркleri, литератураны юсюнден сёлешгенлери киргендиле. Ол китап да адам суйюп окъурчады. Ол, авторну автографы бла, бюгюн да мени энчи библиотекамада белгили жерни тапханлай турады.

Жамауат ишни уллу къуллукъчуларындан бири, Леонид Соболев кёп кере да СССР-ни Баш Советине депутатха айырылгъанды. Баш Советни Президиумуна член болгъанды. Аны жамауат жумушуна бла литература ишине бизни туугъан къыралыбыз уллу багъа бичгенди. Аны иште, урушлада кёп къыйыны ючюн берилген орденлерине, майдалларына 1968 жылда Социалист Урунууну Жигити деген сыйлы ат да къошулгъанды.

Север Кавказ республикаладан бла Ставрополь крайдан Баш Советге депутат болгъан жылларында ол бизни халкъларыбыз бла, литератураларыбыз бла да бютюн бек байлашып болгъанды. Бизни къабарты-малкъар литература организациябызгъа хар тюрлю болушлукъну этип тургъанды. Бизни жазыучуларыбызны да, суратлау литературабызны да татлы шуёху болгъанлай тургъанды. Ол болушлукъ оноу жаны бла, ырысхы жаны бла да болуп тургъанды. Къабарты-Малкъарны литературасын айнытыуда аны уллу къыйыны барды.

Биз, Къабарты-Малкъарны халкълары, малкъар поэзияны мурдорун салгъан Кязим Мечиев, ол туугъанлы 100-жыллыгъын белгилегенибизде, РСФСР-ни жазыучуларыны правлениясыны председатели Леонид Соболев правленияны членлери бла бирге Москвадан Нальчикге келип, Север Кавказда жазыучулары , литература организацияланы келечилери, республикабызны жамауат активи да къошулгъан, РСФСР-ни жазыучуларыны правлениясыны уллу ачыкъ заседаниясын бардыргъан эди. Ол заседание Кязим Мечиев туугъанлы 100 жыл болгъанына аталып эди. Ол заседанияда Леонид Соболев малкъар халкъны уллу поэтини юсюнден кёп ариу сёз айтхан эди. Ол къууанч заседание болгъан

ингирни экинчи кюнюнде Кязим Мечиевни сынын ачаргъа Леонид Соболев малкъар тарындагъы Чирик кёлге келген эди. Къууанч митингни ачхан эди. Кязимни сынын ача, ол кёп ариу сёз айтхан эди.

Ол кюн ол терен оюмлу, жарыкъ кёллю, эркин чомартлыгъы болгъан айтхылыкъ орус жазыучуну халы бютюн да кёз юсюмден, эсимден да кетмей турады. Леонид Соболев Кязимни сынын ачханда, поэтни поэзиясын суйген таулу жашла, Леонид Сергеевичге ыразы болгъанларын билдире, анга сауугъагъа жур кийикчикни тутуп келген эдиле. Аны анга бергенлеринде, Соболев былай айтхан эди: «Биз бюгюн, сыйлы кёрюп, сынын ачхан халкъ поэтибиз – Кязим Мечиев – хорлукъну, зорлукъну суйюучю болмаз эди. Ол баш эркинликни суйюучю болгъанына шек жокъду. Жюрюгюз, бу мени къучагъыма сиз берген кийикчикге биз да эркинлик берейик. Азат этип, бошлап къояйыкъ. Кязим суйюучюча, баш эркинликде жашасын».

Леонид Сергеевични сёзлерине жууапха адамла бары да бирча къарс ургъан эдиле. Азатланган кийикчиг а, бойнунда да къызыл дарий боюнчагъыны къанаты жел эте, уллу-уллу секире, чардах туманны тюбюнде тау чырпыгъа ташайгъан эди. Кийик сауугъа келтирген жашла да ыразы бетден къарап, къарсны баса, къызылбетле болуп, жарыкъ кюле эдиле. Москвадан келген сыйлы орус къонакъны тамаша оноуу кимге да хычыуун кёрюннген эди.

Бирде биз, Къабарты-Малкъарны жазычулары, Латвияда бизни миллет литературабызны 10-кюнлюгюн бардырып, Москвагъа къайтхан эдик. Леонид Сергеевич кесини ишлеген жеринде бизни бла ушакъ бардыргъан эди. Ол бизге кёл этдире эди, литературабызны андан ары да айнытыр мадарланы юйрете эди. Аны адыллылыгъы, халал жүреклиги шарт кёрюне эди. Ол бизни жангы жетишимлерибизге къууана эди.

Мен Леонид Соболевну ахыр китабын бу статьяны башында сагъынганма. Ол китапны биринчи тыш чапырагъыны баш мюйюшюнде былай жазылыпды: «Хар замандача, мени жанымда О.И. болмаса эди, бу затны неси да жазылмай къалыр эди».

Ол жазууну окъугъанда, мудах болургъа тюшеди. Бу китап басмадан чыкыгъандан сора фахмулу орус жазыучу, бизни шуёхубуз, кёп да мычымай ёледи. «О.И.» - дегени уа Ольга Ивановна Михальцева-Соболевады, жазыучуну ёмюр тенгиди, юй бийчесиди. Ол дайым эрине не жаны бла да болушуп тургъанды. Къарт болса да, бюгюн да ол жазыучуну мемориал юйюне къарап, эрини литература хазнасын сакълайды. Соболев бла мен кёп жылланы ичинде татлы шуёхла болгъаныбызны эсде тута, Ольга Ивановна мени эсимде къалырча, Леонид Сергеевични суратын да, аны кеси ауазы бла жазылгъан грампластинканы да ийген эди.

27.07.1978 ж.

АТЫ АЙТЫЛГЪАН ДЕМЪЯН

Россияны айтхылыкъ поэти Демьян Бедный (керти аты уа – Ефим Придворов) 1883 жылда, Херсон губернияны Дубовка деген элинде жарлы эллини юйюнде туугъанды. Ол 1912 жылдан бери большевиклени тизгинлерине къошулгъан эди.

Уллу Ата журт бошалып, 25 майда 1945 жылда ёлюп кетгинчи, ол партиягъа таза къуллукъ этип келгенди. Поэт кесини халкъыны жашау халына бек шагърей эди, аны тилин, къылыгъын, не умут этгенин терен билгенди. Ол кесини чыгъармаларын партиягъа, халкъгъа, социалист революциягъа болушур муратда жазгъанды. Алада ол партияны жолунда, ишчи халкъны жашауун шарт кёргюзтгенди. Поэт кесини окъуучугъа тынч ангылашынынган назмуларында, жырларында, артыгъыракъ да тамсиллеринде (басняларында) совет халкъны душманларын айгъакълап ууатханды. Аны себепли ишчи халкъ Демьян Бедныйни кесини поэтине, къоруулаучусуна санагъанды, буржуйла уа аны кёрюп да болмагъандыла.

Демьян Бедный кесини окъуучуларына бек белгили артыкъ да граждан урушну бла жаш Совет республиканы ал жылларында болгъанды. Владимир Ильич Ленин халкъ творчествогъа жууукъ эмда ишчи халкъны ниетине кёре болгъанлары себепли, Демьян Бедныйни жазгъанларын нечик суйгенини хапарын Вл. Бонч-Бруевич кесини эскериулеринде жазады.

Ленин Демьян Бедныйни, аны поэзиясын бек суйгенди. Поэтни назмулары, тамсиллери да партияны АК-сыны оноуу бла «Звезда» деген газетинде чыгъып тургъандыла. Ленин жаш поэтни назмуларын жютю магъаналы, иги жазылгъан, тюз айтхан, илишанны алжамай тап ургъан назмулагъа санагъанды эм аны жазмачылыкъ ишине дайым эс бургъанлай тургъанды.

Владимир Ильич, тыш къыралладан къайта, февраль революциядан сора къуралгъан, кесини да анда китаплары чыгъыучу «Жашау бла билим» деген партия басмагъа келгенде, анга Бонч-Бруевич Демьян Бедныйни, иги суратла да салынып, анда басмаланнган тёрт китабын кёргюзтгенди. Владимир Ильич олсагъат окъуна алагъа къарап башлагъанды. Окъуй баргъаны сайын, уллудан уллу кюлюп тебрегенди. Бир бирде уа харх эте эди. Ол былай айтханды:

- Тамашады! Къалай тап айтылгъанды! Жютюдю! Бек игиди.

Демьянны тамсиллерин окъуй барып, «Бунт этген къоянла» деген тамсилге жетгенде, Ленин Гучковну буржуй правительствосуну гузабасына кёл кенгдиреди. Ол тамсилде Гучков (уллу къоян) тебе юсюнде оратор болуп сёлешгенча, анны нёгерлери – гитче къоянла уа – буржуй правительствону членлери чырпыла тюплери таба къачханча кёрюне эдиле. Демьян Бедный бедиш этип, буржуй правительствону сындыра, ишчи классха, партиягъа, революциягъа болуша эди.

Февраль революцияны биринчи кюнлеринде «Ишчи депутатланы Советини известиялары» деген газетни биринчи номери чыкыгъанлай, революцияны экинчи кюнюнде ишчи халкъны революцияны жолуна чакъыргъан назмусун алып, ол редакциягъа келгенди. Назму газетни экинчи номеринде чыкыгъанды. Советде больгъан меньшевикле Демьянны назмусун газетде чыгъаргъаны ючюн редакторгъа тырман этгендиле. Бир къауумла уа Демьян Бедныйни жазгъанларын «Известия» газетде чыгъара турмазгъа деп оноулашхандыла. Владимир Ильич алагъа чамланнанды. Аланы малхуниялагъа санагъанды. Демьян Бедныйни чыгъармачылыкъ ишине уа уллу магъана бергенди. Аны жазгъанларын пролетар революциягъа болушханнга, аны ишчи класс бла эллиле тюз ангылагъаннга, ол

жууукъ болгъаннга санагъанды. Поэт кесини жазычулукъ ишин бек иги бардыргъанды. Россияда ол кезиуде андан кѣп окъуучусу кишини болмагъанды. Халкъ андан иги къайсы поэтни да ангыламагъанды. Д.Бедныйни поэзиясы ол заманда бек бийикге кѣтюрюлгенди, жазгъанларын кѣп миллионла окъуй эдиле.

Граждан урушну жылларында Демьян Бедный битеу кесини заманын солдатланы биргелерине, фронтда, походлада, казармалада, эшелонлада, кызыл аскерчилени солугъан жерлеринде ѳткергенди. Поэтни намысы жюрюйдю, аны жазгъан назмуларын, жырларын къара танымагъанла окъуна уста биле эдиле.

Бирде Курскени къатында бир уллу темир жол станцияда кызыл аскерчилени эшелону тохтады. Солдатла товар вагонладан тышына жайылып, кими къанжал чайниги бла тылпыу этдире, къайнар суу алып келеди, кими кесини терлегенден мелте болгъан ич кѣлегин жууаргъа кюреше турады, ким оруслу къарт къатындан бишген жумуртхала, не да бишген тауукъ эт алыргъа деп, сѣлеше кѣрюнеди, башхалары уа бирге басынып жаншайдыла, лахор этедиле. Бир заманда, ким эсе да, хоншу темир жолда Реввоенсоветни поезди бла Демьян Бедный келеди деп, хапар чыгъарды. Олсагъатдан кызыл аскерчиле ол поезд таба къуюлдула. Вагонну атлауучларындан кызыл аскерчилени алларына, юсюнде кѣлегини кенг кызыл илгиклери (петлицалары) кенгден окъуна кѣрюне, башында да кызыл жулдузлу будѣнначы чюй бѣркю бла алашаракъ, бѣкемирек адам тюшдю. Ол Демьян Бедный болгъанды.

Поэтни ары дери кѣрмегенле да – бизни Демьян – деп, къубултхандыла. Кѣп да мычымай, шуѳхла арасында лакъырда, чам, кюлкю кѣтюрюлдю. Демьян Бедный адамланы жюреклерине жолну терк таба билгенди.

Граждан урушну кезиунде бла Октябрден сора ал юч-тѳрт жыллада Демьян Бедный жюз мингге жууукъ назму тизгин жазгъанды. Аны чыгъармаларыны тиражлары кѣп миллионла бла басмалангандыла. Урушну заманында Демьян Бедныйни назмуларыны халкъ асламлагъа чыкыгъан тиражы ол заманда битеу да совет жазычуланы чыгъармаларыны тиражларындан аслам эди. Юлгюге, 1918-1921 жыллада аны 48 китабы чыкыгъанды. Поэтни китаплары эллилени, ишчилени, кызыл аскерчилени хуржунларында айлангандыла. Поэт жангы жашауну хар жангы ишлерини юсюнден терк окъуна назму жазып тургъанды.

1923 жылда Демьян Бедныйге Кызыл Байракъны орденин бере туруп, Совет правительство кесини алгъышында, поэтни поэзиясыны къадары кесине эркинлик алыргъа кюрешген адам улуну къадары бла байлашханы себепли, аны бек махтагъанды. Литературада жетишимлери ючюн ол 1933 жылда да Ленинни ордени бла саугъаланганды.

Уллу Октябрь хорлагъан жыллада биринчи совет поэма – Демьянны «Жерни юсюнден, эркинликни юсюнден, ишчини къадарыны юсюнден» деген поэмасы болгъанды. Кертиди, Октябрь Россейни айтхылыкъ поэтлерини, бюгюн да аланы поэзияларыны бек бийиги болгъан чыгъармаларын туудургъанды. Сѳз ючюн, аллайлагъа санап, А.Блокну «Он эки» деген поэмасын, В.Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин», «Ахшы!» деген поэмаларын, С.Есенинни да Ленинни юсюнден эмда «Уллу походну жыры» деген назмуларын, дагыда «Анна Снегина» деген поэмасын айтыргъа боллукъду. Алай бу иги чыгъармаланы

барына да жол ачхан, ыз салган Демьянны поэмасы (назму повести) болганды. Поэтни чыгъармаларында бек игилеринден бири да олду дерге жарайды.

Заманында, халкъ асламланы агитатору болган фахмулу, закий поэт кесини сыйлы борчун айыбсыз толтурганды. Демьян Бедныйни поэзиясыны магъанасы бюгюн да уллуду. Аны чыгъармачылыгында биз хар заманда да партийностлукъну, халкъны жашауу бла байлашмакълыкъны кёребиз, бийик ниетли, ангылаулу, бай тилни сезебиз.

Демьян Бедный Уллу Ата журт урушну биринчи кюнлеринде окъуна немец фашистлеге къажау, совет халкъгъа кёл этдирген назмусун «Правда» газетде чыгъарган эди. Аны, граждан урушну кезиунде душманлагъа сюнгюча сюелген, къурч къаламы фашистлени кёзлерине тебиннген эди. Бу уа поэтни чынтды совет патриотлугъуна, Ата журтуна кесин толу бергенине шагъатлыкъ этеди.

Демьян Бедныйни чыгъармалары бюгюн да эски болмай тургъанларыны юсюнден Н.С.Хрущёв кесини быйыл 8-чи марта (1963 ж.), партияны бла правительствону оночулары литературада эм искусствода ишлегенле бла тюбешгенде сёзюнде да айтханды. Аланы бийик ниет кючлерин белгилегенди, уллу багъалагъады.

Мен кесими поэтге къалай къараууму эсиме тюшюреме. Пионер жылларымда окъуна Демьян Бедныйни бир талай жырларын бла тамсиллерин кёлюмден билиучю эдим. Аладан жартысы энтда да эсимдедиле. Поэтни суратын китаплада кёрген эсем, 1934 жылда уа аны кесин да кёргенме. Ол жылны август айында битеу да Совет Союзну жазычуларыны Москвада биринчи съезди ачылгъанда. Мен да съездге делегат болуп барганма.

Съездни заседанияларындан биринде, поэзияны юсюнден доклад бошалгъандан сора, чыгып сёлешгенле, докладны сюзе, кеслерини муратларын айта эдиле. Демьян Бедныйге сёз берилди. Союзланы Юйюню акъ чигинжили уллу залында къызыу къарсла урулдула. Суху атлай, поэт трибунагъа чыкъды. Ол мен китапда кёрюучю, чыгъармаларын дерседе окъуучу, кёлюмден билиучю, совет поэт Демьян Бедный эди. Ол бир залда делегатлагъа, бир да президиумда олтургъанлагъа къарап, къызыу сёлеше эди. Къарагъанда, ауур адамча кёрюнгени себепли алай тири къымылдагъанына бек сейир этдим. Аны сёзю женгил кибик, къымылдауу да женгил эди. Айтыууну логикасы ызындан даулаш туудурмазчады.

Съезд бошалгъынчы Демьян Бедныйни кёре-кёре турдум. Ол кюнледе да поэтни бир къауум китабын алып, аланы бютюн суююп окъудум. Мен кесими жазычулукъ ишимде Демьян Бедныйни кёп затындан оюм этгенме. Сёз ючюн, жазгъаным халкъгъа болушурча, сёзлерим окъугъаннга не къадар тынч ангылашынырча мадарланы излегенме.

Демьян Бедный бизни поэзия кёгюбюзню жарыкъ жулдузларындан бириди. Анга кесими назмуму да атагъанма:

ХАЛКЪЫНГЫ ШАРТ АУАЗЫДЫ АУАЗЫНГ

Тюз инсанланы зор бугъоу буугъанда,
 Ачы сермешге керти кюн туугъанда,
 Сен ишчи халкъгъа жакъ басып сюелдинг,
 Зорчулагъа къажау кюрешип келдинг.

Поэт, къаламынг къурч сюнсюлюк этди,
 Кёп душманны жүрегин тешип ётдю.
 Халкъынгы шарт ауазыды ауазынг,
 Туудукълагъа юлсюдю жашау ызынг.

Ленин кётюрген байракъны тюрбюнде,
 Эркинлик къазауатны тютюнюнде,
 Алчы, батыр улан болуп келгенсе,
 Жалынны да, боранны да кёргенсе.

Темир тизгинлеринг, солдатла кибик,
 Биргебизге жүрюйдюле, тизилип,
 Шарт сёзлеринг тынч сезилип къалалла,
 Дос жүрекге хычыуунлукъ салалла.

Жютю тамсиллеринг, айгъаклап, ачып,
 Хыйлачыланы юяларып чачып,
 Болушалла тюз барыргъа, айныргъа
 Бизни совет жамауатха хайыргъа.

Нёгер болуп жырларынг жол барыугъа,
 Жангы къарыу къошадыла къарыугъа.
 Поэт ёлсе да, ёлюм жокъ ишине,
 Ажал чырмау болса да кюрешине.

Керти поэтни къыйыны, къол ызы,
 Халкъы суйсе, болур жарыкъ жулдузу.
 Аллай жулдуз жарыкъ жанып барады,
 Поэтге сыйлы сын болуп къалады.

Оюмунгу халкъынг тюзге санаса,
 Ёз къыйынынг керегине жараса,
 Сора тюшмейди – бош жашадым, - дерге,
 Ёлюп асыралсанг да къара жерге.

Жашнап чагъып, хычыуун жылы кюнде
 Литература бахчаны ичинде,
 Сени терегинг да жемши береди,

Ауур бутакъларын кенге кереди.

13.04.1963 ж.

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ

Татлы эм ышангылы шуёхум кеси туугъан журтунда – Къыргъызстанда къалгъанды, мен да кеси туугъан журтума – Малкъарда Акъ Суугъа къайтдым.

Ол – 1956 жылны июнь айы эди. Сегиз жылдан а, 24-чю декабрда. Къыргъыз халкъ кесини суйген назмучусу Аалы Токъомбаев туугъанлы 60 жыл, аны чыгъармачылыкъ иши башланганлы къыркъ жыл толгъан къууанчлы байрамны белгилейди.

Аалы Токъомбаев Къыргъызстанны Илмула академиясыны академигиди, республиканы Баш Советини члениди, къыргъыз совет литератураны мурдорун салгъанладан бириди.

Ол 1904 жылда, Къыргъызстанны Чюй районуну Къайынды элинде, жарлы эллини юйюрюнде туугъанды. Назмучу боллукъ жашны жашауу хазна туююл эди, - анга сабийликден окъуна. Ишлеп, баш кечиндирирге тюшгенди. 1917-чи жылны жаз башында аны атасы, анасы, алты къарындашы да ачдан ёлгедиле. Битеу да юйюрдөн саулай къалгъан жангыз Аалы эди. Анга уа, кесине нан (гыржын) кесек мажарыр ючюн, байлагъа жалчы болургъа тюшгенди.

1922 жыл Аалы Токъомбаев жалчы болуп тургъан элге Ташкентде окъугъан аны тенг жашлары – къыргъызлыла келген эдиле. Аладан Аалы бир иги хапар эштеди, - анга, Аалы кибиклеге, Ташкент шахарда интернатда окъургъа да, жашаргъа да онг болгъанын билдиредиле.

Аалыны уа окъуугъа тартынууу уллу эди. Ол, мал сюрюуле сюргенлеге жалчыгъа кирип, ала бла бирге ай бла жарымындан Ташкентге жетеди. Анда ол бек алгъа совпартшколгъа кирип окъуйду, андан сора уа, 1923 жылдан башлап, Ленин атлы Орта Азия Коммунист университетге жюрюйдю, аны 1927 жылда бошап чыгъады.

Къыргъызстанга къайтхандан сора Аалы Токъомбаев алгъа Чюй районда халкъгъа билим берген бёлюмню таматасы болуп ишлейди. Арттаракъ аны республиканы «Къызыл Къыргъызстан» газетни жууаблы редакторуна саладыла. Ол замандан башлап, Аалы Токъомбаев битеу да жашауун литературадан айырмай келеди. Ол Москвада Центроиздатда къыргъыз бёлюмюню редактору болуп ишлейди. Къыргъыз китап басманы бирде редактору, бирде уа директору болады. Кёб жылланы Къыргъызстанны жазычуларыны Союзуну Правленини председатели болуп тургъанды.

1924 жыл 7-чи ноябрда «Эркин-тоо» газетни («Совет Къыргъызстан» газетни биринчи аты алай эди) биринчи номеринде жыйырмажыллыкъ поэт Аалы Токъомбаевну «Октябрны келген заманы» деген назмусу басмаланады. Тюзюн айтханда, къыргъыз совет литература ол замандан башланады.

Ал кезиуде Аалы Токъомбаев «Чалкъар» («Ёткюр»), «Балкъа» («Чёгюч») деген жашырын атла бла ол заманда тюбей тургъан кемликлени, Совет власта, колхоз къурулушха бузукълукъ этгенлени бетлерин ачыкълагъан, къарангы къыргъыз халкъгъа жангы жашауну онглулугъун ангылатхан алапат чыгъармала жазып

тургъанды. Аны «Тянь-Шанны итлери», «Онючеуленни шайкасы», «Къудайкъуловха ачыкъ письмо», «Кошоевха», дагъыда аллай бир бёлек политика назмулары ол заманда уллу агитациялы магъаналары бла халкъгъа болушхан чыгъармала болгъандыла.

Биржол душманла жаш жазычугъа дерт жетдирирге умут этген эдиле. Аны билип, Аалы Токъомбаев «Чалкъар – менме» деген назмуну жазгъанды. Ол назмуда уа кесини партияны ниетине кертичилей къаллыгъын айтханды.

1927 жыл Аалы Токъомбаевну «Ленинни юсюнден» деп биринчи китабы, аны ызындан «Тиширыуну кюзгюсю» деген экинчи китабы чыгъадыла. Аалы къыргъызлы тиширыуланы социализмни къуаргъа тири къатышыргъа чакъыргъанды.

Ол жыллада окъуна Аалы Токъомбаев дагъыда эки китабчыкъ чыгъарады. Ала къыргъыз сабий литератураны мурдорун салгъан назму китапла боладыла.

Уллу Ата журт урушну аллында Аалы Токъомбаев кесини проза чыгъармаларын – «Жапарны къаны», «Жаралы жүрек», «Днестр терен тенгизге къошулады», «Макъаны жашырыны» деген повестлерин бла «Мараучу Акъай», «Даат», «Ёткюр акъыллыны жауабы» дагъыда бир къауум хапарланы жазгъанды.

Къыргъыз литературада Аалы Токъомбаевну бу чыгъармаларыны энчи магъаналары барды. Ала, кёл кётюрген романтика стиль бла жазылгъанлары себепли, поэзиягъа жууукъ келишипдиле.

1941-1945 жылладагъы Уллу Ата журт урушну кезиуюнде уа назмучуну ауазы жангы кюч бла кётюрюледиле. Ол фашист чабыуулчулагъа къажар кюрешиге халкъны къызындырып чакъырады. Ол «Манасны жерлеши», «Жыйырма бла сегизни юсюнден», «Ыразылыгъын бериу» деген белгили чыгъармаларын жазгъанды. «Ёмюрлюк насып ючюн кюрешиу», «Орус халкъ – бизни эрттеден къарындашыбызды» деген дагъыда бир талай публицистика статьялары басмалайды.

Урушдан сора жыллада Аалы Токъомбаев, тамаша уста реалистлигин кёргозте, кесини «Мени метрикам», «Къобузну макъамыны барышы». «Кеси кёзлерим бла», «Майлыбай» эм башха эпика поэмаларын чыгъарады. Аладан сора да поэтни бир бёлек назму жыйымдыкълары, «Сайлама назмулары», къыргъыз халкъны уллу акъыны Токътогул Сатылгъановну юсюнден романыны башлары, дагъыда бек кёп публицистика бла литература-критика статьялары басмалангандыла. Бусагъатда анны чыгъармаларыны төрт томлугъу басмалана турады.

Отузунчу жыллары ахырында, къыркъынчы жыллада Аалы «Танг аллында» деген романны назму бла жазгъанды. Назмучуну кёп жыллыкъ чыгъармачылыкъ сынауу ол тауушлукъ романы – эпопеяны жазаргъа онг бергенди. Ол чыгъармада къыргъыз халкъны революцияны аллында жашауу, къыргъыз халкъ бла орус халкъны шуёхлугъу, 1916 жылдагъы азаплы къозгъалыуну башланыуу бла барыуу керти кёргозтюлгендиле. Автор ол къозгъалыуну магъанасын халкъ иги умутун излеп этгенди деп ангылатады. 1916 жылдагъы къозгъалыуу къыргъыз элдеде халкъ асламлары битеу да революция ючюн къымылдауларыны башланганы болгъанын шарт кёргозтеди. Ол юркген халкъны азабын,

тенгсизлик жашауну кюйсюзлюгюн романында алай кючлю суратлагънды, - аны кёп кыргызлыла кёз жашларын тыялмай окъугъандыла.

Кёп болмай, Аалы ол романына жангыдан къарап, тюзетип эм кючлендирип чыгъаргъанды.

Кыргыз литератураны ёсдюрюуде айтхылыкъ жетишимлери ючюн Аалы Токъомбаев Ленинни ордени бла эки кере, Урунууну Кызыл Байрагыны, Сыйлылыкъны тамгасыны орденлери бла, «1941-1945 жылладагы Уллу Ата журт урушда белгили кыйыны ючюн» деген майдал бла, Кыргыз ССР-ни, Латвия ССР-ни дагыда бир къауум республикаланы Баш Советлерини Президиумларыны Сыйлы Грамоталары бла да саугъаланнганды.

Токъомбаев Кыргызстанны жамауат ишине къатышхан уллу адамларыннан бириди. Аны аты, айтхылыкъ чыгъармалары Кыргыз республикадан тышында да белгилдиле.

Кыйын жыллада малкъар халкъны бла кыргыз халкъны шуёхлугъу бютюн да кючленгенди, сыналгъанды. Малкъарлыла хар заманда да аланы къарындаш шуёхлукъларын унутмай, жүрек халаллыкъ бла сагынадыла. Бюгюн Кыргызстанны халкъ поэтине – бизни огъурлу шуёхубуз Аалы Токъомбаевха, ол туугъанлы 60 жыл, литературада жигер ишлегенли уа – 40 жыл болгъаны бла байламлы бардырылгъан юбилей Кыргызстаннга кибик, Къабарты-Малкъарны халкъына да уллу къууанчды.

Кыргызстанны уллу поэтин алгышлай, Минги Таудан Ала Тоогъа къарындаш кълубузну узатабыз.

26.12.1964ж.

МЕН ЭШТЕМЕ СУЛЕЙМАНЫ АУАЗЫН

Булбул къуш, къанатларын кеннге керип,

Таукел учуп, узакъ жолгъа барады.

Уясындан чынгыл кёкге узайып,

Бийикледе жангы жолун салады.

Кюн тыякъла, къалын тие, жылыта,

Кердирелле кенг къанатларын аны.

Ташайса да бир арада булутха,

Эшитиледи кёкде учуп баргъаны.

Дагы кёрдюм аны жерге къоннганын,

Дурус кёрдюм жарыкъ жайгъан нюр бетин.

Мен билдим ол нарт Сулейман болгъанын –

Дагыстан халкъны айтхылыкъ поэтин.

Къардашлыкъны, дослукъну сыйлы кёре,

Ёрге кётюре Кавказны намысын,

Халал жүрегини жылыуун бере,

Тизген эди халкъны сыйлау назмусун.

*Поэт, кьобуп, акъырын жырлагъанда,
Солуу алмай, шошайып тынгыладыкъ.
Тилин таза билмесек да, биз анда
Дослукъ магъана барны ангыладыкъ.*

*Оздула жылла, минчакъ санагъанлай,
Сулейманны жюрегимде элтеме.
Ауазына энтта кьулакъ салгъанлай,
Тансыкълайма, толу хурмет этеме.*

*Ауазла эште дайым кюнюмде да,
Кёп ашырдым заманны кьышын, жазын,
Тау желде, чучхур гюрюлдеуюнде да
Мен эштеме Сулейманны ауазын.*

Шарт эштеме Сулейманны ауазын!

АНДРЕЙ УПИТНИ ЮСЮНДЕН

Андрей (Андрис) Мартынович Упит жалан да Латвияда тьююл, битеу Совет кьыралда да айтхылыкъ жазыучуладан бириди. Ол, китапла жазгъандан сора да, халкъ ичинде алчыладанды.

Андрей Упит 5 декабрде 1877жылда Скриверский волостда Видземде жерсиз эллилени юйюрюнде туугъанды. Латвияны Баш Советини депутатыды, 1946-чы жылдан Латвияны Илмула академиясыны академигиди, 1943-чю жылда уа Упитге Латвияны халкъ жазыучусу ат аталгъанды.

Аны «Боран» деген биринчи уллу хапары басмагъа басылып, 1899 жылда чыкьгъанды, алай ууакъ хапарчыкъланы уа 15 жыллыкъ заманындан окьуна жазып башлагъанды. Упитни дуниягъа тюз кьараууна аны 1905-1907 жыллада революция эм да К.Марксны, Ф.Энгельсны, В.Ленинни, Г.Плехановну, В.Белинскийни жазгъанлары бла шагърей болуу болушханды.

Упитни жазыу жаны бла бек жууукъ учителлери Антон Чехов бла Максим Горький болгъандыла.

Упитни 1907 жылда «Буржуйла» деген повести - латвиячы буржуйланы терсликлерин биринчи кере ачыкьлау болгъанды. 1908 жылда «Жангы саркьыуула» деген романы бла Упит «Робежниеки» деген трилогиясын башлагъанды. Ол совет властха дери латвиячы произведенияланы бек башыды. Автор анда эллилеге революцияны жолун кёргюзтеди. Шахар буржуйланы бла мешанланы жазыучу «Тиширыу» (1910), «Алтын» (1914), «Ренегатла» (1915-1916). «Артдагъы латвиячы» (1912), «Дарий губу ау» (1912) деген романларында ачыкьлап сёгеди.

Латвиячы драматургияда да ишчи революционерлени сыфатларын биринчи кере Упит кёргюзтгенди. Революцияны аллында, демократ жазыучуланы ол нёгер этип, латвиячы газетледе, журналлада ишлегенди.

1917 жылда февраль революциядан сора, Упит Риганы ишчи депутатларыны Советине эм да Советни исполкомуна членнге айырылгандан сора, кесини жазган статьяларында буржуй революция социалист революциягъа ётерге керек болганын айта, большевик лозунглары тюзге санап, аланы кьоруулап болганды.

1918 жылда немецли оккупантла Упитни тюрьмеге салган эдиле.

Латвияда Совет власть 1940 жылда орналгандан сора, Упит Латвияда культура махкемелени кьураргъа башчылыкь этгенди. Упитни бютюн иги жазганы совет властны кезиуюне тюшеди. Аны халкь бла кьаты байлашыуу бютюн шартланады.

Ата журт ючюн Уллу урушну заманында гитлерчиле бла кьорешни юсюнден Упит «Новеллала» (1943) деген китабын жазганды. Аны «Жашил жар» деген китабы социалист реализм кёргюзтген произведенияладан бириди.

Упитни миллетлеге шексиз шуёхлукь ниети барды. Ол латвиячы тилге А.С.Грибоедовну «Акьылдан бушуу», Н.В.Гогольну «Ревизор», М.Горькийни «Боранбилгични юсюнден жыр», «Илячинни юсюнден жыр», А.Н.Толстойну «Азаплада жюрюу», «Пётр 1» деген эм да В.Шекспирни, Г.Гейнени, Б.Шоуну, Г.Флоберни, Г.Маннны эм башхаланы произведенияларын кёчюргенди.

Андрей Упитни произведениялары бизни кёп санлы кьарындаш литератураларыбызны ичинде белгили сыйлы жерни аладыла. Совет окьуучула, халкь Упитни произведенияларын суююп окьуйдула. Совет Правительство уа Упитни эки кере Ленинни ордени бла дагьыда бир кьауум орден эм майдалла бла саугьалаганды.

Бюгюн, Андрей Мартынович Упитни 80 жыл жашагьанына эм да суратлау литературада 65 жыл ишлегенине кьууана, биз анга узакь ёмюрню эм мындан арысында да халкь ючюн ахшы китапла жазыуда уллу жетишимле этерин суюгенибизни билдиребиз.

5.12.1957 ж.

ПОЭТ, АЛИМ, ЖАМАУАТ АДАМЫ

(Максим Рыльский туугьанлы 80 жыл болгьанына)

Уллу Октябрь кенг жолун эркин ачхан кёп миллетли совет литературада жарыкь жулдузладан бири украин халкьны белгили поэти Максим Фаддеевич Рыльскийди. Аны фахмусу жалан да миллет поэзияда белгиленип кьалмаганды. Ол халкьны окьуулу этип, ТЮЗ ызгьа салган совет педагогикада, литератураны жорукьларын суююп ачыкьлауда, жамауатха керекли ишледе кесини закийлигин кёргюзтгенди. Ол Ленинчи саугьаны лауреаты болганды.

Литература чыгьармачылыгьында Максим Рыльский Украинаны халкь поэзиясына, халкь тилини байлыгьына тыяннганды. Аны себепли поэтни назмуларында сейир шатык тилни, философия оюмлюкьну, тап ниетликни,- кёп затны юсюнден айтылыуну кёребиз. Поэтни назму тизиу усталыгьы аны поэзиясында ачыкьланады. Аны назмулары, поэмалары тынч окьуладыла, нек

десенг, тили халкъ тилге жууукъду, магъаналары шартдыла, суратлаулары кёзге ачыкъ кёрюнедиле. Аны чыгъармалары социалист реализмни ахшы юлгюлеридиле. Поэтни назмуларында бизни Ата журтубузгъа, партияны жашауда уллу жетишимлерине, халкъны айтхылыкъ жигитлигине, аперим ишлеуюне къууанмакълыкъны кёребиз. Халкъны иши, жашауу не къадар онглу болса, поэтни кёлю ол къадар бийикге кётюрюледиле. Халкъыны къадары – поэтни да къадарыды. Максим Рыльский аллай поэтледенди.

Уллу Ата журт урушну кыйын жылларында поэтни сёзюню бек уллу кёллендириу, алгъа талпындырыу магъанасы болгъанды. Поэтни сёзлери совет аскерлеге да, алагъа болушхан халкълагъа да эс тапдыргъандыла. Аланы чыдамлылыкъгъа да, жауну хорларгъа да таукел этгендиле. Поэтни назмуларыны асламысында да партия бла халкъны бирлигини, социализм къурауда айтхылыкъ жетишимлерини бузулмазлыкъ шуёхлукъларыны, кыйралланы социалист шуёхлукъларыны, сау дуняны ишчи халкъларыны шуёхлукъларыны, мамырлыкъ ючюн кюрешиулерини да юсюнден, кёлю кётюрюлюп, ачыкъ жазгъанды.

Максим Фаддеевич Рыльский 19-чу мартда 1895 жылда Киевде этнограф алимни, демократ публицистни, жамауатда белгили кишини юйюнде туугъанды. Максимни анасы уа элли тиширыу болгъанды. Максимни чинг алгъа поэт сезимин ёсдюрюрге ол замандагъы Украинада белгили композитор Мыкола Лысенко болушханды. Алай бла, Киев гимназияда окъугъан жылларында, Максимни композиторну юйюнде жашагъаны хайырсыз болмагъанды. Гимназияны бошагъандан сора уа ол Киев университетни история-филология факультетинде окъугъанды.

1910 жылда 15-жыллыкъ жаш поэтни «Акъ айрыкамлада» деген назмула жыйымдыгъы чыгъады. Аны Украинаны айтхылыкъ назмучусу Леся Украинка эслейди да, жашда фахму барын айтады. Алай бла къууанган жюрекли жаш, литература ишин да кыймай, 1919 жылдан 1929 жылгъа дери алгъа башха-башха элледе, артда уа Киев шахарда устазлыкъ этеди. Ол кезиуде Киев университетни ишчи факультетинде да, Украина тилден билим берген институтунда да лекцияла окъуйду.

Жангы жашауну темаларына поэт 20-чы жыллада кёчеди. Ол «Чумакла» («Туз ташыучу арбачыла»), «Боранны, кърны ичи бла», «Ганнуся» деген поэмаларын жазады. Алай поэтни чыгъармачылыгъыны керти тюрлениуюн 1932 жылда «Базманланы белгиси» деген назму жыйымдыгъы кёргюзтеди.

Урушха дери жыллада поэтни чыгъармалары халкъгъа жол нёгерлик этедиле, жашауну сюерге, аны ючюн кюрешге таукел этедиле.

Урушну кезиуюнде Рыльский Битеуславян комитетни вице-президенти болуп, славян халкъланы битеу демократ кючлерин фашизмге къажау кюрешге къурауда уллу иш бардыра, аны юсюне дагъыда кёп назму китап жазгъанды. Ол кезиуде жазылып «Дуня тангы», дагъыда «Жарыкъ сауут» деген китапларына кирген ахшы назмулары ючюн М.Рыльскыйге 1942 жылда СССР-ни Кыйрал саугъасы берилгенди. Поэтни «Туугъан жерибизни-анабызны юсюнден сёз» деген поэмасыны тизгинлери, В.И.Качалов айтып, радио бла кёп кере да берилиую эм

халкъны жюрегин къозгъаучу эдиле, душманнга къажау сюелирге таукеллик бере эдиле.

Хорламлагъа чакъыргъан партияны темасы. Ленинни темасы Рыльскийни чыгъармачылыгына ёзек 30-чу жыллада болады. Аны «Ленин», «Ленинни сураты», «Ленин сабийлени кёзлеринде» деген эм дагыда башха чыгъармалары совет лириканы алаамат юлгюлеридиле.

Урушдан сора жыллада Максим Рыльский кесини къаламын бютюн жютю этеди, чыгъармачылыкъ ишин бютюн иги бардырады. «Гюлле бла жюзюм», «Кёкню узакъ къыйырлары» деген назму китаплары ючюн 1960 жылда Рыльсийге Ленинчи саугъа берилгенди.

М.Рыльский украин халкъны суратлау культурасын орус поэтлени (Пушкин бла Лермонтовдан, Светлов бла Прокофьевха дери), белорус, гюржю, эрмен, латвиячы, литвачы, юзбек, къазах, чуваш дагыда дуня поэзиясыны аллай усталарыны – Буалону, Мольерни, Вольтерни, Ростанны, Гётени, Гейнени, Гюгону, Словацкийни, башхаланы да чыгъармаларын кёчюрююу бла байыкъландыргъанды.

М.Рыльский кёчюрююу ишни теориясыны да устасы болгъанды. Халкъланы суратлау литератураларын къалай кёчюрюрге керек болгъаныны юсюнден ол докладла эте да тургъанды.

Поэтни жамауат ишге аслам къатышханына аны СССР-ни Баш Советине депутатха, СССР-ни Жазычуларыны союзуну, Украинаны Жазычуларыны союзуну да оноучу органларына айырылып тургъаны шагъатлыкъ этедиле.

Суратлау совет литератураны ёсдюрюуде уллу къыйыны ючюн М.Рыльсийге Ленинни юч ордени, Урунуу Къызыл Байрагыны ордени, Къызыл Жулдузну ордени да берилгендиле.

М.Ф. Рыльский Илмула академиясыны академигиди, Украинаны Илмула академиясыны керти члени, филология илмуланы да доктору болгъанды. 1964 жылда анга Краковда (Польшада) Ягеллон университетни сыйлы доктору деген алим даража берилгенди.

Не медет, адамны жашаууну башланнганы болгъанча, бошалгъаны да болады. Табигъатны адамгъа бойсунмагъан төрелери аз тюйюлдюле. Алайды да, суратлау совет литератураны ёсдюрюуде уллу къыйыны болгъан, Украинаны, битеу совет халкъланы айтхылыкъ поэтлеринден бири, алим М.Рыльский 24чю июлда 1964 жылда ёлгенди, ол Киевде асыралгъанды.

Халкъ кесини асыл жашына хурмет этеди. М.Ф.Рыльсийни аты Украин Илмула академиясыны искусствоведение, фольклор, этнография институтуна аталгъанды. Кёп жылланы ичинде ол кеси да анны директору болуп тургъанды.

Поэтни архивинде публицистиканы, ол кёчюрген чыгъармаланы, дагыда башхаланы санамай окъуна, жалан да поэтика чыгъармаланы айтсакъ да, 800-ге жууукъ автографы (къол жазыуу) барды. Битеусоюз китап палата кёргюзтгеннге кёре, М.Рыльсийни чыгъармалары дуняны онбеш тилинде, битеу тиражы 4 миллион 208 минг болуп, 184 кере басмаланнгандыла.

1965 жылда Рыльсийге ол кёп заманны жашагъан Житомир областны Романовка элинде мемориал-музей къуралгъан эди. 1968 жылда уа Киевде

М.Ф.Рыльскийни литература-мемориал музейи ачылгъанды. Анга адамла дайым жюриюдюле, поэтни, аны жашау жолуну, чыгъармачылыгыны юсюнден ушакълагъа, лекциялагъа тынгылайдыла.

Фахмулу поэтни асыл иши, чыгъармалары жашайдыла, тюрлю-тюрлю миллет тилгеге кечюрюледиле. Мен да аны «Битеу дуняда шуёхла» деген назмусун малкъар тилге кечюргенме:

БИТЕУ ДУНИЯ ШУЁХЛА

*Жашил тюзледе сабанны сюрюп,
Тирликни кеп этгенлеге,
Жерден магъдан эм кёмюр чыгъарып,
Заводлагъа элтгенлеге,*

*Тенгизлени, тауланы артындан,
Узалып, мен кьол береме.
Жерде мамырлыкъ иш кьурагъанны
Къарындашымча кереме.*

*Цейлонда, Африкада, Кубада
Аз туююдюле досларым,
Кавказ таулада эм тундурада
Барды антлы шуёхларым.*

*Саксаул битген кызыу тюзледе –
Къыргъызлада, къазахлада –
Танышым да,къарындашым да кеп,
Болсала да узакълада.*

*Шарт эшитиледи къарындаш ауаз,
Эштеме жюрек тебиуню.
Шуёхлукъ жырны бирге жырлайбыз,
Бирден этебиз эжиуню.*

*Ауаз берелле сау дуняда
Мамыр атала, анала:
«Жерде мамырлыкъ орналып турсун!
Къурусун уруш ауана!»*

*Кьол береме къарындашларымы,
Эгечлерими барына,
Жалан да къонакъча кёрюнмезме
Мен ол ахлуларыма.*

Билеме анда мамырлыкъ суйген

*Хар тюз ниетли ананы
Туугъан жашыча болуп къалгъанын
Совет къыралны адамы.*

*Мен къол береме сау дуниягъа
Бирикген шуёх юйюрге.
Мамырлыкъ ючюн сюелген халкъла,
Ёкюл болайыкъ бир бирге!*

*Зор уруш этип, къаннга боялгъан
Уруш улууун унутсу,
Уруш башласа, къызгъан жюрегин
Исси къоргъашин суутсу!
19.03.1975 ж.*

БИЗНИ ЛИТЕРАТУРАБЫЗНЫ ШУЁХУ

(Павел Максимовну эскере)

Дагъыстанны Кубачи элинде төреге кёре, сабийни туугъан жылына аны кеси къолу бла иш битдирген кюню саналады. Алайды да, Павел Максимов 1892 жылда Дон суу жагъасында жюк къалаучу ишчини Хрисанфны юйюнде туугъан эсе да, Павелни туугъан жылы аны биринчи кере очеркleri, хапарлары 1911 жылда газетде чыгып башланнгандан саналады. Ол заманнга Павел шахар училищени бошагъанды. Андан сора Павел Максимов жылдан жылгъа бютюн белгили очеркчи корреспондет бола барады. Аны 1911-1913 жыллада («Дон толкъуну», «Азов тийресини ауазы» газетледе) очеркleri, хапарлары чыгъадыла. Уллу Октябрь революция аллы кюнледе уа 1917 жылда «Петроград чапырагъында» хапарын басмалайды.

Совет власть орналгъандан сора, 1922 жылда Павел Максимов Ростовда Север-Кавказ крайны «Россейни югу» газетинде Александр Фадеев бла бирге ишлеп турады. Газетни «Ишчи жашау» бёлюмюню таматасы болады. Ишчи корреспондентле бла къаты байламлыкъны бардырады, жашауну терен билирге кюрешеди. Ишчи халкъны биргесине болады, ушакъла бардырады. Жашауну теренден терен биледи.

1910 жылдан башлап, Максим Горький бла Павел Максимовну арасында бир бирге письмола жазуу барады. Айтхылыкъ пролетар жазуучуну П.Максимовда 31 письмосу барды. Ол письмола П.Максимовну «Горькийни юсюнден эскериулерим» деген китапчыгъында төрт кере басмаланнгандыла.

1923 жылда Ростовда пролетар жазуучулары Ростов ассоциациясы къуралады, Максимов анга член болады. 1928 жылда «Совет юг» газет Ростовда «Молот» деген газет бла бир болады. Эки газетни орнуна да «Молот» чыгып башлайды. П.Максимов анда бир талай заманны ишлейди, андан сора ол белгили профессионал жазуучу болады. М.Горькийден юлгю алып, ол Россейни жер-жерлеринде айланады. Аны халкъны ишинден, жашауундан дайым статьялары, очеркleri тюрлю-тюрлю газетледе, журналлада чыгъадыла.

П.Максимовну юй бийчеси Ростовдагы медицина институтну бошагъандан сора, 1933 жылдан башлап, Къабарты-Малкъарда орус Бахсанда эл больницагъа заведующиге жибериледи. Аны себеби бла уа Павел Максимов да ары терк-терк келиучю болады. Анда уа ол биринчи кере къабарты совет поэзияны мурдорун салгъан Али Шогенцуков бла шагъырей болады. Ала экиси да андан сора дайым шуёхлукъну жюрютедиле. Максимов Урванда, Гитче Къабартыда, Малкъарны тау этеклеринде, Куркужинде, башха жерледе да айлана эди. Культура революцияны таулада жайылгъаныны юсюнден книгасы Ростовда 1931 жылда «Север-Кавказ басмада» чыкыгъанды. Анда ол жылда аны дагыда «Къарахалкъ», «Кёпюрле», «Куркужин», «Урусбийланы эл», «Эльбрус жанында жашау» эм башха очерклери басмаланадыла.

1933 жылда П.Максимов Нальчикде колхозчу къартланы съездинде болады, анда къабарты литератураны башламчысы Бекмурза Пачев бла танышады.

1933 жылда Крайнацсовет бла Совет жазычуланы Север-Кавказ оргкомитети ростовчу поэт Григорий Кацны бла Павел Максимовну, жазычуланы союзларыны оргкомитетлерин къуаргъа, Адыгейге бла Къабарты-Малкъаргъа жибередиле. Ол замандан башлап, П.Максимов къабарты-малкъар жазычуланы татлы шуёху болады, жаш жазычулагъа болушады. Ол къабарты-малкъар халкъланы жашауларындан кёп очеркле жазгъанды. П.Максимовну «Псыгансу», «Малкъар партизанла», «Къабарты-Малкъарны жазычулары», «Жаш Къабарты» дагыда башха чыгъармалары бизни эсибиздедиле.

Алай бла П.Максимов бизни совет социалист суратлау литературабызны эрттегили шуёхуду.

Уллу Ата журт урушну жылларында да ол кесин айыплы этмегенди. Немецли фашистле Ростовну алгъанда П.Максимов юйюрю бла бирге Нальчикге къачып келеди. Бир кесек заманны «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни орус редакциясында ишлегенди. Немецлиле Нальчикге жетгенлеринде уа, ол кеси да, юй бийчеси да, кызы да кеси ыразылыкълары бла Совет Аскерге къошулгъандыла. Анда капитан П.Максимов Къызыл Жулдузну ордени бла, майдалла бла да саугъаланады. Ол уруш этген аскерде партиягъа член болады.

Аны ол кесини юсюнден, Малкъар бла къаллай байламлыкъ жюрютгенини, таулу танышларыны халаллыкъларыны юсюнден Максимов эрттегили шуёхуна - Гуртуланы Бертге жазгъан письмоларында толу билдиреди. Аны письмоларындан бирин, Максимов кеси къолу бла орус тилде жазгъанын бир да тюрлендирмей, окъуйукъ:

« г.Ростов-на-Дону, 11 п/о, Новое Поселение, 2-й переулок, дом 3-Б Павел Максимов.

Кавказ, г.Нальчик, Кабардино-Балкарской АССР, ул.Театральная, 6. Союз Советских писателей КБАССР. Бертю Гуртуеву.

Среда, 26 декабря 1956 г.

Спасибо за хорошее письмо и за то, что помните обо мне, не забыли через 25 лет – и каких лет!

Я тоже тысячу раз вспоминал о Вас, думал о постигшей Вас судьбе, гадал, живы ли Вы? Вспоминаю также об Ахмеде Ульбашеве. Жив ли он и что с ним?

В 1941-42 г.г. я и детский писатель Иван Дмитриевич Василенко жили в эвакуации у Вас, в Нальчике и знали ещё одного балкарского писателя – маленького Энеева, кажется, Магомета – это был парнишка лет 13, но уже работал в редакции балкарской газеты и там уже был напечатан его рассказ. (Родом он из Гунделена, жил с родителями в Нальчике). После войны он прислал И.А.Д-гу письмо из г.Джамбула, из Казахстана – работал там в радиокомитете. Вернулся ли он в Нальчик?

Сейчас передо мной лежит книжка «Песни Красной Балкарии», сборник песен и стихов на балк. языке под редакцией С.Ш.Хочиева, г.Нальчик, 1933 г., и в предисловии к ней упоминается что-то хорошее и о «ногере Максимове Павле» - и я эту скромную на вид книжечку бережно храню, как драгоценный и неопровержимый документ, говорящий о том, что и я принимал участие в создании К.-Б. Оргкомитета писателей. (У меня долго хранился протокол заседания Бюро Обкома партии К. и Б., с участием Б.Калмыкова, т.т.Фаддеева, Звонцова и то, в котором был записан мой доклад и решения Бюро Обкома по этому вопросу (это было в начале 1933) – да жаль, что его, вместе со всем моим архивом, сожгли родственники, когда в Ростове были немцы, а я - в Нальчике, а потом - в армии).

Вы пишете в письме, что я был в Нальчике, в 1933 году вместе с ростовским поэтом Григорием Кац и Павлом Кофановым (впоследствии, в 1942 г. – предателем, изменником Сов. Родины). А Вл. Ст. (Ставский) был в Нальчике позже, в начале октября 1933. У меня чудом сохранилась ещё книжка «Кабардино-Балкария», лит.-худ. Сборник, выпуск 1-ый, Оргк-та ССП КБАО, г.Нальчик, 1933 г.(на русск.яз.) и в ней, в конце, помещена лит. Хроника: «Ставский и Либединский в Нальчике» (10.X.33); между прочим, в ней говорится: «Выступали также зав. балк. секцией Орг. К-та ССП КБ т.Хочиев,..Ульбашев, Гуртуев и др. молодые поэты»

Когда-то, очень давно, ещё в двадцатых годах, я познакомился в Ростове с двумя балкарскими девушками-комсомолками, учившимися в Ростове на Красных курсах горянок: Ораковой Фаризат Мамушевной из с.Хасанья, и Теппеевой Кани Тауевной из Быллыма. Позже Фаризат окончила рабфак и затем фельдшерскую школу в Ростове и с тех пор работает медсестрой в Ростове, а Кани уехала тогда в Москву, окончила в Москве ВУЗ и вернулась на работу в Нальчик.

Как я уже говорил выше, в 1941-42 г.г. я жил в Н-ке, в эвакуации и очень бедствовали. Однажды голодный, драный, замёрзший, случайно столкнулся на тротуаре, у здания обкома, с высокой, солидной, прекрасно одетой женщиной, только что сошедшей с великолепной машины. Она узнала и тотчас окликнула меня.

- Товарищ Максимов! Неужели это Вы? Что с Вами?

Это была Нарком соц. обеспечения КБ Кани Теппеева. Она сильно помогла тогда мне (Аллах да продлит её дни).

Потом она писала в Ростов, к своей подруге Фаризат – из далёкой Ср.Азии, ... была там учительницей в маленьком степном селении... Теперь она - вновь в Балкарии, в Нижнем Чегеме – зав. библиотекой...

Кани – умная, волевая и очень энергичная женщина, ничем не запятнанная. Я уверен, что о ней ещё вспомнят. Недели две тому назад ко мне прибежала Фаризат – радостная, ликующая. Показывает телеграмму: «Поздравляю восстановлением Кабардино-Балкарской АССР – Каний Теппеева». (В газетах об этом почему-то ничего нет. П.М.)

Вот будут выборы в Советы – и я не сомневаюсь, что Каний ещё займёт своё место. Фаризат все эти годы читала мне письма, получаемые ею из разных мест Ср. Азии – от Кани и от своих братьев – и я, более или менее, в курсе всех этих дел...

(Между прочим, Фаризат говорит, что знает и Вас, и Ульбашева Ахмеда). Недавно приносила читать письмо от дочери Темирбаши – Марьям Османовой. Вернулась в Бабугент. Я знал её ещё девочкой лет 6, сейчас ей лет 30, а она пишет – уже седая... Боже ты мой!

В 1942 г. она, молоденькая, живая, как-то прибежала ко мне в редакцию, в Нальчике, и мы оба вышли с нею на улицу и провожали её отца, Темирбаши, на фронт. Как я уже говорил, я жил тогда очень плохо. И Марьям, когда прощалась со мною, сунула мне в руку деньги... и убежала! Я хотел догнать её, отдать деньги (17 руб.), но она убежала. «Возьмите, возьмите - они Вам нужнее, Вам, одному, трудно на чужой стороне!» (Вот это – дружба народов!) Ах, Марьям, чудная, добрая и отзывчивая девушка – да будет тебе счастье в твоей жизни!

Как видите, дорогой Берт Гуртуев, я связан с Балкарией многими корнями и храню о ней в своей душе многие благодарные воспоминания.

Вы пишете в своём письме, что балкарские писатели выпустили уже три сборника на родном языке. Когда же Вы это успели, если со дня воссоздания Балкарии прошло каких-нибудь 2-3 недели? Ну и ладно! Очень хорошо. Я очень рад. Значит балк. писатели писали на родном языке и вдали от своей родины Балкарии, а не только сейчас. Это – знаменательный, оч. хор. показатель.

Напишите, всё-таки, где же, в каких местах Вы жили эти годы, чем занимались? И какие перспективы?

(Братья Фаризат тоже вернулись, и живут со своими семьями у знакомых кабардинцев (Амиоковых) в Вольном Ауле и никак не могут вселиться в свою хату в Хасанье, занятую другими. Вот положение! А как у Вас, в Белой Речке? Кто там теперь живёт, в частности – в Вашем доме? И как же это решится дальше?)

А моё дело – самое поганое: умирает жена; склероз сосудов мозга, стенокардия... Уже три недели лежит без движения – запрещено даже сидеть на постели, развязка может наступить каждую минуту. Она – кандидат мед. наук, доцент. Почти закончила диссертацию на доктора мед. наук, осталась только одна заключит. Глава – библиограф. указатель – и вдруг катастрофа. На душе у меня невыразимо тяжело. В своё время (1929-1934 г.г.) она была зав. райбольницей в Рус. Баксане (построила там отличную, большую больницу, которая и сейчас красуется на берегу Баксана). В армии была начальником армейского походного госпиталя, награждена неск. Орденами. И вот – конец... П. Максимов.

Михал. Мих. Кирееву, Г.Петрову, Х.Теунову, А.С.Кабанову – привет!»

Ай жарым озгъанлай, Ростовдагъы орус къарт жазычу Нальчикде таулу шуёхуна – Гуртуланы Бертге тилек халда быллай къысха къагъытчыкъ да ийген эди:

10.01.1957 г. Бертю Измаиловичу Гуртуеву – Нальчик, ССП КБАССР.

Тов. Гуртуев!

Прошу ознакомиться со стихами ученика 8 класса Нальчикской школы, да, кстати, и Вашего родственника – Ибрагима Оракова (Вольный Аул, Пушкинская,4, дом Амшокова), разобраться в этом деле, дать ему советы, указания и т.д.

Привет с Тихого Дона! П. Максимов».

Араларында шуёхлукъ кёп жылланы юзюлмей жюригенди. Аны ючюнмю жаза болур эди Павел Максимов Бертге кесини 80-жыллыгъында:

«Из всех К.- Б. писателей ты относишься ко мне наиболее приветливо. Ну, спасибо за такое доброе отношение ко мне, за письмо. Увидишь Г.И.Петрова, скажиему, что я родился не 9, а 6 ноября по старому стилю. (Это была моя описка). И скажи ему, что я в Адыгею ничего не писал о своём юбилее. Там никто и ничего не знает о нём. П.Максимов».

Максимов Бертге жазгъанында Адыгеяны сагъыннганыны сылтауу да бар эди. Отузунчу жыллада анда Жазычуланы союзун къуараргъа Гуртуланы Бертни да чакъыргъан эдиле. Ол заманладан Бертни кеси архивинде быллай къагъыт сакъланады:

«Тов. Гуртуев Б.И. Правление Адыгейского областного отделения Союза Советских Писателей просит Вас принять участие в работе 1-го Областного съезда Союза Советских Писателей Адыгеи, открывающегося 10 декабря 1936 года в 6 час. Вечера в клубе им. Ленина в гор. Майкопе ААО.

Правление Адыгейского отделения Союза Советских Писателей.

Порядок дня съезда:

1. Развитие социалистической национальной культуры в области и задачи советских писателей (докл. Тов. Барон И.Х.)
2. Достижения и задачи адыгейской литературы (доклад тов. Керашева Т.)
3. Адыгейская поэзия (доклад тов. Хаткова А.)
4. Общественно-политический и художественный перевод и развитие адыгейского литературного языка (доклад тов. Ашхамаф Д.)

Жазычуланы бирикдириу иште сынауу болгъан, аланы 1-чи Битеусоюз съездини делегаты Гуртуланы Бертни Адыгеяда аны ючюн сакълай эдиле. Андан бери таныш болуп, Гуртуланы Берт Тембот Керашев бла, Киримизе Жанэ бла, Исхакъ Машбаш бла шуёхлукъ жюрютюп болгъанды. Максимов Бертге письмосунда Адыгеяны аны ючюн сагъына эди.

- Журналист, жазычу Павел Максимовха быйыл 21 ноябрда 80 жыл толады. Биз, аны аперимли жолун махтай, энтда да сау-саламат жашарына алгъыш эте, къарындаш къолун ыразылыкъ бла къаты тутабыз, - деп жазгъан эди Берт 1972 жылда.

ЭФФЕНДИ

Эффенди Капиев бла мен 1934 жылны август айында танышханма. Москвада Совет Союзну жазычуларыны 1-чи съезди башлана эди. Ол кёп миллетли жыйылыуда битеу кырал да таныгъан белгили орус жазычула бла тыш кыралладан келген кыонакыла Советлени Юйюню Колонна залында, балык судача, эркин айлана, селеше, саламлаша айлана эдиле. Биз а, Кавказдан келгенле, аллайланы араларында бираз абызырагъан да эте эдик. Сёз ючюн, мен Александр Серафимович бла ушакъ бардыра тургъанлай, кыатыбызгъа бир орта ёсюмлю, бурмачач, тегерек бет, тыш кыраллы конакъ жанлап, саламлашханды. Ол да кеси тилинде, ингилиз тилдеми, не эсе да айта, мен да жарты-кърту ангыларгъа кюреше, орусча жууап кыайтарыгъа кюреше эдим. Ол – Мартин Андерсен Нексе эди. Аладан айырылып, бир колонна кыатында тохтагъанымда, Аллах кёлюмю кётюрюрге мадар этгенча, экеуленни кыумукъ тилде селешгенлерин эшитдим. Алагъа жанладым. Бири менден иги да тамата эди, экинчиси уа – жыл саны менича. Ала Дагъыстандан келгенле эдиле, Ашагъа-Стал деген аулдан лезгинли ашуг Сулейман бла Аргаки деген лак аулда туугъан, жашагъан а Темир-Хан-Шурада этген лакчы жаш Капиев Эффенди эди. Кеси тиллеринде селешселе, ала да бири бирин хазна ангылар эдиле, алай Эффенди кыумукъ тилни уста биле эди, Сулейман а – азербайджан тилни. Ол эки тил а малкыар тилге да жууукъдула, бютюн да – кыумукъ тил.

Алай бла мен Малкыардан узакъда кесиме тил жёнгер, ызындан а – татлы нёгер тапхан эдим. Эффендини дагъы да бек жаратханым а – кесинден тамата Сулейманнга адебли сохта акыылман имамгъа берген хурмет халда кыарай эди. Тюзюн айтсакъ, Кюри райондан узакъгъа аты эштилмеген, халкъ жырчы-ашуг, колхозчу Сулейман Стальский не фахмулу болса да, битеу Дагъыстаннга, Совет Союзгъа атын танытхан Капийланы Эффенди болгъанды. Эффенди кеси да чыгъармачылыкъ ишге тири кыатыша эди, хунерли журналист эди. Халкыны жарыкъландырыуда кыыйыны бек уллуду. Дагъыстанны халкъ поэти Абуталиб Гафуровну атын да битеу дуниягъа ол айтдыргъанды. Эффенди орус тилни уста билип, Дагъыстанны башха-башха халкыларында белгили жырчыланы, назмучуланы, хапарчыланы чыгъармаларын орус тилге алай аламат кёчюре эди! Сыфатлау энчиликлерин, миллет тюрсюнлерин да орус тилде келишдирип.

Съезд бошалып, биз да журтларыбызгъа кыайтханлыкыгъа, бири бирибизни унутмай тургъанбыз. Кыайда письмола жаза, тюбеширге онг тапханлай а – тансыгыбызны ала.

Не медет, Эффенди кёп жашамагъанды. Ауруулу болуп тургъанлай, Уллу Ата журт урушну фронтуна кеси ыразылыгы бла кетген эди. Алай аурууну тырнакыларындан ычхыналмагъанды. 1944 жылны 27 январында ауушханды.

1976 жылны аягында аны юй бийчеси – Наталья Владимировна, Эффендини юсюнден китап хазырлай, письмо жазгъан эди:

«Дорогой Берт Измаилович! Я сейчас готовлю второе издание книги «Эффенди Капиев. Воспоминания современников», расширяю и пополняю её.

Снова обращаюсь к Вам с тою же большой просьбой, - напишите, что помнится, об Эффенди, Ну, хоть несколько, хоть пару страничек... Стало же у Вас богатырских сил на написание значительного, эпопейного романа. Неужто же на такую малость (в смысле объёма, разумеется) не уделите немножко времени.

Очень буду Вам благодарна. Нат. Капиева».

Эффендини юй бийчесини письмосу къолума тюшгенде, кесек уялгъан да этген эдим. Нек дегенде, жазычу шуёхларымы юсюнден, биринчиден а – ауушханланы атлары унутулмаз ючюн, кесими да умутум бар эди. Бир къауумуну юсюнден, ала бла уа манга жазычулукъ ишимде юлгю халда жюриюген айтхылыкъ орус эм башха миллетли жазычуланы юсюнден газетледе статьяла басмалап да башлагъан эдим. Эффенди да эсимден кетмей тургъанды. Аны юсюнден назмуму да жазып, 1974 жылда басмалагъан эдим. «Сайлама» китабымда да 91-93 бетлеринде барды ол.

Борчуму толтуруп, Бештау шахарда жашагъан Капиевагъа билдиргенме:

«Глубокоуважаемая Наталья Владимировна! При этом высылаю своё краткое воспоминание о нашем дорогом Эффенди. Если годится мой текст и не запоздал, прошу отредактировать по своему усмотрению и включить в подготавливаемый Вами сборник об Эффенди Капиеве. Берт Гуртуев.

15.04.1977 г.»

Бир айдан а ол письмома жууабын да алдым:

«Дорогой Берт Измаилович! Спасибо Вам сердечное за тёплые, прочувствованные страницы об Эффенди. Очень рада, что Вы, наконец, нашли время и охоту к их написанию. В книге воспоминаний о Капиеве они займут достойное место.

Простите, что не сразу ответила. Я была в туристской поездке с группой писателей во Франции, потом в Москве.

Желаю Вам здоровья и многих радостей! С уважением Нат. Капиева. 30.05.1977 г.»

Бу жумушуму толтургъаныма ыразы эдим. Эртте-кеч болса да, Эффенди Капиевни юсюнден эскериуле энчи китап болуп, орус тилде басмаланнгандыла. Анда мени статьям да бар эди. Ол китап чыкыгъанлай, жыл да озуп, Эффендини аты бла байламлы, манга Дагъыстандан 1981 жылны 14 ноябрде жазылгъан письмо келгенди. Ол Новолакский районда Тухчар элини орта школундан эди:

«Здравствуйте, дорогой Берт Измаилович! Вас беспокоят литкружковцы Тухчарской средней школы Новолакского района ДАССР. Мы создаём в школе музей Эффенди Капиева. Собрали солидный материал. Среди воспоминаний, написанных собственноручно и подаренных нашему музею – воспоминания Н.Тихонова (очень счастливы, что мы успели получить от него), Дм.Холендро, Л.Гурунц, С.Бабаевского, Аткая и других.

Недавно от Натальи Владимировны мы получили книгу «Воспоминания об Эффенди Капиеве», изданную Ставропольским книжным издательством (1980 г.), в котором помещено среди многих и Ваше воспоминание. На одном из занятий литературно-краеведческого кружка мы ознакомились с ним и кратко с

Вашим творчеством. Очень много интереснейших деталей было в Вашем воспоминании. Нам оно очень понравилось. Большое Вам спасибо!

*Берт Измаилович! На стенде музея «Писатели о Капиеве» мы решили поместить и Ваше воспоминание с фотографией. При всей Вашей занятости, мы бы очень хотели получить от Вас небольшое воспоминание, написанное собственноручно (не на машинке). Если новых фактов не вспомните, пусть будут наиболее интересные моменты из того же, уже помещённого в книге воспоминания. **Пришлите, пожалуйста, Ваши книгу и фотографию также.** Всё это будет бесценным подарком для нашего музея.*

Желаем Вам крепкого здоровья и много радостей. Ждём с большой надеждой и нетерпением. С глубоким уважением к Вам – литкружковцы Тухчарской СШ Новолакского р-на ДАССР и завуч средней школы».

Письмону номери да болуп, завуч да кьол салып, алай келгенине керекли жууап бермей кьояргъа уа артал да жарамаз эди. Не асыу, хычыуун да кёрюннген эди: жазычуну чыгъармаларын окъуучула жаратып, эс буруп, аллай багъа бичселе – андан сыйлы не зат барды жазычугъа! Ол письмо кьолума алай терк тюшмеген эди. Аны себепли, жууабымы болжалсыз хазырлап, дагъыстанлы школчуланы тилеклерин толтургъанма:

«Дорогие литкружковцы Тухчарской средней школы! Я получил ваше письмо относительно моих воспоминаний о славном и талантливом писателе Дагестана Эффенди Капиеве. Спасибо за письмо. Но оно было выслано в мой старый адрес, а тамошние новые жильцы передали мне его с большой задержкой.

К моему сожалению, и в новом Справочнике Союза писателей СССР опять указан мой старый адрес. Мой новый адрес: 360030, г.Нальчик, пр.Мира, 13/88. Посылаю для Вашего музея свою книжку стихов «Горы зовут», на балкарском языке (балкарский язык сходный с кумыкским). В этой книжке имеется стихотворение об Эффенди (стр. 33-35).

Думаю, что кое-кто из вас сумеет прочесть текст в подлиннике и пересказать его содержание своим друзьям по учёбе.

Открыв мемориальный музей, вы сделали очень доброе и нужное дело. Я рад за это, ребята.

С дружеским уважением к вам и с пожеланием крепкого здоровья и отличной учёбы под мирным небом Родины!

*Берт Гуртуев, Народный писатель Кабардино-Балкарии.
25.02.1982 г.»*

Алагъа ийген китабымда быллай назмум бар эди:

Э.Капиевни эскере.

Эсимдеди Колон залда тюбешип,*

Солуу кезиуде бир бирге сёлешип,

Литература ишден ушагъыбыз,

Экибиз да бир акъылгъа келишип.

Кёп назмуну ныхытладан кьутхардынг,

*Бир атлы, бир жыяу болуп да бардын,
Закий Сулейманны, кѳолундан тутуп,
Арисей аулакларына чыгъардын.*

*Тау ауулагъа дайым келе эдинг,
Фахмулу жырчыланы кѳре эдинг,
Жырларына учар кѳанат битдирип,
Халкълагъа учуруп жибере эдинг.*

*Болушургъа эринмейин жетеенг,
Ажаиханны тюз жолгъа тюзетеенг,
Тууа тургъан фахмулу поэтлени
Кѳбюсюне аначилик этеенг.*

*Терен билдинг жырчылыкъны кѳыйматын.
Сыраф озмады жашауда сагъатынг.
Ийнаныгъыз аны кертилигине –
Аты чыкъгъан Абуталиб шагъатым.*

*Эсимделле кесинги фатарында,
Халкъла дослугъу айтхан хапарында
Кѳууанчны, ариу суратлап, бергенинг,
Битеу да Дагъыстанны халкъларында.*

*Санга халал тенглигимми билгененг.
Ёз кѳарындашынгы кибик суйгененг.
Назмуларымы кенг жолгъа салыргъа,
Келечиге Наташаны* ийгененг.*

*Сюе эдинг абынмай барырымы,
Тенглени арасында жарырымы.
Ыразы эдинг хар заман эштирге
Шуѳхлукъгъа махтау салгъан жырымы.*

*Жаилай таныш болгъан эдик бир бирге,
Дослукъну атмай жюрюрча ѳмюрде.
Не медет! Ёлгенинги эштгенимде,
Ачыу этди жюрегими кѳмюрлей.*

*Жашауну душман кѳарангы этгенде,
Совет халкъгъа ахырсынау жетгенде,
Сен да Ата журт уруиха баргъаненг,
Кѳп ахшы тенгинг да ары кетгенде.*

*Къаламынгы жютю сюнгоге бурдунг,
Уруш от жаннган жоллада кыдырдынг,
Совет халкъгъа кертичи жаш болганлай,
Ахыр солуунг тыйылгъынчы, турдунг.*

*Жашау мадарлары ахыр тюгенди.
Кёпден эгеген саусузлугъу женгди.
Жанындан юлюш этиучю тенгибиз, -
Жарыкъ жырын жарты кьойду Эффенди!*

*Бармайды «ёлдю» - деп айтыргъа кёлюм.
«Керти поэтни жокъ этмейди ёлюм», -
Деп айтханды, дейдиле оюм эте,
Литератураны сюзюучю алим.*

**СССР-ни Жазыучуларыны 1-чи съезди Москвада Союзланы юйюнде Колонна залда баргъанды. Э.Капиев бла автор биринчи анда тюбешгендиле.*

**Наталья Владимировна – Эффенди Капиевни юй бийчесиди.
1974 ж.*

Верные друзья: Слева направо: балкарский поэт Керим Отаров, карачаевские поэты Хамзат Кобанов, Халимат Байрамукова, Осман Хубиев, балкарский поэт Берт Гуртуев.

Цвет карачаево-балкарской интеллигенции Возрождения 50-х годов XX века. Слева направо: Первый ряд: карачаевец Салпагаров Идрис, балкарец Отаров Керим, карачаевец Байрамкулов Хаджи-Ахмат, балкарец Шахмурзаев Саид, карачаевец Алиев Умар. Второй ряд: балкарец Будаев Ахмат, карачаевец Хубиев Осман, русский Киреев Михаил, карачаевец Баучуев Аубекир, балкарец Кулиев Кайсын. Третий ряд: балкарец Теппеев Сулемен, балкарец Гуртуев Берт, карачаевец Суюнчев Ханафи, карачаевец Караев Басханук, карачаевец Урусов Азрет.

КЪАРАЧАЙ БЛА БАЙЛАМЛЫКЪ

Къарачайны Малкъардан энчи кѳрген, не да аланы бѳлген тѳреси болмагъанды Бертни бир заманда да. Уллу Къарачайны да, Холам-Бызынгы, не да Бахсан ауузну жамауаты да бир тили, бир дини, бир тарыхы болгъан халкъны къауумларыдыла, - дей эди. Башха республикалагъа тюшгенликге, башха жыллада азап сынап, кѳчюрюлгенликге да, халкъны юлюш-юлюш этерге къайсы оноучуну да кючу жетмегенди. Кѳчгюнчюлюкню заманы бошала, Орта Азияда жангыдан аягъы юсюне миллет литературабызны биринчи чыгъармасы – «Жашауубузну байрагъы» къарачай-малкъар назмучулары бирге жыйышдыргъан эди. Туугъан элерибизге къайтханлы андан да байламлы болгъанбыз. Аны шартларын хоншу миллетле да кѳредиле.

50 жыл мындан аллын Гуртуланы Бертни алгъышлай, Жазычулары союзуну Къарачай-Черкес бѳлюмюнден былай къагъыт келген эди:

*«№245 от 5 октября 1960 г. Нальчик, Союз писателей.
Дорогой Берт Измаилович !*

Писатели Карачаево-Черкесии горячо поздравляют Вас с пятидесятилетием со дня рождения и тридцатилетием Вашей литературно-общественной деятельности.

Читатели нашей области хорошо знают Вас, дорогой наш Берт, как поэта, переводчика, песенника. Ваши произведения всегда отличались глубокой идейностью, жизнерадостностью, правдивостью, гуманностью.

Ваше перо вот уже 30 лет верно служит народу.

Желаем Вам, дорогой Берт, крепкого здоровья и больших творческих успехов.

Гашиков, Хубиев, Капаев, Жиров, Ахмакин».

Ол замандан бери жыйырма жыл озду. Бертни Къарачай бла байламлыгы уа жууукъдан-жууукъ, теренден-терен бола бара эди. Бертни 70-жыллыгына быллай телеграмма келген эди:

*Черкесск СТВ 2601 98 29 0941 Нальчик Пушкина 18 Союз Писателей Гуртуеву =
Дорогой Берт Измаилович !*

Писатели Карачаево-Черкесии сердечно поздравляют Вас с днём рождения. Более 50 лет своей сознательной жизни Вы отдали служению своему народу, развитию родной литературы; зарождению балкарской советской литературы и песенной культуры. Создание первых учебников на балкарском языке связаны с Вашим именем.

Поэт и прозаик, педагог и переводчик, ветеран Великой Отечественной войны – Вы, дорогой Берт Измаилович, принимаете активное участие в нравственном, интернациональном и эстетическом воспитании молодёжи, являетесь примером честного служения своей великой Родине. Мы желаем Вам, дорогой Берт Измаилович, неиссякаемой творческой энергии, неугасающей душевной молодости, новых творческих успехов.

Писатели Карачаево-Черкесии.

Дагъыда жыйырма жыл озду. Къарачай-Черкес област Республика болду. Коммунист партияны обкомуну орунуна оноу этерге Президент орналды. Аллын хар мнойюшде да шуйохлукъну жырын жырлагъан черкес къаууму да терс жанына бурулду. Уллу Къарачайны оюму уа аллынча эди. Гуртуланы Бертни быллай алгъышлай эди:

«Карачаевск КЧР 23/11.2000 г. 1130=

Нальчик Союз писателей Берту Гуртуеву

Писатели Карачая сердечно поздравляют Вас – одного из основоположников родной литературы, славным юбилеем – девяностолетием. Шлют пожелания доброго здоровья. Ждём новых уроков наставничества. Братски обнимаем. Секретарь Союза карачаевских писателей Азамат Суюнчев».

Гуртуланы Бертни юйде архивинде Къарачайдан келген кёп чыгъармала, письмола, телеграммала бардыла. Алада биринчиледен Байрамукъланы Халиматны жазмасын айтыргъа тийишлиди. Ол 18.03.1958 жылда быллай жазгъан эди:

«Теренхурметли Берт бла Керим !

Кечгинлик тилейме, атларыгъызын айтып, аталарыгъызын атларын сагъынмагъаныма.

Орусча келише да болур, кеси тилибизде уа суху кёрюнюр деп, ауара болганма. Биз (малкъарлыла, къарачайлыла да) бир къанлы болгъаныбызны сезип, бир бирибизни алай ангыларгъа борчлу болурбуз деп, сунама.

Хурметли Берт! Аллын тюбегенибизде биз кеси китапчыкъларыбызны Сизге тапдырыргъа сёз берген эдик. Артыкъ игиге санаргъа базынмайбыз. Заманыгъызны алагъа артыкъ къоратырча да болмазла, алай болгъаныбыз а олду. Болсада, айтханыбызны толтурабыз. Сурагларыбыз артыкъ мажал чыкъмагъандыла, эсде тутаргъа жарарламы, билмейме.

Хурметли Керим! Сизни Октябрь поэмагъызны башланнганын (альманахта) мен бек жаратханма. Таза жүрегимден алгъышлайма. Узакъ ёмюрлю бол, жангы жетишимлеге жет. Сау къалыгъыз. Алгъышла бла – Халимат.

Р. С. Османдан, Хамзатдан, менден малкъарлы поэтлеге бла жазыучулагъа алгъышыбызны айтырыгъызны тилейбиз.

Черкесск ш., Советлени Юйю, «Къызыл Къарачайны» редакциясы ».

Къарачайгъа Малкъардан жол алай узакъ туююлду да, бир халкъны эки жарымыны жазыучулары терк-терк къонакъгъа атлана, къонакъбайлыкъ да эте жүрюгендиле. Къолайлы, жарыкъ, таза жүреккли тюбешиуле. Аланы бирини юсюнден Берт 19.06.1963 жылда аллай письмо да алгъанды:

«Салам алейкум, Берт!

Къарачай шахардан сизге тансыкълыкъ салам! Ол кюн Доммада этиб, кесигизге окъугъан назмуму иеме. Энтда келе туругъуз. Эсен кёрюшейик. Магомет Хубиев.

Адресим: г.Карачаевск, ул.Халилова, 21 Хубиеву Магомету Ахияевичу.

1963-чю джыл 18-чи майда Къабарты-Малкъардан келген джазыучулагъа Домбайда этиб, кеслерине окъугъан накъырда назмум:

Тубан да басыб, джанъур да джауа,

Ёзенибизге кириб келдигиз.

Къарнашларынча багъалы этген

Халал тенълени къараб кёрдюгюз

Сизге къууаныб сыйлы кюнубюз,

Ышара, кюле, джарыкъ тийгенди.

Теберди сууу сизни ючюн деб,

Кёк кийимлерин энтда кийгенди.

Таулу юйюне эркин киргенча,

Сиз тансыкъ болуб келгенсиз бери.

Хар къуру да бола турсунла

Халкъларыбызны быллай кюнлери.

Ма бу таулагъа эм таулулагъа

Кулиев Къайсын бек къуаннганды.

Алай а Къайсын къайсын онъларгъа

Кёб кюрешсе да, билмей къалгъанды.

*Хар кимге айтыб биз махданырча,
Ма сейирликди, кёресиз, джерим,
Аныча бизге багъалыд атынъ,
Сен анъа ийнан, Отаров Керим.*

*Табигъат кемсиз ариуду мында,
Алай болса да сиздеди эсим.
Шашмай нартлагъа бир бек ушайды,
Тауларыбызча, Гетуев Максим.*

*Джанаканитге айтырым олду,
Мен муратымча алай болалсам,
«Тау къушларыны» бир къанатына,
Учуб баргъанлай, чынъаб миналсам.*

*Да кёлюгюзге джетмей эсек да,
Биз сизге барсакъ тутмагъыз дертни.
Биз алдан алгъа барырбыз хаман
Джол джырын джырлай Гуртуев Бертни».*

Къарачай-малкъарны хар неси да, артыгъыракъ – суратлау чыгъармалыгъы бир болгъанына шагъатлакъ этген шартлары кёпдюле. Аладан бириди бу письмо да:
«Багъалы Берт! Сизни «Адильгерий» деген повестигизни къарачай школаны джангы программасы бла 7-чи классда (3 сагъатха) окъулургъа тыйынышы кёргенбиз. Аны учебникге салыр ючюн, бизге болушуругъузну тилейбиз.

Бизге керекли затла:

1) джазыучуну биографиясы;

2) фотопортрет (6 x 9) 2 экз.;

3) повестни тексти ана тилде машинка бла басмаланган 2 экз.

Не къадар дженгил болса иги боллукъ эди. Биз 1-чи августха учебникни басмагъа берирге керекбиз.

Мен бусагъатда пединститутда ишлейме. Учебник джарашдырыргъа автор этгендиде да бусагъатда аны джыя турабыз.

Тынч-эсен болурсуз. Ана литературада не джангылыкъла бардыла?

«Шуёхлукъну» джангы № бар эсе, иерсиз. Эсен кёрюшейик. Салам тенгелег.

Джууаб сакълайма. Салам эм да иш алгъыш бла Азамат.

25.06.1970 дж. Мени адресим (юйге ийигиз): КЧАО, г.Карачаевск, ул.Орджоникидзе, 11 Суюнчеву Азамату Алимовичу».

Ай да озгъунчу, 15-чи июлда, Гуртуланы Берт Суюнчланы Азаматха алай жазады:

«Багъалы Азамат Алимович !

Письмонга жууабым бла бирге учебникге керекли затланы да жибереме (къысха биография справка, эки фотосуратым, повестими къауум башлары). Повестни

машинкада жангыдан зарфгъа салмадым, нек десенг, орфографиябызны келишимеген жерлери барды да, сизге да жангыдан къарачай орфографиягъа келишидирирге тюшерикди.

Мындан ары соруула чыкъсала, юйюме сѐлеш да къой (телефонум 39-35). Не да адресим бла жаз (Нальчик, пр. Ленина 12, кв.15).

Салам бла бек иги алгъышла бизни шуѐхларыбызгъа.

Шуѐх саламым бла Берт Гуртуев».

Бертни 80-жыллыгъын белгилей, Къарачай-Черкесни жазычуларыны бѐлюмюню атындан, аны жууаплы секретары Хубиев Осман Ахьяевич къол салып, алгъыш келген эди: «Багъалы Берт! Таулула уллу къууанчлада эм суйген адамларына тилеген жылларына жетиб, башындан къарадынг. Энтда уллу Аллах сеннге аллай бир жылчыкъны къошсун! Ышарма, сора аны къолундан келмейми къаллыкъды?..

Сюек саулукъ, жюрек тынчлыкъ сенден кетмесинле! Юйюнг, юйдегинг бла къууанчлы жаша! Жазыуну да унутма. Сени къарачай къарындашынг Хубийланы Осман».

Гуртуланы Бертни Къарачай бла байламлыгъы жылдан-жылгъа кючлю бола баргъанды. Ол байламлыкъ бир заманда да юзюлмегенди. Токъсан жыллыгъына жете тургъан заманында да Бертге Уллу Къарачайдан письмола келип тургъандыла. Ма, юлгюге, аладан бири. Ол 16.10.1997 жылда жазылгъанды:

«Ас-салам алейкум, багъалы къарындашым Берд Измаилович!

Менден, уллу Къарачайдан юй бийчеге, битеу джуугъунга, тенгинге къарындашылыкъ салам айтырынгы тилейме. Сени адресинги билмей тургъанма ансы, андан бери жазмай чыдарыкъ тюл эдим. Къалайды сени, юй бийченги да саулукъларыгъыз? Бел къатдырыгъыз, уллу Аллах сюек саулукъ, узакъ ѐмюр берсин!

Багъалы къарындашым Берд! Мариямча билимли, фахмулу, ишни суйген, аны эбин

да билген къызыгъыз, кесинге ушаш чырайлы, сиз анга къууаннгандан къарт болмазгъа керексиз! 4 октябрда (1997 жыл) газетибизде Мариямны юсюнден махтаб, уллу статья чыкъды «Устазны кюнюне». Сени, юй бийченги да сау-эсен болгъаныгъызгъа, сизни аллай къызыгъыз болгъанына да сизден аз къууанмагъанма дерге боллукъма. Сизге джазаргъа энди чѐб чыкъды. Мариямгъа джазыб, Берд къарнашымы адресин билейим деб, таукел болуб джаздым. Сау къаллыкъ, Мариям эгечим – сени къызынг бюгюн адресинги ийгенди да, бу къагъытны аны бла джазама.

Не джангылыкъ къарындаш Малкъарда? Не джазаса? Аллах айтса, аякъ юсюнде болурса?

Джылыбыз келгенди. Аллыбызда 17-чи февраль – мен да 80-ден атларыкъма. Джюрегим билдиреди, бир-бирде радикулит да джокълайды. Абийни басдыргъанлы бираз ауруучу болгъанма (5 мартда 1995 жылда ауушханды). Сизни бек сюе эди, сагъыныучан эдик. Аллах сизни бир-бирингден айырмасын! Эм уллу насыбыгъыз олду. Мында къызыгъыз махтаулуду. Педуниверситетни педагогика кафедрасында доцент болуб ишлейди.

Багъалы Берд! Сени кибик багъалы, уллу адамны фахмулу къызы Мариям ишлегени бизни университетге да светди. Кеси да былай жазады: «Неден да бизге багъалы неди десенг, сизни, тамата тёлюню ишибиз бла разы эталсакъды». Кесине быллай борч сала билген алим – устаз, джаши адам атын махтау бла айтдырыб турлугъуна, тюз джолну баргъанына сёз джокъду. Аллай къыз ёсдюргенле сиз ахишы муратларыгъызгъа тюбегиз!

Багъалы Берд Измаилович! Заманынг болса, меннге джууаб къайтара, конвертге да унутмай суратыгъызны салсанг, къууандырлыкъ эдинг.

Джазыучулары союзуну аты барды, мени джокъду аз да кёб да! Мен 1995 джыл джас пенсиягъа чыкъган эдим: Абий да ауруучу болган эди.

Сизде уа джазыучула китабла чыгъара болурла? Ол бизде джокъгъа джетгенди. Башыгъызны мындан кёб аурутмайым. Эсен болугъуз. Уллу Аллах кеси болушсун сизге!

Сизни унутмаган Хубийланы Осман.

357100, Карачаево-Черкесия, г.Черкесск, пр.Ленина 57, кв.99 тел.5-71-86».

Арт жыллада тюбей турмаганлыкъгъа, Берт бла Осман эрттегили танышла эдиле. Озган ёмюрню отузунчу жылларындан окъуна. Аны себеплими, Берт алган письмосуна да ачыкъ жюрекден къууанып, Хубийланы Ахияны жашы Османнга жууап халда былай жазган эди:

«Салам алейкум, суйген тенгим Осман!

Сени письмонгу алдым. Терк жууап этмегениме айып этме: ауруп турганма, энди юйюме жыйыла келеме. Сау бол, бизни унутмай тураса.

Абий харипни ёлгенине бек бушуу этдик. Жаннетли болсун, бек огъурлу адам эди, бек сюе эдик. Устахан да Ленинградда Абий бла ашырган кюнлерин эскере, анга бек жарсыды. Уллу, ариу юйюрюнден айырылып кетди жаныбыздан эсе ариу кёрген Абий эгечибиз. Болса да, къадаргъа не амал? Энди, Осман, сени да, юйюрюню да ёмюрюню узакъ болсун, мындан ары аллай кыйынлыкъны сынамагъыз.

Осман, сени литературада уллу жетишимлеринги къарачай-малкъар халкъ ёмюрде да унутмаз.

Мен да жазуу иш бла жубана турама. Сураты болган бу китапны санга эсделикге ийеме. Къалган жазуучула да жазуу ишлерин этерге кюрешедиле. Уллу Малкъарда уа тынчлыкъ хазна жокъду, халкъ чачхын болуп турады: Ара Азиядан къайталмай турганла кёпдюле.

Алгъыш биргеди. Сау кёрюшейик!

Сени къарт тенгинг - Гуртуланы Берт».

Заман да оза, шуёхлукъ да кючлей баргъанына кёп юлгю табаргъа боллукъду. Сёз ючюн, къауум жылдан Байрамукъланы Халимат энди письмосун алай башлайды:

«Багъалы къардашым Берт ! Келе турган Жангы 1968 жыл бла сени да, сени алапат жашынгы Эдикни да (Элдарны) жюрегими теренинден алгъышлайма. Узакъ ёмюрлю, саулукълу, насыплы болугъуз! Жашынгы фахмулу жазуучунуча сюеме. Халимат».

Байрамукъланы башха кыызгъа – Нинагъа Бертни болушургъа кюрешгени да, аны 3.03.1969 жылда письмосунда эсленеди:

«Берт Измаилович! Халимат айтханча материалны ийеме эм справкагъызыны сакълайма. Материал кесибизни газетде чыккыган эди. Защитагъа газетни унамайдыла ансы. Мен аны билмеген эдим да, энди ишим ашыгъыш болганды. Кеси да газетники азыракъ эди. Сизге да, кеп болмасын деп, кьоркьуп, печатный листге джетимезча аз этип кьойгъан эсем да билмейме.

Сау иш этигиз. Нина Байрамукова».

Берт ол заманда Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзунда ишлегенликге, малкъар тилде чыккыган «Шуёхлукъ» альманахны баш редактору уа башха адам эди да, Нинаны статьясын анда басмаларгъа Бертге редактордан тилерге тюшгенди. Кызыны диссертациясын жетишимли кьорууларгъа ол статья керекли эди. Арсарсыз басмаларгъа уа онг табылмай эди. Болсада, Берт ол ишни ызындан болгъан эди. Статьяны басмаланырыгъыны юсюнден справканы да мажарады. Нина уа экинчи письмосунда, къайгъылы болуп, ол жылны 5-чи августунда былай жазады:

«Берт Измаилович! Письмогъузну, справкагъызыны да алдым. Письмогъуз а бек джарашыу эди. Сау болугъуз. Китабыгъыз ючюн да. Окъуб бошаб джазарма письмо деб тура эдим да, джангы ишде юйде да къайгъым кёб болуб, окъуялмай турама. Бир талайын бек джаратдым. Ёсге эди не кьадар литературабыз.

Мени статьямы 3-чю номерге кьалгъаны иги кесек кечлик этеди: статья чыккыгынчы кьуру справка бла чот боллукъ тюлдю – авторефератны басмадан чыгъаргъан заманда аны арт бетинде статьяны аты. Къайда кьачан чыккыганы джазылыргъа керекди. Бир керечик джазгъан эдим да сизге, 2-чи номерде анга (кеси да амалсыз затха) бир орунчукъ табалмагъаныгъызгъа кыйналдым, алай болса да, неди амал, сакъларгъа керек болур.

Ауругъаныгъызгъа уа, кечирек болса да, джарсыу сёзюмю билдиреме, сау болгъаныгъыз бла алгышлайма. Артыкъ да бек «саулукъдан багъалы зат джокъду дуняда» деб, менге да кёл табдыргъаныгъызыны бек багъалатдым. Сау кьалыгъыз.

Р. С. Эки телефон кибигим да барды бусагъатда: 37-92 – рабочий, 47-00 – квартирде. Так, на всякий случай, оруслула айтханлай.

К-ЧАО, ул. Ленина, книжное издательство, Нине Байрамуковой».

Бир бирлерин тансыкълау бла кьалмай, керти да шуёхла болушургъа, жумушланы жалчытыргъа, оюмларын айтыргъа хазырдыла. Юлгюге, Гуртуланы Бертни Лайпанланы Хамидни бла байламлыгъын кьауум письмоларында кёргюзтюрге боллукъду. Ала бири бирине орус тилде жазгъан себепли, письмоларын болгъаныча, бир затын да тюрлендирмей, окъуйукъ:

«Дорогой Берт! Сегодня я получил твоё письмо. Если бы ты знал, как я переживал из-за отсутствия всякой вести о тебе! Я много раз писал и всё без ответа. Как я понял, изменился твой адрес. Надо было об этом мне сообщить. Как твои дела? Здоровье жены? Над чем работаешь? Всё это меня интересует очень. Не ленись, пиши, а то буду тебя критиковать!

Пришли мне свою последнюю книгу (ты мне говорил, что пишешь новый роман). А что слышно о Зали?

У меня особых изменений нет, оба сына уже кандидаты наук, доценты. Младший Алик уже зав. кафедрой в Мединституте, готовит докторскую диссертацию, я доволен детьми, внуки растут, дай им побольше денег!

Готовлю в печать русский текст своей прозы... Крепко обнимаю тебя. От души желаю здоровья, Привет от Тамары. Она тоже беспокоилась и спрашивала о тебе. Москва, И-273, ул.Декабристов, 36-б, кв.194 Лайпанов Хамид».

«Дорогой Хамид Оразович! Я получил и Ваше поздравление Зали; Вы его почему-то выслали по моему адресу. Я вручил его Жанакаиту Залиханову в этот же день.

Хамид Оразович, Ваши рассказы оба хороши. Первый («Ирикни кёзю») мы уже напечатали, как Вы знаете, ранее, а второй («Алкёз») – в четвёртом номере «Шуёхлукъ». Такие рассказы мы бы смогли печатать и впредь, если бы Вы присылали в адрес «Шуёхлукъ». В этом году я выписал Вам «Шуёхлукъ», думаю, Вы его получаете. Хочу выписать и на 1972 год.

Хамид Оразович, я хочу попросить Вас съездить в Ленинскую библиотеку и списать по картотеке литературу на русском и английском языках (обязательно с указанием шифров) по Скотту Фицджеральду (США, XX век) и прислать этот список мне. Это – первое и архинеобходимое! Второе – съездить 3 января в магазн пишущих машинок №61 на ул.Пушкина, 23 и записаться в очередь на покупку машинки «Эрика». Мне она очень нужна. Когда очередь подойдёт в 1972 году – я вышлю деньги.

Дорогой Хамид Оразович, передайте мои приветы и лучшие пожелания прекрасной Тамаре. Жму Вашу дружескую руку. Берт Гуртуев».

«Дорогой наш Берт! Просим тебя нашему другу – научному работнику т. Морозовской Ирине Сергеевне помочь с курсовкой в санаторий г.Нальчик с 25 августа (1975 г.). Она очень нуждается в лечении.

Она работает доцентом в институте лёгкой промышленности. Врачебную справку дошлём. Желаем тебе и семье много радостей. Хамид. Тамара».

Дорогой Хамид Оразович! После Вашего телефонного звонка я поехал и договорился с Курбюро. Курсовку с питанием и лечением обещают мне продать 1 сентября 1975 г. Ирина Сергеевна пусть приедет с курортной карточкой прямо ко мне, а мы с ней поедем в Курбюро и получим путёвку.

Жму Вашу руку и кланяюсь Тамаре Михайловне. Посылаю Вам свой историко-революционный роман. Ваш отзыв будет весьма ценен для автора. Ваш Берт Гуртуев».

АЧЫКЪ СЁЗЛЮ, БАТЫР КЁЛЛЮ

(Кязимни эскере)

Жылла бир бири ызларындан кетип барадыла. Фахмулу жаш ана тилинде назмуланы, зикирлени да кёлюнден билип, аланы айтып, эллилерин тынгылатады. Жаш акъылбалыкъ болады. Халкъыны арасында намысы кётюрюледди.

Окьюу болгъан адам а, не заманда да, халкъ ичинде сыйлы жерин табады.

«Бир окьюулулугъа минг жахилни берелле», - деп, халкъда андан айта болурла.

Кюнден кюннге, жылдан жылгъа, халкъ Кязимге кесини ёкюлюнеча къарап башлайды. Ол а халкъыны жашауун теренден терен биледи. Къыйынлыкъ сынагъан, азап чекген адамлагъа жаны ауруйду. Халкъыны жашаууну юсюнден назмула тизеди. Аны назмулары, темир тюйген чёгючню биргесине, халкъына ачыкъ эшитиледиле. Кёпле да ол назмуланы кёлден биледиле. Сёз ючюн, мен аны «Сары къошда», «Бирле къача, бирле къууа» деген назмуларын бла «Ийман-ислам» деген зикирин тогъуз жыллыкъ заманымда, къошда, сюрюу къыйырда айтычу эдим. Алай бла мен Кязимни кесими биринчи поэт устазыма санайма. Кертиди, андан сора да мени атам, халкъ жырлагъа уста эди да, ол сау заманда андан да кёп жырны эштип, кёлюмден билгенме. Болса да, мен атамдан эсе Кязимни сыфатын эсимде бек тутам. Мен аты чыкъгъан Ленинчи окьюу городокда окьугъанымда да, анда устаз болуп ишлегенимде да, «Ленинчи жол» газетде ана тилибизде статьяла, назмула жазычу заманымда да, Къабарты-Малкъарны биринчи къуралгъан жазычуларыны Союзунда ишлеген заманымда да аты махтау бла айтылгъан Кязим бла шагъырей болгъанма, аны бла мени арабызда кёп тюрлю кенгешле бола тургъандыла. Ол батыр адам эди, бир кишиден да къоркъа билмей эди. Айтыр сёзюн, аны тюз болгъанына толу ийнанып болса, бир кишиден да букъдурмай эди. Халкъда тюзлюк, огъурлулукъ жюрююн излей эди. Излегенин тапмаса уа, назмула тизе эди. Назмула уа терк окьуна халкъгъа жайыла эдиле, зарфха урулмасала да, аууздан айтыла, кеси къыйыны бла жашагъан адамланы башларына, акъылларына синге эдиле.

Бир талай жылдан Кязимге юйдегили болургъа, энчи жашау этерге тюшеди. Ол заманда халлагъа кёре, анга Маккагъа-Мадинагъа, Каабагъа барып, жюрюген төреге кёре, хаж къылыргъа тюшдю. Ол хаж къылып, элине къайтды. Андан сора уа аны намысы бютюн да бийикге кётюрюлдю. Аны эллилери – Шыкъычыла – тура Нальчик базарына атлансала да, Кязим хажини сакълап, аны алларына салып барыучулары эсимдеди. Элдеде хажиле андан сора да бар эдиле, алай аныча намысы жюрюген а жокъ эди. Аламат туююлмю эди?! Ол динин да тутта эди, темир да таптай эди, назму да къурай эди.

Кязим хажы жазгъан назмула окьугъаннга тынч ангылашынадыла. Ала артыкъ, кем солумлу туююлдюле: кепге урулуп, ритмлери бузулмай къураладыла. Анса уа рифмалары, ушашдырыулары! Айтылгъан сёз эсингде къалады. Ана тили да чурумсузду, тазады. Аны аты бла басмаланган китаплада, аланы къурагъанла, редакторлагъанла кёп жангылычла жибередиле. Ол заманда уа аланы къара ауаналары Кязимни сыфатын мутхузлайдыла. Мен анга жарсымай къалмайма. Кязимни назмулары назмучулагъа ариу юлгюлей къалыргъа, аладан барыбыз да юлгю алыргъа керекбиз.

Кязимни халкъыбыз сыйлы кёреди: аны аты бла жюрюген школ, библиотека, колхоз, орам – была бары да анга шагъатдыла. Аладан сора да Кязимге эделикле, сынла ишленгендиле. Аны экитомлукъ китабы алтын накъышла бла басмаланады. Ол ана тилибиздеди, алай аны назмулары орус тилде, башха тилдеде да басмаланадыла. Аны бла бирге уа битеу халкъыбызны намысы да

кётюрюледе. Бизни терен фахмулу, закий, халкы суйген уллу поэтибиз, 1945 жылда зор бла Орта Азиягъа кёчюрюлюп анда ёлдю эсе да, аны поэзиясы, сыны, сыфаты ёмюрледе жашарыкъды.

КЯЗИМГЕ

*Тау кюнлюмде темир туююп, жашаенг,
Тутуш алтын шиякыгъа ушаенг.
Эсимдедиле огъурлу кёзлеринг,
Адамлагъа акъыл берген сёзлеринг.*

*Хар тизгининг таймай кепде барады,
Айтхан сёзюнг нарт сёз болуп къалады.
Назмуларынг дайым юлгю берелле,
Малкъар поэтлеге кёл этдирелле.*

*Кёл этдирелле эллиге, ишчиге,
Тюзлюк жолда баргъан хар бир кишиге.
Къарт да, жаш да эскерелле атынгы,
Сурат этип туталла сыфатынгы.*

*Жазгъанынгы, зарфха уруп, алалла,
Сыйлы кёрюп, китаплагъа салалла,
Жазыуларын алтын была накъышлап,
Сени жүрекледен суйюп, алгъышлап.*

*«Совет выласть – алтын терек» - дей эдинг,
«Аны къаты тутуу керек» - дей эдинг.
Жюреклеге туюрелди осуятынг,
Ёмюрледе да мутхуз болмаз атынг!
20.10.89 ж.*

ТАМАТАЛАНЫ ЁРЛЮ-ЭНИШЛИ ЖОЛЛАРЫ
(эскериуле)

Народные поэты Саид Шахмурзаев и Амирхан Шомахов, учёные -филологи Буба Карданов и Нафи Джусойты с Бертом Гуртуевым.

Поэты – просветители Саид Шахмурзаев, Амирхан Хавначев, Берт Гуртуев.

ШАХМУРЗАЛАНЫ САИД

Саид Осман улу Шахмурза (биз анга Шахмурза деп кьоюучу эдик) Османни юйюрюнде эгиз туугъан жашладан бири эди: муну аты Саид, бирсини аты уа Масхут эди. Биз Саидни туугъан жылын хар документледе да 1886 жыл деп кёргюзтебиз, Масхутну туугъан жылы уа 1905 жылды.

Баям, Шахмурза кесини туугъан жылын кёчюрюлюп тургъан жеринде спецкомендантха алай керек болуп жазгъаннга ушайды. Алайды да, Масхутну партия документлерине кёре, Саидни туугъан жылы да 1905 жылды. Андан сора да, эсимдеди, биз Ленинчи окъуу городокда бирге ишлеучю заманыбызда Отарланы Саид партияны, Шахмурзаланы Саид а комсомолну атындан кьаргъаныучу эдиле.

Андан сора да. Отарланы Саидден Шахмурзаланы Саид кичи болуучу эди. Алай бла Саид Шахмурзагъа 1995 жылда 90 жыл боллукъду, ол а аны кибик уллу адамгъа хурмет этер кезиудю. Аны юбилейин тынгылы белгилерге керекбиз. Бюгюнлюкде да ол жашагъан юйню кьабыргъасына «эскерме кьанга» салынмай тургъанына ыразы тюйюлме. Биз анны кибик адамларыбызны кётюрмесек, бизни миллет даражабыз да артыкь алапат кётюрюллюк сунмайма.

Шахмурзаны окъуу даражасы орталыкьгъа саналса да, ол кеси тутхан ишге уста эди. Элде эфендиден бир кесек окъугъандан сора Отарланы Саид бла бирге Къарачайны Учкулан элини медирсесинде да окъугъан эди. Андан сора уа, комсомолну путёвкасы бла барып, Кърымда Симферопольда педтехникумда да окъуп, устазлыкь билим алгъан эди.

1929 жылдан 1934 жылгъа дери Нальчик шахарда Педтехникумда устаз болуп ишлегенди. Андан сора да бир беш жылны огъары Чегемде толу болмагъан орталыкь школну директору болгъанды. 1939 жылдан 1941 жылгъа дери уа Къабарты- Малкъарны билим берген Наркомунда заместитель болуп да ишлегенди.

Дагъыда тёрт жылны Тёбен Чегемде РайОНО-ну таматасы болгъанды. Ол жыллада аперимли ишлегени ючюн анга кьырал Ленинни орденин бергенди. 1957 жылда уа анга литература ишлери ючюн Урунууну Къызыл Байрагъыны орденин бергендиле. Кёчгюнчюлюкню жылларында Саид Осман улу Шахмурзаев уллу юйюрю бла бирге Къазахстанны Джамбул областында Къаракъундуз деген элде кёп азап сынай, кыйынлыкьгъа хорлатып кьоймай, эл школну кичиклассларында ишлегенди.

Кеси айтычулай, жубранланы тутуп, аладан шорпа этген кюнлери да болгъандыла. Кёчгюнчюлюкню азабына хорлатмай, уллу да, ууакь да юйюрюн ёлюмден сакълагъанды. Ол сакълагъан, ол ёсдюрген юйюрте уа бюгюн кьаллай адамла бардыла! Кими мюлк оноучу, кими врач, кими журналист, кими да суратчы – сыйлы артист!

Кеси ёлдю эссе да, жаннетли болсун, Саид миллетине кьаллай ахшы адамла кьошханды! Мен Алёшаны ишчи кабинетинде бир-эки кере да болгъанма. Ол алгъан суратлагъа къарасанг, жаны саулагъа къарагъанчады. Пейзаж суратлагъа

къарасанг а, хар къайгъынгы да унутаса, табигъатха бираз къарап турлугъунг келеди.

Алайды да, Шахмырза иги чыгъармала жазгъаныча, иги юйюр да ёсдюргенди. Сау жюрюсюнле, узакъ ёмюрлю болсунла Шахмырзаны ызында къалгъан адамлары – ариу юйюр, фахмулу адамла! Юй бийчеси Зайнаф, жашлары – Юрий, Алексей, Рашид, Халид, къызлары да Лиуаза, аны кичиси Лейля да. Быллай юйюрге ким да сукъланырчады.

Саид Шахмурзагъа халкъгъа билим бериу жаны бла этген жетишимлери ючюн Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини Президиумуну Указы бла 1975 жылда «Халкъ устаз» деген сыйлы ат аталгъанды. Ол анга тийишли ат эди. Бизни халкъыбыз Орта Азиядан къайтханда малкъар школлагъа биринчи Харфлыкъны ол жазгъан эди. Андан сора да школларибызгъа окъуу китапланы жарашдырыуда да кёп къыйыны болгъанды.

Ол сыйлы ат аталгъаны бла бирге анга биягъы Баш Советни Президиумуну Указы бла «Халкъ поэт» деген ат да аталгъан эди. Малкъар адабиятны ёсдюрюуде да аны уллу къыйыны барды. Саид 1934 жылда окъуна совет Жазычуланы союзуна кирген эди. 1931 жылда чыкъгъан биринчи малкъар назму китапха – «Жангы жашау жолунда» деген жыйымдыкъгъа Саид Шахмырзаны да назмулары киргендиле. Андан сора да кёп тюрлю малкъар китаплагъа аны аты къошулуп тургъанды.

Малкъар халкъы зор бла кёчюрюлюуден азат болгъанда, Орта Азияда, тюзюн айтсакъ, Къыргъыз ССР - ни ара шахары – Фрунзеде жарашдырылып басмаланган «Жашауубузну байрагъы» деген къарачай-малкъар назму китапда да Саидни назмулары бардыла. Биз туугъан жерибизге къайтханда жарашдырылгъан, 1958 жылда Москвада орусча басмаланган китапда, 1959 жылда Нальчикде басмаланган Малкъар поэзияны антологиясында да Саидни аты айтылады.

Андан сора да ол кеси энчи автор болуп да, бир талай китап жазгъанды. Аланы санында: «Сырыйна», «Битимлени билигиз», «Жангы назмула», «Жемишле», «Танг аласында», «Шуёхларыма», «Заманны жели», «Таулуну календары», - деген китапланы айтыргъа боллукъду.

Саид Шахмырзаны жазгъанлары окъуучугъа хар заманда да хычыуун кёрюнгендиле. Аны назму сёзлерине композиторла жырла этгендиле, ол жырла бюгюнлюкде да кёплени къууандырадыла.

Саид Осман улу Шахмырзаны чыгъармаларыны юсюнден кёпле жазгъандыла: аланы санында аты айтылгъан Къайсын Къулий – Чегемли, малкъар халкъны тил жаны бла алимлеринден бири Бёзюланы Ахмат, алим Будайланы Ахмат, Тёппеланы Алим, Мокъаланы Мухаммат, Шауаланы Миналдан, литературагъа масагъатчы Орусбийланы Фатимат, дагъыда башхала да бардыла. Барысы да Саидге ыспас этедиле, аны халкъыбызны ичинде сыйлы адамладан бирине санайдыла. Саид Шахмырзаны суратлау чыгъармаларын, школ программалагъа кёре, малкъар школланы 8-чи классларында окъутадыла. Сабийле аны суратын да китапда кёредиле. Ала да анга уллу хурмет этедиле.

Шахмырзаланы Саид бла Улбашланы Ахмадия малкъар суратлау литератураны мурдорун салгъанланы санында, Кязим хажи бла Отарланы Саидден сора, бизни бек таматаларыбыз эдиле. Ол алда айтылгъан экиси 1905 жылда туугъандыла. Хочуланы Салих бла мен а аладан 5 жыл кичи эдик. Ол окъутуу китапда адабият кружокланы юсюнден айтылгъаны да тюз туюлдо. Болса да аны оноун Созайланы Борисге къояйыкъ. Мен Саид Шахмырзаны юсюнден эскериу жазама да, аны юсюнден айтайыкъ.

Саид Осман улу Шахмырза, даулашсыз, малкъар адабиятны мурдорун салгъанладан бириди. Хар заманда да бизни республиканы Жазычуларыны союзуну хар ишине да эринмей, тири къатышып келгенди, хар заманда да кенгеш нёгерибиз болгъанды. «Хан къошулмай – жомакъ болмаз», - дегенлей, бизни жазычуларыбызны ишлеринде Шахмырза къошулмагъан ишлерибиз хазна болмагъанды. Адабият ингирледе, конференциялада, съездледе, жыйылыулада, юбилейледе да ол бизни жазычуларыбызны союзунда ишлегенлени биргелерине болуучу эди.

Саид Осман улу бек тири адам эди. Аны атасы да, баям, бек тири, гиртчи, ишни да суйген, ишлей да билген адам болур эди. Аны айтханым: мен Огъары Чегемде, Эл тубюнде болгъанымда кёрген эдим – Османни юю Малкъарукъ къаланы артында, анга жууукъда эди. Мен Саид бла шуёхлугъубузну хатырындан ары баргъанымда, манга жылы сют бла гыржын ашатхан эдиле. Анга сейир этмеген эдим. Мени тамашагъа къалдыргъан ол арбазны бурууу эди. Ол бурууну мен Аллах жаратхан жар сунган эдим. Хуна бурууну ташлары алай кёп эдиле, бир бирлерине алай къабышып эдиле, алай омакъ сырылып эдиле да, мени тамашагъа къалдыргъан эдиле. Ол къадар ташны ары ташыгъан адамгъа мен ичимден алгъыш эте эдим. Аллай бурууну ишлеген киши уа, баям, сабийлерин да тири юйретип, иш кёллю эте болур эди. Баям, Саидни да атасыны гиртчилиги, тирилиги жашаугъа юйретген болур эди. Алай болур эди ансы, Саид къартлыгъында да эринмеген, арий-тала билмеген адам эди.

Дуниядан къайтышыр жылларыны аллында окъуна Саид Осман улу республикабызны Илму излев институтуна малкъар фольклорну жыяргъа кёп болушханды. Археологлагъа къошулуп, ол ненча тау элдеде жашырын тебелени, шиякыланы къазып таулада айланнганды!

Болса да, бу дунияда ёлмезлик, кетмезлик да жокъду. Саид, жаннет ахлусу болсун, къыйын ауруудан ауруп, 1975 жылны ноябрь айны 30-чу кюнюнде ёлгенди. Алай аны халкъына этген хайыры аны атын унутдурлукъ туюлдо.

Биз керти да анга хурмет эте эсек, ол жашагъан юйню къабыргъасына Эскерме къанга, къабырына да тийишли сын салдырыргъа керекбиз. Малкъар халкъны Шахмырза кирик адамлары алай кёп туюлдоле. Аллайларыбызны сыйлы кёрюю – халкъыбызны намысын кётюрюю. Керти поэтле, алимле индисанатны адамлары да халкъыбыз ючюн жашайбыз. Халкъын суйген айып туюлдо, бирси халкъла бла уа шуёхлукъну дайым жюрютейик.

Декабрь 1976 ж.

ОТАРЛАНЫ САИД

Малкъар халкъгъа билим берген, халкъын дайым сыйлы кѳрген, тюз ниетли устазладан бири Отарланы Саид эди. Мен аны бла жууукъ шагъырей бу ёмюрню жыйырманчы жылларыны ахырында Нальчикде, Ленинчи окъуу городокда болгъан эдим.

Ол орта бойлу, къара шинли, сабыр сѳзлю жууаш адам эди. Манга халал къарындашча кѳрюннген эди. Ол менден жети жыл тамата эди, алай болгъанлыкъгъа да, мени кесине кенгеш нѳгерге ала эди. Ким биледи, ол кезиуде экибиз да городокда устазла эдик да, аны ючюнюмю болур эди. Экибизни да ана тилибизни ёсююуне, ёсюу жолларына, адабиятыбызны ёсдюрюу жоллагъа кѳз къарамыбыз да бирге келише эди. Андан сора да, халкъыбызны жашау къолайын кѳтюрюр ючюн, не мадарла керек болгъанларына да бирча къайгъыра эдик. Аллай ниет бирлик не заманда да адамланы бирге шуёх этиучюдю. Бирге ушакъ эте, бирге оюм эте, бир бирибизге тюрлю-тюрлю назмула окъуй, бирге бек татах болгъан эдик.

Жаш болсам да, ол мени бек сюе эди. Мен къуран окъуй билгеними анга айтханымдан сора уа – бютюн да. Араб окъуу а бирси окъуулагъа да болуша эди. Аны юсюнден ушакъ этгенибизден сора билген эдим городокда малкъар устазланы асламысыны, аз-маз болса да, арабча окъуулары болгъанын. Саид Шахмырза, Ахмадия Улбашев. Хажимурат Гулиев, Осман Атабиев да аллайла эдиле. Алагъа уа мен да тагъылгъан эдим.

Иги хыйсап этип къарасакъ, малкъар литератураны мурдорун салгъанла, Кязим хажиден башлап, арабча окъуу болгъанла эдиле. Алай араб тилни Отаровча тикрар билген а къайда! Аны билими, ол жаны бла уа, тенгиз кибик эди. Бу мен сагъыннган устазла орус тилни да биле эдиле. Эки Саид да татар, тюрк тиллеге да уста эдиле. Тиллени билгенлери ючюн а ала ол тилледе литература бла да шагъырей эдиле. Алай ол Саид Отаров манга окъугъан араб назмулагъа уа бек сейир-тамаша этип, кѳп тынгылагъан эдим. Ол араб тилде окъугъан назму китапны аты «Сыния-Шиния» деп эди. Ол аламат эди: назмуда хар сѳз «С-сын» харф бла, сора аныча, хар сѳз «Ш-шын» бла башлана эди. Андан сора да Саид манга бир талай назму китапланы кѳргюзтген эди. Кеси кайида бла окъуп тебресе уа, аузум ачылып, сейир эте эдим. Ол заманда, мен ангылагъандан, Отарланы Саид араб назму сыфатха, Саид Шахмырза уа татар назму сыфатха аслам эс бура эдиле. Араб-татар назмучулукъну тамыры терен болгъанына уа кимни шеги барды? Алай эди да, ол заманда бизни арабызда ол эки поэтни онглары мажал эдиле. Алача, Ахмадия да араб назмуланы, зикирлени да уста айтыучу эди. Болса да, бу жол мен Отар улуну эскерирге къаст этгенме да, аны юсюнден айтайым. Бирси унутулмазлыкъ тенглери юсюнден а арттаракъда айтырма.

Отарланы Аубекир улу Саид 1903 жылда Эльбрус району Гирхожан элинде малчыны юйюрюнде туугъанды. Элде башланнган школну окъуп бошагъандан сора, городокда устаз курсланы, аны ызы бла уа совпартшколну, андан сора да Орджоникидзеде пединститутну аспирантурасын, аны ызындан а устазлыкъны Нальчикдеги методика курсларын бошагъанды. Алай бла ол педагогика жаны бла уста билимли болгъанды. Ал кезиуде Ленинчи окъуу городокда, артта уа эл

школлада да ишлегенди, ары дери уа Къабарты-Малкъар парткитап басманы баш редактору болуп да бир бёлек жылны ишлегенди.

Къалайда ишлесе да, Саид кесини жууаплы жумушун тынгылы жалчытханды, адамлыкъ даражасын бир заманда да алаша этмегенди, адамла бла адежлигин да атмагъанды, мен аллайма, быллайма деп, махтаннган төреси да болмагъанды. Аны юйдегили болмай турууу да аны ёхтемлигинден туююл эди. Къадар алай болур эди.

Бирде Османланы Дадаш бла мен Огъары Чегемден келе эдик, «кезиу атларыбыз» къарыусуз затла эдиле да, биз Акъ Топуракъгъа жетерге къаппа-къарангы болду. Аллыбызны да кёрмейбиз. Сора кече анда къалыргъа тюшдю. Дадаш да, мен да бу жолдан сора командировкадан къайта, кеч жолоучу болмазгъа айта эдик.

Элде юйлени тынгысыз эте айланмаз ючюн школда къалыргъа умут этдик, анда уа директор Саид эди. Школну арбазында адам жокъ эди, алай бир отоуну терезесинден а чыракъ жарыкъ кёрюне эди.

- Эй! – деп, тышындан сёлешгенимде, эшик ачылды. «Къонакъ аламысыз?» - дегенимде: «Къонакъ–Аллахны къонагъыды. Нек алмайбыз? Жууукъ болугъуз!» - деп, Саид аллыбызгъа келди. Бизни таныгъандан сора бютюн да жарыкъ болуп, къолубузну тутта эди.

Атларыбызны да ат тагъылыучугъа тагъып, алларына да аш къабын атып, Саидни ызындан школ отоугъа кирдик.

Школну бир отоунда ол кеси жангыз жашай эди. Жангыз бир ундурукъчугъу бар эди, анга нёгер да бир столу бла бир узун шинтиги. Столуну юсюнде уа фатеген чырагъы жана эди. Отоуну бирси мюйюшюнде да къанжал печи бар эди. Отоуда адыр керек аз эди, алай жылы, таза эди.

Саид бизге айран бла гыржын берип, сыйлады, кеси да бизге нёгерлик этген эди.

Биз, ушхууур ашап бошагъандан сора да, хапар айта иги кесек тургъан эдик. Сора, отоу тюбюне кийизни эки къаты жайып, жастыкъ орнуна да ат иерлерибизни салып жатдыкъ. Танга дери татлы жукълап чыкъгъан эдик. Жукъу деген алайды, арыгъан адамгъа уа - бютюн да.

Эрттенликде эртте турдукъ. Саид бизни, биягъыча, ауузландырып, жолубузгъа атландыргъан эди.

Саидни юй бийчели болмагъан заманы эди да, хар юй жумушну да, ашны-сууну да кеси мажара эди. Аны отха чоюнчукъ бла суу салып, тегенеге уа элеп, тылы ийлеп, гыржынла этип биширгенин бир да унутмайма. Саид школну ишин да айыпсыз бардыра эди. Устазла да, окъугъан сабийле да, элни адамы да Саидни бек ариу кёре эдиле. Ол элде кёплеге да ариу ыз кёргюзте эди, татлы тилли болгъаны себепли, аны хар ким да бек ариу кёре эди.

Мен Малкъар газетни редакциясы не да Жазычуланы союзу жиберип, не городокдан командировкагъа Тёбен Бахсаннга барсам, мени къонакъбай юйюм Гирхожанда Саидланы юйю болуучу эди, нек десенг, Саид бла мен кёп заманны да бирге ишлеп, бирге шуёх болуп, тургъан эдик. Мени бла бирге окъугъанла, бирге ишлегенле не да мен окъутханла таулада хар элде да бар эдиле. Эсимдеди Саидланы юйню уа манга къалай жарыкъ болуучусу.

Не медет, малкъар халкъны адабиятына, маданиятына уллу себеп болгъан Отарланы Аубекир улу Саидни ёрлю-эншли кыйын жоллары башланадыла. Ол аны тынч ишлей тургъан жеринден тутуп кетедиле. 1935 жылдан 1940 жылгъа дери Колымада сталинчи лагерде кыйын, къара ишледе ишлеп турады. Саид ол кыйынлыкъдан 1942 жылда къутулады, алай аны саулугъу уа осалгъа кетеди. Дагъыда Саид жашаудан тюнгюлмейди: тюрлю-тюрлю ишледе кесини таза ниетлигин кёргюзтеди. Лагерден эркин болгъандан сора ол Джамбул областда колхозда ишлейди, андан сора уа Джамбул шахарны кесинде ремонт-къурулуш ишледе жумуш этеди, аны тутулуп тургъан жылларын терсге санайдыла. 1957 жылда анга реабилитация этиледи, аны граждан эркинлиги толусунлай къайтарылады. Алай бла аны энишли жоллары ёрлю жоллагъа буруладыла. Не асыу, фахмулу поэтни зыраф кетген заманлары уа азмы болдула! Малкъар халкъны 13 жылны узунуна миллет эркинлиги сыйырылып тургъан заманны да тергесенг, бизни адабиятыбыз, маданиятыбыз, индисанатыбыз, ырысхыбыз, жашауубуз да азмы седиреди?

Саид малкъар адабиятны ал жылларындан окъуна уллу кыйыны болгъанладан бириди. Ол жазгъан чыгъармала бюгюн да кеслерини уллу магъаналары бла белгилидиле. Аны назмуларын, поэмаларын малкъар школлада окъутадыла. Аны энчи китаплары да бардыла. Малкъар поэзияны Антологиясын жыйышдыргъанладан бири да олду. Антологияны бетлеринде аны кёп назмусу да барды. Болмай а? Саид Жазычуланы союзуна 1934 жылда киргенди, 1931 жылда басмаланган малкъар тилде биринчи назму китапта аны назмулары да бардыла.

Бизни халкъыбыз, кеси башына эркин болуп, Орта Азиядан бери, туугъан жерине къайтхандан сора уа, Отарланы Аубекир улу Саид бёлюмсюз 5 жылны узунуна Къабарты-Малкъарны Илму излем институтунда илму къуллукъчу болуп ишлегенди. Ол анда малкъар фольклорну жыйыуда уллу болушлукъ этгенди. Пенсиягъа чыкъгъынчы анда айыпсыз ишлеп тургъанды.

Саид бла мен бир юйде, къоншу фатарлада бир бёлек жыл жашагъанбыз. Бир бирибизге кире, чыгъа туруучу эдик. Кёп кере да бирге кенгеш эте эдик. Бирбирге хар заманда да халал эдик, себеп болургъа кюреше эдик.

Саид 1903 жылда Гирхожанда туугъан эди, 1975 жылда уа Нальчик шахарда ёлгенди. Таулу кишиге жашар ючюн 72 жыл а кёпмюдю? Ол ёлдю эсе да, жаннетли болсун, алай аны бизни адабиятыбызгъа, маданиятыбызгъа, илмубузгъа салгъан кыйыны уа кёп жылланы да жашарыкъды. Саидни огъурлу сифаты бюгюн да мени кёзюме кёрюннгенлей турады.

1977 ж.

УЛБАШЛАНЫ АХМАДИЯ

Ахмадия, дуня жарыгъына чыкъгъынчы окъуна атасындан ёксюз къалгъанды. Аны атасы – Улбашланы Сарыбий улу Муса кесини юй бийчесинден, Ациканланы Бийту кызы Айшатдан аны къарындагъы сабийи тёртайлыкъ болуп тургъанлай, айырылгъанды. Айырылып, кесине жаш-къыз тууарыгъын да билгинчи, Муса башха къатын алып, экинчи кере юйдегили болгъанды. Айшат а, ауур къарны да болуп тургъанлай, къоюлуп, ата юйюне къайтханды. Аны атасына

– Бийтуугъа ол заманда 70 жыл, анасына – Гогушха уа 60 жыл бола эди. Ала экиси да къарыусуз, жарлы къартла эдиле. Андан сора да аланы юйлеринде жашай тургъан, кюлде бишген арпа гыржынны кёк тузлукъгъа булгъап ашагъан дагъыда тёрт сабий болгъанды. Ала уа Ахмадияны ана къарындашы – Илиясны ёксюз сабийлери эдиле. Атадан, анадан да ёксюз къалгъан сабийлени къарт аппа бла къарт амма къайры атарыкъ эдиле.

Тура кетип, Айшат ата юйюнде жаш тапханда уа, аны сабийине Ахмадия атагъандыла.

Алай бла, къарт аппаны бла къарт амманы къоллары къарагъанлагъа энтта бир ёксюз сабий къошулгъан эди. Андан сора ёксюз сабийле беш боладыла. Алай бла Бийтуу сегиз башлы юйюрню айыбын, гюняхын да кеси бойнуна алгъанды. «Кесмеген – балтам, жетмеген – жибим» - деп, жашау мадар этерге кюреше айланганды.

Ахмадиягъа беш жыл болгъанда, аны анасы – Айшат жангыдан башха эрге барады. Алай аны жангы эри Айшатны сабийи бла бирге юйюне элтирге унамагъанда, бешжыллыкъ Ахмадия атасы-анасы саулай, ёксюз болуп, къарт аппасыны юйюнде къалады.

Хар сабий да кесини Аллах берген ырысхысы бла тууады. Бир бёлек заман озгъандан сора, не бек къыйналса да, Ахмадия иш бла аз-маз жубана башлайды: анга 7-8 жыл болгъанлай, ол эл малланы кютген сюрюучюге жумушчу нёгер болады. Анга хакъ бермей эдиле, алай ашына деп азыкъ, аягъына деп да, чабырлыкъ бере эдиле.

Алай бла къыйын жылла оза барадыла. Ахмадиягъа 9-10 жыл болгъандан сора, ол кеси эл малына сюрюучю болгъанды. Энди уа, азыкъ бла чабырлыкъдан сора да, башха кийимле бергенле да бар эдиле.

Къышхыда, мал кютерге сюрюучю керек болмагъан заманда, Ахмадия, эл медирсеге жюрюп, арабча окъуп тебирейди. Аны сохталыгъыны ахшылыгъындан, анга хурмет этип, жарлы юйюрге эл бютюн да иги болуша башлайды: зекятдан, фитирден юлюш береди. Ысхатдан, деуюрден да къуру къоймайдыла. Жарлы юйюрге аз-маз тин киреди.

Ахмадия 14- жыллыгъында окъуна араб окъууда иги билими болгъанладан бирине саналады. Ол Аллахны сыйлы келямын – Къуранны – уста окъуйду, тикрар биледи. Ахмадияны ариу ауазын жамауат суюноп башлайды. Ахмадия бир бёлек китапла бла да иги шагъырей болады. Тюрлю-тюрлю хадислени окъуйду. Аз-аздан, ууаз да бере тебирейди. Алай бла жамауатха, жетген кишича, къошула келеди. Алгъынгы ёксюз жашчыкъны энди, абадан болгъандан сора, насыбынамысы да кётюрюле башлайды.

1919 жылда, Малкъаргъа акъ кадетле уруш бла кире туруп, Зылгы тарында душман бла уруш этген таулулагъа къолдан келген къадар Ахмадия да болушады. Тарны такыр жолуна башындан къуяргъа таш къалаула жыйгъанланы биргелерине болады.

Сабийлигинде кёп къыйынлыкъ сынаса да, Ахмадия жашауну къыйынлыгъына хорлатмагъанды, жашаудан ахшы умутун юзмегенди. Андан тюнгюлюп бир заманда да къалмагъан эди. Таукел адам эди. Жашау къыйынлыкълардан къутулур

ючюн, не мадар да эте эди, эринмей, тирнеклеп кюреше эди. Халкына да намыс эте эди, кесин да анга ариу кёргозте эди. Тура кетип, халкыны белгили адамларындан бирлери кибик болгъан эди. Малкъар тардагыыладан сора да, аны беш да тау эл таныгъан эди. Аны атын иги бла айта башлагъан эдиле. Халкы ариу кёргенден уллу насыб а къайда!

1922 жылда Ахмадия Нальчикде къуралгъан кооперативлени къысха курсуна киреди. Анда да иги окъуйду. Эл кооперативлеге деп къуралгъан курсну бошагъандан сора уа аны Тёбен Чегемге иедиле. Анда кооперация къурайды. Анга членнге кёплени да алдырады. Эл кооперативни таматасы болуп, аны ишин тынгылы бардырады. Анга элни адамлары бары да бек ыразы эдиле. Алай бла Ахмадия ол иште халкыны аллында 1926 жылгъа дери айыпсыз къуллукъ этип турады.

Областны, Малкъар округну да оночулары Ахмадияны иги ишлегенине эс бурадыла. Сора аны Москвагъа окъургъа жибередиле. Ахмадия 1926 жылдан башлап 1930 жылгъа дери Москвада Шаркъ халкъланы урунганларыны Сталин атлы коммунист университетинде (КУТВ-да) окъуйду. Анда окъуп, аны жетишили бошагъандан сора Нальчикге къайтады. 1930 жылдан 1935 жылны май айны 13-не дери Нальчикде Ленинчи окъуу городокда устаз болуп ишлейди.

Алай, тура эдим жата, къайдан чыкъды хата, - дегенлей, ол сакъланмай тургъан палахха тюбейди. «Бу хатасы, ол хатасы» - дегенлей, Ахмадияны тутуп, 1935 жылда сюд этип, узакъ Сибирьге – Колымагъа жибередиле. Ахмадия ол заманда хатасызлай кёпле да сынагъан азапны сынагъан эди. Жыйырма жылны узунуна, башха жерге барыргъа эркинлиги болмай, анда кёп тюрлю къыйын ишледе ишлеп турады. Бирде агъач кесе эди, бирде да жер тюбюнде шахтада ишлей эди. Иги умутун а юзмей эди. Жалан да Сталин бла Берия ёлгенден сора ала халкълагъа къаллай законлукъну, зорлукъну сынатханлары белгили болгъандан сора Ахмадия да зулмудан къутулады. 1955 жылда толу реабилитация этилип, 1957 жылда уа кёпге дери термилген жерине – Нальчикге келген эди. Ол жыл окъуна Ахмадия Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуна келген эди да, СССР - ни жазыучуларыны санына жангыдан эски стажы бла къошулгъан эди. Стажы уа 1934 жылдан эди. Ол, бизге Жазыучуларыны союзу къуралгъанда, анга биринчи киргенледен бири эди.

Ахмадия да, аны юй бийчеси Шарифа да «Уллу Ата журт урушну 1941-1945 жылларында жигер урунуу ючюн» деген майдал бла саугъаланнган эдиле. Экиси да халаллыкъны суйген жууаш адамла эдиле. Аланы таныгъанла аланы экисин да суйюп эскердиле.

Аланы жангыз бир къызчыкъдан – Майядан – башха сабийлери жокъ эди. Алай Майяны эрге берип, андан а жашчыкъ – Солтан туугъанда, Ахмадия бла Шарифа мардасыз бек къууаннган эдиле. Бюгюн а, айтыугъа кёре, Солтан бизни халкъыбызны культурасында бек фахмулу ходожниклеринден бирине саналады.

Ёлген кеси жарлыды ансы, сау къалгъан а, Аллахны ахшылыгъындан, кесини ырысхысына, насыбына да жолугъады.

Ахмадия кесини жашауунда анча чылмыкъгъа тюбемесе эди, бюгюн суратлау литературабызда кёп китапланы автору боллукъ эди. Ол малкъар совет

литератураны кьурала баргъан жылларында бизни айырылмагъан, унутулмазлыкъ негерибиз эди. Аны школчу сабийлеге аталгъан «Школчула» деген хапар китабы, «Жангы кюч» деген жыйымдыкъ журналда да басмаланнган «Унутмазбыз» деген история магъаналы уллу очерки да басмаланнган эдиле. Аладан сора да Ахмадияны тюрлю-тюрлю суратлау чыгъармалары бардыла.

Орусбийланы Фатимат сау болсун, ол 1978 жылда Нальчикде басмаланнган «Малкъар литератураны историясыны очеркleri» деген ат бла чыкыгъан китапны 4-чю башыны 113-чю бетинде Ахмадияны суратын да салып эскереди. Аны ючюн мен да Фатиматха бек ыразы болгъанма.

Ахмадия да, мен да 30-чу жыллада Ленинчи окъуу городокда устазла эдик. Бир бирибиз бла чинг алгъын анда шагъырей болгъан эдик. Ол обществоведенияны окъута эди, мен а – ана тилни бла суратлау литератураны. Аны ючюн болур эди, суратлау литература кружогубузда жазылгъан затны сюзге туруп, ол ниет жанына, мен а тил бла суратлау жанына къараучу эдик. Суратлау чыгъармаланы сюзге туруп, сюзюуге иги эс бургъанла бизден сора да бар эдиле. Ол санда Отарланы Саид, Шахмырзаланы Саид, Бепайланы Таусо, Хочуланы Салих, Теммоланы Хамит, Татталаны Мухаммат, Энейланы Махмут, Гулийланы Хажимурат, Этезланы Хамит да. Жазылгъаннга ахыр багъа бичиучю уа Махмуд болуучу эди. Ол ол заманда облысполкомну халкъгъа билим берген бёлюмюню таматасыны заместители болуп ишлей эди.

Ахмадияны жазгъанларын ол да бек жаратыучу эди. Суратлау чыгъарманы сюзюуге кёзбау этиу жокъ эди. Хар бирибиз да, ангылагъанына кёре, чыгъармагъа багъа биче эдик. Ачыкъ сёз ючюн кишини да кёлюне тиймей эди.

Ахмадия жазгъан «17-чи партконференция» деген жыр ол заманда белгили жырладан бири эди. Ол жыр Москвада – «Музгизде» нотала бла басмаланнган эди. Аны кёп жерледе да жырлай эдиле.

Ахмадия халкъыны жашауун билгенча, тилин да бек уста биле эди. Ол жазгъан затланы окъуучула тынч ангылаучу эдиле.

Ахмадия 1905 жылда, март айны 10-чу кюнюнде Малкъарда Кюнлюм элде туугъан эди. 1965 жылда 25-чи ноябрда Нальчикде ёлгенди. Жаннетли болсун, алай ол ёлюп кетди эсе да, биз аны унутмай, жазгъанларын китап этип чыгъарыргъа керекбиз, мени сартым, алай этерге борчлубуз.

20.05.1993 ж.

В кулуарах съезда писателей: Кайсын Кулиев, Алим Кешоков, Адам Шогенцуков, Михаил Шолохов, Берт Гуртуев Амирхан Шомахов.

Встреча в Нальчике: Керим Отаров, Берт Гуртуев, Михаил Киреев, Сергей Михалков, Амирхан Шомахов, Кайсын Кулиев, Семён Бабаевский, Адам Шогенцуков, Алим Кешоков, Хачим Теунов, Ахмадия Ульбашев.

Гости Верхней Балкарии: Адам Шогенцуков, Кайсын Кулиев, Мустай Карим, Берт Гуртуев, Жанакаит Залиханов, Керим Отаров, Амирхан Шомахов.

Кабардино-Балкарские литераторы в юбилей Дня Победы.

КЪАЙСЫННЫ АУАЗЫ

Мен Къулийланы Къайсынны 1936 жылда таныгъан эдим. Ол Москвада окъуп, Луначарский атлы театр институтну фахмулу студентлеринден бири болуп Нальчикге къайтхан эди. Ол жыллада мен а Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну правленини председатели эдим. Жаш жазыучула жазгъан затларын манга келтириучю эдиле. Мен а жазыучу нёгерлерими да къатыма жыйып, жангы жазылгъан затлагъа къараучу эдим. Жазыучулукъ ишни бирча бардыра эдик, жангы назмулары да бирге сюзюучю эдик. Игиге – иги, аманнга – аман деп, ачыкъ айта. Кёзбау этиу жокъ. Ачыкъ сёз ючюн бир бирге кёлкъалды этиу да жокъ. Даулаш да бара, юйрениу да бара. Арабызда шуёхлукъ а бузулмай эди. Халкъ айтыуда жюрюгенича: «Бирликде –тирлик,» - деп, къоя эдик. Не бек даулашсакъ да, арада нёгерликни атмай тургъанбыз.

Бирде бизге жаш поэт, Къулийланы Къайсын жазгъан назмуларын да биргесине алып, тенглери бла ойнай, кюле келди. Биз аны назмуларын сюзерге башладыкъ.

Ол кесини назмуларын окъуйду, биз а: мен, Отарланы Керим, Залийханланы Жанакъайыт, Кациланы Хабу, дагъыда бир бёлек поэт Къайсынны назмуларына тынгылайбыз. Ол назмуларын алай окъуй эди: хар сёзю къулагъынга ариу эштиледи, хар затны, юсюне къарап тургъанча, шарт сыфатлап кёргюзтеди.

Ол, назмуларын окъуп бошагъандан сора, тюрлю-тюрлю соруула, даулашла башланадыла. Ким алай, ким былай дейди. Болсада, аны назмуларыны юсюнден – не тилини, не да суратлау халларыны юсюнден бир киши да къыйыкъ сёз айталмады. Сёз манга жетди. Мен а, бармагъымы да Къайсын таба узатып: «Жашла, малкъар поэзияда мени алышындырлыкъ ма бу поэтди!» - дегеними. Поэт нёгерлерим ма бюгюн да унутмайдыла. Жашла кюлген да этген эдиле, алай мен а жангылмагъан эдим. Аны кертилигин заман кёргюзтдю.

Къайсынны фахмулу поэт боллугъун ол кюнледе окъуна билген эдик. «Балтаны ал урушуна кёре – арт урушу» - деп, бурунгулу таулула андан айтхан болурла.

Кюнден кюннге биргебизге ишлей, Къайсын кесибизден бирибиз болады. Жангы назму сюзсек да, жыйылыулада назму окъусакъ да, Къайсын бизни арабызда. Жангы назмула жазады. Бир бёлек жылдан сора уа аны «Салам, эрттенлик!» деген китабы чыгъады. Ол да бизни арабызда сюзюлюп ётген китап эди. Алай бла 1940 жылда жаш поэтни биринчи китабы басмаланады. Ол китап окъуучулары къолларына тюшгенлей, Къайсынны аты малкъар поэтлени арасында махтау бла айтылып башлайды.

1941 жылда Уллу Ата журт уруш башланады. Кеси кибик кёплеча, Къайсын да аскерге кетеди. Ол Къызыл Аскерни тизгинлеринде Ата журтубузну душманы бла уруш эте, жанын, къанын аямай, кюрешеди. Алгъа парашют аскерчи болады, ызы бла уа фронт газетге корреспондент болуп борчун айыпсыз толтурады. Ол жазгъан затла фронт газетледе басмаланадыла.

Къайсын урушдан туугъан элине келгенде уа, не кеси миллетин, не кеси адамларын тапмайды. Халкъда айтыу керти эсе, ол иесиз айлана тургъан таулу эшекге жолугъады. «Къыйынлы, энди мында къалгъан жаланда сенмисе» - деп, кёлю тола, эшекни бойнундан къучакълайды. Тёгерекге къарайды да, не тауча эшитилген сёз жокъ, не да таулу юйюню ожагъындан чыкъгъан тютюн жокъ.

Саулай да тыпыр кьуруп тургъанын кёреди. Сууукъ ташха чёгюп, бир ауукъгъа турады. Сора, сурай кетип, малкъар халкъны Орта Азиягъа хор бла кёчюрюлгенин биледи.

Не этерик эди? «Халкъ бла болгъан – байдамлыкъ» – деп, сёз барды. Халкъын излерге тюшеди. Хор бла кёчюрюлген таулу халкъны Къзахстанны бла Къыргызстанны аулакъларына кёчюрюлгенин биледи. Сурай кетип, кесини ахлуларын Фрунзе шахарда табады. Ары келеди. Анда кеси да къыргыз жазуучула бла шагъырей болады. Аланы Жазуучуларыны союзунда ишлегенле, артыгъыракъ да Аалы Токъомбаев, Жомарт Бокенбаев, Къасымалы Баялинов, ала бла бирге ишлеген Елена Орловская да кыйын болумгъа тюшген малкъарлы жаш поэтге уллу болушлукъ этген эдиле. Къайсын да къыргызлы жазуучулары: Тюгелбай Садыкбековну дагъыда башхаланы да чыгъармаларын орус тилге кёчюреди. Къыргызлы жазуучула бла бирге барып, окъуучула бла тюбешиуледе кесини назмуларын орусча да, къыргызча да окъуй эди. Алай бла Къайсын, анда кесине иш тапханы себепли анда чыгъармачылыкъ ишин да бардыра турду.

КПСС - ни XX-чы съездини оноуу бла тюзлюк жерине къайтып, бизни халкъыбызгъа кесини жерине къайтыргъа эркинлик берилгенден сора уа. Битеу да халкъыбыз бла бирча, аудан ычхыннган бул-бул кибик. Халкъ поэтибиз Къайсын да къанат керди, кьууанды. Малкъар литератураны жангыдан аягъы юсюне салыргъа къадалды. Бирер жерде буюгъуп тургъан жазуучуларыбызны, поэтлерибизни изледи, тапды. Сора, эрляй, малкъар тилде китап чыгъарууну къолгъа алды. Алай бла 13 жылны тыйылып тургъан ана литературабызгъа жангы атлам алдырды. Къарачай-Малкъар поэзия китабы - «Жашауубузну байрагъы» чыкыгъанда, биз бек кьууаннган эдик. Ол китапны чыгъаруугъа Керим, Жанакъайыт да себеп болгъандыла. Алай башчылыкъ а Къайсында эди. Къайсын къыргыз Жазуучуларыны союзунда ишлей эди. Оноу а анда этилген эди.

Ма ол кюнледен бери да Къайсын бизни суратлау литературабызны алгъа ышырыуда биринчи болгъанлай тургъанды. Ол жаш жазуучулагъа да дайым болушуучу эди. Бюгюн Къайсынны школунда юйреннген фахмулу жазуучуларыбыз бизни кьууандырадыла. Алай Къайсынны поэзиясы уа малкъар халкъны атын битеу дуниягъа да белгили этгенди.

Къайсын кёп жылланы СССР - ни Баш Советине депутат болгъанды. Анга «Жаралы таш» китабы ючюн Россейни М.Горький атлы Къырал саугъасы, «Жер китабы» ючюн а – СССР - ни Къырал саугъасы берилгендиле. Республикабызда «Халкъ поэт» деген ат да биринчи анга аталгъан эди. Ленинчи премияны берилгени кьууанчы уа барыгъызны да эсигиздеди.

Къайсынны китаплары ана тилинде да, орус тилде да, дагъыда башха-башха къыралланы тиллеринде да кеслерини сыйлы жерлерин тапхандыла. Аны аты бла мемориал музей кьуралгъанды. Анга сыйлы эскерме салыннганды. Алай барысындан да сыйлы да, уллу да эскерме уа аны халкъы суйген китапларыдыла.

Айтхылыкъ поэт ёлюп кетген эсе да, аны аты, аны халкълагъа къойгъан поэзиясы ёлюмсюздю. Аны сыфаты кёз юсюбюздеди. Аны ауазы кьулагъыбызгъа эшитилгенлей турады. Ол ёмюрледе да унутулмазлыкъ поэтибизди.

31.10.1992 ж.

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ

Керим бла мен биринчи кере Ленинчи окъуу городокда шагъырей болгъанбыз: ол менден эки жылгъа кичи эди. Мен городокда къуралгъан педтехникумну бошай тура эдим, Керимни дагъыда эки жылы къалып эди аны бошаргъа. Мен окъууну бошагъандан сора, городокда устаз болдум. Бир бѐлек замандан сора уа литература кружокда, Жансох Налоевха нѐгер болуп, литература ишлени да къолгъа алдым. Жансох устаз эди, болса да кесине бек магъаналы ишге литератураны санай эди. Кружогубуз ёсдю. Анга областны оноучулары да эс бура башладыла. Жазыучулары Оргкомитети къуралды, Налоев анга тамата болду, мени да анга экинчиге санадыла. Экибиз да устазлыкъдан ол ишге кѐчюрюлдюк. Биргебизге башха, абадан устазла да бар эдиле. Болса да фахмулу жаш тѐлюню да сураргъа, излерге тюшдю. Жаш къауумда мен биринчи эс бургъан Керим эди. Ол иги окъугъан, адежлиги болгъан, ариу хатлы, татлы тилли жаш эди.

Областда «Жангы жашау жолунда» деген назмула жыйымдыгъы, аны ызындан кѐп да бармай мени «Къызыл ёнле» деген китапчыгъым да чыкыгъандан сора, Керим, алгъыш эте, манга айтды:

«Тауча китапланы окъудум, алай мени да атым китап тышына тюшерин бек сую эдим».

Мен а анга бир сабий китапчыкъны бердим (эсимдеди аны аты да «Тутдула» деп). Ыйыкъ да озмай Керим орус тилден ана тилибизге айыпсыз кѐчюрюп келтирди. Мен махтадым, Налоевха да айтдым. Бир къауум кюнден китапчыкъ басмагъа урулуп чыкды. Андан сора Керим «Сулико» деген суюмеклик жырны да ана тилге орусчадан бир да алапат иги кѐчюрдю. Ол сынауладан сора уа Керим кеси да назмула жаза башлады. Аны назмулары Салих Хочуев да, мен да, суююп, бир къауум эслемле да эте, окъуучу эдик.

Отузунчу жыллада Керим да, башха жашла да манга устазларынача, къулакъ салыучу эдиле. Алай ол замандагъы жашланы барындан да бек фахмулугъа уа биз Керимни санай эдик. Назмуну кебине, солум санына, суратлау халына да, бирсилеринден эсе ол алгъа тюшюннген эди.

Ол бла мен бир бирге тансыкъ болуп тюбешиучю эдик. Керим техникумну бошاپ, ВКСШХ деген школда ишлеген заманында уа, ол да, мен да, биллиард ойнай, кече арагъа дери да бирге аз турмаучу эдик. Биллиардда асламына ол хорлаучу эди. Аны ючюн мен анга кѐлкълды этмеучю эдим, кюле-кюле къала эдик.

Жансох Налоевдан сора, мени Жазыучулары правленини председателине айыргъан эдиле, алай мен 1938 жылны ахырында окъургъа Ленинградха кетдим. Кетерден алгъа уа орнума адам берирге керек эдим. Партияны обкомуна барып, председателге Керимни тийишлиге санагъанымы айтдым. Окъургъа кетдим. Керим а председателге айырылды.

Керимни ахшы ишлеринден бири, Къайсынны да нѐгер этип, Шыкъыгъа барып, Керим хажини жазгъанларын жыйып, аланы китапчыкъ этип чыгъарыуу болгъанды. Китапчыкъны аты «Мени сѐзюм» деп эди. Бир кесекден сора уа Кязимни Жазыучулары союзуна членнге да алгъан эдиле.

1941 жылда Уллу Ата журт уруш башланады. Мен да кетдим урушха, Керим да кетди. Алай Керим бара баргъанлай, ауур жаралы болуп - бир бутун алдырып, тыякълагъа тыяна, келди. Дагъыда эски къуллугъуна тохтады, алай малкъар халкъгъа къара кюнле келгенде – халкъыбыз зор бла Орта Азиягъа кёчюрюлгенде, Керим да туугъан жерин амалсыздан къоюп кетди. Мен да, эвакуогоспитальдан отпускагъа келгенимлей, кёчюрюлюуге тюшюп, эшелон бла Азиягъа кетдим.

...Бирде темир жолну Къара Суу станциясында билет алалмай тургъан Назифагъа – Керимни юй бийчесине тюбедим, Керимни адресин билдим: ол юйдегиси бла бирге Фрунзе шахарда жашай эди. Чындай фабрикада кадрла бёлномню таматасы болуп ишлеп тургъанды. Комендантыбыздан да тилей кетип, мен ары келгенимде, Керим манга жарыкъ тюбейди. Бир кесекден а Къайсынны да тапдыкъ. Партияны XX-чы съездинден сора халыбыз бираз жумушайыракъ болгъан эди да, къоркъмай ушакъ эте эдик. Экинчи кюн тюбешгенибизде уа, ючюбюз да Къайсын бла Керим къурагъан къагъытха къол салдыкъ. Ол, халкъыбызны эркин этиуню юсюнден АК-ны биринчи секретары Н.С.Хрущёвха тилеп жазылгъан къагъыт эди. Къагъытны уа Къайсын, Фрунзеге келип тургъан белгили жазыучугъа, Мариэтта Шагиняннга берлик эди. Алайсыз, къагъыт мында тыйылып къалыр деп къоркъа эдик.

Бир да унутмайма. Ол кюн, мени Фрунзеге кёчерге эркинлик тилеуюмю, анда иш табыууму юсюнден, тыякъларына да тыяна, Керим не къадар айланнганын.

Керимни бла Къайсынны болушлукълары бла мен Ош областдан Фрунзеге кёчдюм. Устазланы билимлерин ёсдюрген республикалы институтда методкабинетге тамата болдум. Ол заманда Керим бла мен кёп кере да бирге ушакъ эте туруучу эдик.

Халкъыбызгъа эркинлик берилип, паспортларыбыз къолларыбызгъа къайтхандан сора, литература ишге да эркинлик тапдыкъ. Къайсынны, Керимни да, Жанакъайытны да башчылыкълары бла ана тилибизде «Жашауубузну байрагъы» деген китапны чыгъардыкъ. Керимни уа адам суююп окъурча, «Жолла» деген назмула, поэмала китабы бир том болуп басмаланады. Ол бизге къууанч эди.

Туугъан жерибизге къайтхандан сора да Керим бла мен Жазычуланы союзуну правлинде, бир отоуда олтуруп, ишлеп тургъанбыз: бирибиз консультант, бирибиз да «Шуёхлукъ» альманахны редактору болуп. Ишибиз, оюнубуз да бирге. Алгъындан жарты къалгъан окъуубузну да. КъМКЪУ-гъа кирип, бирге бошагъанбыз, бир кюн дипломла алгъанбыз.

Литературабызны ёсдюрюуде, ана тилибизни тазалыгъын сакълауда, алфавитибизни игилендириуде, жаш жазычулагъа болушууда, башха жамауат ишледе да Керимни кёп къыйыны барды. Халкъыбызгъа жарауда бютюн да алапат иши уа – аны эски болмазлыкъ китапларыдыла. Анга халкъ поэт аталгъанды, республиканы литература жаны бла саугъасы берилгенди. Керимни сёзлерине къуралгъан жырлагъа аны суюген халкъы ыразы болуп тынгылайды. Китапларын а дайым окъуйду. Керимни поэзиясына ыразы болуп, Къайсын алагъа атап, энчи назмула жазыучу эди. Ала тауча да, орусча да

басмалангандыла. Керимни чыгъармалары школ программалада аслам жерни аладыла, университетде окъуладыла.

Керим 1912 жылда туугъанды, 1974 жылда ёлгенди. Аны суйгенле, эсге тюшюрюп, къабырыны аллына келип, гюл къысымла салыучудула.

Аны эскере, мен да назму тизгинле жазгъанма:

БИЗНИ КЕРИМ

(эскериу)

*Жылла баргъанда, бир бирлерин сюре,
Желле да келгенде хыны юфкюре,
Жерни башын уруш оту алгъанда,
Туугъан халкъынг адыргыга къалгъанда,
Атланганенг кишиликни жолуна,
Арсар болмай, сауут алып къолунга.
Сынадынг урушну отун, тютюнюн,
Тергеуге алмай кечесин, не кюнюн.
Ал тизгинледе къазауатха кирдинг,
Бир къанатынгы да анда юздюрдюнг.
Дагъы къалмадынг жашаудан тюнгюлюп.
Къаламгъа алышхан эдинг сюнгюню.
Уруш оту юзсе да бир санынгы,
Халкъынг ючюн аямадынг жанынгы.
Туугъан халкъынгы дайым кёлюн ала,
Жамауатны ал сатырында бара,
Атынг айтыла закийле санында,
Бара эдинг Къайсынны онг жанында.
«Ёзенгилеригиз бир бирге тие,»
Халкъынга кёп насып келирин сую,
Сен эдинг Кязимге да кёл этдирген,
Аны байрагъын биринчи кётюрген,
Халкъ суйген шайырны къыйматын сезген:
«Кязимди бизни устазыбыз,» - деген.
Керим, ийнан, мутхуз болмаз сыфатынг,
Халкъ аузунда айтыла жюрюр атынг.
Суйген халкъынг жашап тургъан къадарда,
Терен къыйматлы китапларынг барда.
«Адам ёлсе, аны кёкде жулдузу,
Къалмагъанлай не жарыгъы, не ызы,
Тюшюп, кюйюп, гунч болады», - дейдиле.
«Иеси да тумп болады», - дейдиле.
Алай фахмулула жогъаймайдыла,
Халкъыны эсинден да таймайдыла.
Жашлыкъдан окъуна мени нёгерим,
Терен фахмалу эди бизни Керим.
Жаш тёлюге устазлыкъ эте эди,*

*Юйретгенин тюз жолда элте эди.
 Унутмайдыла шайырны сыфатын,
 Бюгюн да суююп эскерелле атын.
 Ёлюм жокъду халкъы суюген шайыргъа,
 Жашагъан эсе халкъына хайыргъа.
 Юслерине жазып алгъыш сёзлени,
 Кесинге халал тенгенге санап мени,
 Керим, саугъа этген китапларынгы,
 Алада кёре огъурлу халынгы,
 Окъуучума, тансыкълап, кюнде-кюнде,
 Ала сыйлы жер тапхандыла менде.*

АЗРЕТ ЭСИБИЗДЕДИ

Бу кесек статьяда мен Азрет Будаевну юсюнден толусунлай айтыргъа деген борчну салмайма. Алай, бир талай заманны ичинде Азрет бла бирге ашап-жашап, ишлеп тургъаным себепли, кесими эсгериулерими жазаргъа суюме.

...Халкъгъа хайыры тиерин суюген огъурлу адам жол юсюнде таш тёнгереп тургъанын кёрсе, кеси анга абынмай ётсе да, артха айланып, ол ташха бирле абынмасынла деп, ташны жолдан бир жанына атады. Аллай адам, эл хайырлансын деп, жерни къазып шаудан чыгъарады, миялача таза суу, кир болмай, халкъ суусабын къандыра, дайым ичип туруп ючюн, шауданны тегерегин къадама бегитеди. Аллай къыйыны ючюн а халкъдан кесине энчи хакъ да, махтау да излемей эди. Азрет ма аллай огъурлу адамладан бири эди.

Азрет Будаев кесини жокъдан бар этген, совет власть ючюн, халкъы ючюн къанын, жанын да аямазгъа айтычу эди. Кесине энчи ырысхыны, энчи аперимликни излемей эди. Эки тиллиликни, кёзбау этиуню билмей эди, чыныкъгъан адам эди.

Ол 1915 жылны октябрь айыны 7-чи кюнюнде, Огъары Бахсанда жарлы малчыны ююнде туугъанды. Артта поэт да, партия къуллукъчу да боллукъ жашчыкъ Азрет Будаев кесини сабий кезиунде окъуна орус-япон урушха къатышхан атасыны, бизни солдатланы кишиликлерини юсюнден хапарларына суююп, эс буруп, тынгылагъанды. Анасы – Суюдюм халкъ жомакъланы, жырланы уста билгенди. Ол аланы айтса, жашы къулагъын алмай, кёзюн къакъмай, терен сагъышха батып тынгылай эди. Аллай жырланы, жомакъланы жаш Азретчик кеси эллилеринден, къой-тууар кютген сюрюучюледен да эштиучю эди. Ол таурухла, жомакъла, жырла уа халкъны тамаша, кёлден жюрюген чыгъармачылыгъына, оюм къурай билиуне сейирсиндире эдиле, сукъландыра эдиле. Бир арада Азрет кесин ол жомакълада, жырлада жигитлеге ушата эди; кесин тюзлюк ючюн кюрешгенлени араларында кёре эди. Азретни кёлуне поэзия жилтинин биринчи кере ма ол затла келтиргендиле.

Кеси къара танымагъан адам болгъаныча, жашын да къарангы къоймаз ючюн, Азретни атасы медирсеге береди. Азрет медирседе окъуугъа бюсюремейди. Биринчи кюнледе окъуна ол Огъары Бахсандагъы жетижыллыкъ орус школгъа

кирирге умут этеди. Атасы, анасы да анга угъай демейдиле. Азрет ол школга киреди, анда иги къадалып окъугъан школчаудан бири болады.

Жылла терк ётедиле. Азрет эл школну иги бошайды. Сора Пятигорскеде биржыллыкъ устаз курсха киреди. Андан къайтып, бир кесекге дери элде устаз болуп ишлейди. Сора уа Нальчикге келип, 1905-жыл Революция атлы типографиягъа харфла жыяргъа юйрениучю болуп киреди.

Жангы жерде, жангы иште ол кесине жангы нёгерле табады. Ол нёгерлени арасында, таулуладан сора да, къабартылыла, оруслула да боладыла. Бары бла да Азрет таныш, шуёх болады. Ол орус тилни иги биледи, ана тилге усталыгъын бютюн да ёсдюреди. Классика эм эндиги суратлау литератураны къыстау окъуйду. Ол кезиуде ёсе баргъан малкъар поэзиягъа артыкъ да кёл салады. Аны жорукъларына юйренеди. Биринчи малкъар поэтле бла шагъырей болады.

1933 жыл Азрет «Ленинчи жол» деген малкъар газетни корректору, дагъыда юч жыл озгъандан сора уа «Социалист Къабарты-Малкъар» деп чыкъгъан ол газетни жууаплы секретары болады.

Азретни назмулары адам улуну къадарыны юсюндендиле. Ала халкъны жашауун кёргюзтедиле, китап окъуучуну ниет эм эстетика жаны бла юйретедиле. Поэтни партиягъа жораланган назмулары социализмни къураучулагъа иги кёрюнедиле. Азретни къолдан-къолгъа ёте, асыры кёп окъулгъандан мелте болгъан назму китабын узакъ къошлада таулу сюрюучюлени къолларында да аз кёрмегенбиз. Акъ Сууну ол замандагъы «Коммунар» колхозуну эсебчиси М. Гергоков колхозчула тюш азыкъ ашаргъа олтургъанда А.Будаевну назмуларын аз окъумагъанды! Поэтни эки китабы да – «Туугъан жерим» бла «Алгъын» - жыртыкъ-жыртыкъ болгъунчуннга дери окъула эдиле. Азретни «Мараучуну хапары» деген поэмасыны иги кесегин бир жол Исхакъ Гиляхов кёлюнден окъугъан эди. Дагъыда поэзияны суйген китап окъуучуланы кёбюсю поэтни назмуларын кёлден биледиле. Ол а алай поэтни назмулары халкъгъа жууукъ, шарт магъаналы, тынч ангылашыныулу, чынтты малкъар тил бла жазылгъандан эди. Аны назмулары халкъны хар кюннго ишине болуша эдиле.

А.Будаев Жазыучуланы союзуна 1936 жылда кирген эди. Ары дери эниклеулери тергемесек, баш этип, ол замандан жазып башлагъанды. Ол кезиуден Уллу Ата журт урушха дери уа беш жыл къалып эди. Ол беш жылны ичинде, окъугъан да эте, жууаплы къуллукълада да ишлей, А.Будаев бир талай китап жазгъанды. 27-жыллыгъында жау къолундан ёлюп кетмей, эндилене дери жашаса, ким биледи, Азрет айтхылыкъ поэт болургъа да болур эди. Алайлай да Будаев къойгъан чыгъармачылыкъ ишни бизни литературабызгъа уллу магъанасы барды. Ол белгили жерни тутханына даулаш жокъду.

Азрет Будаев кесин дервиш поэтге ушатмагъанды. Жамауатдан кесин энчи тутмагъанды. Ол жамауат къуллукъну чыгъармачылыкъ иши бла байламлы жюрютгенди. «женгил жетген» поэтлеге ушамагъанды. Азрет, халкъгъа белгили поэт болгъанлай, 1940 жылда партияны АК-сыны школундан къайтхандан сора, партияны Къабарты-Малкъар обкомуну инструктору болуп ишлегенди.

Уллу Ата журт урушну аллында Азрет Будаев партияны Холам-Бызынгы райкомуну биринчи секретарына айырылгъан эди. Кесини тап оноу этиуюню эм

жамауатны алчы адамларыны болушлугъуну хайырындан кысха заманны ичинде ол ары дери артха кыалгъан районну алчыланы тизгинине чыгъаргъан эди. Къутургъан фашистле бизни жерибизге чабыууллукъ этгенде, кыралны хар жериндеча, бу районда да битеу кючню салып, жалчытылгъан уллу ишле : «Барын да фронт ючюн! Барын да душманны хорлар ючюн!» - деген лозунг бла бардыргъандыла. Элни кыбагъына душман жетгенде уа, партизан отрядла, сауут къоллу болуп, агъачлагъа, таугъа кетген эдиле. Азрет Будаев нёгерлери бла бирге, къолуна да сауут алып, халкъны душманларына дерт жетдириучюлени тизгинлерине кыошулгъан эди.

1942 жыл 1-чи декабрда Чирик кёлню къатында фашистле бла атышыуда Азрет Будаев ауур жаралы болгъанды, аны суйген тенги Ханафий Искендилов а алайда окъуна душман огъундан ёлгенди. Партизанла къаты уруш эте, агъач таба кете туруп, Азретни уруш баргъан жерден биргелерине алып кетерге жетишалмагъандыла. Алайлыкъдан Азрет Будаев гитлерчи башкеслени къолларына кыйын жаралы болгъанлай тюшгенди. Партизанланы юсюнден тасха сурап, къан ичген фашистле анга кёп азап жекдиргендиле, алай патриотдан тасха алалмагъандыла. Ёле туруп окъуна Азретни сёзлери былай болгъандыла: «Бизникиле келирле, мени ючюн сизге дерт жетдирирле. Ууучлаучулагъа совет жерде жашаргъа боллукъ туююлдю».

Кертиси да, Азретни шуёхлары, совет аскерчиле фашистлеге дерт жетдирген эдиле. Аны шуёху, кыбартылы жаш М.Жамбаев Азрет ючюн жангыз кеси къолу бла 27, аны нёгерлери уа 40 фашистни ёлтюргенлерин фронтдан жазгъан эдиле. Андан сора да ала эки обер-лейтенантны бла бир капитанны пленнге алгъан эдиле.

Къалай эсе да, Азретни ёлюгю табылмай кыалгъанды. Бир-бир адамла айтханнга кёре, аны ёлюгюн фашистле Чирик кёлге атхандыла.

Ол кыралыбызны керти уланы эди. Анга 1965 жылда, Уллу Ата журт урушну кезиундеги кыйыны ючюн Къызыл Жулдузну ордени берилгенди. Ол сауугъа поэтге, жигер партизаннга ёлгенден сора берилген эсе да, кырал поэтине уллу хурмет этгенин кёргюзтгенди.

Азрет ёлдю, кетди. Алай аны кызылары, къатыны кыалгъандыла. Алагъа совет власть болушады, аланы ариу кёредди, ишлерге, окъургъа, кыйналмай жашаргъа онг береди.

Бюгюн Азрет жокъ эсе да, аны сёзлери, назмулары кыалгъандыла. Ала уа Ата журтубуз ючюн кертичи болургъа, аны ючюн къаныбызны, жаныбызны да аямазгъа юйретедиле.

Бабугентчи пионерле Азрет Будаевну сынын къуаргъа керекди дейдиле. Мен аланы айтыуларын тюзге санайма. Азретни атын, мермер ташха алтын харфла бла жазып, Чирик кёлню жанында мемориал къанга салыргъа тийишлиге тергейме. Аны да, поэт туугъанлы 50 жыл болгъанына атап, 1965 жыл октябрь айда ачаргъа болукъ эди. Ол юбилейни кезиуюне, анга атап, поэтни жашаууну, чыгъармачылыкъ ишини эм жамауат жумушуну юсюнден энчи литература ингирле бардырыргъа, андан сора да ана тилинде назму китабын басмаларгъа керекди, деп ойлайма.

Азретни сыфатын, аны Ата журтха кертчилигин 20 жыл мындан алда болгъан уллу Хорлау бла бирге эсибизге тюшюрөбиз. Туугъан жерибиз ючюн Уллу Ата журт урушда жан берген адамларыбызны белгили эм белгисиз къабырларына ийилип баш урабыз.

Закий поэт Азрет эсибизде турады. Аны эскере, мен баллада жазгъанма:

ПОЭТНИ ЮСЮНДЕН БАЛЛАДА

*Тёгерек кёл кюзгю сыфат алады.
Анда хар затны баштёбен кёреме,
Ол, алай болмай, кюлюп чайкъалады,
Ол кеси тюпбаш болгъанын сеземе.*

*Жууугъуракъ жанлайма жагъасына,
Тюрслеп-тюрслеп, къарайма теренине.
Кюмюш форель да чыкъмайды башына.
Тюпбаш жашил таула къатыш кёрюне.*

*Дылгам таула арасында, теренде,
Сахиник булутчукъ сабыр жюзеди,
Ол кёлню теренинде эсленгенде,
Хуппегиде хумжуча кёрюнеди.*

*Къойнунга тартаса, кёзбау Чирик-кёл!
Келген досну жашыртын уулай турма.
Тазалыгъынг была алдауунгу бёл!
Алдар болсанг, къонакъланы чакъырма.*

*Кесинг бир ёгюз кёзю – тёгерек кёл!
Жоя келгенсе алдап тутханынгы.
Инженерни да жутханса дейди эл,
Айталла поэтни да жутханынгы.*

*Кесинг – жилимугъу бир суйген къызны,
Жилимукъну бизден неге сурайса?
Энди биз къойгъанбыз жилиуубузну,
Сен а, шош жумула, дайым жилийса.*

*Баргъан суугъа къошулургъа жалына,
Таша бушууунгу мудах сагъына,
Жилимукъларынгы тёге аллына,
Къысыласа Черекни къучагъына.*

*Бушуу жилимугъунгу жаймаз ючюн,
Суху Черек, сакъалында жашырып,*

*Сызгырып барады, аямай кючюн,
Таурухунгу тар аузундан ашырып.*

*Чирик кёлге кьайгы была келеме,
Анга кьарайма, кёз алмай юсюнден,
Азретни да тюрсюз кёлде кёреме...
Поэт чыгьалмайды аны ичинден.*

*Кёзюн ачып кёрюнеди сыфаты,
Сёлешир умут этип, кёрген сайын,
Суу ауурлугу уа басынды кьаты,
Эринлерин кьымылдаргьа кьоймайын.*

*Андан сора Азрет, кьысып кёзлерин,
Азгьан бетин булгьайды жан-жанына,
Ачыкь эштиралмаца да сёзлерин,
Белги бере ёлмей сакьланганьна.*

*Ол, ёлсе да, ёлмегенлей жашайды,
Тенгди халкьыны сюйген жашларына,
Назму сёзю кьанатлыгьа ушайды.
Шек жокь аны ёмюрге жашарьна.*

*Болушалла поэтни назмулары
Танг жашау ючюн кюреширге кьаты.
Жау кьолунда жойдурса да кьадары,
Эсимде жюрюр тенгими сыфаты.*

*Сууукь сыны, кенг кьабыры поэтни, -
Чирик кёл, сакьлайса багьалы саугьа,
Санга келеме, тутмай ачыу дертни.
Жюрек кьаным кьайнайды кьанлы жаугьа.*

*Саламлашып, артха кьайтып кетеме,
Сабыр Чирик кёл, мен сени кьатынгдан,
Сакьла поэтни, - аманат этеме
Битеу малкьар поэтлени атындан.*

*Огьурлу поэтибиз, сыфатынгы
Жюрегиме тюррегенлей барама.
Кёл да, суу да жуталмалла атынгы,
Халкьгьа кьыйынынгы жокьгьа санама.*

18.05.1965 ж.

ХОЧУЛАНЫ САЛИХ

Хочуланы Салих бюгюнлюкге дери жашаса, ол кёп ахшы чыгъармала берлик эди. Анга ишегим жокъду, нек дегенде, Салих бек фахмулу адам эди. Не медет, ол бек аз жашагъанды. 1910 жылда туугъанды, 1942 жылда уа Уллу Ата журт урушну фронтларыны биринде белгисиз жоюлгъанды. Салих жалан да 32 жыл жашагъанды. Айхай, ол заманны да бир бёлек жылы репрессияда, эркинликсиз жашауда кетгенди. Болса да, андан эркин болуп къайтхандан сора, Салих 1940 жылда биягъы литературагъа жууукъ ишге тохтайды: Къабарты-Малкъар китап басмада ишлейди. Ол кезиуде Салихни хапарладан къуралгъан китапчыгъы да басмаланады. Ана тилде литературабызгъа кьошакъ болады. Аны аты да «Хапарла» деп эди. Салихни энчи китабы уа, ол кеси да кёрмей, биз таулула Орта Азиядан эркин болуп, туугъан жерибизге къайтхандан сора, 1957 жылда, ючюнчю кере уа, ол китаплары биригип, 1978 жылда, Нальчикде, «Эльбрус» китап басмада чыкыгъандыла. Алайды да, фахмусу кёп болса да, закий жазыучуну, дуния чылмыкъланы хатасындан, ана литературабыздагъы ызы артыкъ къалын болмагъанды. Алай, аз эсе да, аны чыгъармаларын школ хрестоматиялада басмалайбыз. Сегизинчи класслада школчула аланы сюйюп окъуйдула. Салихни аты бизни литературабызда белгили жерни алады. Аны юсюнден уллу поэт Къайсын Кулиев быллай назму жазгъанды:

Къалай эртте, къалай эртте тас этдик

Сени – уруш жели алды да кетди!

Бу дуниягъа уруш, палах келсе,

Кюйсюзлюк да къара желин жиберсе,

Жоюладыла сенича игиле...

Ахшы адамны, закий жазыучуну жоюлгъанына биз, малкъар жазыучула, барыбыз да жарсыйбыз. Алай не асыу, къадардан киши да къутулмайды. Жазыучуну атын эскере туругъа тюшеди.

Салихни да, мени да жыл саныбыз бир эди. Экибиз да Ленинчи окъуу городокда бир кезиуде окъугъанбыз. Бир бирни бек иги таный эдик, литературабыз биринчи атлам эте туруп, къурау комитетге да бирча киргенбиз. Жазгъанларыбызгъа бирге къараучу эдик. Бирде даулаша эдик. Бирде жараша эдик. Болса да, мени арабча окъуучугъум болгъаны ючюн туююл эсе, ол мен айтханнга асламына ыразы болгъанды. Белгили поэт, Улбашланы Ахмадия да. Манга нёгер болса уа – бютюн да. Нек десенг, Ахмадияны да араб окъууу бар эди. Алгъыннгы поэтлени асламыны арабча бираз окъуулары болгъанды. Араб окъууну сагъыннганда, мен Отарланы Саидни бла Шахмырзаланы Саидни атларын энчи айтыргъа керекме: ала араб литература бла иги да шагъырей эдиле. Бютюн да Отарланы Саид а араб тилде тенгиз кибик эди.

Бирин кьоюп, бирин айтайым. Городокда бир талай ишлегенден сора, Салих Хочуев да, мен да «Ленинчи жол» газетде ишлерге кёчдюк. Эсимдеди, анда ишлей тургъанлай, литература ишлери бла кюрешгенбиз. Бирде уа Салихни назмулары, орусчагъа кёчюрюлюп, «Огонёк» журналда басмаланадыла, ол да, мен да анга бек къууаннган эдик. Редакторубуз – Беппайланы Таусо уа, алгъыш эте, Салихни кьолун тутхан эди.

Салих тазалыкъны суйген, чырайлы адам эди: къара кёзлю, къара къашлы, бийик мангылайлы, ёресине таралган бурма чачлы. Лакъырдыны да бек суйюучю эди.

Газетни къабарты тилдеги корректору бир жол эки жанына эки керох тагып келеди. Салих а: «Ур! Ур!» - деп, аны алында газет бетге бармагы бла кёргюзтдю. Корректор а: «Нени, нени?!» - деп, секирип ёре турган эди, эки керохуна да эки кьолу бла жабышып. Салих а: «Ма-а, алайда халат къутулуп барады, - жангылыч барды!» - деп, хахай этди. Биз кюлдюк, харх этип. Корректор да, баш-тёбен къарап, жерине олтурду.

Салих бла мен газетде ишлеген заманыбызда, баям, къаты сёзюбюз бла бирлени кёллерине тийген болур эдик ансы, бизге керох нек атылыкъ эди? Салих бла мен эндиги Суворов атлы орамда, бир фатарда, Тринкинни юйюню экинчи этажында, орамгъа айланган жанында бир отоуда жашай эдик. Экибиз да бир столну эки жанындан бир бирге къарап, Ленинни томун окъуй тура эдик. Бир заманда «зынг» деп, терезеден окъ ётюп, аргы жанындагы къабыргъагъа тийди да, топуракъчыкъла акъдыла. Биз экибиз да столубуздан энишге ийилдик. Жашырын къарагъаныбызда уа, бир атлы, къара жамычылы, башы да башлыкъ бла байланып, ат юсюнде алгъа ийилип, къачып бара эди.

Къабыргъагъа тийген окъну чыгъардыкъ: ол а къызыл окъ, наган окъ. Биз окъну да кёргюзтюп, Таусогъа айтханыбызда, окъну кесине алган эди. Бизге да башха фатаргъа кёчерге буюрган эди. Алай биз а дагыда ол фатарда иги кесек жашаган эдик.

Экибиз да ол кюнден сора, бир-бир статьяларыбызны тубюнде жашырын атларыбызны жаза эдик. Салих – Салих малкъарлы, мен да – Роберт Кавказлы болган эдик.

Таматала биле болур эдиле, биз а ким болганын да билмедик, редакциябызгъа бир ариу тишируу келди. Субай санлы, сары шинли, кёк кёзлери кюлерек, дарий кийимлери юсюне ариу жараша, сёлешген сёзю да сабыр-сабыр, хычыуун эшитиле. Ол бизни бла, баш ура, кенгден саламлашды, орус редактор бла уа кьолдан-кьолгъа. Сора орус тилден редакторгъа – Сабанинге сорду: «Нальчик шахарда бек ариу адам мында сизде ишлейди, дегендиле. Ол кимди? Атына да «Салих Хочуев» дейдиле». Сабанин, кюле-кюле, Салихни кёргюзтген эди. Салих а, уялып, не айтыргъа да билмей, башын ёрге кётюрмей, аллындагы газет бетге къараганлай къалган эди. Баям, Салих ол заманда окъуна Улбашланы Келлетни къызын – Катяны (Кёккёзню) бек сые болур эди. Ол Салихге къагылып келген ариу тишируу, артына къарай кетген эди. Салих а бир талай заман озганлай, Кёккёз бла бир юйдегили болады.

Биз, редакцияда да ишлей турганлай, литература ишибизни бардыра эдик: «Жангы жашау жолунда» - назму китапны, анны ызындан да «Совет Малкъарны жырларын» чыгъардыкъ, «Жангы кюч» деген журнал да чыгъа башлады. Аланы хар биринде да Салихни къыйыны барды. Биринчи китапны жыйышдырган да, редакторлукъ этген да мен эдим, экинчи китапны редактору уа – Салих.

1934 жылда Совет жазычыуланы 1-чи съезди болгандан сора, биз кеси областыбыздагы халкъ таурухланы, жырланы, жомакъланы билген къабартылы,

малкъарлы къартланы жыйгъан эдик. «Нальчик» къонакъ юйде тохтайбыз. Сау бир ыйыкъны узунуна ала айтханланы жазып алдыкъ. Алты къабартылы, алты да таулу бар эдиле. Биз, жазычула, алагъа нёгер эдик. Салих Хочуевха Яникойдан келген Анахаланы Токъмакъ тюшеди. Токъмакъ айтхан таурухха кёре Салих «Мудах жаш» деген чыгъармасын жазгъанды. Болса да, Салихни бек баш литература чыгъармасына «Сафар бла революцияны» санаргъа тийишлиди. Салихни бу артда басмаланган китабында суратлау чыгъармаланы тюрлю-тюрлюлери бардыла: хапарла, статьяла, очеркле, эсселе, назмула. Халкъыбыз окъуйду. Салих Хочуевни литература къыйыны унутуллукъ туйюлдю. Мен аны юсюнден эскериуню кесиме сыйлы борчха санайма.

Октябрь 1967 ж.

КЪУЛИЙЛАНЫ ХАЖИМУСА

Къулийланы Хажимуса малкъар халкъны белгили поэтлеринден бири болгъанына ишек жокъду. Ол огъурлу, ахшы адам эди, кесини энчи ёню болгъан, ана тилин, халкъда ауздан-аузгъа жюрютюлген жомакъланы, таурухланы, жырланы, нарт сёзлени. Акъыл берген айтыулары уста билген. Кертиди, андан сора да, чынтды поэт боллукъ адам халкъыны жашауун, къылыгъын, тёресин да уста билирге керекди. Ма ол затладан а Хажимусаны уллу юлюшю бар эди. Фахмусу болгъан адам а кесини халкъыны жашауун, турмушун, культурасын, юсюне къарап тургъанча, иги биледи. Аллаи адамны суратлау чыгъармада жазгъаны да анга кёре болады.

Жазаргъа юйренирге суйген адамгъа халкъны жашауун билиу бек уллу къыйматлы дерсди. Акъылбалыкъ болгъандан сора, Хажимуса ол дерсни терен билгенди. Поэтни фахмусуна себеп болгъан дагъыда бир зат барды: ол а, ана литературагъа, орус литературагъа, дуния литературагъа да шагъырей болуу. Аланы билирге себеп болгъан а, жол ачхан а, жангы, совет жашау эди. Совет властны, ленинчи партияны ахшылыкъларындан жангы жашауда бизни ана литературабыз да терк ёседди. Ол а жаш жазычулары ызгъа салады. Алайды да, поэтле да бир бирден юйрене бара эдиле. Кертиди, поэтни бек алгъа къудрет, табигъат берген юлюшю да болургъа керекди. Поэзияны зор бла алыргъа онг жокъду. Хажимусаны уа поэзиядан аллах берген, табигъат берген юлюшю бар эди.

Ма бюгюн мен эскерген поэтни бу назму тизгинлери аны юсюнден айтадыла:

*Тереклеге мамукъ жайгъан сунарса,
Туруулары кёрсенг, акъгъа кийинип,
Къарлары да жумакъ-жумакъ салынып,
Кеслери да, баш ургъанча, ийилип...
(Къыш кече).*

Не да бу назмуну башха тизгинлерине къарайыкъ:

*Ожакъладан чыкъгъан къалын тютюнле
Кёкде Къой жол кибик, ызла этелле,
Юзмелтлеча, ары-бери бурула,
Кёкню теренине кирип кетелле...*

Хажимуса 1910 жылда туугъанды, 1971 жылда уа бу дуниядан кетгенди.

Мен Хажимусаны 1930 жылдан бери таний эдим. Таныгъан да алай бла этгенме. Ол жыл Ленинчи окъуу городок тау элlege культпоход къурайды. Биз Малкъар, Холам аууздан да ётюп, Чегем аузуна келдик. Ачы, Думала ауулдан Эл Тюбюне келип тохтадыкъ. Духовой оркестрибизни согъулгъаны таулары зынгырдата эди. Ол таууша уа халкъ жыйылды. Саламлашыула, уллу къууанч, той башланды. Бизни тоюбуз Малкъарукъ къаланы аллындагъы тюзчюкде барады. Ол тойда Хажимусаны бизни курсант къызларыбыз бла ариу тепсегенине бек сукъланган эдим. Бир кесекден а мен Хажимуса бла шагъырей болдум. Сёз сёзню айтдыра, бир бирибиз бла танышдыкъ.

Биз халкъ бла ушакъларыбызны, докладларыбызны, оюнубузну да бошап, Эл Тюбюнден Акъ Топуракъ элге кетдик. Андан а ыфчыкъ бла аууп, Быллым элге бардыкъ. Ызы бла Бахсан аузунда да жумушубузну тындырып, Нальчикге къайтдыкъ.

Хажимуса Чегемдеги эл школда окъуй эди. Бир жыл озгъанлай а, аны атасы Атабий Хажимусаны Шахмырзаланы Саид бла бирге Кърымда окъургъа жибереди. Хажимуса анда – Бахчисарайда жети айлыкъ школну да бошап, комсомолгъа член болады. Сора элине къайтады. Ма ол мен таныгъан чырайлы, адепли жашны окъууу да бар эди. Алай жаш билимин андан да ары ёдюрюрге бек сюеди. Аны юсюнден манга да айтхан эди. Городокчула бла шагъырей болгъандан сора, ол Нальчикге келирге умут этеди.

Адам хар заманда да этген умутуна терк жетип къалмайды, алай Хажимуса уа жетген эди. Ол Нальчикге ол жыл окъуна келеди. Анда ингирги школгъа да жюрюй тургъанлай, ишге киреди. Ол заманда юч тилде да (къабарты, орус, малкъар) чыгъыучу «Къарахалкъ» (артта «Ленинчи жол») газетге малкъар тилде харфла жыйыучу (наборщик) болуп ишлей эди. Мен да ол газетни редакциясыны бёлмюнде эдим да, экибизни да алгъыннгы шуёхлугъубуз бютюн татлы болады. Хажимусаны тирилиги, хар нени да билирге суймеклиги, аны юсюню-башыны тазалыгъы, тизгинлиги, ишине сакълыгъы биргесине типографияда ишлеген тенглерине иги юлгю болады. Ол жумушакъ сёзлю, адежлиги болгъан, тап халлы адам эди. Бир кишиге да «Тейри сени урсун», - деген.

1931 жылда Къарачайда Микоян шахарда педтехникум ачылады. Анда окъурча, Къабарты-Малкъар областха да жерле бериледиле. Хажимуса ары барады. Анда бир жыл окъугъанлай а, Краснодарда атлы аскерни школуна киреди. Анда бир талай заманны окъуйду. Дагъыда бир бёлек жылдан а Совет Союзну бла Финляндияны араларында уруш башланады, Хажимусаны ары иедиле. Ол анда да кесини жигит аскерчи болгъанын кёргюзтеди. Уллу Ата журт урушда да тюз алай. Ёмюрледе да андан уллу, андан къаты уруш жер башында да болмагъанды. Хажимуса бек къыйын фронтлагъа: Ленинградны къоруулауда, Эстонияны, Латвияны, Литваны фашист аскерледен эркин этиуде да ачы урушлагъа къатышханды. Аланы азатлауда кёп жигитлик этгенди.

Алай бла Къулийланы Хажимуса Уллу Ата журт урушда жигитликлери ючюн Къызыл Жулдузну ордени дагъыда бир талай майдал бла саугъаланганды.

Хажимуса урушда тюшген уллу жарасына да бакъдырып, экинчи группадагы сакъат болуп, Совет Аскерден Орта Азиягъа кысталалды, Къыргызстанга келеди; алгъын колхоз элге, артта уа Фрунзе шахаргъа. Мурдар Берияны НКВД-сыны комендатураларындан бирини чотуна тюшеди. Къачмагъанын билдирир ючюн, хар айдан эки кере кечгюнчюлени тизмесине къол салып турады. Бир къауум кюнден сора уа, бир столовагъа кесек жумушха кирип, анда ишлеп, башын тутаргъа кюрешеди.

Мен анда Хажимусаны бир-эки кере къонагъы да болгъанма. Не къыйынлыкъда да ол чомартлыгъын, халаллыгъын атмагъанды. Кесини бир къабынындан окъуна тенгине юлюш этерге къызгъанмагъанды. Туугъан жерине къайтхандан сора уа, Хажимуса 1957 жылдан 1970 жылгъа дери «Эльбрус» китап басмабызда жууаплы корректор болуп ишлегенди. Анда хар заманда махталып тургъанды. Хажимуса, пенсиягъа чыкыгъандан сора, кючюн, фахмусун да литературагъа салып ишлей тургъанлай, елгенди. Кеч-эртте болса да, адам къадарына жолугъады. Дунияда ёлмезлик, кетмезлик да жокъду. Ол хакъды, анга ийнанабыз.

Ёлген кеси жарлыды ансы, къалгъан кеси ырысхысына тюбейди. Хажимусаны бир жашы Радик белгили врачды, Москвада ишлейди. Атын иги бла айтдырып турады. Экинчи жашы Борис а Малкъар драмтеатрны баш режиссёруду. Ол атасыны назмуларындан бир бёлегине макъамла къурагъанды. Аланы бир бирде кеси да, гитара бла согъуп, халкъгъа эшитдириучюду.

Суратлау чыгъармалары, назмулары, жырлары да халкъда жашагъан къадарда поэтни ёлмей жашагъаннга санаргъа да болады. Хажимусаны уа жырлары, прозасы да халкъыбызны школ китапларында белгили жерни алгъанлай турадыла. Артыгъыракъ да назмуларына халкъыбыз иги багъа бередиди. Ол назмула таза ана тилде жазылгъандыла, тап сыфатланадыла, окъугъаннга тынч ангылашынадыла.

Хажимуса 1965 жылда СССР-ни Жазыучуларыны союзуна член болгъанды. Андан сора ол малкъар жазыучула бла бютюн да жууукъ байлашып, суратлау литературада бизни биргебизге дайым ишлей эди. Хажимусаны суратлау чыгъармалары газетде, журналда басмаланган къыллы къалмай, энчи китапла болуп да чыкыгъандыла. Аны энчи китаплары: «Каштанлы сахар» (1959), «Къарылгъач» (1962), «Жылла озадыла» (1963), «Бизни нёгерлерибиз» (1966), «Жашасын жер» (1967) деген атла бла чыкыгъандыла. Былагъа малкъар окъуучула ыразы болуп тюбегендиле. Поэт бизни миллет литературабызда кесини аллай ызын къойгъанды.

Быллай адамны эскериуню мен тийишлиге санайма. Бизни миллет маданиятыбызгъа кеслерини иги юлюшлерин къошхан адамларыбызны унутмазгъа керекбиз. Ала ёлгенден сора, ала жашап кетген юйлени къабыргъаларына эскерме къангала салсакъ, ол бизни миллет даражабызны кётюрген этерикди ансы, миллетге заран келтирлик тюйюлду.

Июнь 1991 ж.

ЭТЕЗЛАНЫ ОМАР

1933 жлда кюз-арты кюнледен биринде манга – ол жылда Ленинчи окъуу шахарчыкны устазларындан бирине – бир таза кийимли, сабыр сёзлю, орта бойлу, орусча да, тауча да таза тил бла сёлеше билген, сепкилбетлирек жаш келди. Баям, ана тилибизде газетде дайым назмуларым чыгыучусу ючюн ишми болур эди, ол жаш, къол бере, былай айтхан эди, ийменерек да болуп:

- Нёгер Гуртуев (ол жыллада «товарищ» не да «жолдаш» демегенлей, «нёгер» деучю эдиле), мен сени таныргъа келгенме. Арсарсыз, тюзюнлей келип къалгъаным ючюн айып этерге да болурсуз. Болса да, кечигиз. Суюноп келгенме.

- Да нек айып этеме да? Келдинг эсенг, сау келе тур, жаным-кёзюм, – деп къолун тутханымда:

- Мен Этезланы темирчи Миммолатны жашыма. Атым Омарды, - деп ол аз-маз ышарды. Сора, артхаракъ туруп, бетиме, кёзюме къарап тохтады.

- Мени уа билгеннге ушайса. Мен да Гуртуланы Робертме – деп, аныча ышармиш этдим, къолун да къолум бла тутханлай.

Ол тюбешиу Ленинчи окъуу шахарчыкны арбазында болгъан эди. Алайдан, сёз сёзню айтдыра, экибиз да мени общежитте отоуума баргъан эдик. Бир кесек ауузланган да этип, сёлеше-сёлеше, арттан артха терен таныш болдукъ. Ол мени назмуларымдан кёбюсюн биле эди. Кеси да назму жазаргъа эниклегенин айтды. Сора галефе кёнчегини хуржунундан бир къагъыт чулгъамны чыгъарды. Анда уа аны назмулары бар эдиле. Аны пионерни юсюнден жазгъан назмусу эсимдеди. Ол назмуда окъуна аны назмучулукъгъа фахмусу болгъаны билине эди.

Суратлау литератураны юсюнден сёлешгенден сора, биз жашау вопрослагъа кёчген эдик. Омар ол заманда Ышхалукъа башында Моллаланы хуторунда эди. Анда ана тилден сабийлеге дерс бергенин айтхан эди. Болса да, бери, мен болгъан жерге, Ленинчи окъуу городокгъа келирге суюгенин айтханда, мен анга амал этерге тебиредим. Мен аны бир къауум кюнню кесими биргеме тутхан эдим. Бир ашны ашап, аякълашып-башлашып, бир ундурукъда жатып, бир талай заманны тургъан эдик. Экибиз да, туугъан къарындашлара, бир бирге бек халал эдик. Сёзде айтылыучусуча, бир къабынны эки тенг эте эдик.

Окъуу жыл башланыргъа кёп къалмагъан эди. Мен анга айтхан эдим:

- Иги жаш, сени керти да мени бла бирге ишлерге суюгенинге ийнанама. Алай эсе, городокну директоруна тилек къагъыт жаз. Сора, экибиз да барып, мени дерслеримден бир къауумун санга берирча этейик. Мени дерслерим асыры кёпдюле, - дегенимде, Омар кесини алаамат ариу хаты бла заявление жазгъан эди. Ол заманда мени хатым да ариу болуучу эди, тап тенглериме юлгюге окъуна кёргюзтюучю эдиле, алай Омарны хаты уа каллиграфия жанындан айыпсызлыкъдан сора да, бир ариу накъышлы эди да, мен анга бек сукъланган эдим.

Кёп да мычымай, Омарны тилеги къабыл болунган эди. Аны, бир ай сынау молжал бла окъуу городокда устаз ишге алгъан эдиле. Дагъыда бир бёлек кюнден сора уа мен кесим тургъан общежитни комендантындан тилеп, юйню тазалыкъда тутуучуланы адырлары тургъан бир гитче отоучукъну бош этдирген эдим. Анга жангыз бир ундурукъ бла шинтик сыйынган эди. Ол Омарны биринчи фатары

болгъанды. Эсимдеди, ол отоучукъну абадан, төрткюл терезеси адам бийиклигинден иги кесек да бийикде эди. Болса да, отоу къарангы туююл эди. Эшиги уа, Омар анда болса, хар заман ачылгъанлай туруучу эди. Ол бир этажлы юй Нальчикде Свобода орамда, бюгюн да бузулмагъанлай турады. Ол жыллада Ленинчи окъуу городокну юйюнден сора да, князладан, помещикледен сыйырылып алынган 16 юй бар эди. Бирлеринде, мен кёргенден, окъугъанла, бирлеринде окъутханла, бирлеринде да окъуу юйню башха къуллукъчулары жашай эдиле. Омар тургъан юй да Шарданов деген къабартылы князны юйю эди. Бирге жолдаш-къарындаш болуп тура кетгенден сора, Омарны таныгъан къабартылы, орусла, малкъарлы жазыучула бары да, ол жазгъан суратлау чыгъармаланы окъуучула да аны бек ариу кёре башладыла. Ол 1940 жылда СССР-ни Жазыучуларыны союзуна членнге да кирген эди. Бизни республиканы жазыучуларыны суратлау литература ишлерине дайым къошулуп келгенди.

Жемишли терек бахчада жемишле тюрлю-тюрлю боладыла, бирлери, не айтырса, абаданла, ариула. Аланы кенгден къарап окъуна кёресе. Кеслери да элпекдиле, терекни бутакъларын энишге басып турадыла. Суратлау литературада хал да ма алача болады: бир-бир авторла аз жазсала да, магъанасы аслам болгъан чыгъармала жазадыла. Аланы жазгъанлары ол жемиши мытхы, айбат болгъан жемиш тереклеге ушайдыла, бир къауум чыгъармаланы уа сёзлери кёп, магъаналары уа аз болады. Ол тюрлю чыгъармала жемиш тереклеге ушамайдыла – тал тереклеге, жерк тереклеге ушайдыла. Алада да файда барды, алай ариу тюрсюнлю, хычыуун татыулу жемишни уа аладан бош сакълайса. Кертиди, сёзю аз, магъанасы уа кёп болгъан чыгъармала бизни суратлау литературабызда да аз туююлдюле. Алай литературабызны магъанасын окъуучугъа тюз ангылатхан масагъатчыларыбыз асыры аздыла да, школ китаплада окъуна къарыусуз чыгъармала андан бардыла.

Мен малкъар литератураны битеу да халындан айтыргъа къаст этмегенме. Бу эскериуде жалан да бизни белгили жазыучуларыбыздан бирини – Этезланы Омарны юсюнден айтыргъа умут этеме.

Ана литературабызда, артыгъыракъ да суратлау литературабызда Омарны уллу юлюшю барды. Аны себепли ол малкъар литератураны историясында белгили жерни алады. Кертиди, анны чыгъармаларыны юсюнден ангылатыу сёз да жазылгъанды. «Малкъар литератураны историясыны юсюнден очеркле» деген китапчыкъ 1978 жылда басмаланганды. Ол игиди, алай не асыу, китапны саулай да тиражы жаланда бир минг болады. Ол а азды. Аны себепли ол китапчыкъны малкъар устазлада кёрмей къалгъанлары окъуна болурла. Анса уа ол басмадан чыкъгъанлы аз заманмы озду?

Бу китапчыкъда Омарны юсюнден статьяны Теппеланы Алим жазгъанды. Андан сора да ол китапчыкъда ана литературабызны юсюнден Орусбийланы Фатимат, Холаланы Азрет, Маммеланы Далхат, Толгъурланы Зейтун да жазгъандыла. Барына да ыспас этеме.

Башында айтханымча, бизни ана литературабызда Омарны уллу къыйыны барды. Анга ма бу затла шагъатдыла:

1937 жылны февраль айында, аты ёмюрледе айтылган А.С.Пушкин ёлгенли 100 жыл болганда, биз, къабарты-малкъар жазыучула, ол кезиуге атап, бир къауум зат этген эдик. Бизни организациябыз берген проектге кёре, Нальчикде «Базар» орамга Пушкинни атын атаган эдиле. Андан сора да, уллу поэтге атап, бир къауум китап чыгарган эдик. Ол китапланы санында, сёз ючюн, «Къабарты-Малкъарны писателлери А.С.Пушкинге», «А.С.Пушкин малкъар тилде» деген китапланы чыгарган эдик. Биринчи китаптагы назмула Омар Этезовну А.С.Пушкинге жазган назмусу бла башланадыла, экинчи китапта уа Омар Этезов кёчюрюп А.С.Пушкинни «Борис Годунов» деген трагедиясыны аш юйдеги сценасы барады.

Омар Этезовну суратлау литературада фахмусу артыкъ да малкъар халкъ Орта Азиядан тууган жерине къайтхандан сора ачыкъланнганды. Омар биргебизге болмай, биз литература жыйымдыкъ хазна чыгармаганбыз. Аны алайлыгына бир къауум юлгю келтирирге боллукъду.

1957 жыл. Нальчик. Къабартыны Россейге кеси ыразылыгы бла къошулганыны 400- жыллыгына аталып, ол юбилейге чыкган малкъар поэтлени назмулары «Къарындашны сёзю» деп эди. Ол китапта 22 авторну арасында 6-чысы Омарды. Анда аны «От кюнле» деген поэмасыны юзюгю басмаланнганды.

1958 жыл. Москва. «Совет китап басма» «Малкъарны поэтлери» деген назму жыйымдыкны орус тилде чыгарады. Анда Омар Этезовну он назмусу барды. Ол назмула Битеусоюз радио бла да айтылгандыла.

1959 жылда малкъар поэзияны Антологиясын жарашдырган эдик. Омарны «Кавказ» деген назмусу, «От кюнле» деген поэмасыны юзюклери, «Сагъыш» деген историялы магъаналы къысха, алай окъуучуну сагъыш этдирирча назмусу басмаланнгандыла. Омарны бу мен атын айтхан «Кавказ» деген назмусуна уа, аты махтау бла айтылган халкъ артистибиз, суйген жырчыбыз Отарланы Омар алаамат иги макъам салганды. Анга биз сахнада, радиода айтылса да, бек суйюп тынгылаучубуз. Ол жырны сёзлерини таплыклары да Этезланы Омарны фахмалу жазыучу болганына шагъатлык этедиле:

*Сенсе, Кавказ, гюл-гюл жаннети жерни,
Къар башларынг заманланы сынайла, -
Бийиклеринг, къанат битдирип, желни
Ойнаталла, сызгъырталла, сызалла.*

*Бирде малтай, ойнай сени юсюнде,
Хауле туманла юсюнгю жабалла,
Бирде, чууакъ кече, айны тюбюнде
Чыранларынг, жаухар кибик, жаналла...*

Жырны жыр этген – аны макъамыды деучюдюле. Омарла уа экиси да сёзню тап тюшюрюрге бек устадыла.

Малкъар поэтледе бек уллу поэманы жазган - Омар Этезовду. Аны «Нарт къаланы жашырынлары» деген поэмасында 9000-ден артыкъ тизгини барды.

Алай ол поэма басмаланмай кьалгъанды. Андан сора да басмаланмай кьалгъан назмулары, поэмалары да Омарны аз тьойюлдюле.

Омар Этезов малкьар прозада повестлени, романланы башлагъанладан да бириди. Аны «Къаяла унутмагъандыла» деген повести, аны ызындан а «Тарда» деген романы чыкыгъандыла.

Малкьар драматургияда да Омарны кьол кыйыны барды. Аны «Къанлы той» деген трагедиясын ким билмейди?

Омарны чыгъармалары антологиялагъа, хрестоматиялагъа да киргендиле. Повести, романы, трагедиясы да малкьар школлада окъутулунадыла. Жалан да 6-чы бла 8-чи класслада Омарны бу юч да чыгъармасын окъутургъа, юйге дерследен сора да, он энчи сагъат бериледи. Бюгюн бизни халкыбызда аны литературада ишине шагъырей болмагъан адам хазна жокъду. Ол, ажымлы ёлюп кетген эсе да, аны суратлау литературабыздагъы кыйыны унутуллукъ тьойюлдю.

Этезланы Омар 1913 жылны октябрь айында Гирхожан элде туугъанды. Не медет, ол 50-жыллыгъында, ажымлы ёлюп, дуниядан кетгенди. Омар чомарт адам эди. Тенглерин да чомарт сыйлаучу эди. Кертиди, кесини юсюне-башына уа сакъ болуучу эди. Кёбюсюнде анны аякъларында, къара миялача жылтырагъан чурукълары, юсюнде кьолан галстук да кысылгъан, къар кибик, таза акъ кёлеги, европачыладача тап костюму, башында фетр кьалпагъы бар эди. Не айтырса, интеллигент сыфатны атмай эди.

Аны суйген адамлары аз тьойюл эдиле. Алай, аны таза шуёху уа Ахматланы Ахия эди. Экиси да асламысында да бирге айланыучу эдиле. Назмуларын да бир бирге окъуучу эдиле. Омар ёлген сагъатда да аны биргесине, аны кьатында биринчи Ахия болгъан эди. Ахияны ол кюн, Омаргъа къарап, аны ючюн кьалай сытылып жилягъанын бюгюн да унутмайма. Омаргъа Къайсын да бек бушуу этген эди. Омарны атын терк-терк сагъына туруучу эди.

Омарны кесини ахлуларындан сора да аны таныгъан окъуучула да, къабартылы, малкьарлы жазыучула да бирге жыйылып, барып, аны ёлюгюн Гирхожан элни, аны туугъан элини къабырларында, адетде болгъаныча тёрени этип, асырагъан эдик.

Ёлген жаннетли болсун, энди ол бери кьайтырыкъ тьойюлдю. Алай ол жазгъан чыгъармаланы бирге тийишдирип, жангыдан абадан китапла этиуню мен тийишлиге санайма. Аланы тийишдирип ючюн а аны жараулу киши болуп тургъан жашы окъуна болушурукъду. Не уа ол ишни мадарыр ючюн Жазыучуланы союзунда, не да илму-излем институтда о лишни тамамлар адам табыллыкъ тьойюлмюдю?

Сау турса эди, ол алыкъын чыгъармачылыкъ ишин селейтмез эди, кёп ахшы затла жазар эди. Омарны жашауунда кыланчла, айланмала да кёп бола келгендиле. Бу кысха эскериуде аланы юсюнден айтыргъа тюшмейди. Жазама дегеннге Омарны жашау ызы сау бир китап боллукъду. Битеу алып къарагъанда, Омар Этезов бизни ана литературабызда белгили, файдалы жерни алады.

15.10.1993 ж.

АХШЫ АДАМЛАРЫНА ХАЛКЪЫ ХУРМЕТ ЭТЕДИ

(Жаболаны Тауланны жашы Мухамматны эскере)

Над Бертом его вездесущий редактор – Магомет Жабоев.

Жаболары Холам-Бызынгы тарында да эм уллу тукъумладан бири болгъандыла. Алай, Жаболагъа дери уа, аланы тукъум атлары башха эди, дейдиле. Ол тукъум да, айтыугъа кёре, гитче болмагъанды. Алай ол заманлада болуучусуча, къайдан эсе да бир къарыулу аскер бёлек келип, ол тукъум бла уруш этгенди. Ол тукъумну уруш этген аскер жыйын къыргъанды, юйлерине от салгъанды, малларын, ырысхыларын да жыйып кетгенди. Болсада, уруш да эталмагъан, терк окъуна къачып къутулургъа онгу да болмагъан, ол тукъумда бир бууаз келин бир уллу сай тегенени тюбюне бугъуп, къанлы душмандан жашырылгъанлай къалгъанды. Душман аскер жыйын кетгенден сора, ол къатын къарангы кече, бир жаннга-жаныуаргъа да кёрюнмей, бу энди сиз таныгъан ауулдан – Жаболаны ауулдан къачып, уллу Малкъаргъа дери баргъанды (баям, ким биледи, ол кеси да малкъарлы къыз ишми болур эди?) Малкъарлыла аны ариу кёргендиле, анга, аны

түп болган тукьумуна да жанлары ауруганды. Бир малкьарлы уа ол кьачхынчыны кесине кьонакь этгенди.

Бир кесек заман озгьандан сора, кьатын сабий тапханды. Ол а жашчыкь болгьанды.

Кьатын кесини юсюне ол биз сагьыннган тегенени жабып кьутулгьаны ючюнмю болур эди, ол келиннге туугьан жашчыкьгьа келинни кьонакьбайы болган малкьарлы Жабо атагьанды.

Келинни аты белгили туююлдо. Болсада, ол кьойнунда да сабийи бла биреуню юйюнде турмай, экинчи кере эрге барады. Андан а юч жаш табады. Алай бла жашчыкьны – Жабону юч кьарындашчыгьы боладыла: Макит, Акькьыз, Таппасхан. Бир кьауум жыл озгьандан сора, кьатын да, эри да, сабийлери бла бирге ол алгьын кьатын кьачхан жерге кьайтадыла. Холамгьа, Бызынгьыгьа да кьошулмай, журт кьурайдыла. Алайда жашайдыла. Сабийлени аталары жангы кьазауатда ёледи. Болсада хар адамны насыбы, ырысхысы да биргесинеди: жашла ёседиле, уллу боладыла. Бирлери бирер жерде юй боладыла: Жабодан бирси жашла юй бийчелери алгьын жашагьан элlege кёчедиле. Жабо уа анасыны бурунгу жеринде кьалады. Тура кетген заманда, бир талай туугьан-туудукь да кёп болгьандан сора, Жаболары энчи тау ауул боладыла, кеслерин душмандан, чабыуулдан сакьлар ючюн, уллу, бийик, бегимли кьала да ишлейдиле. Андан сора уа хар келген чабыуулчу жыйынла хорланып, ёлгенлерин, жаралыларын да алып, таш-агьач юлюшлю, аман сагьатлы болуп кьачадыла. Алай бла Жабодан кьуралгьан тукьум, байгьа, бийге да бойсунмай, кеси кесине оноу этип жашагьаны белгили, намысы жюрюген тау ауул болуп, кёп ёмюрлени жашайды. Макитден, Акькьыздан, Таппасхандан да тукьумла кьураладыла. Жабону кьарындашларындан кьуралгьан тукьумла бюгюн да кьарындашлыкьны атмайдыла.

Мен бу эскериуюмде Жаболаны Мухамматны тукьумуну, ахлуларыны юсюнден да бир кьауум сёз айтыргьа сюеме. Жаболары уллу тукьум болганларына ишек жокьду. Алай болганлыкьгьа, уллу тукьумлада да, кеслеринде окьуна артыкь белгили болмагьанла да болуучудула. Жаболада уа халкьгьа белгили, ахшы адамла, жигитле да аз болмагьандыла. Аллайладан бир кьауумун эскерейик. Мен унутуп, не да билмей кьойгьанларым болса уа, окьуучудан кечгинлик тилейме.

Жаболаны Ахияны Кьабартыда, тау элдеде, орус миллетде да, махтау-ыспас этип, сагьыннган кёп адамлагьа жолукьгьанма, история китаплада да аны аты аз сагьынылмайды. Ол, кьабартылы киеу да болуп, Барамтада (Вольный Ауул) жашай эди. Ол арт кезиуде эди. Андан ал заманлада уа кёп жерледе устаз болуп, халкьгьа культура жайгьанладан бири болуп да айланнганды, - ол терен билими болган устаз эди. Мен сабий заманымда Барамтада Ахия жашагьан юйню, арбазны, мал орунларын, уллу нартюх бахчасын да кёргенме. Алай ол заманда Ахияны кьаллай киши болгьанын а билмей эдим. Алай Ахияны кьадары аман бла бошалгьан эди: юй бийчеси ёзденледен эди, Ахия кеси да бай эди. Адамгьа хатасы тиймегенлей да, аны ючюнмю болур эди, юйюн кюйдюрген эдиле. Ким кюйдюргени да белгили туююл эди, алай кёп отоулу, бийик, кирпич юйню терезе туюплеринде никель кьулакьлы темир ундурукьла уа гуппуш-гуппуш болуп тура

эдиле. Ол уллу ундурукъланы, иги юйню кюйдюргенле зарлыкьданмы кюйдюрген болур эдиле, огъесе революционерлеми болур эдиле. Алай эди эсе да, ол бизни аталарыбыз эте келген жангылычладан бири эди. Журтла не хата этедиле? Аланы бузаргъа, кюйдюрюрге неге керекди? Ол журтну кесини юсюнден а бир адамдан да аман хапар эшитмегенме. Болсада ырысхы, келгени кибик, кетген да этиучюдю, алай ахшы адамны юсюнден а махтау-ыспас кетмеучюдю. Ахияны махтагъанла энтта да Къабартыда, Малкъарда, ол угъай Дюгерде да аз тюйюлдюле. «Мени атамы Жаболаны Ахия окъутхан эди», - деген адамлагъа аз жолукъмагъанма.

Жаболаны Ийналукъ хажини уа огъурлулугъун, адежлилигин, халал адам болгъанын Уллу Холамда, Бызынгыда, Шыкъыда да сагъыннганланы кёп эшитирге бола эди. Ол намысы бийик болгъан хажиледен бири эди. Эфендиси, хажиси болгъан элни уа, не десенг да, намысы-сыйы бийикди. Жаболаны эл да аллайладан бири болгъанды.

Алада аты махтау бла айтылгъан, орус падчах Германия бла, Австрия бла да уруш этген жыллада Къабарты-Малкъар атлы аскерде батыр да, уста да уруш этгени ючюн Георгий атлы крести болгъан, андан бирси майдаллары, крестлери ёшюнюне эки къатлы сырылгъан жигит киши Жаболаны Минчакъ эди.

Совет властыны заманында, таулула туугъан жерлеринден къысталгъынчыннга дери, Жаболаны эл бла Усхур бир Эл Совет болуп жашай эдиле. Ол элни аты Тёбен Холам болгъанды. Кёп заманны ичинде ол Эл Советни председатели болуп тургъан а Жаболаны Хамзат эди. Аны аты да иги бла айтыла эди. Бюгюн да аны жашы – Яхуда, атасына ушаш, терен оюмлуду, аты махтау бла айтылгъан адамды, Акъ Сууда жашайды.

Жаболаны Биясланны да атын айтыргъа суюме. Ол, уллу Малкъар бла байлашыуу болур ючюн, керти да терен суююп да, малкъар жамауатында аты айтылгъан Ностуланы Батырбек эфендини туугъан эгечин алып, кесине юй бийче, Жаболагъа уа огъурлу келин этген эди. Андан а жашы-къызы да кёп болгъан эди.

Акъ Суу элни биринчи къабагъында Кючмезланы Кападан, Аппайланы Уммолатдан, Бачиланы Къулмырзадан, Созайланы Къасайдан, Кючмезланы (Гассоланы) Къарабашдан, Гуртуланы Тазиядан, Хачаланы Чичуудан сора, биринчи юй-межам салгъан да Жаболаны Бияслан болгъанды. Ол Мухамматны атасыны атасыны да атасы эди. Ол адежлиги болгъан, мюлк ёсдюре да билген, жамауатда аты махтау бла жюрюген адам эди.

Биясланны жашларында бек фахмулу уа Жамме болгъанды. Ол Мухамматны аппасы эди. Жаммени Нальчикде, Къабартыда, тау элдеде да танымагъан, аны атын иги бла сагъынмагъан хазна жокъ эди. Аны кёп затдан фахмусу болгъанды. Сёз ючюн, сюеги сыннганнга, жиги чыкъгъаннга, безгекден ауругъан адамгъа да уста багъа билгенди. Хансладан, кырдыкладан дарманла да жарашдырыучу эди. Мен безгекден ауругъанымда, Жаммени гюл дарманы сау этген эди.

Андан сора да, айтама да, буту чыкъгъан, билеги сыннган да анга келиучю эдиле. Тышындан элге келип: «Сизде сыннганнга, чыкъгъаннга къарагъан уста бармыды?»- деп сорсала, биринчиге Жаммени айтып тургъандыла.

Ол Иллеука бла бирге Газа-Тюп кышлыкыда тууар кыш да кырайды. Жаммени Дёнгюртке кышу, жылы халжарлары бюгюн да кёзюме кёрюннгенлей турадыла. Анса уа ол, кыачыккыны тюбюн кызып, элге кыаллай алапат шаудан ачхан эди! Ол тамаша шауданга элдегиле «Жаммени шауданы» деучюдюле. Лаккырдачы, оюнчу, жарык адам эди. Алай Уллу Ата журт урушну заманында юч жашы да (Таулан, Кымук, Назир), тамата жашындан тууган жангыз жаш – Мухаммат бла, Жаммени тууган кырындашы – Иллеуканы жашы Асхат да фронтда уруш эте, Уллу Ата журтубузну кыоруулай турганлай. халккыбыз тууган жеринден зор бла кысталгандан сора уа, Жаммени кюню кырангы болган эди: ол тууганларына, туудукларына, жууукларына термиле, кёчгюнчюлюкте, Орта Азияны Кыра Суу элинде ёлгенди.

Жаммени тамата жашы Таулан тынч, сабыр сёзлю, жууаш адам болганды. Аскерде уа аны пулемётчу этгендиле. Алай аны жашау кыдары Кыра тенгиз бойнунда, Новороссийскени кыатында «Малая земля» деген жерде. кызауатда тауусулганды. Кымук аскерде батыр уруш эте, насыбына, саулай кылып, фронтдан кыайтханды. Аны махтау бла, кышилик бла алган майдаллары, башха белгилери да ёшюнюне сыйынган да этмей эдиле. Ол да урушдан кыайтхандан сора, кёп да жашамай, уруш салган кыяуланы кётюралмай ёлгенди. Кымуккыну да халкыда кёпле таный эдиле. Бир заманда аны оноунда битеу Кыбарты-Малкыарны автомобиль жоллары да болгандыла. Атын ахшы бла айтдырып турганды. Отузунчу жыллада, кинемеханик болган заманында, Кымук кино кёргюзтмеген бир жангыз тау эл да болмаганды. Алай бла халккыбызда жарыккыккыны жайыуда да аз ишлемегенди.

Жаммени кичи жашы Назир да халкыда аты айтылганладан эди. Аны окыуу, билими да бар эди. Ата журт урушну заманында уа, Ак Сууну орта школунда устаз кыуллукыдан фронтха чаккырылганды. Анда уа аскерчи-санитар кыуллуккыга салгандыла. Жаралы болуп, ёле турган аскерчилени, отну-оккыну тюбюнден чыгарып, кёплени жанын сау кыалдырганды. Алай кеси жанын а саккылаялмаганды: кызыу урушну отунда ёлгенди.

Мен башында сагынып кетген Иллеуканы жашы – Ахмат – хансладан, гюлледен дарман этерге уста эди (Жаммеден ишми юйреннген болур эди?) Бир эллисини кыол баш бармаккы кызыарып ауруганда, хирург терк оккына бармаккыны кесип кетерирге буюрганда, Ахмат а аны бармаккыны не эсе да бир чаккыраккыла бла байлаганды да, сау этгенди. Алай андан да белгиле уа – кичи кырындашы Асхат эди. Ол, бийик билими болган жаш, уруш аллы жыллада республикабызда халккыга билим берген министрни биринчи заместители болуп ишлей эди. Ары дери уа элде орта школну директору. Алай ол да Уллу Ата журт урушда кесини танккыны ичинде кюйгенди.

Жаболаны Жамал а Ак Суу элни Эл Советини председатели болуп, кёп жылланы кыуллук этгенди. Ахшы ишлегени ючюн элни адамы анга ыразы эди. Ол энтта да ишинде атын махтау бла айтдырады. Назирни жашлары да халккыбызда белгиле адамладыла: Махмуд – белгиле тау инженер, Тырнауз комбинатны аяккы юсюне салганладан бири, бюгюнлюкте уа КМР-ни

Парламентини Келечиле Советини Председателиди. Аны кичи къарындашы Музафар да – белгили къурулушчуду, тутхан ишинде фахмулуду.

Мен тукъумда ахшы адамланы санагъаным аны ючюндю: тукъумну иги бла атын айтдыргъанла аны фахмулу да, тап кылыкълы да адамларыдыла. Аланы атлары халкъда иги бла айтылады. Болсада мен бу статьяда Жаболаны Тауланни жашы Мухамматны юсюнден аслам айтыргъа, аны эскерирге сюеме. Ол, жаннетли болсун, сау заманында халкъына кёп ахшылыкъ этгенледен бири эди. Адамла аны атын да айтмай, «Жабоев» - деселе, Мухамматха айтханлары билинип кыалыучу эди. Ол устаз эди, алим эди, поэт эди, юч тилни терен биле эди. «Адам ненча тилни билсе, ол анча адамны кыйматын тутады», - деген сёз барды. Акъылы, билими не терен болса да, намысы не бийик болса да, Мухамматха ёрлю-энишли, кыйын жолланы кыдырыргъа да тюшген эди. Болсада мен билгеними аллындан айтып башлайым.

Мухаммат менден алты жылгъа кичи эди, ол 1916 жылда туугъан эди, болсада ол да, мен да Акъ Сууда Кючмезланы Бияслан эфендини сохталары бла бирге окъуй эдик. Анда таныш болгъан эдик. Алай бла ол да, мен да араб окъуудан бир аз юлюшлю болгъан эдик. (Къуранны окъуп бошап, Иман-Исламны, Шурут салатны окъуй эдик). Совет школла ачылгъандан сора уа, эфендиден окъугъанланы жартысы школгъа жюрюп башлайбыз. Бир бёлек кюнден сора уа мени, эфендини болушлугъу бла, эл комиссарны оноуу бла Нальчикни тёбен кыйырындагъы «Мужичий хутор» деген сабий юйге (ёксюз сабийле тургъан юйге) элтедиле. Мухамматны да Ленинчи окъуу шахарчыкъдагъы Пионер юйде окъургъа жибередиле. Бир жыл озгъанлай а, мен да ол Мухаммат окъугъан жерге кёчеме. Алай бла экибиз да биягъы бир жерде окъуй эдик. Шуёхлукъ жангыдан жерин табады. Ленинчи окъуу шахарчыкъда педтехникум къуралгъандан сора уа, бизни да ары аладыла. Аны экибиз да бирча окъуп бошагъан эдик. Мен алгъа Ленинчи окъуу шахарчыкъда ана тилни устазы болуп ишлейме, Мухаммат а устаз кьуллукъгъа элге кетген эди.

Ана тилде биринчи назму китап чыгъаргъаныбызда, ары Мухаммат жазгъан назмула да кирген эдиле. Ол ол кесине баш ишге устазлыкъны санай эди. Ол Тёбен Малкъарда школну директору болуп ишлей эди. Арттаракъда уа, эл директорлада бек иги ишлегеннге саналгъаны ючюн, аны Чегем райОНОгъа школ инспектор кьуллукъгъа саладыла. Ол анда бир жыл да ишлейди, сора юйдегили болуп, кеси элине къайтады. Эл школда устаз кьуллукъда тургъанынлай а, аскерге чакъырылады. Андан а Киевдеги топчу аскер училищеге жибередиле.. Ол анда иги окъуйду, сора ауур гаубица топха тамата болады. Училище Киевден Броды шахаргъа кёчеди. Кёп да мычымай а, фашист Германия СССР-ге къажая урушун башлайды.

Фашист аскер биринчи уруш отун ачхан жерледен бири Броды эди. Кёкде фашист самолётла, жерде танкла, аланы ызларындан автоматчы аскерле, битеу да ол эрттеден да къаты хазырланган фашист аскерле тенгиз кьююлгъанча, ёртен алгъанча келе эдиле, кёкню башындан бомбала къуйгъан самолётла алгъан заманда, танг къарангысын жалан да отла жарытып болгъандыла. Кёк да, жер да – от, тютюн, топуракъ, гюрюлдей, къара жаханым болгъан заманда, Мухамматны

эки тобукъ тюбюнден да къан барады, бир кесекден а совет топчуну эси ауады. Ол энди несин да билмейди. Эси жайыкыгъанда уа – полевой санчастьда (немецли хирургла уа – жараларын байлай). Ал кезиуде немецли аскерчиле пленнге алгъанларын, бакъгъандан сора ол ишге жарарча болса, не аскерлерине къошуп, неда шахталагъа, заводлагъа жиберип, ишлетип болгъандыла. Мухамматны да, жаралары табыракъ болгъандан сора, Германиягъа жибередиле, анда уа ол эм уллу шахталадан бирине тюшеди, ташкёмюр къазып турады, къачан ёлтюрлюклерин кюнден-кюннге да сакълайды. Болсада, кёмюрню иги къазгъаны ючюн, аны ёлтюрмей турадыла. Ол, шахтада ишлей, немец тилге да юйренеди. Иш мардасын дайым толтуруп тургъанланы иеле да ёлюмден сакълап болгъандыла. Ташкёмюрню иги къазалмагъанланы уа ёлтюрюп къоя эдиле. Алай бла Мухамматны иги ишлегени аны ёлюмден сакълагъанды. Ол бизни аскер хорларына умутун да юзмегенди.

Германияны фашист аскери хорланнгандан сора, Американы, Англияны, СССР-ни аскерлеринден къуралгъан комиссияла фашист Германияны къолунда болгъан жесирлеге къарайдыла, пленден эркин болгъандан сора, ала къайры барлыкъларын сурайдыла. Бизни аскерден тюшгенлеге: «Пленнге тюшгенигиз ючюн, сизни да, сизни юйдегилеригизни да Сталин, сюд этип, узакъ Сибирьге къыстарыкъды. Андан эсе СССР-ге къайтмай къалыгъыз», - дейдиле. Бирле уа: Пленнге кеси ыразылыгъы бла тюшмегеннге сюд этиллик туююлдю», - дейдиле. Алай бла пленнге тюшгенлеге сайлауну бергенде, Мухаммат кеси къыралына къайтыуну сайлайды. Ол, биринчи болуп, алай этгенден сора, кёпле да, терсликлери болмагъаннга базынып, Мухамматча жууап этедиле. Алай бир-бирлери уа, къоркъуп, кеси къыралларына къайтыргъа базынмайдыла: кими Америкагъа барыргъа, кими да Тюркге, неда бир башха къыралгъа кёчюп къалыргъа айтадыла.

СССР-ге къайтырыкъладан ишчи бригадала къурайдыла, сора совет аскер оноучула аланы тюрлю-тюрлю жерлеге, аскер бёлюмлеге, ишчи бригадалагъа бередиле. Мухаммат болгъан бригада Германияны бек уллу радио заводларындан бирине келеди. Заводну хар кереклерин айырып, грузовикле бла элтип, вагонлагъа жюклейдиле. Андан а ол завод саулайынлай товар вагонла бла Север Алтайгъа келтириледи. Мухаммат да, ол заводну баш-башынча айыргъанла да, заводну биргесине келип, заводну СССР-ни Алтай шахарында жангыдан къурайдыла. Радиозавод толу ишлеп башлагъандан сора, анда ишлеген солдатланы юйлерине иерге оноу этедиле. Мухаммат а бизни Орта Азиягъа кёчюрлюп тургъаныбызны биледи. Акъ Суугъа бармай, Алма-Атагъа келеди. Анда уа Жаболаны Жаммени къызы Апашнытабады. Ол а бизни адресибизни анга береди. Алай бла ол Фрунзе шахаргъа келеди.

Ол заманда Мухамматны анасы, эгечлери да Фрунзеден узакъ болмагъан Кант районну арасы Кант деген ишчи посёлокда жашай эдиле. Эгечи Налжан да шекер комбинатда счетовод къуллукъда ишлей эди. Аны ючюн а шекер комбинатны дирекциясы Налжанны аты бла фатарчыкъ да береди; мен Мухамматны Кантха элтеме. Ол кюн анда болгъан къууанчны мардасы да жокъ эди.

Къалай эди эсе да, энди Мухаммат юйюне келди, алай ишлерге уа иш жокъ. Жашар ючюн, адамларын да кечиндирир ючюн, анга ишлерге керекди. Ол, амалсыздан, бир ауукъгъа дери кеси къолу бла столла, шинтикле, шкафла, шифоньерле ишлеп, аланы сатып, башына мадар этеди. Бир кесек заман озгъандан сора, Кантда орта школда ишлегенле бла шагъырей болады. Ол школну директору бла завучу, Мухамматны педагог болгъанын, орусча да, немецча да окъутургъа къолундан келлигин билгенден сора, Мухамматха немец тилден бир къауум сагъат береди. Школда немец тилден окъутхан устаз Мухамматны сынап-сынап кѳреди, алай хар заманда да махтап къоя эди. Экинчи окъуу жылда уа ол школда немец тилден окъутургъа саулай да марданы берген къынлы къоймай, райОНОну оноучулары бла келишип, Мухамматны битеу да районда немец тилден окъутхан устазланы методика секциясына башчы этеди. Алай бла ол саулай да районда школда немец тилден окъутуу жаны бла биринчи методистге саналады.

Районда къуллукъчула, комендантла да Мухамматны таныйдыла, атын иги бла айтып башлайдыла. Кѳп къыйынлыкъ сынагъан кѳчгюнчюню, Уллу Ата журт урушну втераныны жашау онгу бираз мажал болады, алай ол уллу юйдегини айыпсыз тутар ючюн, Мухамматха дагъыда кѳп тюрлю мадарла этерге тюшеди. Педагогдукъдан сора да, къолдан усталыгъы бла да хайырлана эди. Болсада, кѳчгюнчюню жашауу, суугъа тюшген – таш къармар, дегенлей эди, - аны кесмеген балтасы, жетмеген жиби. Болсада, тура кетип, малкъар халкъгъа кюн жангыча тийди: коммунист партияны XX съездини оноуу болду: кѳчюрюлген халкъла зорлукъну тузагъындан баш эркинли болдула, туугъан жерлерине къайтыр онг табылды. Кѳчгюнчюлеге 1958 жылны аллында, тап къуралып, эшелонла бла туугъан жерлерине къайтыргъа тюшеди. Алай бла Мухаммат юйюрю бла Акъ Суу элге келген эди. Элде уа школ да, эл организацияла да жокъ. Жаланда «Кенже» колхозну 4-чю бригадасы. Ол колхозну председатели уа – Оришев Хамель. Ол бизни – кѳчгюнчюлюкден къайтханланы, бек ыразы болуп, колхозгъа алгъан эди. Биз а бичен ишлей эдик.

Юйлерибизни асламы бузулуп, жокъ болуп тура эдиле, бир-бир юйледе уа биз танымагъан, башха адамла юйюрлери бла ие болуп жашайдыла. Аны себепли биз, халкъыбыз бары келгинчиннге дери цыган жашау эте турдукъ. Халкъыбыз келгенден сора уа, элни бийлеп тургъанланы жартылары кеси юйлерибизни кесибизге сатхан окъуна этген эдиле. Бир ауукъгъа дери, кеси юйюн алалмай, Мухаммат юйдегиси бла бирге эл школну бир гитче отоучугъунда жашай эди. Андан сора да юйю бузулгъанла, юйюн алалмагъанла дагъыда кѳп эдиле да, ол да алача, тѳзюп тургъан эди.

Къалай-алай болса да, эл къуралды, колхоз болду. Мухаммат да, жалына кетип, атасыны эски юйюн алды, атасыны жангы юйюн а, не бек тилеп кюрешген эди эсе да, алалмагъан эди. Тѳзерге юйреннген анга да тѳзген эди. Элде школ ачылгъанлай, Мухаммат анда устаз болгъан эди; намысы бийик жюрюген устаз.

Акъ Сууну школунда ишлей тургъанлай а, Къабарты-Малкъар къырал университетни историко-филология факультетине заочно киреди. Алай бла, университетни «къызыл диплом» алып, бошайды. Андан сора уа аны «Эльбрус»

китап басмагъа чакъырдыла. Ол анда чыгъарылгъан школ китаплагъа баш редактор болады. Пенсиягъа чыкъгъынчы, ол анда махтаулу ишлеп турады. Китап басманы коллективи аны сыйлы кёрюп, махтау грамота да берип, тийишли пенсиягъа ашыргъан эди. Уллу Ата журт урушну ветеранына, Ата журт урушну орденини, кёп да майдалланы кавалерине – Мухамматха – республиканы ветеранларыны Совети да, алгъыш этип, махтау грамота берген эди.

Мухаммат, китап басмада уллу ишни тындырып тургъанлай да, илму ишле да, назмула да жазып, школлада ишлегенлени да, школчу сабийлени да къууандырып тургъанды. Алай бла ол халкъыбызгъа аз хайыр этмегенди.

Мухамматны «Кюн туууш» деген китабы сабийле ючюн басмаланган китапланы барысындан да озгъур эди, дерге боллукъду. Ол тил, суратлау, солум мардала, рифма, тематика жаны бла да кёп назмучулагъа да юлгю болурчады. Эсимдеди, аны тиражы бир минг болгъанлай да, китап, тюкенледе бир ай да чыдамай, сатылып, тауусулгъан эди. Окъуучу сурай эсе уа – китапны магъанасы барды. Поэтни назмулары «Нюр» журналда да, школ китаплада да аз басмаланмай эдиле.

Илму ишледе да, айтханыбызча, Мухамматны атын кёп айтырчады: «Методика статьяла» - малкъар школну устазына болушлукъгъа, «Немец эм малкъар тилде этимни бирге келишгени» сынау, «Малкъар тил» - классха дерс китап, «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы» - авторладан бири, «Илму грамматиканы» - редактору, «Малкъар тил» - 5-6 класслагъа дерс китап, - авторладан, редакторладан да бири Мухаммат, «Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы» - авторла Бёзюланы Ахмат бла Жаболаны Мухаммат, «Малкъар тил» - 7-8 класслагъа дерс китап – авторла Ахматланы Ибрагим бла Жаболаны Мухаммат, «Къарачай-малкъар тилни грамматикасы: фонетика, морфология, синтаксис» китапда профессор Н.А.Баскаковну редакторлугъу бла чыкъгъанды, аны «Санау атла» бёлномюню автору уа Жаболаны Мухаммат...

Алай эди да, Мухаммат, Россей Журналистлени союзуну члени, жазыучулукъ да, илму къуллукъ да, устазлыкъ да эте билген багъалы адам эди. Мухамматны «Малкъар тил, 4-чю классха дерс китап» деп, 1980 жылда 5-чи кере басмаланган китабын бюгюнледе да жангыдан чыгъарыргъа боллукъ эди, алай ёлген адамны школлагъа чыкъгъан китабын башха авторлагъа бериу, нек эсе да, энди тёре болуп къалгъанды. Мен аны тюзге санамайма.

Малкъар халкъны белгили адамларындан бири ёлгенде, 1991 жылны январь айыны 3-сунде «Коммунизмге жол» газет былай жазгъан эди: «Къабарты-Малкъарны Журналистлерини союзу, Къабарты-Малкъар АССР-ни Халкъгъа билим бериу министерствосу, Госкомиздаты, урушну эм урунууну ветеранларыны Нальчик шахар совети, «Эльбрус» китап басма урушну ветераны, СССР-ни Журналистлерини союзуну члени Жабоев Мухаммат Тауланович ёлгенини юсюнден уллу бушуу этип билдиредиле, аны юйюне бла жууукъларына къайгъы сёз бередиле».

Алайды да, халкъы хурмет этген адамны кесин да, халкъы ючюн къыйынын да унутмазгъа керекбиз. Бу эскериуюмю мен да андан жазгъанма.

12 март 1996 ж.

АППАЕВ АСКЕРНИ ЭСКЕРЕ

Къабарты-Малкъар къырал университетни белгили устазларыны, алимлерини да араларында Аппайланы Макарны жашы Аскерни аты да хурмет бла хар заманда да эскериледи. Битеу алып къарагъанда, Аппайланы тукъум, окъуу жаны бла да, жамауатда даражасы жаны бла да иги тукъумладан бириди. Ол тукъумдан чыкыгъан белгили адамланы ичинде ма быллайланы атларын айтыргъа тийишлиге санайма: Зулкъарний эфенди эм аны тамата къарындашы Хусей – Акъ Суу элден, Къашхатаудан – Ханбий, Огъары Чегемден Баширни жашлары – Борис бла Муса. Не уа университетде студентлеге литературадан билим берген Зулкъарнийни жашы Хадис, кёп жылланы республикалы радиоа диктор болуп тургъан Зулкъарнийни къызы – Фатимат...

Былайда Аппайланы Шохайны да эскерирге сюеме. Шохай Огъары Холамда бизни аталарыбызны да аталарыны заманында жашагъанды, Уллу Холамда къара къол сала жалан да ол билгенди. Алайды да, Аппайлада белгили адамла кёп болгъандыла, алай ол тукъумда барысындан да белгили уа, бизни ана тилибизде биринчи алим, профессор, биз андан окъугъанла, барыбыз да суйген, унутулмазлыкъ Аскерди. Ол ёлгенди (жаннетли болсун), алай аны ышара тургъан сыфаты кёзюбюзге кёрюннгенлей, лакъырда сёзлери да къулагъыбызгъа эшитилгенлей турадыла. Ол окъугъан лекцияда биз, аны студентлери, хар айтханын тынч ангылап, солугъан этиучю эдик. Заочно окъугъанланы араларында менден сора да кеслерини билим даражаларын ёсдюрюрге келгенле аз туююл эдиле. Аланы санында Аскерден окъугъан быллай белгили адамла бар эдиле: Кючмезланы Шакъман – жууаплы партия къуллукъчу, Отарланы Керим – республикабызны халкъ поэти, Жаболаны Мухаммат – Къабарты-Малкъар китап басманы тамата редактору, Гиляхланы Ысхакъ – ол заманда Акъ Суу эл Советни председатели, Улакъланы Зейтун – аты айтылгъан эл устазладан бири, Залийханланы Жанакъайыт – ол заманда китап басманы таматасы, дагъыда кёпле. Мен жалан да бизни курсда болгъанланы санагъанма. Алай Аскерден окъугъан таулула дагъыда аз туююл эдиле. Ала бары да белгили, унутулмазлыкъ да алимге, профессор Аскер Макаровичге бюгюн да хурмет этгенлей тургъанларына ийнанам.

Ол «Кодекс – куманикусну», неда диалектлени юсюнден лекцияла окъуса, биз иги билмеген кёп затланы ангылай эдик. Къыпчакъ тил бла малкъар тилни араларында болгъан бирчалыкъладан да ол кёп жангы затланы, аланы бирге келишимлерини юсюнден да айта эди. Аскер, хар лекциясына келгенде, бир жангы зат айтмай къоймай эди. Бир-бирде уа, бизни эрикдирмез ючюн болур эди, къужур лакъырдагъа, чамгъа келишген сёзле бла кюлдюрген да этиучю эди. Аны ючюн биз устазыбызны бюгюн да сюе эдик.

Аскерни бла Боташланы Иссаны, Къулийланы Къайсынны да жашагъан фатарлары Нальчикде Ленин атлы орамны 18-чи юйюнде эдиле. Ала бир бирге тюбешип, лакъырда этип, къалай бла да бирге бир сейир хапар айтыргъа сюе эдиле. Тарыгъыуларын да бир бирге айтыучу эдиле. Алай эди да, бир жол Исса дачасындан тауукълары урланнганын Аскерге айтады. Аскер а, кеси да сейир

этгенча, Иссагъа: «Ай, юйюнге, тюнене мен дачамдан къайтып келе туруп, Токумаланы Жагъафарны дачасындан бир хорусмак ийис эте, къалын тютюн чыкыгъанын кѣргенме, сени тауукъларынгы Жагъафар сыпыртханына ишек жокъду», - дейди.

Исса уа, харип, жаннетли болсун, бир халал адам эди да, Аскерге:

- Ай, юйюнге, алай къалай айтаса? Жагъафар бла мен бир бирибизге асыры халалдан, туугъан къарындашла кибикбиз! – дейди.

- Охо, сора, энди Жагъафарны дачасына бир коньяк шеша да ала бар; тауукъ эти да къууурулуп, хазыр болуп тура эсе, ашарсыз, тауукъланы жырын да бирге айтырсыз, - деп, Аскер аз-аз кюле кетеди.

Къайсын, ол хапарны эшитгенден сора, юсюне да кюлкю затла къошуп, манга да, Ахматланы Ахиягъа да айтхан эди. Олму эди! Ахия уа тауукъланы хапарын андан ары бардыргъан эди. Алай ол хапар лакъырда болгъанын билгенден сора, Исса да, Жагъафар да, бир бирге кѣлкълалды этмей: «Охо, Аскерни чамларына эндими юйреннгенбиз!» - деп, къойгъан эдиле. Алай тауукъланы уа ким эсе да гунч этген эди.

Аскер жаш заманында бир ариу абхазлы къыз бла бир юйюрлю болгъанды. Малкъар халкъы Орта Азиягъа зор бла кѣчюрюлгюнчюнге дери Аскер ол абхазлы къыз бла бирге татлы жашагъанды. Алагъа бир ариу жашчыкъ да туугъанды. Алай, таулула кѣчюрюлген заманда, Аскерни къатыны, жашчыгъын да биргесине алып, ата юйюне – Абхазиягъа кетгенди. Ким биледи, къыз ъхтмирек да болур эди: аны атасы битеу къыралда да, Абхазияда да аты айтылгъан алим, поэт, аны жашы уа – битеу дуниягъа белгили «Литературная газетаны» редакторларындан бири, белгили жазыучу эди. Къызны атасын – Дмитрий Гулианы, къызны къарындашы Георгий Гулианы ким танымай эди. Аскерни къатыны ма аллай бай да, намысы да кенг жюрюген юйюрню къызы эди. Не медет, Аскер кѣчгюнчюлюкде, къыз а – сабийи да, кеси да курорт Абхазияда, ата юйюнде эркин жашагъанды.

Баям, Аскерни къайынлары халкъда кеси намысларына, жашауларына, киеулери ючюн бир тасха тюшер деп къоркъгъан болур эдиле. «Башханы оюму – къарангы бауду», - деп, бурунгулула бош айтхан болмазла. Билмейме, Аллах гюнахдан кері этсин. Биз туугъан жерибизге къайтхандан сора аскерни жашы келип, атасын кѣрюп кетген хапар бар эди.

Мен билгенликден, Аскер кеси жангыз жашай эди. Ол эрикмей эди: аны тамаша бай библиотекасы бар эди. Эриксе, ол алаамат китапланы да окъуй болур эди. Андан сора да аны къоншулары да анга иги эдиле. Айтама да, Къайсын, Исса, Шаханланы Тимур, мен да Аскерге терк-терк бара туруучу эдик.

Аскер юч отоулу секцияда жашай эди. Ол отоула саулай да ырысхыдан толу эдиле. Ол угъай, аны бай библиотекасыны жартысы юйге кирген коридорну да бир жанын толтуруп эди. Биз, Аскерни тамаша китапларын окъугъан къыллы къалмай, аны таулу жарашдырылгъан азыгъын да ашаучу эдик. Кертиди, Бакуну «Чай» деген буфетинде болмаса, Аскердеча тап къайнатылгъан чайны ъмюрюмде да ичмегенме. Кийимлерин, юйюн, ол багъалы аш адырларын да алаамат тизгинли да, таза да тутуучу эди.

Профессор табигъатны да бек сую эди: аны Нальчик башында терек бахчасы да болуучу эди. Мен аны ол бахчасында да болганма. Анда да тизгинлилик, тазалыкъ эслене эдиле. Ол бахчада юйчюкню ишлерге Аскерни Акъ Суу элде жашагъан къарындашы – Рамазан болушханын айтып къууаныучусун да унутмагъанма.

Бизни устазыбыз Аскер сыйдам, таза кийине эди. Заманында ашай, жукълай эди, тютюн ичмей эди. Жыйын болган жерде коньякны, башха ичгини да мардасы бла ичгенди...

8.04.1997 ж.

АЛТЫН ЖУЛДУЗГЪА ТИЙИШЛИ

Аккъъалай магъданы ачыуташха, кеси уа жылтырауукъ кюмюшге ушагъан акъ металлды, женгилди, тынч тапталады. Бюгюлсе да, терк сынмайды, тот да болмайды. Башха металла бла тенглешдиргенде, халкъ аслам хайырланады. Аны къурулушлада, юй адырла этиуде, дагъыда кёп тюрлю затлада, бютюн да авиацияда да кёп хайырын кёребиз. Самолётла, тап бир-бир топ окъла окъуна алюминийден этиледиле. Алюминий бизни халкъыбызгъа да белгиледи. Алай аны атына кёпле да тюрлю-тюрлю атла атайдыла. Болсада, дуняда жюрюген аты бла къояйыкъ. Алюминий жер тюбюнден кеси хазырлай чыкъмайды: аны магъданы барды, ол а – бокситди.

Ол темир къатыш алюминий магъдан – боксит – бек алгъа Францияны юг этегинде – Бокс деген жерде табылганды. Ол магъданнга боксит деген ат да аны ючюн аталганды. Алайды да биз да ол магъданны атына боксит деп аталгъанлай къояйыкъ.

Боксит шахтала энди кёп кыралла да бардыла. Сёз ючюн, боксит къазып, алюминий этиуде шёндю битеу дуняда да, Америкадан сора, биринчи жерни бизни кыралыбыз алады. Алай Уллу Ата журт урушну ал жылларында уа фашист Германия бизни Кюнбатышда жерлерибизде – Волховда, Днепр тийрелеринде да, боксит къазып, алюминий чыгъаргъан заводларыбызны уруш кючю бла алгъан эди. Алюминийни кёп тапхандан сора уа, аскер самолётларын да, алюминий жарагъан башха кереклерин да бизден эсе бютюн да кёп этген эди. Ма аны себепли урушну ал жылларында кёкге ие немециле болганча эди. Кёкде уруш этерге бизден юч самолёт чыкъса, аладан а не алты, не тогъуз чыгып турганды. Бизни лётчиклерибиз, аладан эсе, кёп жигитлик этип, аланы самолётларын агъызгъанлыкъгъа, ала самолёт тапмай къалмай эдиле. Ол а Германияда алюминий заводланы кёплюгю бла байламлы эди. Урушну заманында самолётла этерге аллай кючюбюз болмагъаны ючюн, кыралыбыз, аскерибиз да къаллай адыргыгъа къалгъанларын унутмагъанбыз. Анга, ол ауарагъа уа, Рузвельт бла Черчиллге Сталин, алюминий тилеп, жазгъан письмола да шагъатлыкъ этедиле. Башха болушлукъла да керек эдиле, алай бек кереги уа алюминий эди.

Ол заманда урушну къаты бара тургъан кезиунде окъууда, кыралыбызда Къорууланыуну Къырал Комитети кеси кыралыбызны башха жерлеринде боксит магъдан излеп табаргъа совет геололагъа буйрукъ этген эди. Боксит

магъдан излеу кыралны кёп тюрлю жерлеринде: кыар басхан Шимал Урал таулада, аланы буз тюрлюндеги тауларында, Уллу Сибирьни тайгасында, башха аулакларында да барганды. Кыралда да, аскерде да алюминий керек болганын айтып жарсый эдиле. Излеу а бара эди. Фашист аскер а самолётларыны бла танкларыны кёплюгю бла хайырланып, кыралыбызны жерине кире келе эди. Кыралыбызгъа уллу кюркюу тюрлюген эди. Душманны келиуюн тюрлю ючюн, аны хорлар ючюн, аскерлерибиз фронтда, тылда да битеу да совет халкъ: «Хар нени да – фронт ючюн! Хар нени да – душманны хорлар ючюн!» - деп, хар ким да кече-кюн, сууукъ-кызыу демей, фронтха болушургъа кыаты кюрешгендиле. Миллетле бары да бир юйюр кибик, шурхлукъда ишлегендиле. Шимал Уралда, аны бузлу тауларында, аланы тюрлеринде боксит магъданны геологларыбыз тапханда уа, Кыорууланыуну Кырал Комитетине кыуанч хапар жибередиле. «Жокъну керек тапдырыр!» - дегенлей болган эди. Олму эди! Табылган боксит магъданны кыазаргъа, алюминий заводла ачаргъа, халкъны шахтерлукъ эталлыкъ адамларын тийишдирирге, бригадала кыуаргъа керек эди. Ма аллай бригадаладан бирине Созайланы Чапай да, тилеп, кеси ыразылыгы бла барганды. Ары барыны аллында уа ол, фронтдан кыайтып, кечгюнчюлюкде халкъы бла бирге Кыргызыстанны Ош областыны Кырасуу районунда Кырасуу посёлкада илипинчиле бла бирге мастер болуп ишлегенди. Болсада ол жылы Азиядан сууукъ Шимал Уралгъа кетген эди. Кыралы чакыргъан жерге барыуну ол кесине сыйлы борчха санаганды. Шимал Уралда боксит кыазган шахтада ишлеу а бек кыйын иш болганды. Алай Чапай не кыйын ишден да кюркмаганды. Шахтачы негерлерини арасында аны аты терк окыуна махтау бла айтыла башлагъан эди.

Чапай кыошулган бригадада 20 шахтачы болганды. Аладан бир кыаууму кыазыла барган жерни, башындан оюлмаз ючюн, бегитиучюле, бир кыаууму – кыазыучула, ючюнчю кыаууму уа магъданны айырыучула эдиле. Чапай кыазыучулары кыауумунда ишлейди. Ол негерлерини кыазганларына, перфораторну кыалай хайырланганларына да тюрслеп, оюм этип, кыарайды. Уста кыазган негерлеринден юлгю алады. Бир белек замандан сора уа ол, кыаза барган жерден суу чыгып, бетине чачылып, аягы басхан жер да кёл болуп чырмаса да, аны ючюн да тырхам болмай, ашыгышлы кызып, боксит магъданны кыалау-кыалау этеди. Ол кёп кюнлени алай ишлеп турады.

Бир аздан сора Чапайны усталыгын да, жигерлигин да тергеуге алып, аны ол болган кыауумгъа бригадагъа тамата этедиле.

Битеу да боксит кыазылган тийреде хар кыазылган ызда 120 метр барыргъа деп, ай сайын план салынган эди. Чапайны бригадасы уа 1945 жылны август айыны 25 кюнюне 128,2 метр барганды. Аны аллында июль айда уа 162 метрге жетдирип, магъданны алай кыазганды. Алай бла ол битеудуния рекордну окыуна озганды. Андан сора да Чапайны бригадасы бирси бригадалагъа да дайым юлгю болуп турганды. Чапайны бригадасыны дайым уллу жетишимле этип турганыны хапары Москвагъа окыуна белгили болады. Аны юсюнден газетле, журналла да уллу статьяла, очеркле да жазадыла. Сёз ючюн, «Правда» газетде жазылгандан сора, Чапайны бла аны бригадасыны дуния рекорд салганыны

хапары саулай Совет кыралгъа белгили болады. «Правда Севера» деген газет а кесини бетлеринде Чапайны бригадасыны юсюнден, аны жетишимлеринден статьяла жаза-жаза тургъанды. Аладан башха газетле, журналла да алай.

Чапай боксит магъдан къазаргъа кеси уста болгъаны бла кълмай, бригадасында жашланы да юйретеди. Ала да, Чапайдан юйренип, аныча махтаулу ишлегенле анга ыразылыкъларын айтадыла. Чапайдан юлгю алып, аны бригадасындан кёп артха кълмай, Проничкинни бла Минзариповну бригадалары да бара эдиле.

Ишни иги барыууна ыразы болуп, СССР-ни Тюрсюнлю металлургиясыны министерствосу боксит мгъдан къазгъан бригадаланы алтыларын кырал саугъалаугъа ызлагъан эди. 1947 жылда кёпле да майдалла, орденле алгъандыла. Проничкиннге бла Минзариповха уа Социалист Урунууну Жигити деген атны атап, Алтын Жулдузла берген эдиле. Чапайны уа, мардагъа кёре арт кезиуде хар айдан штрекни 120 метр къазар орнуна 160 метр къазгъаны ючюн окъуна алгъыш этип, жалан да «Иште айырмалы болгъаны ючюн» деген майдал бла саугъалап кьойгъан эдиле.

Чапайны, бирси тенглеринден да иги ишлеп тургъанлай да, Алтын Жулдуз бла саугъаланмай кългъаны, баям, ол малкъар миллетден болгъаны ючюн, зор бла кёчюрюлгени ючюн эди. Ол заманлада, малкъар халкъ кыралына не бек тюз ниетли ишлеп турса да, кёчгюнчюлюкню азабы аны къайда да инжилте эди, бирси халкъладан эсе ыспассыз эте эди. Аны Чапай да кеси башында сынагъанды.

Аллахха шукур, энди заман башхады. Малкъар халкъ кыралда бирси халкъла бла тенг эркинликли болгъанды. Аны юсюнде не тюрлю да шарайыбы болмагъаны ачыкъланганды.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде, душманны жерибизден кыыстар ючюн, боксит къазып, андан сора уа самолётланы кёп чыгъарыргъа авиазаводларыбызгъа онг берген Чапай кибиклерибизге не уллу хурмет этсек да сейир тюйюлдо.

Алайды да, энди малкъар халкъгъа толу реабилитация болгъандан сора, мен ангылагъаннга, Чапайгъа тийишли болуп, берилген а этмей кългъан кырал саугъаны – Алтын Жулдузну бердириуню жангыдан тилерге да онг барды.

Сау болсунла, аны юсюнден малкъар халкъ бек суйген адамла – академик, дунягъа белгили алим Залиханланы Чокка улу Михаил, халкъыбызны биринчи генералы Бабаланы Къайтмырза улу Солтан да кеси оюмларын айтхандыла. Михаил - Ленин атлы, Кырал саугъаланы Комитетини председателине – академик Г.И.Марчукга, Солтан а – КъМР-ни оноучуларына Чапайны юсюнден тилек кьагъытла ийген эдиле. Мен да ол тилеклени тюзге санайма.

Бизни халкъыбызны кёчгюнчюлюкге тюшгенини хатасындан, Совет Аскерде таза ниети бла уруш эте тургъан жигитлерибизден окъуна Совет Союзну Жигити деген сыйлы атны, сыйлы саугъаны алмай кългъанла аз болмагъандыла. Аллайланы санында уа аты чыкыгъан танк аскерчилени – Деппуланы Хакимни, Залиханланы Мухамматны, топ аскерчи Кючмезланы Абдулланы, атлы аскерчи Черкесланы Сарыбийни дагъыда кёплени атларын айтыргъа боллукъду. Алагъа да, не бек уллу жигитлик этселе да, халкъыны хыйсабын этип, орденле, майдалла

берип кьоя эдиле. Биз энди ол заманда тийишли саугъаларын алалмагъанла ючюн сёз кётюргенибизни терсге санагъанла болмазла .

Созайланы Чапай кибик, халкъын суйген, халкъгъа юлгюлю ишлей да билген, хунерли адамларыбызны сыйлы кётюрге эркинбиз.

Чапай бюгюн да бош, керексиз селекей эте айланган адамладан тюйюлдю. Халкъыбыз, кечгюнчюлюкден эркин болуп, туугъан жерине къайтханда уа, Чапай да кесини туугъан элине – Акъ Суугъа келгенди. Кёп айлана турмай, цемент заводха барып, анда ишлеп тебирейди. Ол иште да жигерлигин, усталыгъын кёргюзтеди. Анда ишлеген коллектив да аны намысын кётюреди. Кёп да мычымай, аны жууаплы ишге саладыла: ол баш инженер болады, андан сора уа – директор. Ол жууаплы кьуллукълада да Чапай айыбсыз отуз жылдан артыкъ заманны аперимли ишлеп тургъанды.

Чапай 1923 жылда туугъанды, къартлыгъына жетгенди. Алай, не да болсун, бир иш кыйырында кёрюнмей тёзалмайды. Юйюрю да алайды – ишни суйген юйюр. Аны мен таныгъан юй бийчеси – Соня юй ырысхысын адетде болгъанча, тизгинли, таза жюрютюрге юйреннген эди. Къоншулары бла, элде халкъ бла жарашулулугъун а – несин айтаса.

Чапайны киеую – Отарланы Борис да хар заманда да Чапайны сыйлы кёргенди. Иш усталыкъда Чапай аны бла кенгеш нёгериди дейдиле. Акъ Суу совхозда Борис да, Чапай да бирге ишлегенчадыла. Борисни жашчыгъы Алик окъуна, таматаладан кёргенин эте, совхозда ала берген жумушланы эринмей тындырады. Чапайны туугъанлары, туудукълары да аны кесинден юлгю аладыла. Ол игиди. Алай бизни сёзюбюзню башы Чапайны кем саугъа алып къалгъаныны юсюнденди да, анга Къабарты-Малкъар Республиканы тийишли органлары оноу этерле деп, умут этеме.

18.11.1993 ж.

ГЕМУЛАНЫ АКО – ХАЛКЪНЫ ЁКЮЛЮ

Мени бу эскериуде айтханым –кьулагъым эшитген, кёзюм кёрген затладыла.

Биз – Измаилни юйюрю – атадан, анадан да ёксюз къалгъаныбызда, осуюбуз Гуртуланы Тазия эди да, аны кьолуна тюшген эдик. Тазия уа – белгили революционер, жамауат ишлеге да тири къатыша, малын-мюлкюн да, бирле чакълы, айныта, бизни – тёрт ёксюз сабийни да – кесини юч сабийине кьошуп ёсдюре эди.

Тазиягъа кёп заманда да тюрлю-тюрлю кьонакъла: таулула, оруслула, къабартылыла да келиучю эдиле. Ала асламына да революцияны юсюнден, ишчи халкъгъа, къара халкъгъа эркинлик излеуню юсюнден айтыучу эдиле. Сёзлеринде революция жанлы болуп, халкъгъа башчылыкъ этген адамланы атларын айтханда, Ленинни, Къатхановну, Ностуланы Юсюпню, Энейланы Мухамматны, Гемуланы Акону атларын да сагъыныучу эдиле. Манга ол кезиуде жалан да тогъуз жыл бола эди. Алай таматала аш тепсини тегерегине олтургъанлай, ашагъан да эте, хапар да айта башласала, мен аладан эшитгеними эсеме алыргъа кюрешгенлей тургъанма. Ала айтханнга кёре, Ако битеу да тау элlege болушлугъу тийген адам болгъанды. Тау бийлени тузагъындан ишчи халкъны азат этерге амал излегенди, муратына жетген да этгенди. Аны ючюн а, ол

замандагыгы падчахны власты, властны оноучулары Акону ызындан болгъандыла да, не сылтау бла да аны жояргъа кюрешгендиле. Сылтау тапхан а кыйын туююл эди. Нек дегенде, Ако бийлик жерлени: кышлыкъланы, жайлыкъланы, сууланы (шауданланы), агъачланы – жер юсюнде болгъан хар нени да халкъгъа тенг юлешинирин тийишли кёргенди. Акоча тюз ниетли адамланы алай кюрешгенлерини ахшылыгыындан Жанхотланы бийлик жерлери – Малкъар Къара Суу – къара халкъны къолуна тюшеди. Мисхокъ Къылычбий улудан Малкъарны къара халкъына ётеди, холамлыла да Шакъманлары бийлеп тургъан шаудандан суу иче, бахсанчыла уа Орусбийлары бийлеп тургъан агъач бла хайырлана башлагъан эдиле. Таулуладан юлгю алып, Къабартыны къара халкъы да Зелюкъа жайлыкъллада малны тенг кютерге эркин болур ючюн кюрешгенди, бийлик жайлыкъланы халкъгъа тенг юлешгенди.

Ма аллай кюрешде Гемуланы Ако бек къаты башчылыкъ этгенледен бири болгъаны ючюн, аны не сылтау бла да, падчах власть тутуп, Сибирьге жибергенди. Алай революция хорлайды да, граждан уруш башланады. Ол кезиуде да Ако кеси кыйыны бла жашагъан халкъгъа башчылыкъ этгенледен бири болгъанды. Къара халкъ аны бек суйгенди. Тарыгъыулары болгъанла анга болушлукъ излей баргъандыла. Ол уллу билими болгъан, намысы жюрюген бачамаладан бири эди. Дагъыда таулу бачамалада Энейланы Мухаммат, Ностуланы Юсюп, Мусукаланы Ахмат, Къаракъызланы Жибрил, арабча да окъуулары болгъан, билимли адамла эдиле. Гемуланы Акону орусча жазгъан къагъытын кёргенимде, аны хатыны ариулугъуна бек сукъланнганым бюгюн да эсимдеди. Артта дайым да аныча жазаргъа кюрешип тургъанма.

Акону терк-терк кёрюучю эдим. Ол уллу оноучу, келип Ленинчи окъуу городокда бизге, анда окъугъанлагъа, доклад этсе, ушакъ бардырса, барыбыз да анга суйюп тынгылаучу эдик.

Мени бла бирге Акону жашчыгъы Исмаил, Акону къарындашындан туугъанла: Нух, Мухадин, Майрухан да окъуучу эдиле. Нух бла мен а бир классда окъуна. Бир жол мен Нух бла бирге Акону юйюне барама. Ако эл советлени таматаларына кеси къолу бла письмола жазып, конвертлени ичлерине салгъан къагъытларын, кенгден къарап кёргенимде, ол затны тазалыгына, каллиграфиясына сукъланнган эдим.

Гемуланы Ако чырайлы, айтханымча, билимине уа халкъ сукъланнган адам эди. Бир-бир уллу къуллукъчула, къагъытха къол салсала, къынгыр-мынгыр харф кибиклени тырнап къоюучу эдиле. Ол а: «А.Гемуев», - деп толу жазыучу эди.

Мен Гему улуну докладларына Ленинчи окъуу городокну уллу залында кёп кере да тынгылагъанма. Ол уллу магъанасы болгъанжыйылыулада, байрамлада, съездледе да докладла этиучю эди. Халкъ Акону, Водахов Асланбекни, Энейланы Мухамматны докладларын бек махтаучусун, суйюп тынгылаучусун унутмагъанма. Мухамматны бирден сора кёрмегенме. Аны энтта да бир кёрсем эди деп тургъанымлай, Дондагы Ростовда кеси кесин ёлтюргенди деген хапарны эшитгенимде, дуняда барымы-жогъуму да унутханым эсимдеди. Аны асыраргъа баргъаны ючюн. Акону да суймегенлери аман бла ызындан болгъан эдиле. Ол жыйынны уа Бетал Калмыков бла кесибизни изар таулуларыбыз къурагъан эдиле.

Ленин ёлгенде да, аны ёлюгюн кёрюрге Назир Къатханов бла Энейланы Мухаммат баргъан эдиле.

Энттада бир затла эсимдедиле: ол заманда Акону башчылыгы бла Хасанияда бла Акъ Сууда школла ишленедиле. Хасанияда Суююнчланы Даулетаны юйюн тюрлендирип, школ кёурагъан болур эдиле, дейме. Акъ Сууда уа жаппа-жангы школ ишлейдиле. Эсимдеди, ол школну ача туруп, атына да «Школну балы» - деп, той кёурагъанлары. Ол кёууанч кюн Ако, алгыш этип, сёлешгенин да унутмагъанма. Халкъны ыразылыгы, кёууанчыны да чеги жокъ эди, акъсуучу жаш – Аппайланы Токаш а школну юсюнден жыр этип, аны жырлагъаны да эсимдеди. Тау элдеде хар жангы жетишимге Ако бек кёууаннганды. Кёп тюрлю уллу ишлеге башчылыкъ этгенди.

Чегем тарыны кёпюрлери бузулуп, жюрюр онг болмай башлагъанда, ол тарда жол да, кёпюрле да ишлетирге Акогоъа буюрадыла. Ол а, Элбайланы Къасымны башчылыгында бригада кёурайды. Бригада кысха заманны ичинде къадама кёпюрле да, эркин жол да ишлейди. Ишни тынгылы болгъанына дау, чурум да жокъ, Алай областда партияны тизгинлерин тазалау баргъан заманда уа: «Гему улу Чегемге жол, кёпюрле ишлетгенинде, бригадирге кулакны салгъанды. Ако кулакка жанлы туююл эсе, алай нек этгенди?» - дегенле болгъандыла.

Тазалау комиссия ишин окъуу городокну уллу залында бардыра эди. Хар кимге да ары кирирге эркинлик бар, мен да залда олтурама. Акону юйюне жумуш бла барып, чай да ичип кетген бир малкъарлы уа: «Мен Акону юйюнде бир уллу, суратлары да болгъан кюмюш самауар кёргенме. Ол буржуй туююл эсе, аллай самауары нек барды?» - деп сюеледи. Аны кюмюш болмагъанын ангылата эди Ако, алай суюмегенлери уа ийнаныргъа унамай эдиле. Андан сора да партияны тизгинлерин «тазалауда» Акогоъа жаланда аманны жагъаргъа кюрешгендиле. Калмыков а, жашыртын ышара, Улбашланы Келлетге: «Сен къалай къарайса?» - деп соргъанында, ол а: «Да Ако хар заманда да «трудовой народ» - ишчи халкъ – дегенлей турады. Халкъ кёп тюрлю адамладан болады, анны ичинде кулакка да бардыла!» - деген эди. Ол заманда залда болгъан адамла андан-мындан дауурдууур этген эдиле. Баям, ол кёужур соруулагъа бюсюрей болмаз эдиле.

Башда белгиленнгенича, Акону партиядан кыстар ючюн, Ростовда ёлген Энейланы Мухамматны асыраргъа баргъанын да чурумгъа тутханлай тургъандыла.

Калмыковну да, Акону да партия стажлары 1918 жылдан эди. Окуу, билим жаны бла уа Ако кёп онглу болгъанды. Акону «буржуй миллетчиге» санап, тутуп тутмакъда ёлтюргенлери да ол затха шагъатды. Граждан урушну заманында уа Акону атасын, анасын, къарындашларын – Къапланны, Азнорну, Омарны да деникинчи акъ къазакъла ёлтюргенлерин, Акону юйюн да кюйдюргенлерин да тергеуге алмай, жойгъан эдиле, ол акъыллы да, билимли да, намыслы да адамны. Акону 1930 жылда партиядан кыстайдыла, 1931 жылда уа ёлтюредиле. Жалан да 1988 жылда ачыкъланнганды анны терслиги болмагъаны.

Акону юй бийчеси – Малкъарукъланы Фатимат – беш сабийи бла 1944 жылда Къыргъызстаннга кёчюрюлген эди. Анда уа ол юч айдан кёп чыдамай, ажымлы ёледи.

Ёлгенле кеслери жарлыдыла ансы, сабийле уа туугъан жерлерине халкъыбыз бла бирге къайтхандыла. Экиси мында ёлгендиле (жаннетли болсунла), бирсиле уа бирер жерде жашайдыла. Акону туугъан эгечи – Найыпхан биргелерине болмаса, саулугъу осалгъа кетген Фатимат да кечиндираллыкъ туююл эди сабийлени, ала да Орта Азияда къырылып къалыргъа боллукъ эдиле.

Хар кимни насыбы, къадары да биргесинедиле. Акону туугъан къарындашыны сабийлери – Нух, Мухадин, Майрусхан, Акону эгечинден туугъан Мухаммат да жыйырманчы-отузунчу жыллада мени бла бирге окъугъанларын айтханма. Не медет, Ако тутулгъандан сора ол гюняхсыз сабийлени да окъуй тургъан жерлеринден къыстагъан эдиле. Болсада, айтханымча, хар адамны насыбы, къадары биргесинедиле. Фахмулу сабийле да насып юлюшлерин тапхандыла. Нух, Мухаммат, Мухадин инженерле болгъандыла. Майрусхан да бийик билим алып, бюгюн да Дагъыстанда Акуша элде юйюрю бла жашайды. Аты иги бла айтылгъан Нухну кёргеним сайын ол бирге окъуучу жаш заманыбызны эскериучюбюз. Акону да сагъыныучубуз.

Мен бир жол Чегемде Думала элге баргъанымда кёрген эдим Акону акъ къазакъла кюйдюрген юйюню жалан къабыргъаларыны от жалыннга боялып, къара мугъели болуп тургъанларын. Акону тутаргъа табылгъан жалгъан сылтаудан бирини юсюнден да айта кетерге сюеме былайда. Ол уллу къуллукъчу, халкъны насыбы ючюн арымай-талмай кюрешгенди. Ол халкъгъа туурады. Партияны тизгинлерин тазалаудан къутулгъандан сора да, аны ызындан болуп кюрешгенлерин къоймагъандыла. Бютюн да уллу чурумну уа 1929 жылда тапхан эдиле. Ол жыл чегемлиле, колхозгъа кирмейбиз деп, къаугъа кётюрген эдиле. Тардан таугъа къуллукъчуланы да жибермей, къолгъа сауут алып, къаты сакълай эдиле. Айтыугъа кёре, областны жууаплы оноучуларына ары барып, ол жангылгъан адамла бла сёлеширге, аланы жангылычларын ангылатыргъа керек болгъанды. Жууаплы къуллукъчула бла бирге Акого да ары барыргъа тюшгенди. Ол жыллада мешинала жокъ, атла бла барадыла. Ако да кесини жулдуз къашхалы тор атына минип тебирейди. Къуллукъчула артмакъларына патронла да къуюп, карабинлени да ат иер къашлагъа тагъып, Къуш Толу сыртха жетедиле. Ала ишни юсюнден сёлеше болгъандыла. Сора бир заманда къайсы эсе да ушкок атады. Ол заманда уа Акону аты сескенип секиргенинде, аны тутхан жаш атны тыялмай жиберип къояды. Юркюп, ол хар заманда да бара туруучу Чегем тарына къачып кетеди. Атны ол тарда уруш этерге келгенле тутадыла. Сора: «Ако бизге аты бла патронла да, ушкок да жибергенди, ол да бизни жанлыды», - деп хапар жаядыла. Олму эди! Акону сюймегенле, ол хапарны да материалгъа санайдыла. Акону тутадыла, ётюрюк шагъатла да къурайдыла...

Малкъар, къабарты халкълада аныча жоюлгъанла дагъыда аз туююл эдиле. Ажымлы кетгенлени энди эскеребиз.

9.08.1995 ж.

БЕКМУРЗА ПАЧЕВ

Къабарты халкъ кесини суратлау литературасында Бекмурза Пачевни атын сагъыннганда, таулулада Кязимни аты бла тенглешдиредиле. Пачевни юсюнден

кёпле жазгъандыла, жашаууну, фахмусуну юсюнден ала эслемеген зат мен да хазна кьошалмам. Алай ол кьюрагъан назму тизгинлени малкъар тилде бизни халкъыбызгъа да танытыр умут бла, мен Бекмурза Пачевни «Керти сёзле» деген чыгъармасын кеси тилибизге кёчюргенме:

1.

Иги жамычынг болмаса юсюнгде,
Бушуу, борч да таймай турса эсингде,
Жел эте турса мылы, жарлы юйюнг,
Жетмей эсе малынга да биченинг,

Отоу эшик кече шош жырылдаса,
Тос, кьутулуп, отоуда шыбырдаса,
Гыржын кьайгъы алып турса эсинги,
Сен санама насыплыгъа кесинги.

2.

Эй, заман! Ашыгъып,
Арбача, бараса,
Аулакъгъа, тёшге да
Жол ызла саласа.

Чунгур, дуппур жолда
Сен эрикдирirse,
Мени да обама
Шашмай жетдирirse.

Мен анда кьалырма,
Кьюуанч жашау этмей,
Топракъ тебе болуп,
Киши эркетмей.

3.

Керти сёзню ызындан чыкъмазла
Кьайгъы, палах, не да гузаба,
Тизгинли кёрюннген эринчег а
Заран этер, кёп сылтау таба.

Телини сен бир кесек махтасанг,
Ол кесин акъыллы сунады.
Ойлап, ишин тюз мажарыучу уа
Танг эрттен ишине турады.

Къыз кечеде ариу кёрюнсе,
Кюндюз анга игирек къара.
Билсе неден ауругъанынгы,
Багъыучу жашауунга жарар.

Ишни болушун иги билмеген
 Иши бла айып алады.
 Жарты тели ичип эсирсе уа,
 Толу тели болуп къалады.

4.

Ийнанма сёзге
 Ышаргъан кёзге,
 Ахтыныулагъа,
 Жиялямукълагъа,

Аллай, жиянча,
 Ичинге кирир,
 Ичинги билип,
 Дертин жетдирир,

Кёзбау ышара,
 Изар узала,
 Сени бууар ол,
 Бермей солуу, жол!

5.

Ишлегенлеге
 Жер саугъа тегер –
 Алтынча, мирзеу,
 Жемишле, кегет.

Мирзеу берген жер
 Къарайды таугъа:
 Узакъ булутдан
 Сакълайды саугъа.

6.

Къонакъ барырдан алгъа,
 Эсингде тут, унутма,
 Жол узунун къонакъбайны
 Оюмунгдан къурутма.

Юсюнгю жаланнгахлыгъын
 Женгил унутуп къойма,
 Шуёхла сыйланган тойда.
 Ичип, бетинги жойма.

7.

Жолгъа атланнганда,
 Тангдан алгъа тур,
 Аякъ кийиминги

Жолгъа жарашдыр.

Санга дуппур, чунгур
Жолугъа барыр,
Эслеп жол кьоратсанг,
Жолунг кьысхарыр.

8.

Илячин, сызылып, кьанатлыны урса,
Ол ёз кьанатларын терк сындырыр.
Урочу да, онтогъуз юй тонаса,
Жыйырманчы юйде тутулур.

9.

Ишлеп, кесинг болдурмагъанны
Туудукъларынга бералмазса,
Жашауда иш юйретмесе уа,
Биреу айтса да, билялмазса.

Жетген жашы болмагъаннга не? -

Келин излерик туююлдю ол.
Кюрешде эрча баралмагъан
Аперимликге салалмаз жол.

10.

Ата журтун суюмеген
Бизде киши болмаз.
Мытыр, кьоркьакъ, жалгъанчы
Арабызда кьалмаз.

Сен жаш бол таматагъа,
Кичиге уа – ата.
Телиге нёгер болма.
Эсли этмез хата.

11.

Жашауну хакъын билген,
Урушлада болгъан,
Кёп жыл кёпге тюбеген,
Кертиге бой салгъан,

Дайым тюзлюкню жакълап,
Халкъын кьаты суюген,
Кеси тенглери ючюн
Къазауатха кирген

Ким болса да, ол болур
Керти кьаласы,

Болур халкыны жашы,
Сыйлы баласы!

ДЖАНСОХ НАЛОЕВ

Биз – Нальчикде окъуу городокда педтехникумну студентлери, обществоведениядан окъутурукъ жангы устазыбызны сакълап, классда тынч олтуруп тургъаныбызлай, эшикни кенг ачып, биреу кирип келди. Аны къолунда кып-кызыл папкасы бар эди.

Биз, ёре туруп, аны саламлашыууна бирден жууап этдик. Тёре алай эди. Аны юсюнде уллу тюймели, тышындан жалгъанган уллу тёрткюл хуржунлу, кырдык бетли ингилиз френчи, бутларында къалын кёк ысхарладан галифе кёнчеги, борбайларында сары мескиу ышымлары, аякъларында да чалыу баулары тизиу ыргъакъчыкъла бла кысылгъан ботинкалары бар эдиле.

Джансохну дерслерин биз къалай ётгенлерин да эслемеучю эдик. Ол бизни хар бирибизни да иги таныгъан эди. Дерследен сора да бизни бла литератураны эм искусствону юсюнден ушакъла бардыра эди. Ол ушакълагъа устазла бла студентле къатышыучу эдиле.

Бир бёлек замандан сора уа Ленинчи окъуу городокда литература кружокла къураладыла.

Ол кезиуде биз орус литератураны чыгъармаларын сюзевиз эм аланы къуралыу жорукъларына юйренебиз. Бир бёлек замандан сора уа, аз-аздан ана тилибизде суратлау назмула, таурухла, хапарла, жырла жаза башладыкъ. Алай бла Ленинчи окъуу городокда жангы совет къабарты, малкъар миллет литературала тууа башладыла. Кружоклагъа къатышхан миллет авторланы чыгъармалары газетледе терк-терк басмалана тебиредиле.

Миллет литератураны бла миллет искусствону айныууна партияны Къабарты-Малкъар обкому, Калмыков кеси да уллу эс буруп болгъандыла.

1931 жылда КъМАО-ну миллет литературасыны бла искусствосуну биринчи олимпиадасы болгъанды. Ол Ленинчи городокну уллу залында бардырылгъанды. Жюри, комиссия да юч адамдан къуралгъан эди: КъМАО-ну Совнарпросуну председателини заместители Махмуд Энеев (председатель), Джансох Налоев бла Воскобойников (членле).

Малкъар тилдеги чыгъармалада мени «Октябрь» деген назмум биринчиге баргъанны санап, жюрини членлери, ол санда уа Дж.Налоев да, манга алгъыш эте, Олимпиаданы махтау грамотасын бере, къолуму тутханларында, бек къууанган эдим.

1932 жылда 4-чю апрелде ВКП(б) АК-сыны «Суратлау литература организацияланы башха тюрлю къурауну юсюнден» бегими чыкыгъандан сора бир жылдан партияны Къабарты-Малкъар обкомуну оноуу бла Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны Союзуну къурау комитети къуралгъанды, аны председатели уа Налоев болгъанды. Комитетни юч секциясы бар эди. Сосруко Кажаев - къабарты, мен – малкъар, Евгений Ростокин – орус секцияны таматалары болабыз. Председателге заместителни – манга, секретарлыкъны уа – Е.Ростокинге буюргъан эдиле.

Дж.Налоевни башчылыгы бла биз бир бирни ангылап, иги ишлегенбиз. Болсада, бизни, ол замандагы жаш жазычуланы, жетишимлерибиз бла бирге жангылыч ишлерибиз да аз болмагандыла. Жангы жашауну юсюнден жангы чыгъармала жазаргъа алланып, биз халкъны кёлден къурагъан суратлау чыгъармаларын сансынмай башлайбыз. Бизни ишангылы таматабыз а кесини «Ёлгенден саугъа» деген литература-критика статьясында: «Озгъан, эски заманны аз да эсге алмазгъа! Заман жангы – искусство да жангы», - деген эди. Алай, кёп да турмай, ол оюмуну терс болгъанын кеси да ангылайды. Андан сора, биягыча, фольклорну жыйып башлайбыз. Бу ишге уа Калмыковну оноуу да себеп болады. Ол фольклоргъа бек бийик багъа бичеди. Ол кесини ушакъларындан биринде бизни литературабызны алтын мурдоруна фольклорну санагъанын айтады, юлгюге уа «Андемиркъан» бла «Жештеуа» деген къабарты халкъ жырланы келтиреди.

Бир эки-юч кюнден а, Налоев партияны обкомуну буйругъуна кёре, халкъ чыгъармаланы уста билген фахмулу къартланы табаргъа деп, бизни Къабартыны бла Малкъарны эллерине жибереди. Бир къауум кюнден биз халкъ таурухланы, жырланы айтычу фахмулу къартланы Нальчикге келтирдик. Ырахат турурча, аланы «Нальчик» къонакъ юйде тохтатдыкъ. Хар хапарчы къартны айтханын жазып алыргъа бирерине бирер жазычуну нёгер этдик. Джансох, бизни ишибизни къурагъаны бла бирге, кеси да халкъ айтыуланы къарт айтханнга кёре, ыразы болуп, кыстау жазады.

Ол жазыула зыраф болуп къалмагъан эдиле. Бир къауумун литература мардагъа келишдирдик. Башха къауумун а кесибизни жазычуларыбыздан бири – Абдул Пшеноков директору болгъан илму-излем институтха бердик. Андан сора Налоев статьясында: «Миллет фольклорну жыйыуда бла жарашдырыуда биринчи сынауубуз тамаша ётдю», - деп жазады.

Августну ал кюнлеринде 1934 жылда КъМАО-ну жазычуларыны 1 съезди болгъанды. Ол съездде баш докладны Дж. Налоев этгенди. Жазычуланы андан сора боллукъ Битеусоюз съездине делегатха Дж.Налоевну, С.Кожаевну, мени, къол кётюрюрге эркинлик бла, къол кётюрюрге эркинсизлик да Е.Ростокинни айыргъан эдиле.

Совет жазычуланы 1-чи Битеусоюз съезди 1934 жылда 17 августдан 1-чи сентябргъа дери Москвада Союзланы юйюню Колонна залында Максим Горькийни председателиги бла бардырылгъанды. Аны доклады бизни эсибизден кетмейди. Ол айтхылыкъ жазычу кесини сёзюнде суратлау совет литератураны жангы жолуну баш жорукъларын белгилеген эди. Аны: «Искусство фольклордан башланады. Кесигизни фольклоругъузну жыя туругъуз, анга кёре юйренигиз, аны литературагъа таплашдырыгъыз», - дегени, акъылыбызда, ёмюрде эсибизде турурча, къалгъанды.

Социалист реализмни жорукъларын биринчи къурагъан адамны чакъырыуун биз кесибизни баш борчубузгъа санагъанбыз.

Къабарты тилде биринчи проза, драматургия чыгъармала да 30-чу жыллада жазылгъандыла, аллайланы санында уа Пшикъан Шекихачевну история магъаналы драмасы «Къоргъотуу», Дж.Налоевну «Кахун» деген пьесасын,

дагыда аны «Башланыу», С.Кожаевну да «Жангы» деген повестлерин, Алий Шогенцуковну хапарларын, Х.Теуновну «Аслан» деген повестин, А.Шортановну уа «Ауул Батыр» деген пьесасын эм дагыда бир кѳауум авторланы суратлау чыгъармаларын айтыргъа боллукъду.

«Башланыу», «Жангы» деген повестлени, «Къоргъотыу», «Кахун» деген пьесаланы да Жазыучулары союзунда сюзгенибиз эсимдеди. Алада иги да онглугъа Дж.Налоевну повести саналгъан эди. Кеси да Къабартыда граждан урушну юсюнден эди. Миллетлени шухлукъларын да тап кѳргюзтген. Большевиклени контрреволюционерлеге кѳажау кѳаты кюрешлерин да иги суратлагъан аслам магъаналы повесть эди.

Налоев хар кюнлюк жашаугъа болушхан публицистикада да кѳадалып, кѳаты ишлегенди. Аны литература темалагъа жазылгъан критика статьялары газетледе терк-терк чыгъадыла.

Орус тилге кѳчюрюп, Москвада чыгъартыр ючюн, аны бизни областны жазыууларыны чыгъармаларындан кѳуралгъан биринчи антологияны кѳалай кѳууанып хазырлагъаны да эсимдеди. Налоевну ал сѳзю бла ол антология 1935 жылда Москвада чыкыгъанды.

Бизни хар жетишимибиз аны кѳууандыра эди. Жыйылыуларыбыздан биринде Алий Шогенцуков кесини назмуларын окъугъанда, аламат поэтни жетишимлерини юсюнден Налоев кѳп ариу сѳз айтхан эди. Алий Шогенцуковну уллу фахмусун биринчи ол эслеген эди.

Бизни миллет суратлау литературабызны аякълана башлагъан биринчи жылларында манга Джансох Налоевну биргесине ишлерге тюшгени насыбым эди. Ол бийик культуралы, адежлиги болгъан адам эди. Мен кѳп жылланы ичинде анны огъурлу сыфатын унутмай турама. Огъурлу, таза жюреккли адам, ол Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны Союзуну биринчи председатели болгъанды.

Къабарты прозаны эндиги усталарына биринчи жолну ол ызлагъанды. Жолну биринчи ызлагъанлагъа уа тынч да болмаучуду. Жазыучуну жашауу алай ажымлы, терк юзюлюп кѳалмаса эди, ким биледи, аны литература чыгъармачылыкъ иши кѳалай болур эди?

1906 жылда туугъан къабартыны махтаулу жашы Джансох Налоевну республикабыз 75-жыллыгъын белгилегени иги иш болгъанды. Джансохну литературада ишине тюз багъа бичерге, аны огъурлу атын эскерирге да борчлубуз.

28.10.1981 ж.

ОГЪУРЛУ СЫФАТЫ ЭСДЕ КЪАЛГЪАНДЫ

(Алий Шогенцуковну эскере)

Аты махтау бла айтылгъан, къабарты совет поэзияны мурдорун салгъан поэт Алий Асхадович Шогенцуков бла мен биринчи кере 1932 жылда шагъырей болгъанбыз. Ол кесини поэтлик ишин да бардыра, Бахсан ОкрОНО-да инспектор болуп ишлеучю эди. Ол заманда аны назмулары газетледе терк-терк басмаланып тургъандыла.

Биз, жаш жазыучула, Джансох Налоевни башчылыгы бла бир ингирде Облисполкомну референт-секретары Сосруко Кожаевни кабинетинде жангы чыгъармаларыбызны окъургъа жыйылабыз. Ары Алий Шогенцуков да келеди. Кертиди, бир кесек кечирек да къалып. Нек дегенде, Бахсандан Нальчикге келирге улоу тапхан шёндюча тынч туююл эди.

Жыйылыуда, айтханымча, кесибизни жангы чыгъармаларыбызны окъуйбуз. Жазыу ишибизни юсюнден селешибиз. Къабарты, малкъар тилледе да литература бълномлеге таматала айырабыз.

Ол кюн Алий жангы назмуларын ана тилинде окъуду. Аны назмулары бирсиникиледен эсе рифма, ритм жаны бла да эслерча онглуракъ болгъанлары билинип тура эди. Кеси да тап, артистча хычыуун окъугъаны эсимде къалгъанды. Ол жыйылыуда болгъанла барыбыз да керти да уллу поэтге тюбегенибизге ийнандыкъ. Ол ингир кёплени эслеринде къалгъаны да андан болур эди.

Бизни областда жазыучулары союзуну къурау комитети тохташдырылгъандан сора уа, мен, малкъар бълномню таматасы болгъаным себепли, Алий Асхадовичге терк-терк тюбей башлайма. СССР-ни жазыучуларыны Биринчи съезди бошалып, бизни жазыучуларыбызны союзу да, правлении да къуралгъандан сора уа, Алий бла байламлыгъым бютюн да кючленеди.

Алий Асхадович поэзияны эбине тюшонюр ючюн, аны бийик даражасына жетер ючюн, кёп жылланы кюрешгенди. Ол аты айтылгъан устазны – Нурий Цаговну – школун бошагъандан сора, кеси халкъыны жырларын, жомакъларын, таурухларын, нарт сёлзлерин жыйып башлайды. Ол иш а аны чыгъармачылыкъ фахмусуна уллу себеп болады, оюм этерге, халкъыны жашауун ангыларгъа болушады. Алай, халкъына болушлугъу жетер ючюн, Алий андан ары да окъургъа умут этеди. Аны ол умутун атасы, анасы да, къарындашлары да тюзге санайдыла да, Алий окъургъа Темирхан-Шурада сегизайлыкъ устаз курслагъа кетеди. Анда уа, иги окъугъаны ючюн, курсланы дирекциясы, башха, аны кибик жашла бла бирге, 1916 жылда Кърымны Бахчисарай шахарындагы устазла хазырлагъан техникумгъа жибереди. Ол техникумну жетишимли бошагъандан сора уа, Тюркню айтхылыкъ шахары - Стамбулгъа кеси кибик он нёгери бла кетеди. Ма анда уа, кёп къыйынлыкъ сынагъандан сора, кесини туугъан жерине термилип, анга тансыкъ болуп, назмула жазып, кесини ол тарыгъыуларын ол назмулада айтып башлайды.

Стамбулда устазлыкъны бийик даражасына жетип келген Алий кеси жеринде айтхылыкъ устаз болуп, школда ишлейди.

1921 жылда уа Алий Асхадовични Бакудагы политика курслагъа жибередиле. Ол курсланы бошагъанлай а, анга Дагъыстанда ЧК-да къуллукъ этерге буюрадыла. Алай ол анда ишин суймейди. Андан кесин эркин этдирип, биягы туугъан жерине къайтады. Уста болуп элинде (Эски къалада), андан сора уа Бахсан районда ишлейди.

Алай бла ол, аны къайры ийселе да, педагог ишни бла поэзияны атмайды. Жаш тёлню окъутууну, алагъа ариу къылыкъ алдырыуну, кесини халкъыны юсюнден а суратлау чыгъармала жазыуну бек сыйлы борчха санайды. Ол, сабий заманында, арабча окъугъанды. Араб харфла бла жаза да биле эди. Стамбулда

окъугъанында уа тюрк тилни биргесине француз тилни да биледи. («Бизде орус тил къалай жюрной эссе да, тюркде француз тил да алай жюрюйдю», - деучю эди Алий). Кесини къабарты тилин бек иги билгенине уа не сёз! Ол библиотекасында француз тилде чыкъгъан китапланы да тута эди, окъуй эди.

1935 жылдан бирге ишлеп-жашап тургъанбыз. Не заманда да къолунда китабы болмагъан кезиуню кёрмегенме. Китапланы тюрлю-тюрлюлерин окъуучу эди, артыкъ да – поэзиядан китапланы. Ма аны ол китап окъургъа ёчлюгю бла фольклорну уста билгени аны назму не да проза чыгъармала жазууна уллу себеп бола эдиле.

Тура кетип, Алий къабарты назмучулукъну жорукъларына жангычылыкъ къошады. Къабарты поэзияда рифма бир тизгинни ахырында, аны ызындан келген тизгинни уа аллында келеди. Ол халкъ поэзияны тёресиди. Алий а къабарты поэзиягъа, анны рифмасына орус форманы кийиргенди: ол а къабарты поэзияны формасын байыкъландыргъанды. Андан сора да, Алий Асхадович къабарты суратлау литератураны тилин байыкъландыргъанды. Къабарты къарындашларыбызны айтыуларына кёре, Алийни суратлау чыгъармаларында тил тынч ангылашынады, суратлау кючлери уа, ол айтхан затны юсюне къарап тургъанчады. Уллу магъананы бош сёзле бла тынч ангылата билиу а – бийик фахмуну мурдоруду, закийликни тамгъасыды.

1936 жылда Алийни, Бахсандан Нальчикге чакъырып, жазуучулары союзунда ишге саладыла. Ол къабарты бёлюмню таматасына айырылады. Мен а жазуучулары союзуну правленини председатели эдим да, экибиз да бирге ишлеп турдукъ. Биз татлы шуёхла эдик, бир-бирге билеклик эте, хурмет эте, ишлей эдик. Бир кесек заман озгъандан сора, ол мени фатарыма келиучю, мен да аны фатарына барыучу болушдукъ. Ич сёзюбюзню да бир бирден букъдурмай эдик.

Бирде, сабий иллеуле сатылгъан тюкенден сабий булжутхан ушкокчукъ да алып, бизге Алий Асхадович келди. Ол, ушкокчукъну да бере, жашымы – Эльдарчыкъны да къойнуна алып: «Ма, фоч-фоч!» - деген эди. Сабийни, кесиникинча, аriu къубулта эди. Къабарты тилде ушкокну аты «фоч» болгъанын ол кюн билгенме. Башха кюнледеча, ол кюн да юй бийче терк окъуна азыкъ мадарды. Ауузланган да этдик, ишибизни юсюнден, жашауну юсюнден да кёп сёлешдик. Ол менден он жыл тамата эди. Алай болгъанлай манга, кесине тенггеча, сёлеше эди. Ол мени юйретмей эди, мен да аны юйретмей эдим. Ол да кесини ишин биле эди, мен да алай. Мен – председатель, ол а – къабарты секцияны таматасы болгъанлыкъгъа, мен анга: «Алай эт, былай эт», - деп, бир заманда да юйретмей эдим. Ол кесини ишин уста биле эди. Секцияда не этгенлерин а манга кеси санаучу эди.

Алий Асхадович ол жыллада къабарты литератураны чынтты школун къурайды. Жаш жазуучулары жыя, назмуларын, башха чыгъармаларын да дайым окъуй, алагъа арымай-талмай болушханлай тура эди. Ол назмуну суратлау-ниет жаны бла тамамлы болурун излей, аны тили окъуучугъа ангылашыныулу, бай тюрсюнлю болурун да излегенди. Жаш жазуучулагъа жашауну, халкъ чыгъармачылыкъны, тилни, табиगतны билирге, бир бирге болушургъа, жазуучулукъ иште эринмезге керек болгъанын айтып, ангылатып тургъанды.

Хунерли жашла кеслерини суйген устазларына терк-терк келе туруучулары да бюгюнча эсимдеди. Чыгъармачылык ишлеринде ала андан бек хайырлы дерс алып тургъандыла. Анга консультациягъа келген жаш жазыучулагъа ол уллу эс буруучу эди. БеталКуашев бла Адам Шогенцуковну жазгъанларын игиге санаучу эди. Жууугъу болгъаны ючюн туююл эсе да, билмейме, Адамны артыкъ бек кетюрмей эди, Беталны уа мардасыз бек суйюучю эди. Бетал аны фатарына баргъанда, ол анга, жазгъанларына къарагъандан сора да, кесине алынган костюмлукъ къумачны саугъа этген хапары бар эди.

Алий, айтханымча, кесини ана тилинден сора да орус, француз, тюрк тиллени да биле эди. Аны себепли, тюрк тилге ушагъан малкъар тилни да тынч ангылап болгъанды. Алай эди да, малкъар тилде назму окъусакъ, ол аны магъанасын бизге орусча айтыучу эди. Ол малкъар назмуну кеси да окъуп, бир бирде тюз бла терс ангылагъанын манга да соруп, окъугъаныны юсюнден кесини энчи оюмун айтып туруучу эди. Ма аллай хунери да бар эди къалам къарындашыбызны.

Алий Асхадович сабыр акъыллы, ачыкъ сёзлю да адам болгъанды. Тюзлюкню, кертчиликни суюе, бирсиледен излегени да ол эди. Ишлегенде энчи таплыкъны да артыкъ излемей эсине тюшсе, къалайда да жаза эди. Столу, шинтиги бола тургъанлай да, назмуну бирде терезе аузунда, бирде тобукъ юсюнде жазып къоюучусу да эсимдеди. Ол, кеси айтханнга кёре, бир бирде назмуну жолда кеси жангыз бара тургъанлай жарашдырып къойгъан адети да болгъанды.

Ол кесини жангы назмуларын басмада чыгъарыргъа ашыгъыучуладан да туююл эди. Аланы жангыдан окъуп, кёп жерлерин да къырып, напчалап кюреширге суйгенди. Кесини къол жасмасын эки, юч кере да жангыдан жазып чыкъгъаны аз болмагъанды.

Халкъы суйген поэтни чыгъармалары кёп тиллеге кечюрюлгендиле. Малкъар тилде да аны хапарлары, назмулары да окъуу китаплагъа киргендиле. Алайды да, малкъарлы окъуучула Къабартыны эм уллу поэти бла эрттеден шагъырейдиле.

Бизни къыралыбызгъа, халкъларыбызгъа уллу сынам, къыйын кюнле келгенде, немец фашистлеге къажау Уллу Ата журт уруш башланганда, поэт-патриот Алий Шогенцуков битеу да Кавказны халкъларына: «Кавказчыла, бизге да кесибизни кишилигибизни, кючюбюзню да кёргюзтюр кюн келгенди. Барыгъыз да атлагъа минигиз!» - деген эди. Поэтни къанлы сермешге чакъыргъан назмулары фронтда къызыл аскерчилени да, тылда ишлегенлени да уллу къазауатха кёллендиргендиле, таукел этгендиле.

Поэт кеси да фронтда сермешгенди, артда душманны къолундан жоюлгъанды.

Ол уллу фахмусу болгъан адам эди, уллу адамлыгъы да болгъан. Багъалы шуёхубуз, татлы тенгибиз Алийни аты, сейирлик чыгъармалары да ёлюмсюздюле. Ол жазгъан затла бизни малкъар тилибизде да, школларыбызда да сыйлы жерлерин тапхандыла, суйюп окъуладыла. Поэтни назмуларын аслам кечюрген Мокъаланы Мухамматха ыразыма, сау болсун!

Алий Шогенцуков чынтды поэт, унутулмазлыкъ шуёхубуз эди. Поэзиябызны жулдузларыннан бири эди. Мен бу эскериуюмю Алий бла бирге ишлеген кезиуюбюзде ана тилибизге кечюрген назмусу бла бошаргъа суюме. Алий

Асхадович аны Ленин ёлген 1924 жылда жазганды, мен а 1936 жылда кёчюргенме:

*Тюз оюмунг, къызыу сёзюнг болгъандан
Бушууланы бугъоуларын чачдырдынг,
Жерни юсюн, кюн тийгенча, жарытдынг,
Халкъ кючюню шауданларын ачдырдынг.
Боллукъ жылланы ичлерин жырдырып,
Уллу умутха халкъынгы элтгенсе.
Кёп миллетли халкъынгы бирикдирип,
Ёмюрде айырылмазча этгенсе.
Боллукъ жашауну урлугъун сепгенсе,
Зыгытлары кётюрюлюп жашналла.
Эркин ишлеу – къууанч болду халкълагъа,
Халкъла айнып, алгъа барып башилалла.
Ишлеучюлюкню деменгили кючю –
Жер башында аны къабыл алыуду.
Бизни жолубуз, бизни насыбыбыз –
Сен этген осуят была барыуду.
Тизилебиз, къуранабыз, биригип,
Тюз ниетде, шухълукъда кюреше.
Жангы юйле, бахчала, илипинле
Хар заман сени саладыла эсге.
Ленин, халкъланы устазы, атасы,
Сен салгъан жолдан ажаймай барама.
Сени суйюп, душманнга уа эримей,
Кюнден кюннге жангы насып алама.
1924 ж.*

АМЫРХАН ХАВПАЧЕВ

Къабартыны халкъы кесини жырчыларын, таурухчуларын бек сюеди. Бусагъатда аллайладан бири Амырхан Хавпачевду. Ол халкъгъа белгили бир талай алгъышланы, назмуланы эм да жырланы авторуду.

Жазылгъанны кыйналып окъугъан, харфланы да тап тизерге кючден юйренгенча къартны китаплары къабарты, орус тилде да чыкъгъандыла. «Назмула бла жырла» (1947 ж. бла 1956ж.), «Керти да эр кишини ышанлары» (1960 ж.), «Новеллала жыйымдыкъ» китабы да басмаланыргъа хазырды.

Хавпачев Асхатны жашы Амырхан 1882 жылда къабарты элде – Кахунда туугъанды. Аны атасы кесини сёзге, жыр тагъаргъа усталыгъы бла битеу Къабартыгъа белгили эди. Аны «Эллини тарыгъыуу» деген жыры бюгюн да халкъда жюрюйдю. Андан болур эди, Амырхан «Ташдан ауурду» деген биринчи назмусун 17-жыллыгъында къурагъаны.

Амырхан жаш заманында окъуна жырланы, жомакъланы, суратлау сёзлени бек суйюучю эди; жаш эштгенин эсинде иги тутады. Ол халкъ жырланы, таурухланы

эсинде тутхан кбыллы кбалмай, кеси да аллай жырла, таурухла жарашдырыргыа бек устады.

А. Хавпачев белгили поэт Уллу Октябрь революциядан сора болгъанды. Кесини толу фахмусун ол жалан да Совет властха окъуулу болгъандан сора ачыкъ этгенди. Амырхан кесини элинде жашайды. Ол, агъач уста болуп, кесини колхозуна уллу болушлукъ этеди.

Поэт халкъ бла бирге къаты биригип, ишчи халкъны жашауун уста билип, халкъны юсюнден эм да халкъ ючюн жазады. Ол кесини чыгъармаларында совет власть ючюн кюрешгенлени, Уллу Ата журт урушну жигитлерини, къабарты партизанланы, социалист, колхоз ишни адамларыны юслериндн жырлайды. Поэт кеси энчи хал бла Кавказны природасыны, туугъан жерини сансыз-санаусуз кёп байлыкъларыны, адамланы ишлегенлерини юслеринден тап сыфатлап жазады.

А.Хавпачевну назмулары, жырлары да газетледе, альманахлада, журналлада, назму жыйымдыкълада, школ китаплада эм кесини энчи китабында да чыкыгъандыла. Поэтни кеси китапларындан экиси Къабарты-Малкъар китап басмада (1948 ж., 1956 ж.) къабарты тилде чыкыгъандыла. «Туугъан тауларым» деген китабы уа орус тилде 1957 жылда Москвада басмаланганды.

Литературада кыйынын багъалап, А.Хавпачевха Къабарты-Малкъар АССР-ни искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу деген ат берилгенди.

Амырхан Хавпачев туугъанлы 80 жыл болады. Ол юбилей битеу республикабызда бардырылады. Аны бла байламлы поэтге «КЪМАССР-ни халкъ поэти» деген сыйлы ат аталгъанды эм къабарты, орус тилледе да халкъ поэти Амырхан Хавпачевну хапарла, таурухла жазылгъан китаплары басмадан чыгъадыла.

А.Хавпачев СССР-ни жазыучуларыны Союзуну члениди. Совет правительство Амирханны бир кере «Сыйлылыкъны белгиси» деген орден бла, экинчи кере уа Ленинни ордени бла саугъалагъанды.

А.Хавпачев алыкъын тириди. Ол энтта да кёп хайыр эталлыкъды, этерине да шеек жокъду. Быйыл, 1962 жылны кюз-артында, биз Амырханны 80-жыллыкъ къууанчында халкъ поэтибизге, мындан ары да ёмюрю узакъ болсун, жазыучулугъу уа бютюн айнысын деп, алгъыш этебиз. Амырхан Хавпачевну поэзиясын жаратханлагъа уа эки назмусун малкъар тилге кёчюргенме:

ГАММЕШ ИЙНЕК

Юйюр тутуругъум, гаммеш ийнегим!

Санга ышанады мени юйдегим.

Жолгъа, сабаннга да жегеме сени,

Дагъыда кетмейд жарлылыкъым мени.

Минг-минг кыйынлыкъла бизни марайла,

Кёзлеринг аны ючюн мудах къарайла.

Къыш ачдан, сууукъдан да сен къатаса,

Титилген къуйругъунгу ойнатаса.

Гыты къатында сен гыт-гыт этесе,

Блыгъып, жоюлур чекге жетесе,

Жай иссиде уа ишлейсе, чён къапмай,

Бойнунгу чалыгъа къашыр онг тапмай.
 Бахча къатына жанласанг, ёкюрюп,
 Иеси чабады, къазыкъ кётюрюп;
 Жетип урмаса, ызынгдан атады.
 Сыгъынып тартаса сен ауур арба,
 Сыртынгдан да сокъур саскыла къаба.
 Жыртыкъ къалпакъ факъыр иенг кюлмейди,
 Сени терен кырдыклагъа сюрмейди.
 Сюред сени суу бойнунда турургъа,
 Анда-мында чёп чюелген хуругъа.
 Юйюр тутуругъум, тенгим, эгечим!
 Арысакъ-талсакъ да, бизге - жокъ кечим.
 Кёб инжисенг да, сени татлыд сютюнг:
 Сютбашыча къалын болады бютюн.
 Мени юйюрюме сютню къуяса,
 Кеси бузоуунга уа не къояса?
 Къургъакъ мулхаргъа ачдан жубанаса,
 Болсада, юйюрге эмчек анаса.
 Жарлы иенг, аямай гиртчилигин,
 Кесек сабанындан жыйып тирлигин
 Байгъа элтгенинде, арба дынгырдай,
 Арбаны тартханенг, мудах ынгырдай.
 Энди ырысхыгъа кесинг къалгъанса,
 Асыры къыйнала, аман азгъанса.
 Санга артыкълыкъны сен да кёресе,
 Сёз орнуна уа ынчхап ёкюресе.
 Сёлешалса да жарлы иенг сени,
 БИнчхар эркинлиги да жокъ кесини.
 Сёз айтса уа, тилин тартып юзерле,
 Ма аны ючюн юйренгенди тёзерге.
 Кёп къыйналсанг да, жашар ючюн къадал,
 Битеу къарыуунгу сен сютюнге сал:
 Мени жашым, эркин айный, жашнарча,
 Зулму бугъоуланы юзе башларча.
 Сютюнг татып, жаш алф, батыр ёсерча,
 Тенглик жолну чырмауларын кесерча,
 Малча болмай, адам кибик жашарча,
 Душманларын, хорлап, кери ташларча!
 1916 ж.

ПАРТБИЛЕТ

«Мыйыгъы барды, кишиди», - дей элле,
 Махтаргъа тюшген заманда адамны,
 Энди ёлчелери башха болгъанды

Билир ючюн игини не аманны.

*Мен сендеги партбилетни кёреме,
Ол шагъатды, тюз намысды бетинге.
Айтханынг, ишинг да бирча болалла,
БІразыма коммунист ниетинге.*

*Билетинг мени къаным тюрслю ючюн,
Шуёхумса, - деп барама къатынга.
Кёлюмдегин айтып, жууап алама.
Кертид, ийнанама айтхан затынга.*

*Сенде Лениндеча билет барды да,
Халкъ ышанады, ызынгдан барады,
Тюз жолдан шашдырмагъанлай, элтирге
Кючюнгю аямазынга ийнанады.*

*«Анасындан ичген сютю халалды», -
Деп айталла, махтайдыла бирлени,
Алай хар ким тенг къылыкълы болмайды,
Игилеге юлгю этеме сени.*

*Партияныкъы болгъанды ниетинг,
Ата журт ючюн жумуида келесе,
Аны была жарыгъанды акъылынг.
Партбилетге толлу хурмет бересе.*

*Ленинча ариу жюрют сен билетни,
Жюрегингде кишиликни ташлама.
Умутха барыу тап сенича болсун,
Партияны унутуп, иш башлама.
1935 ж.*

Язык поэзии сближает. Поэты – осетин Харитон Плиев, балкарец Берт Гуртуев, кабардинец Амирхан Шомахов.

АМЫРХАН ШОМАХОВ

Тёбен Курп Гитче Къабартыны Терк суу бойнунда Ингушетия бла чекде жашагъан эллеринден бириди. Мен, Жазыучулары союзунда ишлеген заманымда, ол элде Амырхан Шомаховну ата къарындашыны юйюнде къонакъда болгъанма. Амырхан бла мен ары баргъаныбызда, школда литература ингир да къурагъан эдик. Мен тауча да, орусча да сабийлеге жараулу назмуларымы окъугъанымда, сабийле къарс ургъан эдиле. Алай Амырхан къабарты тилде, сабийлени кеслерини тиллеринде, «Эмилик теке» бла «Черим» деген назмуларын окъугъанда уа, сабийлени къууанганларыны мардасы жокъ эди.

Ингир бошалгъандан сора, Амырхан бла мен аны ата къарындашыны юйюне келдик.

Хауа чыракъла жарыкъ жанган уллу отоуда – узун стол. Аны тегерегинде уа – артлы шинтикле, стол юсюнде гюлле, тюрлю-тюрлю шешала, аш-азыкъ, саулай биширилген эки уллу гогуш. Къонакълагъа къуралгъан стол, не айтырса, бек берекет эди. Юйню иеси бизге хурмет этип, къабартыда къонакъ алыуну юлгюсюн кёргюзте эди.

Ол берекетни тегерегинде олтургъанла артыгъыракъ да манга эс буруп, кёп алгъыш сёзле айта эдиле. Кертиси бла да къонакъны сыйлы кёрюу Къабартыда, Малкъарда да бурун заманладан бери жүрюген халкъ тёресиди.

Амырхан бир ай менден тамата болгъанлыкъгъа да, мени столну баш жанында, Амырханны да онг жанында олтуртхан эдиле. Не десенг да, ол кеси адамлары эди, мен а конакъ. Амырхан бла аны ахлулары озгъан заманлары эскере, аны

Нальчикде кьуралгъан Ленинчи окъуу городокга кьалай ийгенлерин, Амырханны андан артха кьачханын, дагъыда аны ары элтгенлерини юсюнден айта эдиле.

1926 жылда Нальчикде Ленинчи окъуу городокда Амырхан бла кьалай шагъырей болгъанымы айтхан эдим. Керти да, ол уллу барабанны, мен да гитче барабанны уруп, пионер отрядланы алларында барыучу эдик. Бир юйде жашай эдик, бир азыкъны ашай эдик, бирча окъуй эдик. Бир-бирде биз, барабан уруп, жашланы, кьызланы да тепсетиучю эдик. Алай эди да, мен Амырханны, сабий жылларындан башлап, аны ахыр кюнлерине дери дурус таный эдим.

Амырхан юйюрге бек кичи болса да, адам юйретгенни терк ангылагъан, тири жашчыкъ эди. Аны ючюн аны атасы - Камиз жашын окъуулу этерге деп, эл медирсеге береди. Ол а, медирседе халланы жаратмай, кьысха заманны ичинде андан кетеририн атасындан тилейди. Ол заманда эл школда да жартылыкъла кёп эдиле: эски юйню эски отоуу сууукъ эди, жазаргъа тефтер, окъургъа китап, окъутургъа устаз да жетишмей эди. Жыл санларына, ангылауларына кёре, группала башха-башха болсала да, окъутхан а жангыз бир устаз эди.

Сабийле ангылаулу ана тиллеринде, орус тилде да окъургъа, билим алыргъа бек талпына эдиле, устазларын да бек сую эдиле. Амырхан кесини биринчи устазын – Шогенланы Хазешаны бюгюн да унутмайды. Харфланы да биринчи кере ол устаз танытханды. Пенсиячы кьарт Хазешаны Нальчикде кёрсе, анга, ол замандача, терен хурмет этеди.

Кертиди, Амырхан да, мен да окъуудан юлюшлерибизни алгъандан сора, устазла болабыз. Артта уа мен - жазыучу, ол а – кьырал кьуллукъчу. Ол да 1940-чы жыллада, алгъа журналист, ызы бла уа суратлау литературада жазыучу болады. Аны артыгъыракъ да уллу жетишимлери сабийле ючюн, аланы ишлерини, окъууларыны, жашауларыны юсюнден жазгъан затларында белгиленедиле. Ол прозада да, драматургияда да, публицистикада да ишлейди. Суратлау литературада аны аты Къабарты-Малкъар тышында да белгили болгъанды.

Амырханны жашау жолуна иги эслеп, оюм этип кьарасанг, аны окъууда да, жазыучулукъда да, кьырал жумушлада да, хунерли, хайырлы адам болгъанын кёргюзтеди. Аллайгъа уа ким да хурмет этеди.

Ол артда Орджоникидзе шахарда пединститутда окъуйду. 1933 жылда аны бошاپ, кьайтып, Нальчикде педтехникумда устаз болады. Андан сора 1936 жылда Кьызыл Аскерде кьуллукъ этеди. Андан кьайтхандан сора уа, биягъы педтехникумда алгъа устаз, ызы бла завуч, директор да болады. Андан сора уа къабарты тилде чыкыгъан республикалы газетни редактор кьуллугъуна салынады. Дагъыда бир жылдан сора уа партияны Бахсан райкомуну биринчи секретарыны кьуллугъуна айырылады. Бир замандан Амырханны республикада халкъгъа билим берген министри этедиле. Дагъыда бир ауукъдан а «Ошхамахо» журналда баш редакторну кьуллугъуна саладыла. 1965 жылда уа ол Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуна келеди. Алгъа СССР-ни Литфондунда республиканы жазыучуларыны Союзундан келечи болуп ишлейди. Андан сора уа бизни Жазыучуларыбызны союзунда жууаплы секретарь болады. 1970 жылда уа Амырхан республикалы магъаналы энчи пенсиягъа чыгъады.

Амырхан литературада ишлеген жылларында белгили суратлау китапланы автору болалгъанды. Аладан бир бёлегини атлары: «Терекде танг жарыкъ», «Сыртлада атлыла» (романла), Псычих сууну жагъаларында», «Колхоз ёртенде», «Къарт къушну жашы», «Жигитни жулдузу» (повестъле бла хапарла), «Жаз башы», «Алай болургъа керек эди», «Жолла алай айырыладыла» (драматургия). Амырханны поэзияда жазылгъан, ана тилинде да, башха тилледе да басмаланган китапларыны саны 18 болады. Анга уа прозада, драматургиядагъыланы да къош.

Аны суратлау литературада, башха ишледе да уллу жетишимлери ючюн «Сыйлылыкъны белгиси» деген эки орден, «Кавказны къоруулагъаны ючюн», «Уллу Ата журтну 1941-45 жылларында махтаулу иши ючюн» деген майдалла берилгендиле.

Аладан сора да Амырхан Камизович Шомаховха Къабарты-Малкъарны искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деген сыйлы атла да аталгъан эдиле.

Ол оюмлу, сабыр, жигер да адам эди. Кесини ишин халкъгъа жараулу этерге кюрешген. Не заманда да халкъына болушургъа хазыр эди. Амырхан Ата журт урушну кезиуюнде, урушда кеси болмаса да, бизни Залиханланы Жанакъайыт бла бирге, аскерчилени, башхаланы да кёллерин кётюрген листовкала да жазгъанды. Алай бла Амырхан Ата журтуна не бла да болушургъа хазыр эди. Аны аллайлыгына аны назмулары да шагъатдыла.

Амырхан республикабызда жамауат ишге дайым къошула келгенди. Ол бир бёлек заманны республиканы Баш Советине депутатха да айырылгъанды. Бир кезиуде уа «Билимни жамауаты» деген биригиуню жууаплы секретары да болгъанды. Ол заманда халкъ биригиулени алларында кёп лекцияла окъугъанды. Жазычуланы союзунда ишлегенинде уа литература тюбешиуледе кеси назмуларын бютюнда сюйюп окъуучу эди.

Амырханны юй бийчеси – Лёляны, не аны жашы – Солтанны кёрсем, не да Нальчикде ала жашагъан Ленин атлы проспектеде 25-чи номерли юйню аллы бла ётсем, аны къабыргъасында Бетал Калмыковну бла Аскербий Шортановну эскерме къангаларын кёреме. Адамгъа халкъны эсинде къалыу бек игиди, деп келеди кёлюме. Аланы кёрген заманымда мени эсиме ол юйде жашай кетип ёлген ахшы адамларыбыз (жаннетли болсунла) тюшедиле, аланы санында уа Амырхан да барды. Бу юйню 7-чи фатарында жашай эди. Мени сартым – халкъ поэтине – Шомахов Амырханнга атап, мында энгта бир эскерме къанга салыныргъа тийишлиге санайма.

Къабарты-Малкъарны халкъ поэтини юсюнден мен кеси оюму айтдым. Андан ары оюмну уа Къабартыны жазычуларыны союзуну правлени этерге керекди. Халкъ поэт – халкъныкыды.

Мен Шомахов Амырханны бир бёлек назмусун ана тилибизге кёчюргенме. Аладан бири ма буду:

БАЙСОЛТАНЛАНЫ АЛИМНИ ЭСКЕРЕ

Огъары чегемли Сафар шухум

Жай сайын манга къонакъгъа келеди.

Мен ол тенгими мардасыз сюеме.

Ол да мени жаны кирик кӛреді.

*Экибиз шахар ичинде айлансақ,
Тамашалықлары Нальчик шахарны,
Таза орамлары, жанғы журтлары
Бек сейирсиндиредиле Сафарны.*

*Бютюн да мен турған жанғы орамға
Асыл тенгим, сейир эте қарайды.
Анга Байсолтанов Алимни аты
Аталғанын да бек тюзге санайды.*

*Тауушлукъ гюл накъышладан толуду
Таза, сыйдам кенг орамны жан-жаны.
Бизни школчула анга суйюп қарап,
Хар заман таза тутадыла аны.*

*Хорлам Байрамны къууанчын этгенде,
Мен, къууана, балконума чығама.
Халкъ жигити Алимге хурмет этип,
Аны суратын балконнга тағама.*

*Аны эскере, ичимден айтама:
-Билебиз, Алим, сен кӛп жашамадың,
Алай зорчу жаугъа тюбегенинде.
Айтхылыкъ батырлыкъны ташламадың.*

*Жауларыңы от уруида хорладың.
Туугъан жеринге кертичи уланса.
Бизге кишилик юлгюню кӛргюзтдюң,
Хар заманда эсибизде тураса.*

*Уруш тютюн, кӛкню жапмай, кюн тийсе,
Мен ырахат қарайма, къууанама.
Мамырлыкъға, сабийлеге насыпха –
Энтта сен қалауур болған сунама.*

*Тауда тау къуш, қанат қағға, учханда,
Тау башында ақ булутланы жырып,
Алим къол булғағанча кӛрюнеди,
Бизни да уллу жумушха чакъырып.*

*Алайды, Сафар, таулула айталла:
«Асыл жигитни ызы жоғаймайды».*

*Жигит Алимни аты да, иши да
Сюйген халкъыны эсинден таймайды.*

*Ол ёлген эсе да хауа уруида,
Жашайды халкъны эсинде ёлюмсюз.
Бюгюн да ол аты чыкъгъан батырны
Халкъ тизгинледе саугъа санагъыз сиз.
8.06.1993 ж.*

АСКЕРБИЙ ШОРТАНОВ

Ленин ёлгенден сора, совет властны оноучулары аны атын кёп тюрлю затлагъа атагъан эдиле. Ол санда Нальчикдеги реальный училищеге да. Алгъын анда бийлени, байланы, къолайлары болгъан адамланы сабийлери окъуй эдиле. Оноу къара халкъны, совет властны къолуна келгенден сора уа ол окъуу юйге Ленинни атын атадыла. Анга Ленинчи окъуу городок дей эдиле. Анда къара халкъны адамлары (уллула, гитчеле да) окъуй эдиле. Сабийлеге деп пионер коммуна да ачылады. Ары алынганланы асламы граждан урушну кезиунде совет власть ючюн жан бергенлени, къыйынлыкъ сынагъанланы сабийлери эдиле. Ала тюрлю-тюрлю миллетледен эдиле: оруслула, къабартылыла, таулула, дюгерлиле, чюйютлюле... Мен Шортанов Тахирни жашы Аскербий бла биринчи кере анда шагъырей болама. Аскербийни атасы граждан урушну заманында уруш эте, Прохладнаны къатында акъ къазакъланы къолларындан ёлген эди. Алай бла Тахирни беш жашы да атадан ёксюз къаладыла. Аны юйюрюню жашау къолайы бек къарыусуз болгъаны себепли, юйюрге хар ким бирер затда тирнеклерге кюрешедиле. Аскербийни уа: «Жашчыкъны ёсдюрюгюз, жумушха да юйретигиз», - деп, бай къоншусуна берген эдиле. Анда уа Аскербий ашар ашын, кийер кийимин да табып, бир бёлек заманы къолайлы къоншуну бузоулары кютюп, эринмей жумушун этип тургъанды. Алай бла эки жыл озгъандан сора, эл Совет Аскербийни Нальчикде къуралгъан сабийле юйюне – детдомгъа жиберген эди. 1927 жылгъа дери Аскербий анда окъуйду.

Бир бёлек заман озгъандан сора, бир къауум сабийни, ала бла бирге уа Аскербийни да Пятигорскеде къуралгъан ФЗУ-гъа жибередиле. Анда да бир кесек окъуп, Аскербий Нальчикге къайтады. Ол Ленинчи окъуу городокда педтехникумгъа киргенден сора, мен аны бла толу шагъырей болама. Ол да, мен да бир юйде жашайбыз, классларыбыз, группаларыбыз башха-башха болсала да, бир техникумда окъуйбуз. Бирча кийинебиз, бир ашны ашайбыз. Оюнубуз, жырыбыз да бирге. Ёксюз сабийле пионер коммунагъа келгенде да, педтехникумда бирге окъугъанда да, битеу да Ленинчи окъуу городокда дуния зауукълукъну сынагъан эдик. Не иги юйюр да бизден юлгю алырча, ма алай. Аскербий менден алты жыл кичи болгъанлыкъгъа да, экибиз арада шуёхлукъну атмай эдик.

Кертиди, Аскербий жарыкъ ауазлы, бир кесек дауурлу жашчыкъ эди да, аны арбазда, жыйын бла бирге не ашыкъ, не да лапта ойнагъанда да, ауазы энчи, ачыкъ эшитилиучю эди. Тюйюшген деген а эсде да болмай эди. Алай даулашса

уа, женгмесе да, женгдирген а этмеучю эди. Кеси энчи оюму бла кьалыучу эди. Алай акъгъа – къара, къарагъа уа – акъ деген төреси уа болмагъанды.

Ол педтехникумда бир-эки жыл окъугъандан сора аны кьолунда окъуу, асламында уа суратлау литературадан китапла терк-терк кёрюне башлайдыла. Къабыргъа газетге да аны статьячыкълары жазыла башлагъан эдиле.

1933 жылда Аскербий педтехникумну окъуп бошагъанлай, устазлыкъ да этеди, областны радиокомитетинде суратлау-литература бёлюмюню жууаплы редактору да болады. 1934 жылда уа, театр искусстволаны институтунда окъутургъа деп, уллу оноучула Аскербийни Москвагъа жибердиле. Ол анда режиссёр факультетде эки жыл окъугъанлай, аны артха – Нальчикге чакъырадыла. Биринчи кьуралгъан къабарты театрны суратлау жаны бла редакторну кьуллугъуна салдыла. Миллет театрны чинг алгъа кьурагъанладан бири олду. Аскербий бек алгъа театрны сахнасында орусчадан кёчюрюлген пьесаланы кёргюзтеди. Аладан сора уа кеси жазгъан «Батыр ауул» деген пьесасын. Ол а биринчи миллет пьеса эди. Ол анны жазып, тынгылы этип, 1939 жылда бошагъаны эсимдеди. Алай бла къабарты миллет театр кесини тилинде пьесаланы кёргюзтюу аны бла башланады. Пшикъан Шехихачевни сахнагъа кирмей кьалгъан пьесасын айтмасакъ, къабарты тилде биринчи пьеса, айтама да, ол эди.

Уллу Ата журт уруш башланганда, Аскербий Къызыл Аскерге чакъырылады. Тюрлю-тюрлю фронтлада немец фашистлеге къажау жигитча уруш этеди, командованиягъа кесин иги жаны бла кёргюзтеди. Таза кьуллукъ этген офицерге майор чын да берген эдиле.

1946 жылда, уруш бошалгъандан сора, республиканы оноучуларыны чакъырыуларына кёре, Аскербийни аскерден эркин этедиле. Ол Нальчикге келеди. 1947-48 жыллада республиканы Жазычуларыны союзунда жууаплы секретарь болуп ишлейди. 1949 жылдан 1952 жылгъа дери уа илму-излем институтда илму кьуллукъчу болуп ишлейди. Халкъыны фольклорун жыяды, аны басмагъа хазырлайды. 1952 жылдан башлап, ол институтда фольклор бла этнография бёлюмюню таматасы болады. Ол жыйышдырып кьурагъан «Нартла» деген эпосну Москвада окъуна кёп кере китап этип басмалайдыла.

Аскербий кёп китапла жазгъанды. Ол санда: «Таулула» (роман), «Чыракъ жарыкъ жаннганда», «Хакакуна», «Ёмюрге», «Партияны келечиси» (пьесала). Шортанов Аскербийни «Таулула» деген романы юч уллу томлагъа юлешинип басмаланганды. Аны, аладан сора да, жюз жарымы чакълы тюрлю-тюрлю суратлау хапарлары, очерклері да басмалангандыла.

Илмуну юсюнден да ол жазгъанланы къайсы бирин санайыкъ!

Совет Жазычуларыны союзуна Аскербий 1939 жылда член болгъанды. Андан сора, ол Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзунда дайым белгили жумушланы жалчытып тургъанды. Литература тубешиулеге къатышып, кесини суратлау чыгъармаларын окъуп, анга тынгылагъанланы кёп сейирсиндиргенди, ыразы этгенди. Анга Къабарты-Малкъарны искусстволарыны сыйлы кьуллукъчусу деген ат да аталгъанды. Искусство илмулары кандидаты эди Аскербий.

Аны урушда да, мамыр жашауда да этген жигитликлери бла ахшы ишлери ючюн, республиканы оноучулары кырал комиссия кырагандыла. Ол комиссияны таматасы белгили илму кыуллукчу Адам Гутовду. Комиссия белгили жазычуну илмуда да, суратлау литературада да кыйынын бирге тийишдирип, аны халкыга туура этерикди.

Комиссияны тилегине кере, Нальчикде уллу орамладан бирине Аскербий Шортановну аты аталганды. Нальчикде Ленин атлы проспекте, ол жашаган 25-чи болган юнню кыбыргысына жазычуну суратын да салып, эскерме кыанга салгандыла.

Аскербий – мени унутулмазлык тенгим – бурунгу Анзурей деген, энди уа Урван райондагы Экинчи Лескен элде 1916 жылда тууганды, аны ахыр кюнү уа Нальчикде 1985 жылда тауусулганды. Фахмалу жазычуну жашау кюнү тауусулса да, анны халкына берген хайыры да, халкыны анга этген хурмети да тауусулмазына ийнанам.

8.07.1993 ж.

КУАШЕВ БЕТАЛ

Кыабартылы поэтлини бек уллу окыуу болганларындан бири Куашланы Ибрагимни жашы Бетал болганды. Ол 1920 жылда Эски Черек элде тууганды. Мен аны бла, Бетал Кыабарты-Малкыар кырал институтда, сора Адам Шогенцуков бла бирге бизни Жазычуларыбызны союзуна келиучю заманында шагырей болганма. Ала Жазычулары союзуна ишлеген Алий Шогенцуков бла тубеширге келиучю эдиле. Мен Беталга «Баттал паша» десем, аны жанына тиймей, хычыуун ышарып кыюучу эди. «Охо да, кет, демей, кел», - десинле ансы, атыма уа, не суйселе да, атасынла. Орусда быллай сёз барды: «Мени отха салмасынла ансы, атыма уа шорпа кыйнатхан чююн окыуна атасынла», - дер эди.

Беталга, пединститутну бошагандан сора, СССР-ни Илмула академиясыны тил билим берген институтуна аспирантурасында окыурга тышдю. Ол ана тилин, орус тили да уста билгенди. Тил илмуну аллай бийиклигине, суратлау литературада ишлей жетишген эди. Жазычулук ишни ол студент заманында башлаганды.

Айтама да, эсимдеди, Шогенцуков Алий бла мен 1936-38 жыллада бусагытда Головка, ол кезиуде Бахсан орамдагы, шендю «Весна» кафеден тебен юнню 2-чи этажында ишлеген заманыбызда, Шогенцуков Адамны бла Куашев Беталны жангы назмулары Алийге кергюзтюрге келтиричулерин. Алий Беталга бла Адамга бек болушханды. Ол алада фахму болганын сезгенди. Беталны назмулары окыурга хычыуундула, айтылган затны тап суратлайдыла, тынч ангылашынадыла, терен магыаналыдыла.

Аны биринчи китабы «Мени кыйыным» деген ат бла 1950 жылда басмаланганды. Ызындан а кыабарты фольклорну бла суратлау литератураны юсюнден бир белек илму ишле жазганды. Ол кезиуде Бетал А.С.Пушкинни «Багыр атлы», В.В.Маяковскийни «Иги» деген поэмаларын керчюргенди. Аны кесини да экинчи китабы «Салам» 1955 жылда, ючюнчю – «Тууган жерим» 1957

жылда, төртюнчю да – «Жаш зурнукла» 1977 жылда орус тилге кечюрюлюп басмалангандыла.

Ахыр китабыны дунягъа чыкыгъанын Бетал кеси кёрмегенди. Нек дегенде, ол 1957 жылда, суратлау чыгъармала жазыуда фахмусу бютюн айныгъан кезиуде ёлгенди. Андан кёп да озмай, Заур Налоевни болушлугъу бла Къабарты-Малкъар китап басма Беталны чыгъармаларыны къабарты тилде экитомлугъун чыгъаргъанды.

Уллу Ата журт уруш башланырны аллында Бетал куашев Приморский крайда устаз болуп ишлегенди. Къанлы уруш башланганда уа къазауатха кеси ыразылыгъы бла кетеди. Ол анда этген кишилиги ючюн Къызыл Байракъны ордени, Александр Невскийни ордени, Къызыл Жулдузну ордени, Ата журт урушну 2-чи даражалы ордени, кёп да майдал алгъанды. Жыяу аскер батальону командири, подполковник Бетал Куашев урушдан жаралы болуп, сол бутундан акъсай къайтхан эди. Андан сора, терен окъууу болгъан, иш кёллю Бетал Къабарты-Малкъар илму-излем институтда тил бла литература секторну таматасы, ызы бла уа Жазычуланы союзунда «Къабардей» альманахны жууаплы секретары болуп ишлегенди.

Аны суратлау литература иши халкъланы шуёхлукъгъа чакъырады. Бетал кеси да бек чомарт адам эди. Бир бирлеге берген ёнкюч ахчасын артха алмай окъуна къоюучу эди. Махтанмагъанды, кесине даража излемегенди. Кийген кийими, жашагъан юйю да артыкъ багъалы туююл эди. Ол жашагъан бир этажлы, алаша, эски юй Ногмов орамны 4-чю номеринде энтта да бир жанына сюрюшюп турады. Шёндю уа ол фатарчыкъда аны эгечинден туугъанчыкъ – Марина бла аны баш иеси жашайдыла. Беталны жашы сауду. Аны эки да сабийи барды. Мен хыйсап этгенден, Беталны юйюню, юйюню десем да, фатарыны къабыргъасына эделик къанга салыргъа керекди. Аныча литературада уллу къыйыны болгъанны унутургъа къалай жарайды?!

Бир жол биз литература тюбешиуле къуараргъа БахсанГЭС-ге да, Биринчи Къызбуруннга баргъан эдик. Бетал назмуларын къалай алаамат окъугъанын анда кёргенме. Анга тынгылагъанла, тохтамай, къарс уруп, аны дагъыда сахнагъа чакъыра эдиле. Ол орусча окъуса, аперимликни назмучуну кечюргенлеге берирге да болур эди, алай Бетал а къабарты тилде окъугъан эди. Кертиди, Бетал орусча да бир да алаамат иги окъуучу эди.

Поэт дуняда кёп къыйынлыкъланы да кёре, аланы ауурлукъларын кётюре, жалан да 37 жыл жашагъанды. Болсада, фахмулу, огъурлу адамла унутулмайдыла. Ёмюрде да жашап тургъанчадыла. Беталны ёлюгюн Университетни филология факультетини залында бийик кётюрмени юсюне орнатхан эдиле. Анга хурмет этген суратчыла, аны суратын ала эдиле. Ахлулары, жууукълары уа, къара кийип, ёлюкден кёзлерин алмай жилий эдиле. Ёлгеннге хурмет этген часовойла аны гулласыны эки жанында сюеле эдиле. Мен да ала бла бирге. Бетал сау заманда аны биргесине айланыучу сары маскечиги – Марсчыкъ да, адамла тышына къыстасала да, къайтып-къайтып, залгъа мыллыгын ата эди. Сынсый эди, улуй эди. Биз, суйген поэтибизни – Беталны ёлюгюн Затишьеге элтип, бушуу митинг да этип, къабырладан кетгенибизде да, Марсчыкъ ол

къабырны къатындан кетерге унамай къалгъан эди. Айтыу керти эсе, маске иесини къабырын кече-кюн да сакълай кетип, сынсый-сынсый, улуй-улуй, къабырны къатында ачдан ёлюп къалгъанды.

Жашауунда кёпню кёрген, къууанч да, бушуу да сынай келген акъыллы поэт – Алим Кешоков ол күн бушуу митингде кёлю тола сёлешгенин, Беталны къалай махтагъанын бир да унутмайма. Ол Беталгъа да, анны суратлау литературада чыгъармаларына да бийик къыймат бере эди.

Мени библиотекамада Беталны китапларын суйюп тутама, орус тилге кёчюрюлген «Жаш зурнукла» деген китабын а сайлама китапладан бирине санайма. Аны Инна Лиснянская кёчюргенди – сау болсун! Поэтни орус тилге кёчюрюлюп чыкъгъан «Салам» деген китабында уа автографы барды да, Беталны къол ызын, ачыкъ хатын тансыкълай турама. Поэт аз жашагъан эсе да, къабарты миллет литературагъа уллу хайыр этгенди. Аны талай назмуларын малкъар тилге да кёчюре турлукъбуз. Ол а Къабартыгъа къарындашлыкъ борчларыбыздан бириди.

6.07.1991 ж.

ТЕНГИМ ХАЧИМ ТЕУНОВ

Мен Хачим бла бирге кёп жылланы ишлеп тургъанма, алай аны юсюнден эскериулерими айтырдан алгъа, аны кесини юсюнден да, аны ахлуларыны юсюнден да бир бёлек сёз сагъыныргъа сюеме. Бек алгъа аны атасыны юсюнден айтайым. Ысхакъ-хажи Къабартыны Арик элинде жамауатда намысы бек бийикде жюрюген адамладан бири болгъанды. Хачимни анасы да, эри суйген, эри да намысын бийик кётюрген, къоншуларына юлгю болгъан тиширыу эди. Ысхакъ-хажиге жаш туугъанда, ол анга Хачим атагъанды. Ол ат малкъар тилде, араб тилде да Хакимди. Ол а Аллахуталаны сыйлы атларындан бириди: билимли дегенни магъанасын тутады.

Ысхакъ-хажи жашын – Хачимни бек суйген къыллы къалмай, анга билим да алдыргъанды. Хачимни жаш заманындан окъуна ариу къылыкъгъа, тазалыкъгъа, адыгэ-намыс этерге да юйретгенди. Атасы юйретген төрелени Хачим, уллу киши болуп, бизни арабызда айланган, ишлеген заманында да унутулмагъанды. Аны культурасына, тизгинлигине биз, аны тенглери, сукъланган окъуна этиучю эдик. Хачимни юсюн-башын сымарлауу, тазалыгъы суратха къарагъан кибик болуучу эди. Баям, атасы – Ысхакъ-хажи да аллай болуучу болур эди. «Алма терегинден кери кетмеучюю».

Хачим 1912 жылны апрель айыны 23-чю күнүнде Арик деген къабарты элде туугъанды, ёлген а, жаннетли болсун, 1984 жылны апрель айыны 13-чю күнүнде этгенди.

Хачим Теунов бизни миллет литературабызгъа 30-чу жыллада къошулгъанды. Кесини жашау жолунда, литература ишинде да ол кёп жетишимлеге тюбей келгенди. Аны жамауатда даражасы күнден-күнгө, жылдан-жылгъа кётюрюле баргъанды. Бек алгъа халкъгъа къуллукъ этген атламларын айтайыкъ, нек дегенде, ол да жамауатны аллында аны ишчи ызын кёргюзтеди, халкъы анга берген намысны белгилейди. Алайды да, Хачим Теунов 1947 жылдан 1951

жылгъа дери республиканы Баш Советини депутаты, 1948 жылдан 1969 жылгъа дери Нальчик шахар Советни төрт кере чакъырылыууна да депутат, 1976 жылдан 1978 жылгъа дери Нальчикде Ленин районуну Советини депутаты болгъанды.

Уллу литературагъа келирден алгъа Хачим Теунов бирде жууаплы редактор, бирде да баш редактор болуп, республикалы газетледе ишлегенди. Уллу Ата журт урушну жылларында Хачим республиканы радио бериуле жаны бла комитетни председатели болуп да ишлегенди. Мен Эвакогоспитальдан келгенимде (30-кюнлюк отпуск берген эдиле манга), Нальчикде Хачим Теуновха тубейме. Эсимдеди, ол мени радио бла селеширге чакъыргъан эди.

Хачим 1944 жылны декабрь айындан башлап, 1951 жылны май айына дери республиканы Жазыучуларыны союзуну правленини председатели да болгъанды.

Тамата лейтенант Хачим Теунов кыралны бир талай орденлери, майдаллары бла да саугъаланганды. Аланы санында: «Сыйлылыкъны белгиси», «Урунуу Къызыл Байрагъыны» ордени, «Кавказны кьоруулагъаны ючюн» майдал эм башха саугъала бардыла. Хачимни бек уллу саугъаларына уа аны эки жашын айтыргъа боллукъду. Артыкъ да мен таныгъан жашы Алийни. Хачим кеси литература жаны бла бийик билим алгъанды, аны тамата жашы Алий а бийик билимни халкъны саулугъун сакълауну – врачлыкъны окъууу бла алгъанды. Ол хирургду. Алий бакъгъан саусузла анга бек ыразы болуучуларын билеме. Дунияда литератор бла врач болгъандан иги уа къайда. Бири адамны акъылына багъады, бири уа санына, жанына! Бизни республикада «Халкъ жазыучу» деген сыйлы ат биринчи Хачим Теуновха берилгенди. Ол атны Хачим айыпсыз жюрютгенди. Халкълагъа белгили кеп китапла жазгъанды. Теуновну китаплары, Къабарты-Малкъардан сора да, тюрлю-тюрлю тиллеге да кечюрюлюп, кеп кыраллада да чыкыгъандыла. Сёз ючюн, «Шогемоковланы тукъуму» деген уллу романы украин тилге кечюрюлюп, Киевде басмаланганды; «Аслан» деген повесть да анда. «Жангы саркъыу» деген хапарла бла очеркле китабы румын тилге кечюрюлюп, Бухарестде чыкыгъанды. «Жанынгы ариулугъун саугъа эт» деген романы араб тилде басмаланганды. Ол роман дагъыда тюрк тилге кечюрюлюп, 1969 жылда Анкара шахарда «Кавказ» журналда басмаланганды.

Москвада да, башха шахарлада да орус тилде басмалангандыла аны китаплары.

Ол суратлау китапладан сора башха кеп чыгъармаланы да авторуду. Сёз ючюн, Хачим жазгъан киносценарийлеге кере фильмле алыннгандыла. Аланы санында «Къабартыны юсюнден хапарла», «Совет Къабарты».

«Сынау» деген пьесаны автору да Хачимди.

1979-1980 жыллада басмаланган сайламаларын сагъынмай а къалай къояйыкъ? Ол томла авторну къууандыргъан къыллы къалмай, окъуучулары да къууандыргъандыла.

Теунов суратлау литератураны масагъатчыларыны арасында да белгили жерни алады. Ол къабарты совет поэзияны мурдорун салгъан белгили поэтни – Алий Шогенцуковну, Бекмурза Пачевни, дагъыда кеплени юсюнден масагъат чыгъармала жазгъанды. Болсада, аны бек уллу масагъат китабы уа «Къабарты-

Малкъарны жазыучулары да, адабияты да» деген китабыды. Ол китап къабартыча да, орусча да басмаланганды.

Жазыучу ёз литературасын орус тилден къабарты тилге кёчюрюлген уллу маъаналы чыгъармала бла да байыкъландыргъанды. Сёз ючюн, Крыловну тамсиллерин, Пушкинни назмуларын, Гогольну, Горькийни проза чыгъармаларын, Фадеевни «Жаш гвардия» деген романын къабарты тилге Хачим Теунов кёчюргенди. Хачимни кесини чыгъармаларын а англиз, француз, немец, испан, поляк тилге да кёчюргендиле. Алайды да, Хачим Теуновну чыгъармалары тыш къыраллада да белгилидиле.

Хачим кеси да тыш къыраллада бир къауум заманны болгъанды. Ол халкъланы жашауларын кёрю ючюн, Болгарияда, Грецияда, Италияда, Францияда, Голландияда, Швецияда да болгъанды. Алай бла, аны ол къыралланы жазыучулары бла да байламлыгъы болгъанды.

Жазыууну, чыгъармачылыгъыны юсюнден кёпле статьяла жазгъандыла. Аланы санында: Гоффеншефер, Бычков, Тресков, Кашежева, Курашинов, Шевлоков, Тхагазитов, Сокуров, Липкин, Османова, Мокаев, Мкртчян дагъыда бир талай автор. Аланы хар бири жазыучуну чыгъармаларына бийик багъа береди.

Мен Хачимни биргесине кёп жерледе айланганма: Москвада, Дондагъы Ростовну районларында, Къарачай-Черкесде, Север Осетияда, Таганрогда, кесибизни республикабызны эллеринде уа бютюн да кёп жюрюгенме Хачим тенгими биргесине. Кёп жерледе да адабият ингирилени бирге бардырыучу эдик. Аны чыгъармаларына адамла хурмет этип, тынгылаучу эдиле. Аллай ингирледе ол, жазыучуну чыгъармачылыкъ ишини юсюнден айтхандан сора да, кесини къысха, алай а сейир чыгъармаларын окъуучу эди.

Халкъ жазыучу – Хачим Теунов – кесини чыгъармаларын тап жарашдыргъандан сора да, жазыучулукъгъа итинген жаш тёлуге да эринмей болушуучу эди. Кёплени да жазгъанларын сюзе эди, ала бла сабыр-сабыр ушакъ эте эди. Жаш жазыучула уа анга акъылман акъсакъалгъача тынгылай эдиле. Андан жазыучулукъну эбине юйрене эдиле.

Ёсимдеди, бирде ол да, мен да Москвада къонакъ юйню къоншу отоуларында тохтагъан эдик. Хачим кеси жангыз эди, асламында да биргесине болуучу юй бийчеси Пашахан а ол кезиуде аны бла туююл эди. Мен Хачимни отоуна кирдим. Не кёрдюм? Ол кесини къолжазыуун къызылкъолан этип тура эди. Эрттенликде кёргенимде уа, къол жазмасын жаппа-жангыдан кесини ариу хаты бла жазып тура эди. Кесини чыгъармачылыкъ ишине бизни барыбыздан да ол сакъ эди. Арый-талый билмей, къаты къадалып кюрешиучу эди.

Мен Хачимни Нальчикдеги фатарында да кёп болгъанма. Къабартылыла айтыучулай, туз бла паста да аз ашамагъанма. Ол манга этгенча, мени да анга чомартлыкъ этген кюнлерим аз болмагъандыла. Генерал Хаким Деппиев бла бирге менде къонакъда болгъанын да кёп кере эскертиучу эди.

Хачим жарыкъ адам эди, жаннетли болсун. Аны таныгъанла аны унутмайдыла. Мен да аладан бириме. Аны адабиятха салгъан къыйыны унутулукъ туююлдю.

20.10.1992 ж.

Друзья в гостях у Эрменби Ксанаева (Голубое озеро). Слева направо: Берт Гуртуев, супруга Расула Гамзатова – Патимат, Алим Кешоков, Хатау Татимов, Расул Гамзатов с дочкой на плечах... Крайний справа – Магомед Жабоев, а рядом сам Эрменби.

Берт Гуртуев и Алим Кешоков в беседе с читателями.

Берт Гуртуев и Адам Шогенцуков на книжном базаре.

У озера. Берт Гуртуев, Алим Кешоков с супругой Надеждой.

И хрустальный рог в награду. Керим Отаров, Алим Кешоков, Берт Гуртуев.

АНТЛЫ НЁГЕРЛИК

Малкъар халкъгъа 1956 жылда азатлыкъны, эркинликни аязы эсленип башлагъанлай, властны жорукъларын сакълай да турмай, таулуланы къаууму 13 жылны термилген туугъан эллерине таукелленип ашыгъышлы къайтыргъа кюреше эдиле. Аланы санында эди Гуртуланы Берт да. Къыргъызстанда Кант районунда «Киршёлк» совхозда жетижыллыкъ школну директору къуллугъун да къоюп, юйюн, мюлкюн, байтамал ийнегин да ашыгъышлы учуздан сатып, юйюрю бла ата журтуна, Кавказгъа итиннген эди. Темир жолгъа билетле къолуна тюшгюнчю жукъудан айырылгъанча эди.

Нальчикде власт оноучула таулуланы къайтырыкъларына хазыр болмагъанлыкъгъа (алай боллугъуна артыкъ бюсюремегенле да табыла эдиле), саулай къабарты халкъ ыразылыкъларын букъдурмай эди. Эсен кетмеген эди таулуланы не ишге да хунерликлери, тэзюмлюклери, жюрек халаллыкълары, шуёхлукъ жюрютгенлери. Кёчгюнчюлюкге дери танышла уа бютюн да ыразы эдиле.

Аланы санында эдиле Бертни Къабарты-Малкъарда суратлау литератураны 30-чу жылладан къурап, айнытыргъа салгъан кюнчюн унутмагъан къабартылы жазыучула. Бютюн да, Уллу Ата журт урушда жигер аскерчиле, энди уа республиканы сыйлы адамлары Алим Кешоков бла Адам Шогенцуков, Бетал Куашев бла Аскербий Шортанов. Амырхан Шомахов бла Хачим Теунов да алай. Алим бла Адам, башхаладан жууукъ, Бертни антлы тенглери болуп, ахыр кюнлерине дери анга халал ниетли болуп, ушакъ нёгерге санап, не ишде да ышанып, аны ачыкъ жюреклилигин, сабырлыгъын багъалап тургъадыла. Жазыучуланы союзуна таматалыкъ этген жылларында ала республикадан тышында болсала, Союзну ишин, жазыучуланы араларында халны тамамлауну

Бертге ышана эдиле. Юйюрлери бла да кьаршы шуёхлукъ жюрюте эдиле.

Бертге письмолары да анга толу шагъатлыкъ этедиле.

Сёз ючюн, Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну таматасы болгъан Адам Шогенцуков Москвада Бийик литература курслагъа баргъанда, Союзну ишин-жумушун Бертге буюруп кетгенди. Андан а 27.11.1958 жылда былай жаза эди:

«Багъалы Берт ! Жюрегимден адыгэ-сэлам ийеме, кьаты саулукълу бол, ишингден кёп кьууан, не жаны бла да берекетли бол!

Къалай жашайсыз? Бизни тийреледе не жангылыкъ барды?

Мени мында турушум танагъа тийишличады: берселе – ал, тюйселе – кьач! Курсла бу жылда школ дерслеге ушاپ, Къайсын мында окьугъан заманны «демократиясы» энди жокъду. Дерсле жорукъла бла барадыла, кьауум лекциядан сора – семинар халда сюзюу. Анга хазырланыу кёп заманны алады. Кеси чыгъармачылыкъ ишге уа заман жетмейди. Къалай болса да, курслада болуп, бир-бир затла тырнагъанма: Австрияда кёргеними юсюнден китапны жазып бошайма, кьауум жангы назмула да такъгъанма, тыш кьыраллы радиога да эки бериу хазырлагъанма. Окьуу борчладан сора, жамауат жумушла да кёп заманымы аладыла – парторганизацияны бюросуна айыргъандыла да, анда партия-пропаганда бёлюмге таматалыкъ этеме.

Кесинги чыгъармачылыкъ ишинг а къалайды? Жазгъанынги орус тилде кёчюрюп, нек иймейсе? «Россия» китап басманы поэзия бёлюмюню редактору бла сени юсюнгден келишгенме. Жазгъанынги мычымай хазырла да, «Россия» басманы директоруна жибер. Правленни атындан тилек кьагъыт кьошсанг да, игиди. Жазгъанынг, назму жыйымдыгъынг директорну кьолуна тюшгенлей, аны бла, ауазым иги да эштилирча, сёлеширме.

Былай тилегим да барды: семинарлада Кашиф бла Фоусатны чыгъармалары сюзюлгендиле. Экисин да жаратхандыла, Жазыучуларыны союзуна кирирге тийишлиге санагъандыла. Аланы ишлерин кьолгъа алып, правленнге билдирип, аланы кьагъытларын, правленни оноун да Федерацияны съездине келтир. Мен тилеп, ол съездге Къабарты-Малкъардан келирге конакъчакъырыу билетлени саны алты эди, энди уа барына да аланы санын жарымына кем этгендиле. Сен а келмей къалма, ол шексизди.

Рекомендациялары (Кашиф бла Фоусатха) берликле Хачим, Хан, Къайсын, Михаил эм башхала. Хар затын да заманында тамамлар ючюн, артыкъ эс бур, кючюнгю аяма.

Алайды да, кесинге, юйюрюнге да алгъышла айтама! Менден салам айт Къайсыннга, Хачимге, Керимге, Михаилге, Александра Фёдоровнага, къалгъан жолдашлагъа да!

Салам бла, бек ахшы алгъышла бла Адам Шогенцуков».

Анга ушаш эди Алим Кешоковну да Бертге ниети бла ышаныуу. Бири биринден узакъда болгъан кезиулеринде тансыкълап, алгъышларын, тасхаларын письмоларында, телеграммаларында жазып тургъандыла. Сёз ючюн, Нарсананы санаторийинде саулугъуна бакъдыра, Алим Кешоков 23.01.1967 жылда Бертге былай жазады:

«Багъалы Берт – ага! Салам санга! Манга чыгъарма халда бир хапарны сукъгъандыла да, аны санга жибереме. Сен аны В. Кузьминнге ашыр. Анга рецензия жазсын да, авторуна ийсин. Къыйынын артда төлербиз. Къалайды жашау? Ишле къалай? Бир-эки сёз тарт. Топал-паша да бир письмо жазып ийсин. Барыгъызгъа да салам. Хайт де! Алгъыш ла бла Алим».

Бертни жууап къагъыты къолуна терк тюшюп, Алим он кюнден былай жазады: «Багъалы Берт-ага! Письмонгу алдым, сау бол! Топал-паша бла Керим-имамны араларында сёзню-даулашны селейтирге кюреш, аланы бири бирине къажау къаугъалары бизни Союзубузну мурдорун седиретирге боллукъду. Сен, генсек онгунг бла, аладан бийик бол, акъылынга кёре, мычымай, керекли мадарланы толу хайырлан. Бек къууаныр эдим сизни бу Нарсананы тау атлы тёппелеринде кёрюрге, алай оюм этигиз, ол кюн, не келир кюн биз артха къайтыр жолубузгъа хазырланабыз, туугъан жерибизде тюбешиу къууанчлыракъ кёрюнеди.

Барына да саламымы айт, бири бирине къажау сюелип, энчи территорияларын бийлеп, кишини да къатларына къоймагъанлагъа уа ангылат, - биз аллай халлагъа революциялы халда кереклисича багъа бичербиз. Салам, алгъышла бла - Алим. 1.02.1967 ж. Кисловодск шахар».

Бертни татлы нёгерлери кимле болгъанын республиканы тышында да кёпле биле эдиле. Сёз ючюн, Латвияны Илму академиясыны тил бла адабият институтдан Бертге къагъыт келсе, аланы да сагъыныучу эдиле:

«Академия наук ЛССР, Институт языка и литературы, г.Рига, ул.Кр.Барона,4. г.Нальчик, пр.Ленина, 53 Союз советских писателей Гуртуеву Б.И.

Уважаемому товарищу Берту Гуртуеву.

Поздравляю с наступающим Первомайским праздником Вас и Ваших друзей – Алима Кешокова и Амирхана Шомахова. Шлю Вам самые светлые, самые сердечные пожелания от Ваших рижских друзей и от старой Риги!

Над чем Вы сейчас работаете? Когда выйдет в свет новая книга Ваших стихов? 30 апреля 1962 г. г. Рига Бирута Калначе».

Кешоков кёп жылланы Москвада къуллукъ этген заманында да татлы нёгерин бир да унутмагъанды. Тюбеселе, къууана, аллай онг болмаса, письмола жазып тургъандыла.

«21.12.1971 жыл. Москвадан Кешоков Алим Нальчикде Гуртуев Бертге: Жангы жыл бла, бизни багъалы Уста бла Берт Измайлович! Кючлю саулукълу болугъуз, таукелленигиз, бек насыплы болугъуз деп, алгъышларыбызны айтабыз. Чыгъармачылыкъ да жетишимли болсун. Бизден битеу да суйдюмлю юйюрюгюзге саламыбызны беребиз. Ёмюрге да сизни Надя бла Алим Кешоковла».

«27.04.1974 жыл. Москва, Б.Бронная орам, 2/6 Кешоковла - Нальчикде, Ленин атлы проспект, 12/15, Гуртуевлагъа.

Багъалы Уста бла Берт! Келе тургъан Байрам бла! Бу жаз-башы аллай гюлле бла чакъсын, жангы жетишимле болдурургъа себеплик этерча, кёлгюзню бийикге кётюрюрча, не ауруудан да жараулукъ дарман этерча. Хар заманда сизни суйгенле Надя бла Алим». Быллай письмола кёпдюле.

Алим Кешоковха 60 жыл толгъанда, Берт бла Уста саулукъларына къарата, Эсентюкде эдиле да, Алимге тюбер онглары болмай, телеграмма бла алгъышлай эдиле:

«Москва. Воровского 52 Союз писателей Кешокову А.П.

Дорогой Алим Пшемахович! Сердечно поздравляем Вас – любимца народа, талантливого писателя, гордость нашей национальной литературы с 60-летием рождения. Желаем Вам доброго здоровья, кавказского долголетия, новых неспящих творческих вершин. Дружески жмём Вашу руку. Берт, Уста.

г.Ессентуки, санаторий «Советский шахтёр», корпус 3. Гуртуевы.»

Сёз Алим Кешоковну юсюнден баргъанда, Берт аны юсюнден былай айта эди:

- Мен Алимни къаршы таныгъанлы ёмюрню жарымы озду. Жюрегимде болгъанын айтайм – ол манга туугъан къарындашымчады. Киши да айып этмесин айтханыма – андан да жууукъ! Ол – къабартылы, мен а – малкъарлы болгъанлыкъгъа, бир бир таулуладан эсе олду манга къаршы. Къайсын бла да алай эди. Бир фронтда уруш эте, бири бирин кьутхара, кьоруулай, жюрек дарман болуп тургъандыла. Алим Москвада СССР-ни Жазыучуларыны союзунда уллу къуллукъда болгъан, Битеусоюз Литфондха оноу этген жылларында ёсе келген кёп да таулу жаш жазыучугъа аллай бир болушханды! Айтып да бошамазча. Огъурлу сёзю бла, оноу онглары бла, аланы биринчи чыгъармаларын орус тилде басмаландырыу бла. Аны кьой – кьырал ырысхыдан, Литфондну ахчасындан алагъа юлюш мажарыу бла. Алимни бир бирле таулугъа, татарлыгъа санагъанларыны юсюнден бир хапарын айтайым.

1944 жылны май айында, Уллу Ата журт урушну заманында аскер корреспондентчи болуп, офицер Алим Кешоков Кърымда эди. Ол кюнледе алайлада Севастопольну фашистледен азатлай, мени экиге айланган къарындашым, топ аскерчи офицер Кючмезланы Абдулла жигитча уруша жоюлгъан эди. Алтын Жулдузну орнуна анга таулу болгъаны ючюнмю, жангыз Ленинни орденине тийишлиге санап кьойгъан эдиле.

Кечелени биринде Кешоков тургъан юйчюкню эшигин ачы дауур этип къакъдыла. Ала НКВД-дан эдиле. Юйню иеси кьатындан: «Юйюнгде тургъан адам татарлымыды?»- деп соргъандыла. Ол а: «Аскерчи офицер болгъанындан башхасын билмейме», - деген эди. Сора Алим тургъан отоугъа кирдиле, документ къагъытларын сордула. «Сиз кимсиз, аскерчи офицерни къагъытын сорургъа не онгугъуз барды?» - деп, Алим кьозугъанда, аладан бири НКВД-чы болгъаныны къагъытын кёргюзтдю. Ол заманда НКВД-ны кьайсы сержанты да кесин жарымпадчакъа жюрюте эди. «Ол заманнга къарачайлыланы, чеченлилени, ингушлуланы, малкъарлыланы да кёчюрюлгенлерин биле эдим да, бойсунмазгъа кюрешир муратда керохуму да тутуп, къуллукъ этген аскер частыма барайыкъ да, анда соруу этерсиз деп, тохтадым» - деп, эскере эди Алим. Татарлы болмагъанына ийнаннгандан сора, ол шекли болгъанла кетген эдиле. Алимге уа жангы кьоркъуу келген эди, къабартылыланы да кёчюрюк болурламы деп.

Алим адамны миллетине кёре бир заманда айырмагъанды. Юйдегиси бир да алаамат оруслу тиширыу Надежда Фёдоровна, 1938 жылдан Алимни ёмюрюне татлы нёгери. Бир кызы – Таня, ингилиз, швед, поляк тилни да уста билген, эрге

чыгып, Швецияда орналган эди; башха кызы – Лена илму ишни сайлап, Москвада Литература институтда декан эди, жашы – Александр врач болуп, кызуу жыл Москвада 2-чи мединститутда илму устаз болуп турганды, Нальчикге кеп болмай кыйтханды. Алимни туудуклары да бардыла: бир жаш бла юч кызы. Юйюрюне да, негерлерине да Алим хар заманда ачык жюреклиди. Не заманда да анга толу базынырчады.

Атасы – Пшемахо, анасы – Куаза да Шхалукъа элде бек намыслы адамла болгандыла, тюзлюкню, тенгликни, адежликни жашауда баш борчлагъа санагъанла. Алим да алагъа ушаганды.

Эсимдеди, «Сынган нал» деген романын Владимир Солоухин орус тилге кечюрюп, Москвада журналда басмаланганда, Кыбарты-Малкърны оночулары болмачы кыаугъа кетюргенлери. Жыйылыула кыурап, Кешоковну сегер адамла да хазырлап, обкомчула алай дыгалас эте эдиле. Не сылтау бла десенг а, Алим Кешоков кесини романында Кыбартыны атындан немец фашистлеге, Гитлерге саугъагъа бир байтамал атны берилгенин суратлаганды, 115-чи Миллет атлы дивизияны Мартыновканы тийресинде ууатылып, кыалган-кыулганлары урушдан юйлерине кыачханларын да ол романда кергюзтгенди. Бир-бирле, партияны обкомуна жакъ баса, Кешоковну алгъаракылада быртак болуп турган Солженицин бла келишдирирге кюреше эдиле.

Ол жыллада Кешоков ишлеген да, жашаган да Москвада эте эди. Тюбешулерибизден биринде «Сынган налы» юсюнден да хапарлаша эдик. Ол, башын да булгъай, алай да айтхан эди: «Мени Нальчикде тюнене шуехха санап, бюгюн а сегерге кюрешгенлени кыулагъыма да алмайма. Мени жарсытхан башхады. Бу романымы мен алгъа «Ошхамахо» журналда кыбарты тилде, ана тилимде басмалагъанма. Киши да чуу этмегенди. Орус тилде окыугъанларындан сора кетюргендиле бу кыаугъаны. Алай эсе, бу республиканы оночулары, жууаплы кыуллукчулары ана тиллеринде, кыбарты тилде аз-маз селеше эселе да, окыуй а билмей болурла деп, мен анга жарсыйма. Сора бизни жазганыбыздан не магъана?»

«Бир-эки, он да болсун оноучу ол неди? Бир тамычыды. Халкынгда жюз мингле окыуйдула сени чыгармаларынгы. Орус тилде, башха тилде да – жюз миллионла. Аладыла сени махтагъанла, сени сюйгенле, ызынгдан барыргъа хазырла», - деп, жюрегин жапсарыргъа кюреше эдим. Сора, бир кесек келюп кетюрюп халда, алай да кыошхан эдим: «Сени Солженицын бла тенглеширгенле, сени сегер умутда айтхан эселе да, сени чыгармачылыгынгы аны бла кекге кетюргендиле. Нек десенг, Солженицин аллай кыаугъаладан сора Нобелевский лауреат болганды. Алай эсе уа, сени «Сынган нал» романынг да Нобелевский премиягъа тийишли болган халдады. Аллах болшуп, алай болса уа, изарланы, биреуню буйругъу бла гап-гап этгенлени жюреклери кюерикди».

Заман да озду, партияны обкому да чачылды, изарланы атлары да унутулдула. Кыбарты-Малкърны халкы поэти, Россейни Горький атлы Кырал премиясына тийишли болган, Социалист Урунууну Жигити, кеп да ордени, майдалы болган Кешоков Алим а миллионла бла адамланы эслеринде, жюреклеринде

акъылманлай, айтхылыкъ жазычулай, керти тенглей къалгъанды. Аны аты уа ёмюрледе унутуллукъ туююлдо.

Ызыбыздан келген жазычуланы тѣлюсю да асламына Алим Кешоковха ушаргъа, андан юлгю алыргъа кюрешедиле. Башхаланы жүреклерин чѣкдюрмей, аладан бирини юсюнден энчи айтыргъа сюеме. Мен Додуланы Аскерни юсюнден айтама. Ол Кешоков Алимни туугъан элинде орта школну бошап, университетден сора ол школда математикадан дерсле да бере, назмучулукъ ишинде да биринчи китабы – «Къарда баргъан» жыйымдыгъы бла фахмусун алай ачыкълагъанды! Усталыкъгъа атлагъан угъай – узакъгъа, бийикге секиргенча. Кесини малкъар, къабарты, тилни да терен билгени да сейир этерчады. Мен бир бек суйген энчилиги да барды – шахматлада анга жетген хазна жокъду мен таныгъанладан. Шахматланы кесим да бек сюеме да, андан айтама. Додуланы Аскерни сагъыннганым а – неси бла да Кешоков Алимни эсиме тюшюреди. Фахмусу бла, сабырлыгъы бла, адамлыгъы бла, керекли жерде дайым болушургъа, билеклик этерге хазырлыгъы бла.

Алайды да, Алим Кешоков эсимде аллай сыфатлы турады.
Октябрь 1991 ж.

Писатели-фронтовики Берт Гуртуев и Виталий Закруткин. г.Ростов-на-Дону.

С поэтом-переводчиком Яковом Серпиным (крайний слева).

Наставник и его адепты: Хасан Шаваев, Салих Эфендиев, Ибрагим Гадиев, Берт Гуртуев, Башир Гуляев, Алим Теппеев, Жагафар Токумаев, Ахмат Созаев.

Связь с газетой – навсегда. Зав.отделом «Замана» Али Кульбаев, Берт Гуртуев, главный редактор газеты Исхак Гузеев.

ДОКУМЕНТЛЕ – ШАГЪАТЛА:

*** КАБАРДИНСКИЙ НАУЧНО – ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ**

г. Нальчик, ул. Лермонтова, 14 Телефон 3-82

8 апреля 1957 г.

Уважаемый товарищ Гуртуев !

Просим Вас не позднее 20апреля 1957 года представить Кабардино-Балкарскому научно-исследовательскому институту тезисы Вашего доклада на юбилейной сессии КБНИИ на тему: «Об изучении балкарского языка».

Отнеситесь к этой работе со всей ответственностью, т.к. Ваши тезисы будут публиковаться.

Директор КБНИИ К. Керефов.

*** ЖУРНАЛ « Д О Н »**

г. Ростов-на-Дону 27 апреля 1959 г.

Дорогой Берт Измаилович !

Рады поздравить Вас с праздником весны – Днём Первого мая и от души пожелать Вам доброго здоровья, личного счастья и больших творческих успехов.

Мы надеемся, что Вы ещё не раз порадуете читателей «Дона» своими новыми произведениями.

С уважением – Главный редактор журнала «Дон» М. Соколов.

**• КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
МЕЖВУЗОВСКАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ**

20-23 мая 1959 года

Уважаемый товарищ Гуртуев !

Ректорат Кабардино-Балкарского Государственного университета просит Вас принять участие в межвузовской научной конференции на Северном Кавказе, открывающейся 20 мая 1959 года в городе Нальчике, главном здании университета.

Ректорат.»

• **ИЗДАТЕЛЬСТВО « ПРАВДА »**

О Г О Н Ё К

РЕДАКЦИЯ ЖУРНАЛА

Москва, Д-47, ул. «Правды», 24

2 апреля 1960 г.

Нальчик, пр. Ленина, 38, кв.15 Тел. 3-38-61 Б.Гуртуеву.

Уважаемый товарищ Гуртуев!

Мы получили очень много стихов, посвящённых 90-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Естественно, хочется в специальном номере представить творчество многих поэтов, а в журнале довольно трудно с местом. Поэтому приходится брать из поэм лишь отрывки.

Сдаём в набор первую главу из Вашей поэмы «Ленин и горцы».

С наилучшими пожеланиями, редактор по отделу литературы, член редколлегии Н.Кружков.»

• «г. Москва, 1-й Войковский пр., д.4/9 Серпин Я. И.

29 апреля 1960 г.

Дорогой Берт Измаилович !

От своего имени и от имени Семёна поздравляю Вас с майским праздником. Желаем Вам и Вашей семье здоровья и счастья.

22 апреля в 21 час 35 минут вечера по Всесоюзному Радио передавалась Ваша поэма «Ленин и горцы» в моём чтении.

Жму руку Я. Серпин.»

• **ЖУРНАЛ « Д О Н »**

4 сентября 1961 г.

Дорогой Берт Измаилович !

В ближайшее время наша редакция приступает к планированию поэтического отдела журнала на 1962 год. Как и в прошлые годы, многонациональной поэзии народов Северного Кавказа на страницах «Дона» будет предоставлено одно из видных мест. Поэтому нам хотелось бы уже сейчас заручиться Вашей творческой заявкой, с тем, чтобы предусмотреть её в редакционном плане.

Убедительно просим Вас сообщить, какие стихи, поэмы, циклы и в какое время могли бы Вы предложить нашему журналу. Разумеется, речь идёт не только о готовых вещах, но и о тех, которые находятся ещё в работе и в Ваших рабочих планах. В первую очередь нас интересуют поэтические произведения, воспевающие творческий труд советского человека, раскрывающие его духовный облик и связанные с актуальными проблемами коммунистического строительства.

Благодарим Вас заранее. С уважением и пожеланием успехов.

Заместитель главного редактора журнала «Дон» И. Захарушкин

Литературный редактор Н. Скрёбов.»

• Глубокоуважаемый Иван Захарушкин !

Согласно Вашему письму от 4-го сентября 1961г. прошу Вас включить в редакционный план журнала «ДОН» на 1962 год мою новую поэму «Доярки», в которой воспеты люди сельского труда, девушки-горянки.

Поэма посвящена знатным дояркам из колхоза «Красная Балкария» Советского района Кабардино-Балкарии. Рукопись может быть представлена в декабре этого года. Искренне благодарен за оказанное внимание.

22.09.1961 г. Берт Гуртуев.»

• **LPSR ZINATNU AKADEMIJAS UN LITERATURAS INSTITUTS**

АКАДЕМИЯ НАУК ЛССР ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

RIGA, KR BARONA IELA, 4 г. Рига ул. Кр. Барона, 4
г. Нальчик, пр. Ленина, 53 Союз советских писателей.
Уважаемому тов. Берту Гуртуеву!

Поздравляю с наступающим Первомайским праздником Вас и Ваших друзей - Алима Кешокова и Амирхана Шомахова.

Шлю Вам самые светлые, самые сердечные пожелания от Ваших рижских друзей и от старой Риги!
Над чем Вы сейчас работаете? Когда выйдет в свет новая книга Ваших стихов?

30 апреля 1962 г. г.Рига Бирута Калначе.»

• **Латвийская ССР, г. Рига. 31 декабря 1964 г.**

Директору Музея истории литературы и искусства им. Райниса тов. Калпиль В.

В ответ на Ваше письмо № 7/370 от 16 декабря 1964 года посылаем Вам стихотворение «Сломанные сосны» Народного поэта Латвии Яна Райниса в переводе (на балкарском языке) Берта Гуртуева.

Думаем широко отметить 100-летие со дня рождения великого поэта-революционера Яна Райниса.

С уважением -- зам. Пред. Правления СП КБАССР А. Шомахов.

Ян Райнис

СЫННГАН НАРАТЛА

Огъурсуз жел бюгеди наратланы,
Жерлеринде да тынч кьоймай аланы.
Ала уа кенге кьарайла, кёз алмай,
Бюгюльорге, бугъаргъа боюн салмай.

«Кюйсюз кюч ууатдынг, сындырдынг бизни,
Алай тыннган сунма кюрешибизни.
Ёле туруп, кюсей тенгиз ёзенни,
Бутакъ шыбырдата, жаныйбыз сени.»

Деу ёшюнлерин желлеге кьобара,
Битеу жоллары желге кьажау бара,
Сыннган наратла гунч болмай туралла,
Кемеле болуп, тенгизни жыралла.

«Кьобар толкьунланы, душман кюч, тебер, -
Дагъы табалырбыз насып берир жер!
Бизни сындырсанг да, этсенг да кьанга,
Жеталырбыз узакьда кюн чыкьгъаннга!»
1899-1901 (?) Малкьар тилге кёчюрген Берт Гуртуев.
(перевод по рускому переводу Вс. Рождественского)».

• **«Латвийская ССР, г. Рига-1, ул. Миара, 5-16, Эглэ К.К.**

28 мая 1965 г.

Многоуважаемый тов. Б.И.Гуртуев!

Обращаюсь к Вам с просьбой в связи с библиографией латышского Народного поэта Я.Райниса. В книге: «Даугаваны жыры. Латыш поэтлени назмулары», Нальчик, 1965, напечатаны переводы стихотворений Райниса. Прилагаю карточки и прошу Вас, как составителя сборника, на обороте каждой карточки написать на русском языке заглавие и две первые строки перевода, чтобы мне возможно было установить оригинал. Иногда только по заглавию и одной первой строке перевода трудно установить оригинал. Как на балкарском языке пишется слово «страница», и как в сокращённом виде? Как слово: В кн, т.е. сокращённое от «В книге». Прошу отметить всё это на карточках в надлежащем месте. Прилагаю карточку статьи А.Тепнеева. Прошу номер газеты. Разве ни одного перевода стихотворений Райниса нигде не напечатали? Ни в газетах, ни в журналах? Я обратился с просьбой в библиотеку Кабардино-Балкарского университета. но получил всего только

одну карточку статьи Теппеева. Не знаю Ваших библиотек, поэтому не знаю, куда ещё возможно обратиться в поисках материалов для библиографии Райниса. Хотелось кое-что больше, чем одну статью поместить в библиографию революционного поэта Латвии и на балкарском языке.

Надеюсь, что не оставите меня без ответа и что по возможности в ближайшее время вернёте мне карточки.

С дружеским приветом из старой Риги!

Уважающий Вас - К.К. Эглэ.»

Библиографические карточки:

Райнис Я. Сыннган наратла. (Огъурсуз жел бюгеди наратланы). Кёч. Б.Гуртуев. Даугаваны жыры. Латыш поэтлени назмулары. Нальчик. Къабартвы-Малкъар китап басмасы. 1965. (Сломанные сосны).

Райнис Я. Кёбге дери жукъудан сора. (Тютюн шош чулгъанад.) Кёч. Б.Гуртуев. Даугаваны жыры. Латыш поэтлени назмулары. Нальчик. Къабарты-Малкъар китап басмасы. 1965.

Райнис Я. Ёмюрге бирча тауушда. (Неге да къоркъмай къарайма). Кёч. Б.Гуртуев. Даугаваны жыры. Латыш поэтлени назмулары. Нальчик. Къабарты-Малкъар китап басмасы. 1965.

Райнис Я. Алай къалмаз! (Алай къалмаз! Алай болур сунмагъыз!) Кёч. Б.Гуртуев. Даугаваны жыры. Латыш поэтлени назмулары. Нальчик. Къабарты-Малкъар китап басмасы. 1965.»

• **LATVIJAS PSR MINISTRU PADOMES VALSTS PRESES KOMITEJA**
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ СОВЕТА МИНИСТРОВ ЛАТВИЙСКОЙ ССР ПО ПЕЧАТИ Izdevnieciba
«LIESMA» Издательство «ЛИЕСМА»

Rīga, Padomju bulvarī, 24 m. 223063 Rīga, бульвар Падомью, 24

1965 г. 24 ноября.

Уважаемый товарищ Гуртуев Б.И.

Издательство «ЛИЕСМА» сердечно благодарит Вас за перевод Райниса «Сломанные сосны». Перевод опубликован в юбилейном издании. Посылаем Вам экземпляр книги.

С уважением – Д. Авотынь, Зав. редакцией оригинальной художественной литературы издательства «ЛИЕСМА».

• **ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДСТВО**

ОРГАН

ИНСТИТУТА МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

имени А.М.Горького

АКАДЕМИИ НАУК СССР

Москва, Волхонка, 18

Телефон Г 5-29-66

№ 12 23 января 1965 г.

Уважаемый Берт Измаилович !

В связи с двадцатилетием победы над гитлеровской Германией в Великой Отечественной войне, редакция «Литературного наследства» выпускает специальный том – «Советские писатели на фронтах Отечественной войны». В него войдёт, в частности, словарь-справочник, кратко характеризующий деятельность писателей – участников войны (боевую, военно-журналистскую и творческую).

В материалах, имеющихся в Союзе писателей и в распоряжении редакции, недостаёт следующих сведений о Вашей деятельности в годы войны (просьба на подчёркнутые вопросы ответить точно и обстоятельно):

1. Партийность. 1а. С какого и по какое время Вы находились в годы войны в армии?
2. Ваше военное звание (в начале и в конце войны).
3. Ваша первая и последняя должности в армии во время войны.
4. На каких фронтах Вы находились? Причина демобилизации в 1944г.
5. Участвовали ли Вы в партизанском движении?

6. В каких газетах и журналах Вы работали? Для военных газет обязательно укажите не только название, но и кем они издавались.

7. Были ли Вы штатным сотрудником данной газеты или только печатались в ней?

8. Перечислите все правительственные боевые награды – ордена и медали, полученные Вами в годы войны (или в последующие годы за участие в войне).

9. Какие Ваши книги были изданы в годы войны?

10. Какие Ваши книги, написанные на материале Отечественной войны, вышли после 1945 года?

11. Какие Ваши пьесы (киносценарии) были поставлены (экранизированы) в годы войны, или на военную тему, после 1945 года.

Просим срочно ответить нам по адресу: Москва, Г-19, Волхонка, 18 «Литературное наследство». Л.Р. Ланской.»

• **РСФСР ПРАВЛЕНИЕ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ**

10 августа 1965 года № 1670 С р о ч н о

Уважаемый товарищ Гуртуев Б.!

В конце текущего года состоится Пленум Правления Союза писателей РСФСР, посвящённый творческой подготовке российских писателей к 80-летию Октябрьской революции. В настоящее время ведётся большая подготовительная работа к созыву Пленума.

Не откажите в любезности сообщить нам следующее:

1. Работаете ли Вы сейчас над произведением к этой исторической дате.

2. Если работаете, то в какой степени готовности оно находится, с каким издательством или журналом у Вас заключён договор и когда примерно намечается опубликование Вашего произведения.

3. В какой творческой помощи Вы нуждаетесь.

С уважением – Секретарь Правления СП РСФСР М. Алексеев.

Председатель Комиссии по художественно-исторической литературе - Н. Равич.»

• « Председателю Комиссии СП РСФСР тов. Равичу Н.А. (г. Москва).

Дорогой Николай Александрович, письмо Ваше от 10 августа 1965 года за №1670 получил. Отвечаю на Ваши вопросы.

Я, как и многие писатели, включился в подготовку к историческому юбилею – 50-летию Октябрьской революции. Подстрочно перевёл на русский язык свою поэму «Жулдузхан» - поэму, которая посвящена освобождённой Октябрём горянке. Так же подстрочно перевёл изданную в 1961 году на балкарском языке «Адиль-Герий», повесть об участии балкарских партизан в борьбе за Советскую власть. Очень бы хотелось мне ознакомить русского читателя с этими произведениями.

В данное время заканчиваю работу над романом «Новый талисман», который посвящён 50-летию Великой Октябрьской революции. Роман вошёл в план местного издательства. Выйдет в свет в 4-м квартале 1966 года.

С Вашей стороны было бы большой помощью, если бы Вы связали меня с опытным переводчиком и способствовали изданию моих вышеназванных произведений в одном из издательств Москвы.

Искренне благодарен Вам за внимание и заботу.

С глубоким уважением - Берт Гуртуев. 17 сентября 1965 г.»

• «Латвия, г. Рига, ул. Кр. Барона, 12 Союз писателей, Гунар Селга.

7 февраля 1966 г.

Уважаемый товарищ Берт Измаилович !

Как теперь стало известно – латышские писатели по приглашению кабардино-балкарских писателей приедут к Вам в августе этого года. Латвийское государственное издательство готовит к изданию сборник стихов кабардино-балкарских поэтов. Как составитель этого издания, очень прошу Вас помочь мне и выслать в ближайшие дни подстрочки стихов тех известных поэтов, которые не были представлены в Латвии. У нас также не имеется подстрочников Амирхана Хавлачева. Наверное

помните, что по этому вопросу мы уже говорили во время выезда в Елгаву. Очевидно нам пригодятся и народные кабардино-балкарские орнаменты.

Надеюсь, что в этом деле Вам помогут и другие товарищи в Союзе писателей.

Мы помним наши исключительно тёплые встречи в Латвии, а теперь крепко жмём Ваши руки. Заранее Вам благодарен! С приветом! Ваш Гунар Селга.»

• **АКАДЕМИЯ НАУК СССР**
ИНСТИТУТ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ им. А.М.Горького

Москва, В-333. 20.10.68 г.

Главному редактору журнала «ШУЁХЛУКЪ» Б.И.Гуртуеву.

Глубокоуважаемый Берт Гуртуев !

Сердечно поздравляю Вас и весь коллектив редколлегии журнала «Шуёхлукъ» с наступающим праздником Великого Октября и шлю наилучшие свои пожелания.

Ваш журнал, который я регулярно читаю, делает большое и очень важное дело по идейно-эстетическому воспитанию балкарского народа. Из номера в номер журнал становится всё лучше и лучше, как по содержанию, так и по внешнему оформлению. И в этом – огромная заслуга Ваша, как редактора и всех Ваших сотрудников.

Достижения журнала «Шуёхлукъ» ярко отражают неуклонный поступательный рост культуры и литературы балкарского народа. И это меня очень и очень радует, так как я питаю искреннюю симпатию и глубокое уважение к балкарцам, к их трудолюбию и мужеству, к их поразительной стойкости в самых трудных и тягостных испытаниях в прошлом.

Сердечно благодарю Вас за прекрасный и точный перевод моей статьи об Алишере Навои, а поэта Ибрагима Бабаева за проникновенное воспроизведение творений узбекского классика в звучных и отточенных балкарских стихах. Радостно, что мысли и высокие стремления великого сердцеведа и гуманиста 15-го века звучат и на братском балкарском языке в советской Кабардино-Балкарии. Ведь эстетические нормы, которые воспевал Навои – верность в любви и дружбе, человечность, отвага, мужество, честь – это и вековые идеалы балкарского народа, так ярко отражённые ещё в балкарском нартовском эпосе, песнях и сказках, в великолепной поэзии Кязима Мечиева, Кайсына Кулиева, Берта Гуртуева и Керима Отарова.

Здесь хочется привести две строфы из стихотворения Кайсына Кулиева «Законы жизни»:

О, жизнь моя, твои люблю я голоса,
Вопросы трудные не прекращай вовеки,
Пусть слышатся они, как ветры и леса,
Пусть движутся они, как поезда и реки.
И если горечи в словах ты не таишь, -
Без этой горечи нам сладость незнакома.
В тот день, когда свои вопросы прекратишь, -
Ни пеший, ни верхом не доберусь до дома!

Разве поэтическая сущность этих жизнеутверждающих, философски насыщенных строк Кайсына Кулиева не перекликается с теми строфами поэм и газелей Навои, где он отражает своё постоянное стремление вперёд, свои эстетические искания и большое творческое горение!

Ещё раз благодарю Вас за внимание к статье о Навои. Желаю Вам сил, бодрости и здоровья, а главное – больших творческих свершений и остроты поэтического пера.

Верю в великое будущее балкарской литературы.

С уважением Айслу Валитова.

Р. С. Простите, что письмо из-за болезни написала так поздно. Если у Вас есть два лишних экземпляра журнала, прошу Вас выслать один от имени редакции в адрес Литературного музея им. Навои в Ташкенте, а другой – мне. Но в первую очередь – в Музей, так как узбекские литературоведы очень просили.

Берт Измаилович !

Я сейчас пишу статью о советской поэме (проблемы жанра) и мне очень хотелось бы вставить в неё материал о балкарской поэме. У меня есть книги К.Кулиева и К.Отарова. Но Ваших, к сожалению, нет. Если у Вас есть лишние экземпляры Ваших наиболее удачных поэм, например «Чалгъычыла», прошу Вас, пришлите мне. Очень нужно. А если можно, то и творческие сведения о себе. Особенно интересует меня, какие поэты др. народов (напр.: русск., казах., азерб. или татарск.) оказали на Вас воздействие. Знаете ли Вы произведения Навои, Тукая, Абая и др. и как они отразились на Вашем творчестве? Мне очень хотелось бы написать в статье и о Ваших поэмах, т.к. статья пойдёт в сб. ИМЛИ в Москве.

Всегда буду рада всякому материалу о Вашем творчестве. Ещё раз поздравляю.

А.В. (Айслу Валитова – старший научный сотрудник ИМЛИ).

Р. Р. S. Не Ваша ли дочь была в аспирантуре в Баку? Прислали ли Вам из Ташкента поэмы Навои? А.Хаитметов обещал мне выслать.»

• ТЕЛЕГРАММА

Москва, Кремлёвская клиника, Соболеву Л.С.

Дорогой Леонид Сергеевич !

Сердечно поздравляю Новым годом. Желаю Вам скорого выздоровления, новых творческих успехов, радостного долголетия. Наш кавказский салам Ольге Ивановне. Благодарю за книгу с автографом.

30.12.1969г. Нальчик. Берт Гуртуев.»

• ПРАВИТЕЛЬСТВЕННАЯ ТЕЛЕГРАММА

Из г.Москва. 30.01.1970 г. Берту Измаиловичу Гуртуеву.

Душевный привет, лучшие пожелания Вам и Вашей дорогой семье. Ваш милый айран по-прежнему поддерживает мои силы. Всем сердцем благодарный Леонид Соболев.»

ТЕЛЕГРАММА

Москва. Г-248. Кутузовский проспект 2, кв.135 Соболевой Ольге Ивановне.

Глубоко опечалены кончиной близкого нам человека Леонида Сергеевича. Светлый образ его будет жить в нашей памяти.

Разделяем Вашу скорбь. Гуртуевы. 18 февраля 1971 г.»

• «г. Нальчик, пр. Ленина, 12/15 Гуртуевым.

Дорогой Берт Измаилович !

В тишине моего одиночества раздался вечером шелест письма, проскользнувшего через щель дверного ящика на пол... Когда я увидела, что письмо от Вас, таким родным теплом наполнилась душа...

Каждый день я вспоминаю дорогую вашу семью, вспоминаю с неугасимой благодарностью. Таким белым, изящным, удивительно чистым стоит на подоконнике моей крохотной столовой-кухни удивительное вместилище чудесного нектара, который Ваш красавец сын привёз тогда больному Леониду, доставив такую этим радость. С каким юным жадным восторгом пил Леонид божественный этот напиток... точно каждый стакан вливал в него силы.

Передайте всем вашим душевный мой привет, пожелания счастья и здоровья... Как оно нужно в жизни, и как об этом забываешь, пока оно есть, забывая, что почти всегда оно в наших руках... Здоровья, здоровья и ещё раз здоровья.

Всегда помнящая Вас О.И. Михальцева – Соболева. 10 января 1972 г.»

- « Москва, Кутузовский пр., 2, кв. 135 Соболевой О.И.

Дорогая Ольга Ивановна !

От души поздравляю Вас с праздником 1 Мая. Желаю Вам доброго здоровья, крепкого долголетия.

Ольга Ивановна, здесь я организовал перевод на балкарский язык очерка Леонида Сергеевича. Очерк называется «Три друга». Мы опубликовали это в балкарском литературно-художественном альманахе «Шуёхлукъ» («Дружба») №1 (55) за 1972 год. Посылаю Вам этот альманах на память.

Балкарцы очень любят Леонида Сергеевича.

В 1959 году он торжественно открыл памятник нашему знаменитому поэту Кязиму в Черекском ущелье у Голубых озёр. Там Леонид Сергеевич отпустил на волю подаренного ему живого турёнка. Об этом случае часто вспоминают тамошние горцы.

Ольга Ивановна! Леонид Сергеевич подарил книги мне и сыну (Оюсу) с автографами. Мы свято бережём эти книги.

С искренним уважением к Вам Берт Гуртуев.

27 апреля 1972 г. г. Нальчик.»

КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ

Уважаемый товарищ Гуртуев Б.И.!

Кабардино-Балкарский научно-исследовательский институт приглашает Вас на расширенное заседание Учёного Совета по вопросу составления и издания томов «Музыкальное наследие адыгов».

Заседание состоится 25 мая 1973 года в 15 часов в зале заседания КБНИИ (ул.Пушкина, 18). Просим Вас принять участие работе Учёного Совета.

Учёный Совет КБНИИ.»

- **ТЕЛЕГРАММА**

Москва. Кутузовский пр. 2/135 Соболевой-Михальцевой О.И.

17 июля 1978 г.

Дорогая Ольга Ивановна! Только вернулся из Латвии. Благодарю за приглашение. К сожалению приехать не успею. Воспоминание о Леониде Сергеевиче написал на русском языке. Передали по местному радио, сопроводив граммзаписью, где Леонид Сергеевич читает отрывок «Капитального ремонта». Воспоминание вышлю почтой. Берт Гуртуев.»

- **ГОСУДАРСТВЕННАЯ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ**

ПУБЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

им. М. Е. Салтыкова – Щедрина

Ленинград, Садовая ул., 18

Исх. № ТОК – 7 З/Х – 1979 г.

Уважаемый Берт Измаилович !

Отдел комплектования Государственной ордена Трудового Красного Знамени Публичной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина просит выслать следующее издание Ваших стихов : «Избранное» - Нальчик, 1978 г.; 1 экз.

На это издание поступила заявка из США.

Заранее благодарим Вас. Зав. Отделом комплектования Орлова.»

СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ АССР

П Р А В Л Е Н И Е

№71 19 мая 1981 года.

Уважаемый тов. Гуртуев Б.И. !

25 мая в Конференц-зале гостиницы «Нарт» состоится вечер интернациональной дружбы болгарских, московских и кабардино-балкарских писателей в рамках Дней болгарской газеты «Литературен фронт» в СССР.

Начало вечера в 17 час. 30 мин. Ваше присутствие обязательно.

Правление СП КБАССР.»

СОЮЗ ПИСАТЕЛЕЙ КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ АССР

П Р А В Л Е Н И Е

№ 140 3 октября 1983 г.

Г у р т у е в у Б.И. По решению директивных органов республики Министерство культуры КБАССР создаёт Литературный музей.

Необходимо срочно передать музею Ваши книги, рукописи, творческую переписку, фотоматериалы, газетные и журнальные публикации (Ваши и о Вашем творчестве), памятные вещи и т.д., которые могут быть использованы в музейной экспозиции.

Правление СП КБАССР.»

АРХИВНАЯ СЛУЖБА КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (АС КБР)**УПРАВЛЕНИЕ ДОКУМЕНТАЦИИ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ КБР (УДНИ КБР)**

15.04.2009 № 80

На № 80 от 14.04.2009 М. Б. Гуртуевой

Постановлением бюро Кабардино-Балкарского обкома ВКП (б) от 03.08.1936 Гуртуев (так в документе) утверждён председателем Союза писателей Кабардино-Балкарской автономной области (протокол №180).

Постановлением бюро Кабардино-Балкарского обкома ВКП (б) от 07.07.1938 Гуртуев Берт Измаилович командирован в аспирантуру института языка и мышления им. акад. Марра (протокол №9).

Основание: ф.1, оп.1, д.166, лл. 1,2; д. 198, лл. 71, 80.

Начальник УДНИ КБР Р. М. Ашхотова.

Исполнитель:

Нач. отдела использования документов Л.Х.Кумыкова.»

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ ЭМ МАЛКЪАР ТИЛ

Таулу халкъны чынтты ёз тили, ёмюрледен бери тюрк тиллени «анасына» саналып, бийик даражагъа тийишли болуп келгенди. Тилибизни сёз байлыгъы, шатыклыгъы белгилиди.

Хар инсан ана тилини тауушларын ананы макъамлы жырларында эшитеди. Ол сабийни ана тили бла биринчи тюбешиуюдю.

Берт а халкъындан не аз да айырылмагъанды, ана тилини къучагъындан бир да чыкъмагъанды. Ана тилибизни илму халда тинтиуде, байыкъландырыуда, аны

тазалыгъын сакълауда аны уллу кыйыны барды. Ол ана тилини тазалыгына бек сакъ болуп турганды, аны бай хазнасын суратлау чыгъармаларында туура кѳргюзтгенди. Андан сора да ол ана тилге бузукълукъ салгъан юлгю кѳрсе, тынгылап кълалмагъанды. Къайда – ол адам бла тубешип, къайда – назмусу бла билдирип, къайда – жыйылгъан жерде ачыкъ сѳлешип, ана тилге бузукълукъ салгъанланы тюзюне юйрете келгенди.

Бу статьяны жазаргъа мени не кѳллендиргенди? Бирде Къыргызстанны Илмула академиясы 1964 жылда басмалагъан кезиулю илму жыйымдыгыны алтынчы томунда И.И.Юсуповну «Рукописные материалы Ф.В.Пояркова о киргизах» деген илму ишин окъуйма. Аны жазгъанына кѳре, Ф.В.Поярковну басмаланган чыгъармаларындан тышында къагъыт журунчукълада белгиленип, илму оюмларын ачыкълагъан кѳол жазуулары кългъандыла. Аланы Ф.В.Поярковну кызы жыйып, жарашдырып, архивге бергенди. Ол зат да манга юлгю болганды. Бертни да къагъыт журунлада кългъан жазуулары кѳпдюле. Алада миллетибизни тилин сакълауу, тарыхны, этнографияны, ана литератураны юслеринден оюмлары, планлары, эсгериулер, алагъа илму кѳзден кълалы къарагъаны белгилендиле. Ол оюмларын халкъыбыз, жазуу иш бла кюрешгенле, тил илмуну адамлары билселе, бир хата кѳрлюк туююлдюле деген акъылда Бертни къагъыт журунчукълада жазгъанларын да, аланы юслеринден кесими ангылауу да туура этерге сюеме...

Берт озгъан ѳмюрню отузунчу жылларында, элдеде айланып, къара тарта билмегенлеге болушханды, алагъа жахилликден кѳутулургъа себеплик этгенди. Анга шагъатлыкъгъа Областыны энчи комиссиясыны председатели кѳол да, мухур да салгъан къагъытдан юлгю келтирейик. Анда былай жазылыпды: «...Гуртуев Берт, 1930 жылны 15-чи январьдан башлап, 1-чи апрельге дери къара танымагъанланы, жаза билмегенлени юйретип турганды. Ол бардыргъан ишин бек ахшы тамамлагъанды». Андан сорагъы жашауунда Бертни иши тил бла, билим бла байламлы болады.

Берт ЛУГ-ну педтехникумун айырмалы окъуп бошагъанды. Отузунчу жыллада малкъар тилни илму даражагъа келтириу иш ал борчха саналгъан эди. Аны тынгылы тамамлар ючюн а билимдиле керек эдиле. Ол себепден Бертни, билимлерин ѳсдюрюуге керекли жашлагъа кѳшуп, Ленинградха аспирантурагъа жибердиле. Ары кирликлеге документлерине бир кысха илму реферат да кѳшаргъа тийишли эди. Берт ол рефератын арсарсыз жазады. Илму ишини темасына уа ана тилини грамматикасын белгилейди. Аны ишине академик И.И.Мещанинов эс бурады. Сора ол анга «кичи илму ишчи» деген кѳуллукъну да бердиреди, аны ишине илму насийхатлыкъ этеди. Алай бла Берт СССР-ни Академиясыны тил жаны бла дунягъа белгили академик Н.Я.Маррны атын жюрютген Ара илму-излем институтунда малкъар тилни грамматикасын жазаргъа иги онгла табады.

Ол заманлада бир уллу чырмау чыгып кълады: Финляндия бла Совет Союзну арасында уруш башланады. Окъуу юйледе халла да осалгъа кетедиле. Тынч тохтап, илму адамыча оюмлай, тинтиу ишле бардыра турургъа онг бек кыйын болады. Ол кезиуде ВКП(б)-ны историясын къларты эм малкъар тиллеге

кёчюрюу болжалсыз ишге саналып, комиссияла кьураладыла. Ол иш орус эм ана тиллерин терен билген адамлагъа буюрулады. Аны бла байламлы Бертни Ленинграддан артха чакъырадыла. Комиссияны членлерине кёчюрюрге экишер бёлюм кьуралады. Эки да комиссияны членлерин бирге жыйып, Б.Э.Калмыков алагъа болжалсыз ишлерини магъанасын ангылатады. Сёзюню ахырында уа: «Иги кёчюрюгюз, иги кёчюрмесегиз, «подвалда» кёчюрюрсюз», - деп да этерик ишлери бек жууаплы иш болгъанын эслерине салады.

Аспирантурасы Бертни алай бла бёлюнеди.

Болсада, Берт Малкъар тилни грамматикасын, фонетика бла морфологиясын жазып бошайды. Ол ишин басмагъа хазырлай эди да, Кьумукъланы Салиххе барады. Ол да, изим кьол салып, Наркомпросха жибереди. Ишге коллегия кьарарыкъ эди. Коллегияны членлери быллай иш Алийланы Омаргъа буюрулуп, ол да аны эте тургъанын айтадыла. Алийланы Омар а Бертге: «Кел, экибиз бирер ишни тутайыкъ да, сен литератураны айныт, тилни уа манга кьой, - дейди.- Алай этсек, халкъыбызгъа кёбюрек хайыр келтирликбиз».

Келишедиле алай. Не медет, биягъы бир уллу сылтау чыгъады – уруш, урушдан сора уа сюрюн.

Кёчгюнчюлюкде биз Кьыргъызстанны Ош областында Кара-сууда, ызындан а Фрунзе областында Кант районундагъы «Киршёлк» атлы совхозунда тохтадыкъ.

Уллу кьоркъуу болгъанына да кьарамай, Берт жазмасын биргесине келтиредди. Ол Орта Азияда, онг болса, сабийлеге ана тилни окьутурбуз депми умут этген болур эди. Алай бла Берт Атажуртундан кьысталгъан халкъына «**АНА ТИЛНИ**» сакъларгъа кьорешгенди. Ол «Грамматикасын» чыгъарыргъа отузунчу жыллада да бир амал этген эди: аны юч юлюшден бирин – синтаксисни – Отарланы Керимге жазаргъа берип, фонетикасын бла морфологиясын кесинде кьоюп, энди экеулен болуп, китапны чыгъарыргъа кьорешедиле. Къалай эсе да, Кьабарты-Малкъар илму-излем институтну юсю бла китапны басмалап чыгъарыргъа келишим да этедиле. Ол келишим бюгюн да турады. Болсада, китап чыкъмайды. Кьуйсюз заманла жетедиле да, жазмала тас боладыла...

1963 жылда уа, мени бла бирге ишлеген Тамара Нуриевна Цагова бир жол манга Бертни кьолу бла жазылгъан къагъыт кьысымчыкъны береди. Аны атасы Нури Цагов бла Берт шуёхла болуучу эдиле. Нури Цагов – кьабарты жарыкъландырычуладан бири эди. Ол кьысымчыкъда уа Бертни «Малкъар – орус сёзлюгю». Школда окьуучулагъа деп жазылгъан. Мен ол сёзлюкню юйге алып келгенимде, Берт бек кьууанган эди, сора аны элттип, илму-излем институтну директоруна кёргюзтген эди. Ол а аны институтну фондуна кьошхан эди. Андан сора да 36 бетде жазылгъан «Фонетикасын» Берт ол институтну фондуна береди. Бюгюнлюкде Кьабарты-Малкъарны илму-излем институтуну тил бёлюмюню алимлери бек уллу, толу сёзлюкле чыгъаргъандыла. Аны жаза тургъан кезиулеринде, аланы бир-бирлери, ана тилге чигинжилик этип келген Бертни унутмай, сорлукъ затлары болса, юйюне сёлеше, аны бла сёзлени юсюнден кенгеше тургъандыла. Алимлени бу ишде жетишимлери Бертхе ырахатлыкъ бергенди. Ана тилни таза сакълауну хар кимге да, бютюнда бек

газетчилеге, уллу борч болгъанын ол дайым айта туруучу эди. Ол борчну Берт назму тил бла да ангылата эди. Ма ол затха бир юлгю:

МАРДАКЕМ

*Ненча тилни сен билсенг,
Анча адам боласа.
Ана тилни билмесенг,
Жарымгъа саналаса.
Орусча жаркъмалатып,
Кёпле мур-мур этелле,
«Салам алейкум!» - десенг,
«Дырасти!» - деп кетелле.
* * **

1937 жылда малкъар халкъны культурасыны айныуунда латин графикадан орус графикагъа кёчюу кыралны жер-жерлеринде жашауну излеми болуп къалады. Къабарты-Малкъарда да 1937 жылда ол иш къолгъа алынады. Малкъар жазманы орус графикагъа кёчюрюр ючюн обком комиссияла кыурайды. Таулуланы комиссиясына партия жаны бла башчылыкъ этген Къумукъланы Салих болады. Ол обкомну секретарларындан бири эди. Комиссияда малкъар графиканы проекттин орус графиканы мурдорунда хазырлауну Бертге буюрадыла, артда ол проектни комиссияны членлери сюзерик эдиле. Берт кеси да ол комиссияны члени эди. Комиссияны башчысы уа - Къумукъланы Салих. Комиссияда сюзюлюннген проектге партияны Ара Комитетинде, Н.Я.Маррны атын жүрютген институтда да къарайдыла да, къабыл этедиле. Андан бери малкъар жазмагъа орус алфавит толу кыуллукъ этип келеди.

Тил билимден Бертни кесини кыолу бла жазылгъан сейирлик жазмалары окыуучулагъа алыкъа жетмей турадыла. Аны «Бизде былай нек айтадыла?» деген ат бла иги кесек фразеологизм тизмелери бардыла. Алагъа окыуучу эсин бёлюрчады.

Ономастика уа Бертни бек суйген илму бёлюмюдю. Жерлени, жер юсюнде ёсген затланы, малланы ёсюу кезиулерине кёре атлары къагъыт журунчукълада, чапыракъчыкълада Бертни кыолу бла жазылыпдыла. Адетлени, тёрелени, кыой санауну, ахча санны да Берт къагъытха тюшюргенди.

Сёз ючюн, Берт белгилегенича, кёп сёзледе Ъ (къаты белги) жангы сёз кыуаргъа болушады. К ны бла Г ны ызындан келсе. Ол сёзню магъанасын тюрлендирип кыояды. Ана тилде ол бир сейирлик энчиликди. Юлгюле:

*Как – къакъ
Курт – кърт
Кырдык – кыръдыкъ
Кырка – кыръкъа
Кылды – кыылды
Чык – чыкъ
Кулак – кыулакъ
Калак – кыалакъ
Катык – кыатыкъ*

Гургур – гьургьур

Гыргыр – гьыргьыр

Гырылдау – гьырылдау.

* * *

Ана тилни грамматикасын академиялы даражада чыгъарыудан алгъа бир къауум алимле, тилни алгъындан да терен билген поэтле Шимал Кавказгъа къайтхан кезиулеринде ана тилни, бирге жыйылып, кёп тюрлю жанындан тинте тургъандыла. Алайсыз амал жокъ эди. Малкъар элдеде школла ишлеп башлагъанда, аланы ишлери кыстау эди. Окъуу китапла болжалсыз терк керек эдиле. Бертден къалгъан кёп къагъытчыкълада аны нёгерлерини атлары бошундан сагъынылмайдыла: Сотталаны А., Шахмырзаланы С., Гулийланы Х., Борчаланы А., Теммоланы Х. деп да бар. Окъуу китапланы жарашдырыу бла байламлы дагъы да кысхартылып жазылгъан тукъум атла: Мусука, Жабо, Бёзю, Хола. Дагъыда бир къауум автор литературадан окъуу китапха «Ана сёз» атаргъа сую эдиле, алай барысы да литератураны «литературалай» къояргъа тап кёргендиле.

* * *

Таулу халкъда бир-бир сёз тутушланы не да айтымланы эки тюрлю айтылыуу тубейди. Къагъытчыкъда жазылгъан юлгюле:

Баргъан эди - бара эди.

О жаш – ол жаш.

О кыыз – ол кыыз. Алай а: Ол адам, ол ариу. Неда: ол сылыкъ.

Дагъыда: Берген а этемиди! – Бере а этемиди!

Жазыучуну эсин кеслерине энчи бургъан дагъыда эки айтым:

«Ой – уой (Хунакы), ой, эшитеме. Уой, не этесе?»

«О – о! Ол дегенинг неди? - О – о! Аз сейир этдинг!»

Андан ары уа «маа» деп бираз созулгъан сёзню этимлик этиую чертиледди (юлгю берилмегенди). Этимни магъанасын не башха сёзню магъанасын иги семиртип кёргюзтюр ючюн, аны тамырындагъы бир тауушну къатлап айтадыла. Келтирилген юлгюле: уззакъ – бек уззакъ; биййик – бек биййик; секкирип – талпынып, не бек биййикге, не бек уззакъгъа секирген адам, не да адамла демекликде. Дагъыда: кызызыу – бек кызызыу; улллу – бек уллу; аууур – бек ауур; иссси – бек исси; террен – бек терен.

Бир-бир идараланы (учрежденияланы) атлары малкъар тилде жазылыргъа да керек эдиле. Ол жууаплы иш эди. Аны юсюнден оюмлай, Берт «Министерство просвещения» деген сёз тутушну юлгюге кёчюрюп башлайды. «Жарыкъландырыу» деген сёзню орунуна андан эсе игирек келишген сёзню излейди, «Билим бериу», «билдириу» деген сёзле бла тенглешдире кетип, биринчи вариантны – «жарыкъландырыуну» - жеринде къояды. Экинчиге «илму-излем институтну» юсюнден сагъышланады: алайлаймы тапды, огъесе «илму излеу институтму» болсун? Биринчи вариант сайланады.

* * *

Грамматикада терминлеге да уллу эс бурады. Аны бла байламлы Бертни кысхатизмечигине бир къарайыкъ:

Причастие – сыфатча.

Деепричастие – этимча.

Обстоятельство образа действия – болгъан ишни халы.

Обстоятельство условия – болумну халы.

Обстоятельство сравнения – тенглешидириуню халы.

Обстоятельство времени – заманны халы.

Обстоятельство степени – даражаны халы.

Андан ары: Запятой – туру.

Точка – нохта.

Чёрточка – къысха ызлыкъ.

Тире – ызлыкъ.

Скобка – жия (бош жия, квадрат жия, фигур жия).

Двоеточие – эки нохта.

Точка с запятой – турулу нохта.

- графала (параграфла) !

= - жангы тизгин.

Баям, бу терминле асламысында Бертни отузунчу жыллада жазгъан морфологиясына да кирген болур эдиле.

* * *

«Сёзлени, айтымланы юсюнден» деп, бир къагъытда, бир-бир сёзлени неда харфланы жазыучу тюбюн ызлап турады – былайда аны бир тюрлю оюму барды. «Алай а» - эшта, жазыучу А-ны артыкъгъа санай болур. «Жарсыугъа» - бу сёзню ол, мен кесим эшитип, тапсызгъа, ана тилибизге артыкъ келишмегеннге санаучу эди, терсликни уа газетчилеге сала эди: «к сожалению» дегенни башха амал бла, «ана тилни сёзлери бла белгилерге боллукъ эди», - деучю эди. Мен ангылагъаннга кёре, былайда «не медет...» десенг да боллукъ эди. «Мени сартынг» - НГ-ны тюбюн ызлагъанды, жаратмайды. Адамланы сёлешгенлеринде терс айтыуларын эшитсе, китапланы, бютюн да газетлени окъуй, тюз жазылмагъан жерлерин тапса, Берт, ана тилини къалаууруча, ол сагъат ол кемликлени блокнотуна тюшюре эди. Нек? Артда аланы юсюнден ачыкъ айтып, тюзге юйретип, ана тилини тазалыгъын сакълар ючюн.

«Эншгеракъ», «ёргеракъ», игиракъ» - хар биринде – АКЪ-ны тюбю ызланып, бош жияланы ичинде уа, кётюрюучю белгини да хайырланып, жазыучу эсге салады: -ре-(рек!) «Газетге жазылыгъыз» дегеннге тюбейди. Аны чотха алады – тюзетирге керекди. Къалай жазаргъа керек болгъанын билдиреди: «газетге жаздырыгъыз». «Атамы, анамы» деген сёздеде экинчи М соруулай къалады. Бир къауум тукъум атланы жазылыулары юлгю халда бериледиле: Гюзеляны (Гузеланы- угъай), Тёппеляны, Кючмезляны, Ёлмезляны, Бёзюланы, Гуртуланы, Бабаланы... Бир-бир С бла башланган сёзлени алларында Ы таууш чыкъгъанны юлгюлери: «Ыстауат», «ыстакан», «ыскындык»; орус тилден келген сёз – «солдат»- ана тилибизге Ы-сыз киреди: «салдат», «Степан» деген ат С-ны аллында Ы бла – «Ыстепан»; Л бла башланган сёздеде Л-ны аллында И бла Ы – юлгюле: Иллеука, ылачын, ылакъырда. Берт араб тилден келген «альхам» деген сёзню «илхам» деп алышындырыуну тюзге санамайды; «от жакъ» деген айтым

бар эсе да, лексикада кенг хайырланылгъан, анга кёре тынч, тап айтылынган онгла бардыла: «от эт», «от тиргиз»; «ырмах» деген сёзден эсе, халкъда «ырахын» деген сёз эркинирек жюриюдю. Бир бирде «дунья» («дунья») дер орунуна «дуйна» дегенлени эшитирге боллукъду. Ол да тилни тазалыгына бузукълукъ салыуну юлгюсюдю. «Парахат» араб тилде «рахмат» деген сёзню магъанасындады: «ырахат» («ырахатлыкъ»), халкъны аузунда дайым айтыла тургъан а – «ырахат». Р бла башланган орус тилден малкъар тилге кёчген «рюмкагъа» «урумка» дейдиле. Нек? Аны юсюнден да ангылатыу керек эди. Прозагъа «къара сёз» дегенни Берт жаратмайды, тюбюн ызлап турады тизмеде. Керти да, «къара сёз» «къара кюнню», «къайгъы сёзню» эсинге тюшюртеди (ассоциация).

Тизмеде жазылгъан: «талкъы туз», «хант туз», «кюшлю туз». Сёлешгенде ючюсюн да хайырланадыла, болсада асламында «талкъы туз» дейдиле. Дагъыда: «шекер», «бал туз». Бу атла уа бизге не соруула бере болурла? Алагъа кёре дагъыда сёзле: «патчах», «сизляйла» (Й харфны тюбю ызланып), «хеуа» - «хауа», «телерадиобериуле», «ашхы» - «ахшы», «ашхам» - «ахшам», «урунуу», «пикир», «чертеди», «анда-санда», «шарт», «кошарла» - «къой орунла». Жазычу, быланы жазып, не хыйсап эте болур эди? Ол «правительство» деген орус сёзню малкъар тилде эшитилиуюча жазаргъа кереклисин билдире болур эди: «правительства» деген сёзню бергенде. Берт, орфографиягъа тюз келишмеген сёзлени айгъакъ эте, аланы тюз жазылыулары къалай болгъанларына да бир къауум юлгю келтиредиди: «кюлкю» (терс) – «кюлкю» (тюз); «чигинжи» (терс) – «жигинжи» (тюз). Адамны тукъум аты бла атасыны аты айтылгъанда, орус тилден алынган суффикслени хайырланадыла. Ол суффиксле: -ов, -ев, -ович, -евич, -овна, -евна. «Ала нек алыннгандыла?» деген сорууну салады жазычу. Бир къагъытчыкъда кенг хайырланылгъан «да» деген къошуучу союзгъа арабчадан, узбекчадан, татарчадан аны синонимлери юлгюге келтириледиле: «эм», «эмда», «уе», «ве», «уо», къыргъыз тилде «жана», узбек тилде «меж эм»(?) «Хасан, Хусейн уо Ибрагим» (араб.) , «Хасан, Хусейн эм Ибрагим», неда: «Хасан, Хусейн, Ибрагим да» (малкъар тилде). Дагъыда бир энчи къагъытда жазылгъан сёзле – сол жанында Холамда, Чегемде айтылыучула, бирси жанында аланы Огъары Малкъарда айтылыулары:

гебен – галлас

муртку – балам (?)

сиржи (огъесе: саржи?) – тегенек

чеги – ушхол

муржар (мулжар?) – илистин

чыккыр – кюштел

къыйытхы – тырнаууч

сабан агъач – готон

дорбункъул – шамурху

юлёкъу («къуллю» деп да айтадыла) – итбурун

мюшкери – юшкери

кырка – гари

баргъанем – баргъыем

не а (не уа) – кене а

«гып» деп – «гап» деп

(Окзуп, соруу белгилени тюз чыгъаргъаныма ишекли болуп, салгъанма. –М.Г.)

Алай бла бир жанында литература сёзле, бирси жанында уа аланы диалектде къалай айтылыннганы. Баям, Берт литература тилни таза тутар ючюн, аны ауур этмез ючюн, жазыучула диалектизмлени керексизге кёп хайырланмасынла дерик болур эди.

Берт битимлени, жаныуарланы, хайыуанланы, жерде ёсген кырдыкланы жюзле бла атларын биле эди.

Ма къагъытчыкъда ызы къалгъан, оюмуну ачыкъларгъа болушхан бир тизгинчик: къушхамиш, къалияр, чюгюндюр, гедигин, чибижи, нартюх, бадражан, быхы. Ашланы атларындан: хантус, халыуа, къояжапха; кийимлени атларындан: гёнчарыкъ, кёнчек, бокка; къолда айландыргъан затладан: ахча, бохча, хуржун. Бу сёз жыйымдыкъла артда къолгъа алынырыкъ илму ишлени эде тутар ючюн жазылып къалгъандыла къагъыт журунчукда.

* * *

20-чы жыллада тюрк тилли миллетлени жазмаларында, айтыуларында да «литература», «культура», «искусство» деген терминле аланы лексикаларына алыннган эдиле. Артда уа ол миллетлени кёбюсю аланы «маданият», «адабият», «инжесанат» деген терминлеге айландыргъан эдиле, бу терминлени араб тилден алып. Сёз ючюн, кечирек заманга дери да Азербайджанда «Культура ве искусство» атлы журнал чыгып тургъанды. Артда уа азербайджанлыла ол журналгъа «Маданият ве инжесанат» атагъандыла. Бизни тил орус тил бла артыгыракъ жууукълашханы себепли, тилибизге жангы терминле орусчадан кёбюрек киредиле эм тилибизге жарашып къаладыла. Андан болур ал кезиуледе жазыучу башда сагъынылгъан араб терминледен эсе орусчаларын сайлагъанды: «литература», «искусство», «культура». Бу терминле жашауда кёп айтылынып тургъанлары себепли, тилибизге хор бла кийирилмейдиле, кеслери аллына сёз байлыгыбызгъа тизилип къаладыла. Кюч бла, биреуню оноуу бла кирген сёз тилибизде тамырланмайды. Аны халкъ жюрютюрге суймейди, ана тилге аны эркин къошмайды, аны быртак этеди. Сёз ючюн, «критиканы» орунуна «кесаматны» алмайдыла. Берт да башда саналгъан сёзлени орусча жазылыуларын ана тилибизде жюрюрлерин тап кёргенди. Болсада, тюркден, арабдан жайылгъан сёзле асламыракъ айтылына башласала уа, ала орус тилден келген сёзлени унутдура башлайдыла, сёз ючюн алгъаракълада «учитель», «ученик», «урок», «книга» аслам айтылынып тургъандыла, энди уа аланы орунларын «устаз», «оқыучу», «дерс», «китап» ала турадыла.

Жазыучуну «Ана тилибизни юсюнден оюмларым» деген статьясыны бир кесегин келтирмей болмайма. Анда Берт башда айтылгъан затлагъа да эс бурады: «...мен ана тилибизни оқытуу халкъыбызгъа къалай сингенини, аны биринчи устазлары кимле болгъанларыны юсюнден бир къауум затны айтыргъа умут этеме. Андан сора да бизни шёндогю жазыуубузда болгъан бир къауум жартылыкъланы да

эсгерликме. Жартылыкъла, жангылычла уа аз тюйюлдюле. Болсада, чинг алгъа тилибизни жазуу историясын эсгерейик.

Бизни тилибиз кимни тили болгъанын тохташтырыргъа керек эди да, Нальчик Окрисполкомда аны юсюнден сёз баргъанда, Исполкомда белгили таулу башчыладан бири – Ностулан Юсюп айтады: «Беш да тау элде бек кёп адамы болгъан эл Малкъарды. Да алай болгъаны себебли, таулу халкъгъа «Малкъар» деп атасакъ тийишлиди». Ол оюмгъа уа Калмыков да (Исполкомну председатели), Исполкомну бирси членлери да ыразы болгъандыла. Алай бла беш да тау элге «Малкъар» атап къойгъандыла. Къабарты бла Малкъар Тау республикден айырылгъандан сора уа, экиси да бир ауукъгъа энчи-энчи областла болуп турадыла, артдаракъда уа ала, бирге къошулуп, бир автоном область – Къабарты-Малкъар автоном область – болуп, эл мюлкню, культураны, битеу да халкъ жашауну бирча къурап, жангы жашауну бардырадыла.

Жангы жашауну, совет жашауну биринчи уллу ишлеринден бири уа – мюлкюнден сора да культурасы бла бирге халкъны окъуулу этиуню, суратлау литературасын, аны бла бирге уа жазуун айнытыуну къолгъа аладыла. Ол эки да уллу ишни айнытыуда уа биринчи ара жумушну Ленинчи Окъуу Городокну оноучуларына, устазларына да борч этедиле. Ол заманда биринчи борч жахилликни жокъ этиу эди. Биринчи лозунг: «Жахиллик къорасын!» деп эди. Ол иште махтаулу иш этгенлени саугъаларгъа «Жахиллик къорасын!» - деген значок да чыгъаргъан эдиле. Аны ёшюнлерине тагъып, махтаулу жюрютгенле да бек кёп эдиле. Аллайланы алчылары уа Городокну учительлери эдиле (ол заманда «устаз» деген ат жюрюмей эди). Жахилликни къоратыр ючюн, элдеде энчи юйледе «ликбезле» ачылгъан эдиле. Мен да Городокну учительлеринден бири болгъаным ючюн, аллай ликбезде да ишлеген эдим. Аллай ликбезледен биринчи кере Акъ-Сууда Бачиланы Кичиняуну, Созайланы Хусейни, Бачиланы Исмайылны юйлеринде ачхан эдик. Ликбезге жюрюгенле уа хар ингир сайын тамата тёлю эди. Ала бла бирге къартла окъуна жюрюй эдиле. Ары келалмай, окъургъа уа суйюп тургъан къартыракъла окъуна юйлеринде тургъанлай, къол салыргъа юйрене эдиле.

Ликбезледен сора да, совет власть сабийлени окъутургъа да, элдеде, сахарлада да школла ишлеуню къолгъа алгъан эди. Эсимдеди бизни элде (Акъ-Сууда) эл школну Гемуланы Акону башчылыгъы бла ишленнгени. Школ ачылгъанда, Ако алгъыш сёзюн айтхан эди, Аппайланы Токаш а ол къууанчны юсюнден жыр этген эди, атына уа «Школну жыры» деп атагъан эди. Аллай школла хар уллу элде да ачылгъан эдиле. Алай ол школлада сабийлени окъутур ючюн а, окъуу книгала керек эдиле, ала уа, орус тилде болмаса, тау тилде уа – жокъ.

Ол замандагъы Къабарты-Малкъар Совнарпросну председателини заместители Энейланы Махмут Къарачайгъа барып, андан школчула окъургъа школ учебникле келтирген эди. Ол учебникни аты эсимдеди: «Кюч – бизде, жер – бизде» - деп эди. Ана тилде литература бизден эсе Къарачайда алгъа башланган эди. Болсада, школлагъа учебникле чыгъарыуну биз да къолгъа алгъан эдик. Ол ишни къолгъа алгъанлада асламы арабча окъуу болгъан адамла эдиле: Отарланы Саид, Шахмырзаланы Саид, Улбашланы Ахмадия, алай айтханыма айып этмегиз,

- мен да. Аны ючюн болур эди, жазгъанларыбызда араб сёзле кёп эдиле: статьягъа – макал, точкагъа – туру, запятойгъа – вергуль, кычырыу белгиге уа – харфун нида, - дей эдик. Школ китапха – китап десек, адамла: «Алай кьураннгы ол не китап болур! Китап – башха, книга – башха» - деп, адамланы асламы да кюле эдиле да, школ китаплагъа: «учебникле», - деп андан айтыучу эдик. Жахил адамла китап деп жалан да динни юсюнден китаплагъа айтыучу эдиле. Аны себепли школ китаплагъа «учебникле» - деп, андан айтыучу эдик... Ана тилден дерслени китапларындагы грамматика атланы юслеринден а арабызда даулашыула да бола эдиле. Отарланы С.А. арабчагъа тарта эди, Шахмырзаланы С.О. – татарчагъа: айтыуда болгъан «и» байлаугъа Отар улу арабча «уе» десе, Шахмырза улу уа: «эмда» десе, Роберт а (Берт а): «да» деп да кьоя эди. Сёз ючюн: «Хаммат, Азрет, Сюлемен эм Омар окьургъа келгендиле», - дейди Шахмырза улу, Роберт а: «Хамат, Азрет, Сюлемен, Омар да окьургъа келгендиле», - дейди. Энди жазыуубузда асламына да «эм» юрюгенин кёребиз. Ол татарчадан, узбекчадан келгенди, тау тилде уа аны магъанасы башхачады. Алай ол да эсленмейди. Бизни тилибизни жазыуунда тюзетирге керекли сёзле да бардыла. СССР-гъа, «Совет Социалист Республикени Союзу» дей эсек, кысхартханда уа ССРС дерге тюшеди. Болсада, биз СССР деп кьоябыз. Да сора КБГУ-ну КЪМКЪУ-гъа нек бурабыз? Аллай кысхартыулары алгъын формалары бла кьойсакъ, тап тьойюлдю? Битеу дуня да АБШ демей, США дейди.

Шёндюгю жазыуда: «улу», «кызы» - деген сёзлени нек юрютмегенлерин билмейме. «Сюлемен улу» дер орунуна «Сюлеменни жашы» деп айтыргъа нек керекди? «Улу» деген сёзден жиргенир кереги жокьду. «Улу» деген адамны даражасын, намысын кем этгенми суна болурла? Бир кьауум поэтле уа эри фронтда ёлген кьатыннга «тул кьатын» дейдиле. Ол тиширыуну ыспассыз этген, сындыргъан сёздю. Фольклорда да айтылады: «Тул кьатынны тогъуз тьопсюз кёлге атсанг да, кьамамаз». Бирле «атха мин», «машинагъа мин» дер орунуна «атха олтур», «машинагъа олтур» дейдиле. «Бизни таулада эркеч жугьутурла», неда: «Атла иги жаныуарладыла» дегенле да бардыла. «Ёргеракъ», «бийигиракъ». «женгилиракъ», «теркиракъ» демей, «ёргерек», «бийигирек», «женгилирек», «теркирек» дерге керекди. Бир-бирле уа, алдагы форманы жазып, жангылыч этдиле.

Бизни тау элдеде кьырал магъанасы болгъанла: Малкьар, Бызынгы, Холам, Чегем, Бакъсандыла. Аланы адамларына –лы, -ли жалгъаула кьошуладыла, аладан жайылгъан элгеге уа –чу, -чи, -чы, -чю: кьашхатаучу, ташкёпюрчю, хасаниячы, акьсуучу, кёндеденчи.

Школ грамматиканы ичинде терс айтылгъанла да кёпдюле. Сёз ючюн: 1/10, 3/100, 1/1000 деген дробь санлагъа: «бир онлукъ», юч жюзлюк», «бир минглик» дейдиле, алай айтыр орунуна «ондан бири», «жюзден ючюсю», «мингден бири» дерге керекди. Школ китаплада да жангылычла асыры кёпдюле. Школда окьутуу программала бла окьутуу китапла кеслери да бири бири бла келишмегенлиринден устазла кёп тарыгыучудула. Ол халгъа да эс бурурну керекге санайма. «Кеси жангылычын кеси тюзетген айып тьойюлдю». Бу

статьясын Берт эртдерекледе жазгъан эди. Андан бери жазыуда ол санагъан халатладан кёбюсю кетерилгендиле.

* * *

Малкъар тилде ахча санны бурунгулу атларын а ол кеси къагъытха тюшюргенди: «1/2 капек – грош (бир-бирде 2-капекликге да «грош» дей эдиле). 1, 2, 3, 4 капеклеге – «1,2,3,4 капек», деп кьойгъандыла. Андан ары атлары да бу тёбен келген тизмеге кёре болгъандыла: 6,7,8,9 капек, 10 капек а – 2 шай, 15 капек – 3 шай, 20 капек – 1 апасы, 25 капек – 1 къара сом, 30 капек – 6 шай, 35 капек – 7 шай, 40 капек – 2 апасы, 45капек – 9 шай не да 2 апасы бла 1 шай, 50 капек – сом жарым, 55 капек – 11 шай, 60 капек –3 апасы, 70 капек – 14 шай, 75 капек – 3 къара сом, 80 капек – 4 апасы, 85 капек – 17 шай не да 4 апасы бла 1 шай...

100 капек – бир сом, 10 сом – бир тюмен, 20 сом – 2 тюмен, 25 сом – 2 тюмен бла 5 сом, 30 сом – 3 тюмен, 35 сом – 3 тюмен бла 5 сом, 40 сом – 4 тюмен...

100 сом – он тюмен, 150 сом – 15 тюмен, 200 сом – 20 тюмен... 3 жюз сомдан ары жюзле жюзлей саналып болгъандыла, мингле, миллионла, миллиардла кеси артлары бла жюрютюлгендиле. Ала тюменлеге асламында да кёчюрюлмей къалгъандыла. Мингле бла саналгъан кьой сюрюуле жайгъан таулу адамла болгъандыла, миллиардла бла уа – угъай.

Ахча атланы айтыуда бизге орус тил бла тюрк тил бек иги болушадыла: «жыйырма бла он» дерни орнуна «тридцать» не да «отуз» деп кьойсакъ, къалай тынчды! Болсада, биз кесибиздеги бурунгу ахча сан атланы да билсек, хатасы жокъду да, мен бу затны андан жазама».

Бир-бир жазыучуларыбыз жаш заманларында кеслерине псевдонимле алгъан эдиле. Белгилиди, псевдонимле да тил байлыкъгъа киредиле, жазыучуларыбыз ол затны артда, артыкъ жаратмай, кьоюп кьойгъандыла. Халкъгъа аланы тюз атлары жууугъуракъ эди псевдонимледен эсе. Бир ауукъгъа алыннган псевдонимле уа была эдиле: «Роберт» неда «Роберт Кавказлы» - Бертни псевдоними, «Кавказлы» - Хочуланы Салихни аты бла бирге айтылыннган псевдоними, Уллубашланы Ахмадияны да тюз алай; Отар улу Абдулкерим атыны экинчи жарымына ётюп, кесини Керим аты бла белгилегенди, Залийханланы Жанакъайытха «Жанаш» деп да тургъандыла. «Чегемли» уа Къайсын болгъанды. Этезланы Омаргъа «Газмай» дегендиле, Кациланы Хабугъа – «Хабиб – Дуглас». «Эльбрусский», «Къыяма» деп да къайсылары эсе да болгъандыла. 1931 жылда басмаланнган «Жангы жашау жолунда» деген назму жыйымдыкъда Бертни аты хар жерде «Роберт» ат бла белгиленнгенди. Тюзюн айтсакъ, ол псевдонимни биринчи «R» харфы бла (латин харф).

Берт къагъытчыкълада: 1) ана тилде саламлашыу; 2) алфавит; 3)аббревиатурала; 4) айтым къурау; 5) ритм бла рифма; 6) архаизмле; 7) грамматика терминле; 8) малкъар грамматиканы жашырынлары деп да жазыула этгенди. Дефтер къагъытха жазылып, дагъыда иги кесек кенгертилген тизмеге тюбейбиз.

Саламлашыу жорукъланы, артда аланы юсюнден кенг хапарлар ючюн, Берт алгъа аланы белгилеген этеди: 1) ишлей тургъаннга жолукъгъанда; 2) ийнек саугъанда; 3) эрттенде; 4) кюндюз; 5) ингирде; 6) кече; 7) жолда тюбегенде; 8) юйге киргенде; 9) сюрюучюге жолукъгъанда; 10) ашай тургъаннга жолукъгъанда;

11) олтуруп, не да ишлемей тургъан тиширыулагъа; 12) жамауатха; 13) ауругъаннга; 14) келгеннге; 15) кетгеннге; 16) кече кете туруп; 17) тиширыуну жууабы; 18) жангы кийимлиге; 19) келин келтиргеннге; 20) окъуй тургъанлагъа тубегенде.

Алгъа жазыучу кесини эсинде тургъан адам атланы тизмесин этеди, ызындан, малкъар элlege барып, эллилени атларын жазып алады. Бу иште анга сельсоветдеги секретаръла да болушадыла. Берт, жашаулу адамла бла да ушакъ эте, тутхан ишине жангы материалла да къошады. Алай бла жыйылгъан адам атланы тизмеси кѣпден-кѣп бола барады. Магъаналарын, къайдан чыкъгъанларын эм башха энчиликлерин ачыкълап, Берт 1633 адам атны къагъытха тюшюреди. Алай этерден алгъа ол ономастикадан, тарыхдан, этнографиядан да кѣп китапла, статьяла окъуйду, архив ишлеге къарайды. Иши тынгылы болгъандан сора ол аны илму-излем институтну этнографиядан секторуна элтип сюздюреди. Сюзюуге ана тилни секторундан да алимле къатышадыла. Анда Берт бир къауум соруулагъа да жууап этеди, алимлени «былайына, алайына дагъыда бир къара» дегенлерин да эсге алып, антропонимика сѣзлюгюню бир къауум жерлерин жангыртады, къол жазыуу бла дагъыда бир аз ишлейди да, аны басмагъа хазыр этеди. Болсада, сѣзлюк анга кереклисича толу кѣрюнмейди. Сѣзлюкге кирмей къалгъан адам атла дагъыда табыла келедиле. Аны себепли «Малкъар антропонимика сѣзлюкню» Берт 1974 жылдан бери кеси тыйып тургъанды. Оза тургъан башха ашыгъышлы ишлери антропонимика сѣзлюкню бир жанына салдыртадыла. Жашагъан кезиуонде Берт анга жангыдан къараргъа бошамай тургъанды. Алай 1633 адам атдан къуралгъан антропонимика сѣзлюкню, биз ангылагъандан, магъанасы аз туююлду, аны халкъгъа хайырлылыгъыны юсюнден алимле эм ишчи адамла да оюмларын айтып билдиргендиле. Аны алайлыгъына бир къауум юлгюле келтирейик. «Бу иш бек къыйматлыды, - дегенди филология илмуланы доктору Отарланы Исмаил. – Бу лексикографияны жорукъларыны мурдорунда тинтилип ачыкъланган, малкъар антропонимикада биринчи сынауду». История илмуланы доктору Г.Х.Мамбетов айтханнга кѣре, «автор бек магъаналы, бек керекли иш этгенди». Алимле Берте тутхан ишин эки бѣлномге юлеширин айтадыла: биринчиден «Малкъар антропонимика сѣзлюкню» басмадан чыгъарыу. Бертни «Малкъар антропонимика сѣзлюгюн» турушунлай, ол бошамай къалгъан кемликлери бар эсе да, не къошмай, не къоратмай, басмагъа берип умутубуз барды. Ол жетишдирирге бошамай къалгъан жерлери бар эселе уа, жаш алимле жетишдирирле. Берт акъсакълны да атын эсгере, ала ономастикада кѣп да темала сюзерле, анда кѣп да соруулагъа илму тил бла жууап этерле.

Алайды да, Берт ана тилни тазалыгъын, байлыгъын сакъларгъа керек болгъанын келир тѣлюлеге назму тил бла аманат халда былай билдиреди:

АНА ТИЛИМ

Жокъдан бар болуп, дуньягъа

Туугъан кюнюмде,

Биринчи эитгенме ауаз

Ана тилимде.

Ана тилим, малкъар тилим, -

Оюм шауданым,
 Сюйгенлей барырма сени,
 Чыкьгьынчы жаным.
 Сейир жыргъа, жомакьгъа да
 Сен тынгылатдың,
 Аманны да, игини да
 Сен ангылатдың.
 Къууанч, бушуу, къуугъун хапар
 Айта турдунг сен.
 Жоюлмадың, ёте келдинг
 Сен къара кючден.
 Ана тилим, жарыкь тилим,
 Жокьду тарлыгьынг.
 Сен тенгизсе, мен а - жалан
 Сени балыгьынг.
 Досха сыйдам, жаугъа суху
 Бересе ауаз.
 Сени билгенле аз туююл,
 Терен билген – аз.
 Тюбейдиле, ана тилин
 Сыйсыз этгенле,
 Омакьсынып, башха тилге
 Кёлю кетгенле,
 Экисин да таза билмей
 Жаркьмалатханла,
 Бай къышлыкьгъа бара билмей,
 Хансха батханла.

Былайда жазыучуну къагьыт журунчукьларына туююп, болгьан ишлени юслери
 бла халкъны кесинде жаратылгьан айтыулары беребиз. Сейир туююлмюдюле
 ала!

Бизде алай нек айтадыла ?

Оразайны суу гумулдан кёндюргенлей.
 Эбизени къууутуна къатылгьанлай.
 Къонакь ашыргьан жомакь.
 Гоппан Бабалада ажаиханлай.
 Бабаланы эт къазанлай.
 Ийбакьны байталынлай учаса.
 Жаныбек элге бий болгьанлай.
 Мамма гылыуун кётюргенлей.
 Доммай анасын кётюргенлей.
 Габолайны бурууунлай.
 Хучол бла Къонакьлай.
 Махара бла бёрюча.
 Уммойну таналарынлай.

Тауукъ къазча къозлагъанлай.
 Гузоланы аякъ жоллай.
 Жарлыны эшигин махтау жапханлай.
 Къызым, санга айтама, келиним, сен эшит.
 Жаубермезни жангыз текесинлей.
 Хызыр-Ильяс хансдан чыкъгъанлай.
 Таишы ата билмеген кесини башына ургъанлай.
 Таиш тюбюнден тегейли чыкъгъанлай.
 Кюбюрден эрменли чыкъгъанлай.
 Къутургъан ит суу башына чапханлай.
 Къамажакъны бий этсенг, бокъгъа тартыр дегенлей.
 Кишитикни отха тартханлай.
 Тирменчини жыл къыйыны канкурак дегенлей.
 Балдатханны кёнчегинлей.
 Бабаланы халыуалай.
 Соколов, тогъуз тюрлю тепсейме деп, тогъуз къоюн бёрюлеге ашатханлай.
 Хызырны хунасынлай.
 Мамюйню кёлү черкес тилге кетгенлей.
 Аты чыкъмагъан къыз кезлеуге сийгенлей.
 Жау сюртюлмеген арбалай.
 Тетууну созмасынлай.
 Харбыз ичинден къумукълу чыкъгъанлай.
 Къонакъ бла Къарамырзалай.
 Айыуну кесин кёрюп, ызын ызлагъанлай.
 Тауукъ багушну къазып, кесин кесерге бичакъ чыгъаргъанлай.
 Ийбакъны байталынлай.
 Мандалакъ улу байталны тюп эрининлей.
 Насрахожжа жипге будай жайгъанлай.
 Шабатай, апасы берип, сом заран этгенлей.
 Хажибекир, алты тюмен берип, партиядан чыкъгъанлай.
 Таусолтан къатынлагъа налат бергенлей.
 Сюнден ауузу кюйген сууну юфгюрюп уртлагъанлай.
 Тазия маулютде учханлай.
 Аттыу Малкъаргъа баргъанлай.
 Сабийле чаукалагъа «мени атым» деп къычыргъанлай.
 Шамиюхну изеуюнлей.
 Индини улагъынлай.
 Къумукъ намазлыкъдан къоркъгъанлай.
 Къумукъ бахсаны атын унутханлай.
 Этин ашап, шорпасындан жиргенгенлей.
 Жауундан къачып, чучхур тюбюне киргенлей.
 Шариле киргенлей.
 Ай кёрген эбизелей.

Жилян дугъуманы кёрюп болмай эди, ол а, барып, аны тешигини аллында битгенлей.

Эл – кьуутха, Элбай – жуууртха дегенлей.

Сокьур излеген – кёз жарыкъ дегенлей.

Тухур айранны ёнчелегенлей.

Отар кесин деуюрге кьошханлай.

Гычы кесин сохталагъа кьошханлай.

Байру Аллахын унутханлай.

Гауур мылтыгъына базынганлай.

Эчки кьойгъа кюлгенлей.

Ажаллыгъа окъсуз ушкок атылгъанлай.

Жауунну ызындан жамычы кийгенлей.

Къарамуса балтаны буугъанлай.

Къул бийни агъачда къаргъагъанлай.

Эшек билген – арба жол дегенлей.

Сотталаныкъыла кеси кьошларына от салгъанлай (къоңшуланы кьоркъута).

Эшек ишлер – ат ашар дегенлей.

Эшекни бир оюну бола эди да, ол да кюлде аунагъан дегенлей.

Кетди, Ахиялагъа кетгенлей.

Къадыр кьылыгъынлай.

Сабийлени къалач бла алдагъанлай.

Бермез юйден кетмез кьонакъ дегенлей.

Кашто къатынын танымай къалгъанлай.

Чурой шыкычылагъа намаз этдиргенлей.

Ит болмагъан жерде тюлкю юргенлей.

Бёрюланы Жаныбекни юйюнлей.

Тюлкю кьуйругу бла от салгъанлай.

Ат эшекге кьайгъыргъанлай.

Гассоланыкъыла тулукъ тюбюнде къалгъанлай.

Юре билмеген ит юйюне кьонакъ келтиргенлей.

Гекканы ушкогунлай кьурулуп къалды дегенлей.

Иши кёпню кюню бош дегенлей.

Жаи кесини анасын бешик тебиретирге юйретгенлей.

Тауукъ тюшю – тары бюртюк дегенлей.

Ахия картофну къабугъун арытыргъа юйренгенлей.

Кыкынны таягъынлай.

Матчи эски чабырла жыйгъанлай.

Байкъул Аппайланы итни сатханлай.

Ит туманнга юргенлей.

Жарты молла эл бузар дегенлей.

Китапны хукмусун Къуран бузгъанлай.

Какай Къулмырзагъа эшек жауурун тутдургъанлай.

Къыз тилегенни кьоюну ётюрюкден толуп болур дегенлей.

Бёрю атар бёркюнден белгили дегенлей.

Чычхан кеси кирирге тешик тапмай турганлай, кьуйругьуна да дингил такьганлай.

Къатын жилиян таба эди да, аны уа белине кьыса эди дегенлей.

Макытланы Болака чолпуну жутханлай.

Жилияны аузуна макъа секирип киргенлей.

Ётюрюкню арты – бир тутум дегенлей.

Жемден эсирген ат кьарынын кьязыкьгъа уруп жьыртханлай.

Кьонакь тереклеге сейирсингенлей.

Кьасборукъа, жугьутурча чычама деп, кьаядан кетгенлей.

Тамматны кьоянынлай.

Эки кичиу ат да бир бирлерин кьашыганлай.

Сюлемен жууукьлары махтаганлай.

Кукук кесини атын айтып кьычырганлай.

Сюлемен грузовикни сёкгенлей.

Жамме шайтанланы кьачырганлай.

Бёрюланы Жаныбек «башсыз элге» баш болганлай.

Жёрмеге жеталмаган кишитиклей.

Кишитикге – оюн, чычханнга – ёлюм дегенлей.

Ётюрюкню Жарашыу кёзлерин ачып жукьлаганлай.

Эшек, окьуп, кесин бёрюге ашатханлай.

Маккагъа бармаган Маккадан келгенге Маккадан хапар айтханлай.

Ёлю гебенек кесин отха урганлай.

Эчкиге аман кюн келгенде, бёрюге: «Ана кьарындашым» - дегенлей.

Балтасы суугъа кетген ызындан сабын атханлай.

Хатыу элли кьатынланы тьюгенлей.

Туумаган айгъа салам бергенлей.

Чычханны жарасы, хар ким анга кьарасы дегенлей.

Бугъа боюнлу, ахча кьоюнлу дегенлей.

Кичиу кьысхан тай кибик дегенлей.

Гуртуланы Мариям, педагогика билимлени Халкьла аралы академиясыны член-корреспонденти, доцент

ЖАНГЫДАН КЪУРАЛЫУ

Аллахны ахшылыгындан, 1956 жылда Совет Союзда властны, партияны жангы оноучусу Никита Хрущёв, кесине базынып, жашауда тюзлюкню жолун бегейтген халда керекли мадарла хайырланып башлады. Аладан бири – таулуланы 1944 жылда зор бла кёчюрюлгенлерин терсге санап, ол ачы азапдан азатлау эди. Аны (жаннетли болсун) ол ахшы ниети ачыкьланганлай, закон – бегим халда басмаланырыгьын да сакьламай, таулуланы бир кьаууму Туугьан журтларына – Малкьаргъа кьайтыргъа ашыкьган эдиле.

Нальчикде, аны тийресинде жашаган кьабартылыла, оруслула, дюгерлиле, чюйютлюле, башха миллетлиле да таулуланы отжагьаларына кьайтып башлагьанларына кьууана эдиле, ыразылыкьлары букуьдурмай, билдире эдиле. Алай, не медет, Кьабартыны оноучулары ол ишге артыкь бюсюремей эдиле, ол

огъурлу ишге чурум салыргъа кюрешгенле да табыла эдиле. Къабарты обкомну таматалары Москвагъа жазып, таулулагъа къажау умутларын билдире эдиле. Аланы санында: биринчи жыллада Къабартыгъа малкъар халкъны жангыз да къауумун – ючден бирин къайтарыргъа; аланы журтларына – оюлгъан тау элlege иймей, ёзенде – къабарты, орус элlege юй тюпле не да жашар жерле берип, тыяргъа; республиканы атына Малкъар деген сёзню къошмай, «Къабарты АССР» атын къояргъа. Биринчи келген таулуланы артха къыстаргъа да бир умут этгендиле, болалмагъандыла.

Эркинлик оноу да чыкъгъынчы, кесине базынып, биринчи къайтханланы санында Бабаланы Къайтмырзаны жашы Солтан-Мурат тамата нёгерине – жууугъуна, Гуртуланы Бертге 1956 жылны март айында Нальчик башында Акъ-Суу элден былай жазады:

- Киргизия, ш/с «Киршёлк» Кантского р-на, Гуртуеву Б.И.

Здравствуйте, мои дорогие Берт Измаилович, Магомет Тауланович, Эрмен Ахматович и Мухажир Жарашуевич, а также все мои дорогие родственники!

Пламенный привет Вам всем из родного Кавказа!

Дорогой Берт Измаилович! Я получил Ваше письмо, очень и очень обрадовался, обрадовались и другие товарищи. Большое Вам спасибо за это и за то, что Вы пламенно любите свою Родину и свой народ!

Биз сау-саламат жашайбыз туугъан журтда, сизге да ол зат болсун деб тилек этебиз. Мен жаным кибик кёрген Берт, мен бери халкъдан алгъа келип, бир байлыкъ, не да бир тынчлыкъ кёрейим деб келмегенме. Кесим алгъа келиб, аз-маз къыйналсам да, халкъны арты тыянырлыкъ жерин сагъышлаб, андан жан атханма. Словом, сен ол затны мен айтмай да ангылайса. Кесим да пока что Акъ-Сууда школда ишлейме. Ол жиби къысха, балтасы гумадах, къанаты къысха эм аягъы тутмагъан дегенни юсюнден хапар магъанасын тас этгенди. Ол да неди десенг, ол озгъан айны онтёртючюсюнде болгъан жыйылыуну жашырын заседаниясында бизни халкъны толу терс болмай къыйынлыкъгъа къалгъаныны определить этиб оноу этгендиле. Ол затны Биринчи кётюргенди, къалгъанла да единодушно сюелгендиле бизни жаныбызгъа. Ол бизни халкъгъа этилген терсликни ташын таш юсюнде къоймагъандыла. Ол затны кесим лично окъугъанма. Акъыл этеме сен ол затха гурушха болмай ийнанырса деб. Бизге андан сора не къалады?

Во-первых, бизни Ленинни жолун бардыргъан багъалы эм сыйлы партиябызгъа эм анны Орта комитетине жүрекден уллу ыспас этерге! Во-вторых, аны уа кесинг билесе, халкъыбыз чачхын-тёккюн болмай, ата журтуна жыйылыб, кесини тенгле ортасында тенглигин алмакълыгъы. Ол экинчиси таулуланыхеслеринден зависит этеди. Бу кюнде ким подводит этсе да, ол халкъны жаууду. Кесини личный благополучиясын тергеб аны унутхан харамды. Андан сора, мында къонар жерле бардыла ал келгенде, артда уа на месте можно принять меры. Ишлер иш да табыллыкъды, конечно, бир кесек хайт дерге керекди ансы, мал тутаргъа уа Белая речка ары-бери тебмегенди. Малны кёб тутадыла, иги ийнкни багъасы 3-3,5 минг сом болады. А шёндю уа артыкъ да учуз.

Элде заводла ишлейдиле, клуб, тюкен, библиотека, школ, туристская база Минпроса, серные ванны. Последние работают круглый год, автобуса, чефген сокъгъанча жюрюйдюле. Школ семилеткады, алай халкъ келсе, орта школ этерикбиз дейдиле. Долинск тюз кенделен жолгъа дери жетгенди, Нальчик эки кере уллу болгъанды. Орта орамы аллынгы Степнойду. Кёб техникум, пединститут, научно-исследовательский институт и др. учеб. заведения. Мединститут, кажется, только в Осетии. Сизни юй бузулгъанды, дагъы да бузулгъан да кёбдю, алай Тауланна бла Къумукъну, Апашланы, Жалдузланы юйлери прекрасно турадыла. Тауланлада бир чюютлю гитче классланы учителя турады, думаю что Магомед найдёт с ним общий язык. Правленияны юю, сора сизни юйлени оруну да дом отдыха киргенди. Сизни юйню орунунда уллу юй ишлене турады. Юйле колхозну оноундадыла, кёб болмай председатель келиб, таулуладан башха адамгъа энди бериллик туююлду деб кетгенди. Таулуланы аллын районлары къуралады деб, республика аллынча боллукъду деб, халкъны сёзю алайды. Бу кюнледе дополнит. оноуну сакълайдыла. Суратха саламынгы окъутдум. Бек ыразы болду эм къызыу салам береди. Ол адамла уа былайдыла: Уначев – зам. дир. Маслозавода, Битоков – пред. Промсовета, Кешоков – зам. Пред. Совмина, Бичоев – был дир. Научно-исслед. Института, а сейчас не знаю, Ульбашев в первое время жил у него. Звонцов – командует автотранспортом, Теунов – на высш. Лит. Курсах в Москве, Шомахов – команд. Издательством, Ахохов Асланбий – секр. Обкома (2-й), а Хасанбия не знаю, Черкесова - тоже не знаю. Шуков – 2-й секр. Горкома, Шартанов – пред. СП, Шогенцуков – Мин. Культуры, Ульбашев – зав. учеб. Частью шк. №6, его в последние дни не видел и Ваш привет ещё не передал, а письмо можно писать в адрес школы. Чипчиков – в Н.Чегеме Чегемского р-на, но чем он занимается, не знаю. Я его не знаю, поэтому не интересовался. Хабу Нагорный района биринчи секретарды, тубемегенме. Дадуша обкомда эди да, Хабу болгъан жерге пред. Колхоз болуб кетгенди. Ма ол жууабла сени сорууларынга. Махмуд города алтынчы классны артына тыя турады. Бизге кёб болмай Хаиров Таусолтан бла анны жашы Осман юйдегилери бла келдиле. Хасаньягъа Чапаланы Узеир эм Чапаланы Самедни къатыны юйдегилери бла келдиле. Тюнене Д-Абаддан Кульбаев Къралбий деб бир жаш юйдегиси бла келди. Короче говоря, городда адам кёб, элде да халкъ кёбдю. Къашхатауда 30 юйден артыкъды. Бары хапарыбыз да алайды. Мында декабрь да, январь да жылы эди, а шендю уа къар терен туюшуб турады. Так что если сумеете перебраться к майским праздникам, будет не поздно к посеву, чем раньше – тем лучше. Если не думаете остаться там на вечные времена. У Магомета прошу извинения, моё письмо на его имя попало в А-Ату, к Бекмурзе, конечно, ошибочно. Сын вернул его мне, посылаю то письмо вместе с Вашим, без изменений. Это всё по моей оплошности. Кажется всё. Горячий привет всем нашим без исключения. Просьбу Раечки сделаю, Къайсыннга архивЗагсдан къагъыт жиберген эдим. Науруз, Хамид, Таусолтан, Осман и другие передают горячий привет. До скорой встречи! Крепко обнимаю и целую всех! Солтан Бабаев.

28.03.1956 г. Б-Речка.»

Ол жылны жазбашыны аягына Берт да, Къыргъызда болгъан юйюн, ийнегин, башха мюлкюн-харакетин, учуздан болса мычымай сатып, къалгъанын контейнерге салып, юйюрю бла бирге Туугъан журтуна ашыкъгъанды. Алай 1944 жылда къоюлгъан юйюн власт бийлеп, аны Дом отдыха берип тура эди. Къайтарыр онг табылмады. Битеу да халкъны бир кюнню ичинде узакъ жерлеге къыстагъан властха дауму эталлыкъ эди? Эки-юч айны «Нальчик» къонакъ юйде кечинип, къыш сууукълагъа дери Акъ-Сууда бир тозурагъан, халжар маталлы гытычыкъда кечинирге кюреше эдиле Берт да, юйдегиси да беш сабийи бла. Жылны аягына уа Нальчикде бир ЖАКТ юйчукде гитче отоучукъгъа жыйылдыла. Тамата жашы – Элдарны медицина диплому, иш сынауу да бар эди, аны хайырындан жашха Тырныаузда санинспектор иш табылгъан эди. Ол ишлерге - жашаргъа ары кетди. Къызы – Мариям пединститутда, жашы – Оюс да школда окъуугъа кирдиле. Дагъыда эки къызчыгъы – Таужан бла Тамара гитчеле эдиле.

Бертни урушха дери да иги таныгъан къабартылы шуёхларыны болушлугъу бла кечинирча ай хакъы болгъан къуллукъ табылгъан эди – Потребсоюзну бёлюмлеринден биринде. Алай жюреги уа башхагъа тарта эди – миллетини тилин, адабиятын, маданиятын жокъдан жангы къуараргъа, халкъыбызны ёз тиллеринде сёлеширге, окъургъа, жазаргъа юйретиуню мадарларын толу хайырланьургъа. Анга себеплик этгенле да табылдыла: Берт бла 30-чу жыллада бирге окъугъан, энди уа республикада Министрлени Советини таматасы Асланбий Ахохов, писателлени Союзунда оноу этгенле Алим Кешоков бла Аскербий Шортанов. Бертни писателлени Союзуна жууаплы секретаргъа айырдыла.

Суюген ишин Берт халкъыны аллында сыйлы борчуна санап, таукел болгъанды. Алфавитден башлап, малкъар тилни, адабиятны дерс китапларын къуараргъа кюч салып, болгъан алимлерибизни, жазыучуларыбызны кими къайда болгъанларын билип, ашыкъдырып башлагъанды. Араларында письмола, телеграммала бири бири ызындан жюрюп башлагъан эдиле:

«Киргизская ССР, г. Фрунзе, ул.Калинина, 132 Залиханову Ж.Ж.

Здравствуй, дорогой Зали!

Долго я молчал. Причиной тому послужило то, что я, к стыду своему, забыл номер твоего дома. На днях спросил у Магомета. Он сообщил №132...

В настоящее время я нахожусь в Нальчике. В Москве по ходатайству ССП Каб. АССР восстановили меня в ССП СССР с прежним стажем, т.е. с 1934 года (со дня организации ССП). Стал на учёт в Нальчике. Мы, балкарские писатели, закончили перевод балк. стихов на русский язык, но пока не отправили в Москву. Пришлешь свои на балк. яз.- я обеспечу переводом и тогда успеешь участвовать в предполагаемом сборнике балк. поэзии в Москве. Сб. будет издаваться в 1957 г.

Сейчас я занимаюсь балкарскими песнями. Уже сочинил пять песен и восстановил три. Кроме того, собираю и обрабатываю старые балк. народные песни. Творческие дела у меня идут. Этому, правда, сильно мешает то горе, о котором я говорил. Как вспомню – душа болит.

Теперь о положении нашего многострадального народа. До чего богата история этого маленького народа! Эпоха становления, феодализма, борьба с внешними и внутренними врагами, освобождения от рабства и крепостничества, период Октябрьской революции и Гражданской войны, советизации, коллективизации, Отечественной войны и период переселения (позорнейшая страница нашей истории) и возрождения (осуществление мечты и ликование народа).

Короче говоря, наши люди очень рады. От радости не знают, куда себя девать. Одни едут в Кабарду, другие сидят и глядят на других, третьи приезжают в Кабарду и вновь возвращаются в Ср. Азию. Нет определённого мнения у всех. Но поезда везут сюда, к нам, каждый раз по 10-20 семейств, а позавчера приехало 54 семейства! Приехавшие чувствуют силу 2-го пункта, но делать нечего. Нанимают квартиры, устраиваются, кто как может. Здешние руководители встречают радушно, но опять мешает пункт 2. Была здесь Московская комиссия (в народе говорят, это результат знаменитой тройки) . Но что она, Моск. Комиссия доложила и чем кончится её работа, мы ещё не знаем. Идут только вести, вести и вести. А по-моему людям надо говорить только правду, ибо «вести» доброжелателей только раздражают обывателей. Сюда уже приехало более 16 тысяч. Там, в двух республиках, по столько же. Раньше из одной сделали два, а теперь получилось т р и Балкарии. Так долго оставлять нельзя. Надо ещё раз просить Союзное правительство об ускорении решения. Киргизы – молодцы! Говорят, что они по-братски уважают нас. Наконец поняли, что мы – неплохие люди, что мы умеем работать честно и добросовестно. Будто там планируют газету, издание учебников для карачаево-балкарских школ. Организуют национальный ансамбль и т.д. За последнее время выдвигают на рук. работы наших людей. Не напоминает ли всё это детские подарки в красивых кулёчках? А народ наш в подавляющем большинстве желает восстановления республики КБАССР.

Дорогой Зали! Передай привет от меня Канамату, Магомету, Ханапий, Къудору-Хаджиге и др. товарищам, коим по-твоему следует. Недавно я имел откровенную беседу с Исмаилом. Я его обвинял в том, что он отказался ехать в Москву даже при наличии билета, купленного вами. Но он сначала объяснил, приводил мотивы и затем, всё-таки, дал слово, т.е. высказал своё искреннее мнение, что впредь разногласиям не должно быть места между вами. Он согласен забыть прежние распри.

Некоторые кривотолки о тебе и Канамате уже развеяны в прах. Их больше среди балкарцев нет. Наоборот, к вам балкарцы питают большое уважение. Правда всегда берёт своё. Зали, извини за мелочи и небрежность. Торопился. Жду подробное письмо обо всём. До свидания. Мой адрес: Нальчик, пр.Ленина, 25. Б.Гуртуев 4 ноября 1956 г.»

«КАССР, г.Нальчик, пр.Ленина, 25 Гуртуеву Б.И.
Здравствуй, дорогой Берт Измаилович!

Шлю свой сердечный привет и горячие пожелания всего наилучшего, самое главное – отличного здоровья, желаемых успехов на творческом фронте. Как поживаете всей семьёй?

Только что получил твоё письмо, большое спасибо. Очень рад твоему благополучию. Так же бесконечно рад, что наши люди так упорно и настойчиво пробивают себе дорогу и прибывают на Родину. Да, дорогой мой Берт Измаилович, знаю, даже очень хорошо знаю, что 90% нашему населению приходится очень тяжело. Но в то же время знаю, верю, что эти трудности временные, и только временные! Ждали долго, но теперь, верь, друг любезный, остались дни нашему терпению! Буквально через несколько дней на Президиуме ЦК будет рассмотрен наш вопрос и будет решён положительно, т.е. наши чаяния о восстановлении автономии, вернее восстановлении прежней КБАССР будет удовлетворено. Ежедневно разговариваем с Москвой, с ребятами, которые находятся там (Алиев У.Б., Бозиев и др.). Они постоянно держат связь с начальником канцелярии А.И.Микояна т. Романченко. Вести хорошие. Даже вполне возможно, что до получения моего письма Вы узнаете о решении нашего вопроса. Во всяком случае, это уже дело не за горами, а у преддверия!

Сейчас 11-й час ночи по местному времени, Билет на самолёт в кармане. Завтра, 16/XI вылетаю в Талас рано утром. Поэтому в отношении твоего дела до приезда из Таласса к великому своему сожалению ничего делать не могу. Вылетаю буквально на несколько дней, не позднее 24-25 ноября буду во Фрунзе и даю тебе честное слово в этот же день займусь твоим делом. Могу заранее сказать, что здесь уже всё можно делать так, как мы пожелаем. Отношения сейчас значительно лучше, чем были прежде. Даже «Къудору-хаджи» восстановлен вчера, 14 ноября, на бюро обкома! А твоё – тем более! Одним словом, жди к 1 декабря моё письмо.

Дальше, я очень рад, что занимаетесь периодами поэзии, это – великое дело! Сейчас, как никогда, нам всем нужно работать в этой части с удесятёрённой энергией и наверстать упущенное. Я с величайшим удовольствием вышлю на твоё имя некоторых новых своих стихов. Если конечно ты сделаешь подстрочный перевод и протолкнёшь дальше. Здесь мы издаём народные песни карачаевцев и балкарцев (составил Х.Лайпанов), в план Киргосиздата включили сборник балкарских поэтов, сборник карачаевских поэтов и по обному сборнику по прозе. Издаём народные сказки карачаевцев и балкарцев на русском языке. Я решил воспользоваться здесь всем тем, что возможно. Это не помешает ни нашему народу, ни делу нашего народа. Будем уезжать, тогда заберём с собой, или же отправим в адрес Керима Сарамурзаевича для распространения истинным читателям на их родной земле! Нужно учесть, что полиграфическая база здесь очень мощная и этим воспользоваться надо.

Дальше. Я сам хотел написать по следующему вопросу: Здесь в ближайшие дни сдадим в производство народные песни. Мне бы очень хотелось издать их как полагается. Я имею в виду наш алфавит. Я предлагаю (когда-то я это обсуждал с Сагидом Османовичем) принять у киргизских и казахских товарищей некоторые буквы: Ү, О с поперечной полоской, Н с хвостиком (у киргизов), К с хвостиком и

Г с поперечной полоской (у казахов), отказаться от сложных удвоенных знаков, как Къ, Гъ, НГ. Поэтому, очень прошу, очень – собраться тебе, Кериму, Исмаилу, Сагиду, Хабу, Мустафа – всем троим, Кади, Магомеду нашему, Эрменби, Ортабаю, Даулету, Борису и всем, всем. С искренним уважением Ваш Залиханов. Г.Фрунзе, Залиханов Ж.Ж. 15 ноября 1956 г.»

•
ТЕЛЕГРАММА

ФРЗ 51 ФРУНЗЕ ОБЛ 941 29 28 ноября 1956 г.

Нальчик Ленина 25 Гуртуеву Отарову Ульбашеву Энееву Эльмурзаеву.

Вашем лице сердечно поздравляю всех днём второго рождения родной Балкарии. Желаю вам здоровья счастья бодрости успехов работе. Братским приветом = Ваш Залиханов Ж.Ж.

•
ТЕЛЕГРАММА

ФРЗ 306 СРЧ КАНТА 2/65 30 29 ноября 1956 г.

Срочная Нальчик проспкт Ленина 25 Гуртуеву Берту Измаиловичу.

Сердечно поздравляю нашим большим долгожданным праздником. Желаю всем доброго здоровья, успехов. Вылетели сегодня = Кучмезов Ш.Ю.

•
ТЕЛЕГРАММА

75 СТЛ 59 КРАСНОГО ЛИМАНА 1/27601 12 19 декабря 1956 г.

Нальчик Союз писателей Найбу – Берту.

Буду 20. Прошу позаботиться берлоге. Привет = Чегемли. (От Кулиева К.Ш.)

•
ТЕЛЕГРАММА

МСК 2/3/227 МОСКВЫ 3/190 32 30 декабря 1956 г.

Нальчик. Театральная 6 Госиздат Гуртуеву Берту.

Прошу запланировать мне Букварь, Учебник балкарского языка второго класса и принять мои наилучшие пожелания Вам и коллективу издательства = Базиев Ахия.

•
ТЕЛЕГРАММА

74 МСК 79 МОСКВЫ 19719 20 30 декабря 1956 г.

Нальчик. Театральная 6 Госиздат Гуртуеву.

Поздравляю Новым годом. Желаю здоровья успехов. Включите план издания 3-4 классов Учебник грамматике = Умар Алиев.

•
ТЕЛЕГРАММА

СТБ 57 ЛЕНИНАБАДА ОБЛ 9 15 12 февраля 1957г.

Нальчик. Союз писателей Гуртуеву.

Горячо поздравляю всех товарищей друзей восстановлением Республики. Братски обнимаю успехов желаю = Максим. (Геттуев).

- «Кирг. ССР, г.Фрунзе, ул.Актюбинская, 126 Залиханову Ж.Ж.

Дорогой Зали!

Привет тебе и семье твоей. Стихи получил. Их перевод согласовал с тов. Шогенцуковым. Уже перевожу. Должен сказать правду: они мне понравились. Хороши. Прошу продолжать писать. Как только закончу, сдам их в ССП КАССР и посодействую, сколько в силах, чтобы их выслали в Москву дополнительно для включения в сборник балкарских поэтов. Этот сборник включается в план Из-ва «Советский писатель» в Москве на январь 1958г. Кайсын будет редактором, а составителями он, будто, рекомендовал Макитова и Отарова, хотя половину сборника перевели я и Этезов. Мы не против, но чтоб было хорошо и объективно. Зали! Дело моё идёт успешно. Все руководители, особенно т.т. Мальбахов, Ахохов и Тлостанов, отнеслись ко мне хорошо. Ахохов тот, с которым учился с детства. Вообще все кабардинцы и русские здесь хорошо отнеслись к нам. Правда, из тысячи один встречается с нериизженным отношением. Так бывает. Ничего.

В Кашхатау со вчерашнего дня уже – балк. колхоз. Идёт организация совхозов и колхозов. Народ радостно встречает мероприятия партии и правительства. Замечательно! Здесь около 150 коммунистов – балкарцев. Но этого маловато.

Теперь стихийного потока сюда не будет. Вы, конечно, знаете. Как нам разъяснили здесь, механика приезда такова: Учитывается там, кто и сколько желает выехать. Присылается заявка сюда. Дается виза (согласие) отсюда, что готовы принять данное количество. После чего, весной, примерно в марте, подаётся транспорт. Это всё примерно, неточно. Словом, всё должно идти по плану.

Зали! Шагман телеграфировал, что 28 ноября 1956 г. Москва вызвала тебя и Канамата. Теперь где вы? Что не слышно вас? Где Цораев? Неужто ваши благородные труды не учтены? Может быть, вы всё работаете в исполнение решения, как здесь работают т. Ульбашев и Чомай? Напиши обо всём. Ну, всего хорошего!

Алгышыбыз биргеди. Сау келигиз! Привет Фатиме, хотя я е не знаю. Быть может, скоро увидимся здесь. Ваш Берт. 23 декабрь 1956 г.

Мой адрес изменится. Пиши до востребования на почте Нальчика. Берт.»

* «Киргизия, Фрунзен. обл., Н.-Покровка, колхоз «Заря». Ул.Мичурина, 123. Соттаев А.Х.

г.Нальчик , Театральная, 6 Госиздат КАССР, Гуртуеву Берту Измаиловичу.

Дорогой друг Берт !

Сегодня получил твоё сухое письмо, которое обидело меня. Ты один из культурнейших балкарцев, тебе это не к лицу.

Желаю тебе успеха в порученной работе.

Прошу включить в издательский план 1957 мои следующие книги - учебники:

1. Букварь русского языка для балкарской школы 6 п/листов.
2. Методика русского языка в балкарской школе 15 п/листов.
3. Методика балкарского языка в начальной школе 10 п/листов.

4. Программа балкарского языка 2 п/листа.
5. Сборник упражнений по правописанию для 1-2 классов 5 п/листов.
6. Т о ж е для 3-4 классов 6 п/листов.
7. Грамматика балкарского языка для вечерних школ 8 п/листов.
8. Учебник балкарского языка для 1-2 классов 10 п/листов.
9. Родная речь для 1-2 классов 12 п/листов.

Рукописи подготовлены к печати, могу выслать по первому требованию. Но прошу тебя организуй вызов через обком КПСС через Обком КПСС Киргизии для организации культурной революции в Кабардино-Балкарии. По этому поводу есть письмо у тов. Мальбахова.

Привет всем друзьям Адильгери г.Фрунзе, 16.01.1957 г.»
(Сотталаны Адильгерий кёп жаны бла да фахмулу, ёткюр адам эди. Жаиш жылларында женгил атлетикада жетишимлери бла битеу да Шимал Кавказгъа атын айтдыргъан спортчу болгъанды. Уллу Ата журт урушну ёртенинде жаудан кьоркгъа билмеген офицер эди. Кёчгюнчюлюкню терсге санап, аны юсюнден Сталинге письмо жазып, аны ючюн а кёп жыллагъа Колымагъа тутмакгъа туюшуп, Сталин ёлгенден сора эркин болгъанды. Туугъан журтуна – Нальчикге кьайтхандан сора, илму-излем институтда ишлей, педагогика илмуланы кандидаты болгъанды).

- *«ТЕЛЕГРАММА. АЛМ.76 АЛМА АТЫ 10801 28 7 15=30 (7 января 1957г.)*

НАЛЬЧИК ТЕАТРАЛЬНАЯ ГОСИЗДАТ ГУРТУЕВУ=

С удовольствием включаюсь изданию балкарских учебников. Вышлю хрестоматию по литературе для 3-4 класса, грамматику балкарского языка, диалекты балкарского языка. Подробности письмом. Приветом Аппаев».

* «18 февраль 1957 ж. Каз. ССР, Алма-Ата-14, ул. Калинина, 89, кв.28 Аппаев А.М.

г. Нальчик, Союз советских писателей Гуртуеву Б.И.

Багъалы Берт!

Бек уллу салам Сизге узакъ Къазахстандан.

Берт, Сизни письмогъузну алдым, мен да заманында Сизге жаууаб кьайтаралмагъанма. Бусагъатда бек занят эдим экзаменлерим кёб эди бир 300 чакълы адамдан экзамен ала эдим.

Багъалы Берт, приглашат этгенигизге бек сау бол, барыргъа керекди, биз кесибиз ишлемесек дугерлиле бизге келиб ишлемезле, халкъыбыз бек артха кьалгъанды, аны кьысха алгъа этерге керекбиз. Мен мындан алда Зали бери келгенде да айтхан эдим анга, билмейме, аны да кьалайды мураты. Мени алай айтханыма айыб этме, мени бу озгъан жыллада бек кёб журегими аурутхандыла, бусагъатда аман туююл эди мында кьарагъанлары да. Мында барын да атыб, кетиб, анда да Институтха барыб тели Абитовну тегерегине харс уруб айланьргъа кьалса, мында кьалгъан иги болур манга, алай болмай, бизге да аллынча кесибизни институтларыбызда, буда бизникиди деб, ишлерча бизгеда жер болса, биз барыб

тилемесек бизгеда халкъыбыз окъугъан жашларыбыз сау болугъуз демезле. Да аны себепли Берт мен сенден тилей не ишле бар эселе да, бизге билиб жаз. Мен мында энди не иги болса да, барыргъа хазырма. Мен сизден хапар болмай, мында ишимми, юйюммю къююб, къалайгъа баргъаныммы да билмей барыргъа да таукел болалмайма. Санга заман табылса, сен быланы юсю бла Зали бла да, Исмаил, Чомай, Къанамат бла да сѐлешиб манга хапар билдирсенг мен бек разы боллукъма.

Зали биледи, мен кетерча болсам, мени мында уллу библиотекама барды, бизге анда аны хатасы болмаз, аны да элтирге керекме. Учебникни къолгъа алама, андан сора, издавать этерге амал болса, мени Научная грамматика балкарского языка, диалекты балкарского языка в их отношении карачаево-балкарскому литературному языку, Хрестоматия по литературе на балкарском языке для 3-4 класса – менде хазырдыла.

Сора, Берт, мен жангы орфографияны билмейме, аны юсюнден да жаз. Пединститутда манга иш табылса, неда табылырча болса, билиб жаз – мен бери келгенли да 1953 жылгъа дери Университетде, 1953 жылдан бери инязда языкознание преподавать этиб турама.

Багъалы Берт, мен бери келгенли малкъарча письмо жазгъаным буду, жазгъаныма айыб этме.

Хайда сау къал, эсен тюбешейик. Исмаилгъа, Къанаматха, Залиге, Чомайгъа да бек уллу салам. Аскер.

Мени адресим: Алма-Ата, улица Калинина, 89, кв. 28.

Р. С. Берт, сени статьянг болгъан, «Къабарты-Малкъар» деген литературный журналны биринчи номери менде барды, былтыр Ленинградха баргъанда, анда хапчукларымда тапхан эдим. Сора, Берт, къысха, словарны къолгъа алыргъа керекди – мен аны да башлайым. Аскер.

Алиев Умарны умуту къалайды, ол къарачайгъамы кетеди, биздеми къалады? Адилгери ары баргъанмыды?

Мени бусагъатда бир, эки ай бош заманым бар эди, жиберселе, бир барыб къайтыр эдим, алай бу выборла жаны бла мени ишим кѐбдю да, билмейме, айтыб кѐрмегенме.

Берт, энтда эскертеме, мен кесим барсам къайда болса да башыммы сугъаргъа жер табар эдим, алай библиотекама бла нуй болмаса иш иги болмаз.»

(Аппаев Аскер – ана тилибизни жорукъларын илму жаны бла тинте, белгили алим болгъанды. Кѐчгюнчюлюкден къайтхандан сора Университетде кѐп да таулу, къарачай жашлагъа-къызлагъа дерсле берип, бийик билимли болургъа болушханды. Филология илмуланы доктору, КъМКЪУ-ну профессору болгъанды).

* «Казахстан, Джамбул, ул. Фурманова, 17 Отаров С.А.

г.Нальчик, Союз писателей Гуртуеву Б.И.

Здравствуйте. уважаемый Гуртуев Берт.

В начале моего письма передаю свой сердечный привет. Затем, по полученному мною сведению я узнал, что Вы являетесь секретарём балкарского сектора Союза

писателей Кабардино-Балкарии. Эта вестъ явилась для меня пафосом глубокой надежды, с которым доволен я.

Я поздравляю Вашу должность и желаю больших успехов в руководимой Вами литературной работе. С уважением к Вам С. Отаров. 4 января 1958 г.»

* «Каз. ССР, Джамбул, ул. Фурманова, 17 Отаров С.А.

г. Нальчик, Союз писателей КБАССР Гуртуеву Б.И.

Багъалы жазуучу жолдашла!

Биринчилеб саламымы узатама.

Экинчилеб бу артдан келлик соруулары сизни жыйылыугъузда къараугъа ашырама. Мени акъылыма кёре, биз бусагъатда хайырланыб жюрюткен харфлада бир бёлек кемчиликле эмда тюрленирге керекли харфла эсленедиле деб тюшонеме.

Мен айтхан болсун деб къаты сюелиуню кеси юсюме тартмайма, демек, арагъа салыб талкъыланса таблыгъына кёре сюзюлюр демекликди.

Биринчиси, методика жаны бла къарасакъ, школада сабийлени юйретиуде, жазуу ишледе бек къыйын болгъан эмда кёзге эршиликини тутхан харфла бардыла. Ол харфла: Къ, Нг, Гъ харфладыла.

Бу эскерилген харфлары тюрлендириб казах формада жазсакъ тынчыракъ. ариуракъ да болмазми эди? (Казах тилде Къ, Нг тауушлары белгилей, К бла Н харфлагъа гитче ыргъакъ къошулуб къалады, Гъ тауушну белгилей. Г харфны белинден ыз тартылады.

Экинчиси, бизни тилибизде латин «у» жокъду. Аны орнуна орус «ю» жюрютюледиле. Ол тюз туюнюлдю. Таушда жюрюй эсе да жазууда уа «у» жокъду, аны барды деб киши да кёгюзалмайды. Ол себебден орус «у»-ну къуйругъун алгъа буруб «у» жюрютсек таб болмазми эди?

Ючючюнчюсю, бизни харфларыбызда латинча Z жокъду, болургъа уа кереклиди деб ойлашама. Сёз ючюн, ол амалсыз керекли болгъан сёзле бардыла.

Мисалы: илибиже, къыжна, бужукъла, мижеге, ибижиреди, Ожай, Мижаккер, мыжыкъ да а.к. Бу сёзлени тилден ташларгъа жарамаз. Сёзлени тюрлендириб айтуу да болмайды. Ол заманда уа Z харф керекли болады. Ол себебден «зж» деб жазсакъ Z-ны орнунда жюрюрге болмазми эди?

Тёртюнчюсю. Латин харфлары заманында h жюрютюлюб тургъанды. Ол керекли сёзле да бардыла: һайда, айһай, һей-һюй, Шаһидат, Шаһриза, Шаһар да а.к. Булары тилден ташларгъа жарамайды. Ойлашыгъыз! Башха харф бла жалчуулары да арсарлыды.

Бешинчиси, бусагъатда биз жюрюткен «х» харф эки тауушну орнунда жюрютюледиле. Мисалы: Хора, хомух, ёхдем, хайнух да а.к. Башха тауушу – харам, халал, ырхы, бахча, тахта деген кибик. Бу жерде да X харф ортакъ жюрютюледиле.

Тилде да, жазуубузда бирлешмеген тюрлюлюкле кёрюнедиле.

Болса да, харфлары хакъында аралыкъ эсни бериб игисича этеригиз умутлуду.

С. Отарулу. 6 январь 1958 ж.»

* «Казахстан, г.Джамбул, Отаров С.А.
г.Нальчик, Союз писателей, Гуртуеву Б.И.
Уважаемый Гуртуев Берт !

Приглашение Правления СП и НИИ Кабардино-Балкарии на вечер, посвящённый выходу в свет «Антологии кабардинской поэзии», с приложением запроса СП о моей творческой работе получено мною 24 января 1958 г. Выражаю Вам своё глубокое впечатление, связанное духом расцвета национальной литературы веками нашей братской соседки – Кабарды. Желая в дальнейшем кульминационный расцвет Социалистической национальной литературе Кабарды. Достойно сожаления, что из-за опоздания приглашения, я не мог присутствовать в такой триумфальный вечер.

Дорогой Берт! Я несколько раз сообщил в Союз писателей о том, что мною составлена книга под заглавием «Балкария при феодализме» объёмом в 6 п/л. К сожалению ни раза ответа не получал. С прошлого года у вас имеются мои стихи, и про их тоже ничего не знаю.

В настоящее время пишу журнал для школьников (воспитательного характера) под заглавием «Совет учащимся», объёмом в 3 п/л. Это я кончу в феврале с/г.

Дорогой Берт! К указанному Вами мне сроку предоставить Вам свои рукописи я не в силах. Я сам собираюсь на родину в феврале с/г. Поэтому прошу Вас включить в Ваш план и мои рукописи (10 п/л). Наконец, я человек не гордый, не эгоист и не прецедент. Я любитель общности, собеседности и гуманности. В силу этого я никуда не еду без конструктивного указания Правления СП. Когда собираюсь на родине, то тогда потолкуем о нужной командировке.

Дорогой Берт! Мне нада тысяча (1000) рублей на дорогу. Если за мои стихи имеется там гонорар, то прошу его поскорее отправить мне. Это будет мне помощь.

С уважением к Вам С. Отаров. 25 января 1958 г.»

* «Казахстан, г.Джамбул, Отаров С.А.
г. Нальчик, Союз писателей. Гуртуеву Б.И.

Багъалы жолдаш Берт И.! Кесинге, юйдегинге да салам узатама.

1. Хатынгы алдым. Окъудум. Харфланы хакъында экономика жаны бла къарагъанда, бизни болушубузгъа кёре сиз айтхан тюздю. Ол затны хакъында, мен былтыр Керимге да жазгъан эдим.

Кертиди, мен бизни жазыу ишибиз бла бир аз шагъыреймен. Ол шагърейлигимде бир бёлек сёзле орфографиягъа чнойререк келгенча кёрюнедиле.

Жолдаш Берт! Кесинг билесе: Мени кесим кибик бир жазуучугъа «халат жазаса – алай жазма! Ма былай жаз» – деб айтыу энишлик бла байланаракъ кёлкъалдылыкъны сездирими деген оюмда артха ыхдырылама. Болса да, тилибизни жагъасын, этегин, женгин да ушагъулу этиб окъуучугъа, жазуучугъа да тынч болурча этерге барыбызны да борчубузду. Тышыннан болушлукъкъа къол узатмай ёз кючюбюз бла биз аны эталыргъа къолубуздан да келликди.

Мени акъылыма кёре тюзетилрге керекли бир бёлек сёзню сагъынайым:

Жазылыб туруу мени акъылыма кёре

Шуйохлукъ шуёхлукъ
 Тойюнда тоюнда
 Юйюнде ююнде
 Менден меннен
 Уйяда уяда
 Халкъгъа халкъкъа
 Къойяды къояды
 Дуньяда дуняда

Дагъы да ала кибикле тюбейдиле.

2. Энди терминнге келеик. Жолдаш Берт! Мен сени акъылынгы тереннен, бу келлик сёзге бурама: Совет Союзда бизден башха бир миллетке эки термин (эки ат) жюрюткен бир миллет жокъду. Биз не Малкъар туююлбюз, не да балкар туююлбюз.

Биз кеси арабызда, литературабызда – Малкъар - деб жюрютебиз. Бизни ол термин бля кесибизден башха бир киши да таныялмайды.

Биз къыралгъа – Балкария – термин бла член болгъанбыз. Къыралны хар бир тюрлю ишине да ол термин сингенди. Энди биз аны тюрлендирмейбиз. Анга кёре, Малкъар аузну бола келгенича Малкъар деб жюрютюб, битеу миллетни атына уа Балкария деген терминни къабыл этсек табыракъ болмазмы эди? Муну терен эске алырынг умутлуду.

3. Мен сизни саугъа китабыгъызны «Шуйохлукъ» алдым. Мени эскериб китаб ашыргъаныгъыз ючюн кёб сау болугъуз! Китаб материал бла ол къадар бай туюлду, болсада биринчи кереде ол бизге бу халыбызда уллу жетишимди.

4. Орфография. Бир кере орфографияны юсюннен жазаргъа заманым болмады. Экинчиси, аны кереклигин билмедим. Ючюнчюсю, Шахмырза улу жазады деб эшткенимде, мен аны аллына чыгъарым келмеди. Керекли болса, аны хакъында тюбешсек сёлеширбиз.

5. Жырла. Жолдаш Берт! Менде бир бёлек жырчыкъла бардыла. Ала бир да къалмай китабыма, журналыма да салынгандыла. Аланы юсюннен жолукъсакъ сёлеширбиз. Аладан экисин хатымы къыйырына тагъыб ашырама.

С уважением – С. Отаров. 8 февраль 1958 ж. »

(Алфавитни, орфографияны юсюнден кенгешилени созулгъаныны сылтаулары аз туююл эдиле. Отаров Саидча, 13 жылны ичинде кеси тилинде жазмагъанла тилни жорукъларын, бир-бир сёзлени да унута, казахча, къыргъызча айтып башлагъан эдиле. Аны кёргюзтюр халда, Отаров Саидни письмоларын кеси жазгъанча, бир затын да тюрлендирмей, келтирме. Орусчасын, таучасын да. – Китапны къурагъанла.)

•

Берт Гуртуев

ГЕРПЕГЕЖ

Очерк

Аушигер элден кюнбатыш таба жанында биринчи акъ зыгъыргъа тюбейсе. , Аны арасында, кёз жиялукъ кибик, таза суучукъ жылтырап барады. Ол Хиеу сууду. Мындан ётюр, барып турсакъ, хапарлада аты айтылгъан Къашхатаугъа

чыгъарыкъбыз, алай болса да, бизни эски, кюл бетли «Победа» машинабыз онг жанына бурулду.

Суу ызны ичи бла, бирде зыгъыр тар жолда, бирде уа суучукъну ичинде, аны къалкъып тургъан жеринден эки жанына чайпалта, ёрге барабыз.

Жолну дуппурулу, чунгурлу жерлерине жетгенде, не да сай индекчикден ётгенде, машинабыз, сыртына биринчи кере ийер тийген эмилик къабыр кибик, артха бла алгъа чюйюп башлайды; жолну ёрюнде уа алгъа –ы-ы! – деп, артта уа –у-у-у! – дегенлей чыгъып кетеди.

Жашил юлкюлени аралары бла, айланч-бойланч жол гера жарны аллына чыкъды. Алайдан ётгенлей, сууну сол жагъасыны бийик тытыр хунасы кёрюндю. Ол хунадан арысы къыртыш тала. Талада уа – тёрткюл, ёре акъ юйчюк. Бу дарман сууну уясыды. Тытыр хуна уа , Хиеу – башында таулада жауун жаугъанда, суу къутуруп, ташны-агъачны ташып келгенде, - дарман кезлеуню таламасын деп, ишленгенди.

Зыгъыр къолдан Герпегеж элге чыкъдыкъ.

Герпегеж, къабартыча, - тауланы зынгырдауу, – деген сёздю. Керти, мында адамланы, малланы, машиналаны, тракторланы, агъач жаргъан быхчыны дауурундан жашил таула да зынгырдаргъа боллукъдула.

Мени чалбаш нёгерим таулулагъа малкъар тилде лекция окъургъа Бабугентге бара эди. Мен а Герпегежде таулулагъа окъурлукъ эдим. Алай, таматаны бираз ашырып ючюн, машинадан тюшмей, элни ичи бла ётюп, бирси къыйырына дери бардыкъ. Эл къыйырында ишленип бите тургъан бир уллу юйге къайытдыкъ. Ол таулу юй эди. Къолунда да балтасы бла бир мазаллы къара шинли киши чыкъды; аны ызындан эки женги да жингириклеге дери къайырылып, къолларында юй сюртген сары топуракъларын саркъыта, ол алайда кёрюннген сабийлени аналары, огъурлу бети болгъан таулу къатын чыкъды. Саламлашдыкъ. – Келигиз. Юйге киригиз – деп, жарыкъ болдула.

Юйге кирдик. Юйню уа юч отоуу бар эди, алай алыкъын печи, эшиклери, терезелери, полу да тамам битип тюйюл эдиле. Болса да юйню иеси юй толу кебине келлигине ийнанып эди.

- Туугъан элимде, суйген жеримде не къоркъуу барды? Жалан да юйлени ишлерге, аланы къурулуш материалларын эркин тапсакъ, ишлеген а этер эдик. Юйренмейми къалгъанбыз? – деп, базынып, ол сиз таныгъан къара таулу кёлюбюзню рахат эте эди.

Биз селеше тургъанлай, юй-бийче келтирип аллыбызгъа алаша, сай тебсини салды, аны юсюне къолан желим жабыуну жайды, аны да юсюне жукъа, къаты бишген, будай гыржынны ууакъ ууатып салды. Сора тёрт да уллу къанжал чырчагъа къуюп, къакъ эти болгъан картоф шорпаны тылпыу этдирип келтирди. Тёрт да чырчаны шорпасын бирге къуйсакъ, челек бла бир болур эди.

Кеси кесиме: «Ашагъанда бёрю кибик, ишлегенде айыу кибик» - деп, андан айта кёреме», - дедим...

Таулу кишини жангы юйюню арбазына барып, юйюне уа кирмей кетсенг, жанына тиерге болады. Юйюне кирип, алгъыш этмей, алынга салгъан туз-гыржынындан ашамай кетсенг а, жаулагъан сунады. Аны себепли, биз, юйге да

алгъыш этип, ауузланып чыкъдыкъ. Саламлашып кетдик. Чомарт таулу, бир уллу иш тындыргъанча, ыразы болуп, къалды.

Герпегежден Сынла-сырты бла аугъан жол Къашхатаугъа элтеди. Ол жол бла алгъын ат арба окъуна, батыла-батыла, кючден барыучу эди. Энди уа автомобиль жюрюген жол ишленгенди. Алайды да, мен эл къыйырында къалдым, нёгерими машинасы уа, ызындан да акъ букъу кётюре, сыртха чыгъып кетди.

Артха, эл таба къайтып келе, уллу алма терек бахчагъа жетдим. Аны эни, къыйыры кёрюнмей эди. Алмаланы жыйып, ящиклеге къуйуп, базманда чегип, колхозчула машинагъа жюклей тура эдиле. Ала «Дружба» («Шуёхлукъ») колхозну адамлары эдиле. Абаданлагъа школчу сабийле болуша эдиле. Сабий жыйында барындан да тири узалгъанла уа школчу жашла Броев Хаутай, Биттиров Мустафа, Жангоразов Борис бла Озроков Мухадин деген тирикёзле эдиле. Бу жашчыкъланы биргелерине оноу этип ишлеги а къабартылы къатын Хутажева Тамара эди.

Алма жыйгъан къауумдан айырылып, кетип, терек бахчаны тёбен къыйырында ишлене тургъан эки къоншу юйге келдим. Аладан биринде таулула, ким балта бла тёрткюл жона, ким быхчы бла жигинжи къыйыр кесе, ким да сюрме бла къанга сюрмелей тура эдиле. Бош, ишсиз сюелип тургъан адам жокъ эди.

Быланы ишге къаныгъыуларына чырмау болмазгъа умут этдим. Болса да, - уой, иш къолай болсун,- дегенимде, - уой, сау бол, сау кел, - деп, таматадан кичиге дери, къол бердиле. Хар бирини къолу берчли, темир кибик, ауур, къарыулу болгъанын эследим. Кими къызыл ингиликли толу бет, кими да акъсылыракъ ёребет болгъанлыкъгъа, барысыны да кёзлерини ичлеринде ала бир уллу къууанча болгъанларын окъургъа боллукъ эди. Къачан эсе да бирде махорканы не да жылканы тапмай, тиши кичиген къарт киши «Беломор» папиросуна букъулата: «Балтагъа къуйрукъ, къолгъа сары жау», - деп, жерк агъачны жона эди. Энди уа сабыр болуп, къоншу элледен хапар сора эди. Къыралла арасында халгъа да эс бура эди. «Энди уруш болмасын ансы, жашауубуз жаннет кибикди», - дей эди. Ушакъ бошалды. Адамны, малны, сабанны, журтланы, культураны юсюнден да сёлешдик.

Бу юй элни бек бийик жериндеди. Арбаздан къарасанг, битеу эл, къол аязынгдача, шарт кёрюнеди. Ма, сууну сол жанында, алгъын мёрежия хансла битиучю дыркъылада, энди чёплеу сабанлада чёплеу табакъла ауурлукълары бла жерге айланышып, базыкъ чёплеу къауураланы боюнларын гулоу-гулоу этип турадыла. Андан тёбенирекде алтын бетли нартюх сабанла аязда сюзюледиле, аладан арлакъда уа картоф бахчалада колхозчула къадалып картоф къаза кёрюнедиле. Сууну онг жанын а колхозну уллу жемиш бахчасы, уллу алмаларын салындырып, омакъ жазап турады. Эл уллу туююдю, 124 юй барды. Алай эски юйледен эсе жангы юйле асламдыла.

Таулула, 58 юй ишлеген къыллы къалмай, 22 юй да сатып алгъандыла, 86 юйдегиден 80-сы юй къоллу болгъандыла, 6-сы уа фатарлада турадыла.

Таулулагъа юйлени ишлер ючюн, башчысы Созайланы Кажок болуп, энчи бригада къуралгъанды. Болса да ыйых кюнледе колхозчуланы башхалары да барып болушхандыла. Артыгъыракъ да юйлени къабыргъаларын къалагъан

заманда бла башларын жапхан заманда басынып болушхан эдиле. Аланы ичинде къабартылыла да болгъан эдиле. Ахшы ишлеп белгиленгенле Бозиев М., Кучмезов Х., Маремуков Мухаммат эдиле.

«Дружба» колхозну нартюх сюрдюсю быйыл 125 га болады, Терк районда да 86 га нартюхю барды. Силос ючюн сюрюлген 22 га нартюхюню 15 га силос урулагъа къуюлгъанды, къалгъаны уа мал ашха гебенле боллукъду.

Картоф бахча 18 га болады. Аны къазыу барады. Жангыз 8 айгъа окъуна колхозчулагъа хар иш кюн ючюн 3-шер килограмм картофель аванс бериледи.

Быйыл 1-чи бригада, орта тергеу бла, хар гектардан 152 центнер, 2-чи бригада уа – 183 центнер картофель къазады. Картофну бюртюгю да уллуду, сыйдамды.

Колхозну бичен иши да игиди. Чаллыкълары бары чалынып, жыйылып, тишге къаланнгандыла. Хар ийнекеге 17 центнер бичен хазырланнганды, къойлагъа, атлагъа да къыш аш толу жетишимли болгъанды. Бичен ишлегенде бек иги ишлеген алчы колхозчула Габаев М., Кучмезов А., Ардавов Г., Кучмезов Ж., Бозиев А. эдиле. Бичен ишине тиширыула да иги къатышхандыла, сёз ючюн, гебен этген заманда, Кучмезова Азика, Жабоева Аминка, Кучмезова Лейля, Муллаева Ариука, Куашева Зоя, дагъыда башхала бек иги ишлегендиле. Бичен ишлеген кезиуде элни халкъы биченчилеге болушургъа 5 ыйых кюн чыкыгъанды. Бичен ишге аны уллу себеби болгъанды.

Таулула Герпегежге келгенлей окъуна барысы да колхозгъа киргендиле. Юй тютю жерле алгъандыла. Алагъа межамла ишлерге, ийнекле алыргъа къыралны жанындан уллу болушлукъ болады. Ёнкюч халда да, болушлукъ халда да кёп минг сом сан бла ахча, аны бла бирча уа къурулуш материалла да бериледи.

11-чи сентябрде, эртденликде эртте, жангы юйлени жабар ючюн, эм да алагъа печле ишлер ючюн, 15000 къошунну бла 5000 бишген кирпични ташыргъа колхозну жюк ташыучу машиналары Прохладнагъа кетген эдиле.

Кюн жашил таула артына батды. Салкъын ингир болду. Элни ичи ит юрген бла тууар ёкюрген тауушдан толду. Ушхууур этип башлагъан юйлени кёк тютюнлери бирге жыйылып, суу салкъында чарс бола эдиле. Ол чакъда элни жан-жанындан келген жоллада адам къауумла кими жырлай, кими кюле, кими да бош дауур эте келе башладыла. Кюндюз шошуракъ тургъан эл ингирге къымылдаулу, тауушлу болду. Колхоз правленияны юйюню аллы да кёп адамдан толду. Ол юйню бир жарымы элни клубу эди.

Клубну таматасы субай ёсген, бурмачач, къара шинли, тири таулу жаш Ульбашланы Анзор клубну аллында адамлагъа: «Ингирде, 7 сагъатда, клубда ана тилде лекция боллукъду», - деп эштдире эди. Алайда тургъан комсомол жашладан бир-экисин да лекциягъа адамланы чакъырыргъа жибере эди.

7 сагъатда лекция башланды. Таулула «Уллу Октябрь социалист революциягъа 40 жыл» деген лекциягъа тынгыладыла.

Ана тиллеринде лекциягъа тынгылагъан таулуладан клубну ичи толуп эди. Айтылгъан сёзлеге уллу эс буруп тынгылай эдиле. Бек алларында жангы тапчан шинтикледе олтургъанла бла бирге колхозну парторгу да, эл советни председатели да олтуруп, тура эдиле. Лекциягъа адамланы жыйгъан къыллы къалмай, ала кеслери да лекторгъа бир талай соруула берген эдиле.

Къысха айтсакъ, Герпегеж элни адамлары юйле ишлеу, колхозну мюлкюн, малын ёсдюрюу бла бирге культурагъа, окъуугъа, билимге да уллу эс бурадыла. Кесигиз билгенликден, Герпегеж элни колхозуну аты «Шуёхлукъду». Ол колхозда таулула бла бирге къабартылыла да жашайдыла. Аланы бирге шуёхлукълары эрттеден барады. Ол шуёхлукъ ёмюрде да седирерлик тюйюлдю. (Газета «Коммунизмге жол», 25 сентябрь 1957 ж. №65.)

Берт Гуртуев и певцы-сказители старшего поколения – Чапаев Моттай и Дептуев Хаматгерий.

Внимание идеологии. в 1-м ряду слева направо: Берт Гуртуев, Хачим Теунов, Тимбора Мальбахов (1-й секретарь обкома КПСС), Евгений Симанкин (2-й секретарь обкома), Магомед Шехихачев (секретарь обкома по идеологии), Максим Геттуев (председатель Президиума Верховного Совета КБАССР) 1976 г.

•

Берт Гуртуев

КЪАРЫНДАШЛЫКЪ ЖОЛ БЛА ЯНТАРЪ ТЕНГИЗНИ БОЙНУНА

СССР-ни жазычуланы Союзуну суратлау литератураны пропаганда этиу жаны бла Битеусоюз Бюросуну оноуна кёре, КъМАССР-ны суратлау литературасыны бла искусствосуну кюнлерин Латвияда бла Москвада бардырыгъа деп, жазычула бла искусствону адамлары 23-чю ноябрда жолгъа чыкыгъан эдиле.

Самолётдан тюшгенибизлей, бизни сакълап тургъан латыш жазычула тюбедиле. Къар да жауа тургъан къыш ингирде бизге гюл къысымла бердиле. Къол тутушуу, къучакълашыу, тегерекни киночула жуу-жуу этдиредиле, сурат алычу аппаратла андан-мындан жашнайдыла. Ригагъа атланабыз, къар хапула да хауада уча, жолубузгъа себиледиле. Ингир сууукъду, алай къонакъбайларыбызны – латыш жазычуланы жылы тюбеулери, аланы жарыкъ жүректери хауаны сууукълугъун хорлайдыла.

Ноябрны 24-чю кюнунде Рига шахар бла шагърей болур ючюн экскурсия болду. Латыш жазычуланы бир къаууму бла бирге Риганы историясын да , битеу памятниклерин да аламат иги билген экскурсовод къолуна микрофонну алды.

Кюн тиймесе да, туман жокъ, къар жаугъан жокъ. Алай тегерекде бийик юйледен, аланы тюрлю-тюрлю накъышларындан, жютю тѣппелеринден ары жер кѣрюнмейди. Тар орамлада да автомобилле суусарча, жортадыла. Дагъыда авария жокъ, сигнал жокъ! Бир-бир орамлада жингил, жарыкъ бояулу трамвайчыкъла, къонгуроу таууш эте, сызылып барадыла.

Экскурсовод биз тюбеген тамаша затладан хапар айтады. Аны орус тилде аз-маз чалдырып айтхан сѣзлери радиоланнган автобусну ичинде шарт эштиледиле.

Къулакъларыбыз анга тынгылайдыла, кёзлерибиз а бу тамаша ариу шахарны къурулушларына илинедиле. Ригагъа «Экинчи Париж» дегенлери, баям, керти болур. Юйле накъышлы, жангы орамлары кенг, шахарны ичинде артыкъ да нарат, къайын, жёге терек бахчала кёпдюле. Баям, жайгъыда шахарны жашиллик бютюн да жасай болур.

Шахарда ёмюрде эсден кетмезликле: революционерлени сын ташлары, тамаша скульпторланы къол ызлары. Даугаваны кенг сабырлыгъы, нарат жайыу ичинде этнография музей, дагъыда 50 минг адам тынгылагъан, 12 минг адам жырлагъан эм тепсеген уллу жашил театр. Ол жашил театрны ичине кирсенг несин айтаса! Латвияны халкъы жырны, тойну да бек сюеди. Мында жырны халкъ байрамын бардырадыла.

Ригада 16-чы ёмюрде романо-готика стиль бла ишленген Домский собор (килиса) бла алгъын тевтон орденни болгъан Рига къала кеслерине уллу эс бурдурмай къоймайдыла. Килисаны ичинде энди концерт бардырылыучу зал къуралгъанды. Анда, жер башында кеси кибик болмагъан, аллай аламат орган къобуз барды. Тевтон орденни къаласы уа энди Рига шахарны пионерлерини Дворециди. Ол кеси да мазаллы Даугава сууну жагъасындады.

Ол кюн ингирде Къабарты-Малкъарны жазычулары, артистлери да Латвия ССР-ни Илмула академиясы болгъан бийик юйге бардыкъ. Къабарты-Малкъарны литературасыны бла искусствосуну Латвияда кюнлери башландыла. Ингирге Латвия ны Коммунист партиясыны АК-сыны секретары жол. Восс, Баш Советини Президиумуну председатели, аты айтылгъан латвиячы революционер жол. Калнберзин, башха таматала да, жазычула да келедиле. Латвияны жазычуларыны Союзуну правленини биринчи секретары Валдис Лукс кеслерине келген къонакъланы алгъышлап сёлешди да, ингирни ачды. КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну секретары жол. М.Х.Шекихачев бизни республиканы халкъыны атындан Латвияны халкъын алгъышлады. Аны ызындан Алим Кешоков бизни литературабызны бла искусствобузну юсюнден, сора барлыкъ ишни магъанасыны юсюнден айтды. Андан сора латвиячы жазычулагъа Нальчик паркны «Къарау къаласын» бла «Наратла кеме болуп жюзелле» эм мен да хазырлагъан «Даугаваны жыры» деген латыш жазычуланы къабарты, малкъар тилледе чыкъгъан назму китапчыкъларын сауагъа берди да, бизни поэтлерибизни залдагъылагъа танытды. Бизни биргебизге латыш поэтле да бар эдиле. Назмула окъуу башланды. Бизни поэтле кеслерини назмуларын, латыш поэтле да бизникилени кеси тиллерине кёчюрюп окъуй эдиле. Манга сёз жетгенде, Латвияны халкъ поэти Ян Райнисни кесим кёчюрген «Сыннган наратла» деген назмусун тау тилде окъудум, латвиячыла бек ыразы болдула.

Литература бёлюмню ызындан артистлерибиз, сора аланы артистлери уллу концерт бердиле. Ингир жарыкъ ётдю.

25-чи ноябрь. Елгавагъа барабыз. Бу Латвияны экинчи уллу шахарыды. Латвия ССР-ны Эл-мюлк академиясыны алимлерине, шахарны оночуларына жолукъдукъ. Академияда айландыкъ, история-этнография музейге къарадыкъ. Аны студентле кеси къоллары бла къурагъандыла. Кёп тюрлю экспонатланы да ала кеслери жарашдыргъандыла. Анда болгъан затла Латвияны, артыгъыракъ да

Елгаваны эртте заманладан бюгюнлеге дери кюрешин, ишин, жашауун да иги кёргюзтедиле.

Бу ариу ишленген дворецни архитектору сау дуньягъа аты айтылган Растреллиди.

Елгаваны культура юйюне келгенибизде бир къабыргъадан бирси къабыргъагъа жете, къабарты, малкъар, латыш тилледе уллу харфла бла: «Багъалы къонакълагъа жүрек салам!» деген лозунг къызарады.

Елгаваны адамлары да, къалган латвиячылача, культураны бийик даражада жүрютедиле. Жамауатны ичинде кеслерин тутуу, адамгъа адежлик халлары ким да жаратырча эди.

Культураны юйюню жарыкъ залында ингир башланды. Аны бардырыуда председателликни белгили латыш поэт Андрис Веян этеди. Ол къабарты, малкъар поэтлеге эм аланы назмуларын кёчюрген латыш поэтлеге сёз берсе, къууанчыкъда окъулган назму сёзле кёп люстрала жанган ичи адамдан толу бай залнызангырдата эдиле. Бютюн да Максим Геттуев кесини назмусун уллу ауазы бла окъугъанда уа, ауур люстрала окъуна ары-бери чайкъалганча кёрюне эдиле. Ингир латыш той эм 90 устаздан къуралган жырчыланы хоруну бла бошалды. Хор Я.Райнисни «Сынган наратла» деген назмусун жыркъа салып айта эди.

26-чы ноябрда «Банга» деген чабакъ тутуучу колхозгъа барабыз. Онг жаныбызда кюнюш тухтуй кибик, буз къабырчакъла жагъаларын жапхан кёк тенгизден сууукъ жел урады. Сол жаныбызда бууакъ басхан нарат терекле аз-маз чайкъала турадыла. Жолгъа жууукъ, аны эки жаны бла тизилип турган, асламысы акъ силикат кирпич бла ишленген, башларында да мансардалары болган юйле тизилипдиле. Бу чабакъ тутуучу колхозчуланы элини къыйырыды. Элни ортасына жетгенибизде уа, ол да уллу юйледен, предприятиядан толуду, сахар кибик кёрюнеди. Бизге бу элни пионерлери да, окъуучулары да елгавачылача тубедиле. Колхоз правленни председатели жолдаш М.М.Лисмент, кесини кабинетине чакъырып, колхозну иши бла шагърей этди. Совет къыралны аллында социалист борчларын колхоз айыпсыз толтурады. Колхозчула уа бек бай эм тизгинли жашайдыла.

Ингирде колхоз клуб. Биягъы окъуула, тепсеуле, жырлаула. Латвиячыла бла биз орус тилде сёлеше эдик, алай бизни аузубуздан латыш сёзню эштселе уа, кёзлери жарыкъ кюле, сейир этедиле. Къонакъбайларыбыз биз бошагъандан сора кеслерини искусстволарын кёргюзтюп башладыла. Конферансье микрофонга жанлап, колхозну председатели М.М.Лисментни атын айтады. Ол биз таныган председатель латыш тилде жыр айтды. Анга эстрада оркестр нёгерлик этеди. Бир кесекден сора уа ол кеси жырлагъан солистге баян къобуз согъуп, нёгерлик этди. Ма, анда искусствогъа къыймат бериу алайды.

27-чи ноябрь. Пионерлени дворецинде Рига сахарны школчулары бла тубешиу, «ВЭФ» деген заводда, ликёр-аракъы заводда, «17-чи июнь» атлы кондитер фабрикада да ишчиле бла тубешиуле аламат иги ётдюле. Къырал библиотекада да жарыкъ тубешиу болду.

Мен кондитер фабрикагъа баргъан къауум бла эдим. Анда директорну орнунда тургъан И.Лерман бла парторганизацияны секретары В.Бессмертнов фабриканы иши бла бизни шагърей этдиле. Фабриканы цехлерин кёрюп, ишчи клубха къайтдыкъ. Клуб акъ халатлы, акъ бёркю тиширыуладан толду. Елена Борсокованы рояль согъууу бла бирге битеу зал «Вей ветерок» деген латыш халкъ жырны жырлады. Бу жырны латышлыла бла бирге биз да жырлай эдик. Назму окъуу, сёлешиу бошалгъанлай, ишчилени бла бизни арабызда шуёхлукъ ушакъла бардыла. Ала бизни республикадан хапардан биле эдиле, бизни кондитер фабрикабызны иги продукция чыгъаргъанын да эштип эдиле, тийишли багъа бере эдиле.

Сагъат 18-де П.Стучка атлы къырал университетни уллу залында шуёхлукъну ингири болду. Анда эки да шуёх республиканы жазыучулары бла артистлери бирча ингир бардырдыла.

Программаны ахырында артистка бла анга нёгерлик этген къобузчуну атларын конференсье айтып, микрофондан айырылгъанлай, залны башына жууукъ жеринден, акъ жигинжиле арасы фойеде мор шкаф кибикчикни юсюнде электрочиракъла тизиу жаннган жерден бир тиширыуну белинден ёргеси къарады. Биз къобузчуну кёрмейбиз: ол органы артндады. Битеу тийрени музыка таууш алды. Орган къалай согъулгъанын кеси эштмеген адам, аны тамаша тауушун сёзден эштгенликге, ангылаяллыкъ тюйюлдю. Биз жырчыны кечирек таныдыкъ, ол Латвия республиканы халкъ артисткасы Лайма Андерсон эди! Латвиячыла аны намысын бек кётюредиле.

Халкъ Ян Райнисни намысын бек бийикде жюрютеди. Райнисни аты бла культура учрежденияла, орам, музей, майдан дагъыда кёп затла бардыла. Шахар арасында бир уллу майданда Райнисни боз гранитден ишленнген бийик сыны барды. Биз анга Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны атындан тийишлисича венюк салгъанбыз.

28-чи ноябрь. Нарат агъач ичинде курорт эл Майори. Латыш халкъны уллу поэти Я.Райнисни музейи. Ары кирдик, аны директору бизни отоудан отоугъа элтеди, экспонатланы кёргюзтеди, уллу поэтни жашауу бла, иши бла шагърей этеди. Аны юсюнден кино кёргюзтдюле, аны сёзлери жазылгъан жыр плёнкаланы магнитофоннга сокъдурдула. Саугъагъа деп, директор бизге Райнисни сураты кёрюнген багъыр значокла юлешди. Дагъыда берген саугъасы уа Я.Райнисни «Сыннган наратла» деген назмусуну 42 тилге кёчюрюлюп чыкъгъан жыйымдыгъы эди. Ол китапчыкны мен багъалы саугъагъа санайма, ол артыгъыракъ да манга хычыуун кёрюндю: анда «Сыннган наратла» деген назму мен малкъар тилге кёчюрюп да барды.

Райнисни да, латыш поэтлени башхаларыны да назмулары малкъар тилде болгъан «Даугаваны жыры» деген китапчыкны мен Я.Райнисни музейине саугъагъа бердим. Музейни директору аны: «Бу китапчыкъ мында тийишли жерин табарыкъды», - деп, ыразы болуп алды. Алай бла малкъар халкъны аты да уллу поэтни музейини историясына къошулду.

Юрмала деген курорт шахар да жашил нарат агъачны ичиндеди. Шахарны этеги янтарь тенгизге жетипди, орамлары эркин, кенг. Юйлерины асламы тюрлю-

тюрлю накъышлы, экишер-ючюшер этажлы, уллу терезели тюкенледен толу. Къыралда белгили санаторий «Балтия». Биз аны клубуна бардыкъ. Халкъ кѣп, зал жарыкъ. Литература бла искусствону ингири мында да бек иги ѳтдю.

Латвиячы жазыучу жолдашла Валдис Лукс, Жан Грива, Адольф Талдис, Мильда Ласберга, Гунар Селге, Андрис Веян эм башхала бизни ингирлерибизге иги болушхандыла. Бирде ючеу, бирде тѳртеу болуп, биргебизге жюрной эдиле. Бизни назмуларыбызны кеси тиллерине кѳчюрюп, бизге нѳгер болуп, литература ингирледе окъуй эдиле.

Биринчи ингирде уа поэтесса Мильда Ласберга кесини Къабарты-Малкъарны халкъына аталгъан жангы назмусун латыш тилде окъугъан эди.

Литература бла искусство ингирибиз бошалгъандан сора Юрмаланы урунганларыны депутатларыны шахар Советини исполкомуну председатели бла Латвияны коммунист партиясыны Юрмала шахар комитетини секретары шуѳхлукъ ушхууур бла сыйларгъа, ал бѳксюю нарат агъач жюрекден чыгъып, ѳшюню янтарь тенгизни къулагъына тирелип тургъаннга ушагъан кеме сыфатлы къужур юйге чакъырдыла. Аны баш этажы кемени палубасы кибик эди. Тѳгерегинде къабыргъалары саулай мияладан болгъанлары себепли, андан къарасанг, кесинги тенгиз юсюнде тургъан сунаса. Эстрадада джаз оркестр жарыкъ музыка согъады.

Бир кесекден бизни тойчуларыбыз «Исламейни» бла «Чабакъчыланы тепсеуюн» тепсегенлеринде, твистни тепсегенле сел болдула. Ахмед Пачевну базыкъ ауаз бла «Бюрчени» жырлагъанын эштгенлеринде уа, жаш тѳлю, тойчуларыбызгъача, аяусуз къарс урду. Бизни тоюбузну, жырыбызны да бек жарата эдиле.

СССР-ни Баш Советини депутаты, белгили латыш жазыучу, бѳкем санлы, толу бетли Жан Грива бизге айланып: «Багъалы жолдашларыбыз, шуѳхларыбыз. Сиз келирни аллында юй бийчем бла мен, тенгиз жагъасында айлана, бир кесек янтарь гыртчыкъла жыйгъанбыз. Эркин этсегиз, бу тийрени эслеринде тутар ючюн, хар къонакъгъа бирер янтарьчыкъны саугъагъа берирге сюеме», - деп, хуржунундан бир къол жаулукъ тѳююмчекни чыгъарды. «Муну къонакълагъа юлеширге Кайсын Кулиевха береме» - деп, Къайсынны ууучуна янтарь ташчыкъланы къуйду. Ол да анга алгъыш жууап да этип, янтарь кесеклени юлешди. Дагъыда бир кесекден а шахар исполкомну председатели Къабарты-Малкъар АССР-ни жазычуларыны Союзуна Юрмаланы шахар исполкомуну бла ЛКП-ни Юрмала шахар комитетини атындан Сыйлы грамота берди. Ол Сыйлы грамота бизни жазычуларыбыз Къабарты-Малкъар литератураны кюнюн Юрмала шахарда жетишимли бардыргъанлары ючюн берилгенди.

Биз Латвияда болгъан ыйыкъда белгили тюбешиулени араларында шахар, эл ичлеринде да айландыкъ, алай анда не тѳююшген, не эсирип орамда айланган эслемедик.

Латвиядан бизни аллыбыз Москвагъады. Сагъат да мычымай Москваны «Внуково» деген аэродромуна жетдик. Анда уа РСФСР-ни жазычуларыны Союзуну правленинде ишлегенледен ючеулен къолларында да гюл къысымлары бла. бизни самолѳтубузгъа келдиле. Москвада кесибизни миллет литературабызны бла искусствобузну кѳргюзте, алты кюнюн айландыкъ.

30-чу ноябрда И.М.Губкин атлы химия-технология институтда литература ингирни С.Липкинни башчылыгы бла бардырдык. Ол ингирде бизни поэтлерибизни Къ.Кулиевну бла А.Кешоковну назмуларын, аланы орус тилге кёчюргенле С.Липкин бла Я.Козловский да кезиу-кезиу чыгып окъудула.

1- чи декабрда кюндюз «Дружба народов» деген журналны редакциясында, ингирде уа Подольск шахарда М.И.Калинин атлы механика заводха бардык. Анда заводну жашауу эм иши бла шагърей болдук. Мында алгын америкалы капиталистни – Зингерни заводу болганды. Революцияны заманында уа завод Совет кыралны къолуна тюшгенди. Завод андан бери иги да тюрленгенди, уллу да ёсгенди. Ишчиле кеслерини заводларыны сыйын бек кётюредиле. Завод чыгъаргъан продукция – кийим тикген машинала «Подольск мехзавод» не да кысха «ПМЗ» деген маркасы бла дуньяны кёп жеринде тюбейдиле. Жылдан жылгъа ол машинала кёп тюрлю кыйын тигиулени этерча боладыла.

2-чи декабрда битеу бир бёлек мингден кьуралгъан ишчи коллективи саулай коммунист урунууну коллективи деген сыйлы атны жюрютген заводда – Москваны коксогаз заводунда ингир бардырдык. Бу ингир бек ахшы ётдю. Анга белгили орус жазычула Франц Таурин бла Николай Рыленков да къатышдыла.

Заводну оноучулары КъМАССР-ни жазычуларыны Союзуна Махтау къагъыт да бердиле.

3-чю декабрда ЦДЛ-де (литераторланы ара юйюнде) КъМАССР-ни литература бла искусствосуну кюнлерини бошалыу ингири болду. Ол ингирге КъМАССР-ни Министрлерини Советини председатели жол. А.Н.Ахохов да келди. Ингирни белгили поэт Николай Тихонов бардырды. Ол, алгъа бизни республикабызны халкъыны, табийгъатыны, литературасыны бла искусствосуну юсюнден айтды да, А.Кешоковха сёз берди. Ол а Къабарты-Малкъарны литературасыны юсюнден толу айтып, ингирге къатышыргъа келгенле бла залдагы халкъны танышдырды. Ызы бла назму айтыу башланды. Ингирге москвачы поэтле, битеу кыралгъа да белгилеле – назму кёчюрюучюле С.Липкин, В.Звягинцева, М.Петровых, Н.Гребнев эм Я.Козловский да къатышдыла. Ала бизни белгили поэтлерибизни назмуларын окъуй эдиле.

Аны ызындан бизни артистлерибиз республикабызны искусствосундан бир талай зат кёргозтдюле.

Къаншау Соттаевну бла Соня Шериеваны тепсеулери залдан къарагъанланы сейирге къалдыра эдиле, бизни да бек ыразы эте эдиле. Роза Хакулова бла Архестов балет тойну тийишлисича иги тепсей эдиле. Бекуловну скрипкасы, Борсокованы рояли, Пшихачевну, Кешева Клаваны къобузлары, Алоевну барабаны, С.Беппаевну, В.Кодзоковну эм башхаланы ауазлары тынгылагъанланы къулакъларында кёпге дери турурла. Искусствобузну адамларыны жетишимлери кьуру бу ингирде иги туюнл, хар кюнде да эди.

Алай бла, борчубузну толтуруп, къайда туманла юсю бла кёкде жюзе, къайда асфальт жолда чайкъала, туугъан шахарыбызгъа – Нальчикге къайтдык.

Къарындаш тюбешиуле, жарык бетле, жюрек жылыула ёмюрге эсибизде турурла. Къарындашлык жол бла янтарь тенгизге дери барып келдик.

(Газета «Коммунизмге жол», 8 январь 1966 ж. №5).

• *Ахмат Созаев*

«ЧОМАРТЛЫКЪНЫ» ОКЪУЙ

(критика эм библиография)

Малкъар поэзияны къанатлары тауларыбыздан эртде чыкъгъандыла, аланы ауаналары жетмеген, аланы тауушларын эштмеген хазна жер болмаз. Аллай литературасы болгъан халкъ, сёзсюз, фахмулуду, уллу миллетле бла бир тизгинледе сюелаллыкъды.

Поэзияны бийиклигини чеги болмагъаны белгилиди. Аны себебли, бизни поэзиябыз жашау жолунда энтда да кёб ауушладан ауар, кёб бийиклени алып!

Бизни поэзиябызны юсюнден айта келгенде, аны юсюнден сагъышланганда, чалбаш жазычуларыбыздан бири, поэзия байрагъыбызны ёр жоллада кёб жылланы жигитча келтирген Гуртуланы Бертни атын айтмай кетерге жарамаз.

Биреуленни юсюнден селеше келгенде, Борис Пастернак: - Да ол назмучу къалай болур? Осал адамды сора, - дегенди. Бу сёзле мени: - Кеси осал адам болуб тургъанлай, ахшы жазычу болургъа нек жарамайды,- дерге суйюучю бир къауум тенглериме алакат жауабды. Ала уллу америкалы поэт Уолт Уитменни: - Сени жазыуунда кесинги юсюнде болмагъан бир тюрлю илишан болургъа амалы жокъду, - деген акъыллы сёзлерин унутуб къоя болурла. Муну келтиргеним неденди?

Берт Гуртуевну керти адамлыгъы, кишилиги болмаса, ол гитче халкъыны уллу поэтлеринден бири болгъанлай келалмаз эди. Аллай жазычуну хар китабы угъай да, хар сёзю окъуна халкъына гыржынча кереклиди дерге боллукъбуз.

Мени аллымда поэтни кёп болмай «Эльбрус» китаб басмада чыкъгъан назмула китабы. Автор анга «Чомартлыкъ» деб атагъанды. Бу атны биз бек жаратабыз, нек десенг, поэтча чомарт, поэтча ачыкъ жүрек, аныча халал ким болалыр? Халкъына, окъуучуларына берилген магъаналы назму тизгинлеге уа не багъа!? Андан уллу чомартлыкъ а къайда? Ол керти да чомартлыкъды.

«Чомартлыкъ» артыкъ къалын тюйюлдю, эртде окъуна айтыб къояйыкъ, бек иги жарашдырылгъанды. Поэт, биз китабны ачханлай окъуна,

Эй, жолоучу, жууукъ бол!

Къонакъ этиб алайым, - дейди. Аны ызындан сейирлик терек бахчаны ортасында омакъ юйюне киребиз.

Бизни поэтлерибизде Туугъан жерибизни юсюнден жазмагъаны жокъду. Жазмай а, жашау барда, ол тема ёмюрде тауусулмагъанлай барлыкъ темады. Гуртуев Туугъан жерини юсюнден бизни сагъайтырча тизгинлени келтиредди.

Минги Тауну этегине илиниб,

Закийлиги, чомартлыгъы билиниб,

Къая жсырыб, жол ачыб, темир жсюзюб,

Жашил дыркылагъа акъ юйле тизиб...

Жашайды суйген халкъым ёз жеринде...

Поэтни бир насыбы – халкъына къуллукъ этиудю, къаламына сюнгю этмегенни этдириудю. Чалман эшген таулу чыбыкъланы кеси суйгенча бурады, бюгеди. Поэт сёзлени чыбыкъланыча буралмаса, бюгалмаса, эшалмаса, аны сейирлик

эпитетлери, метафоралары, тенгleshдириулері, ариу гокга хансла кьумда хуерилиб кьалгъанча болурла. Бертге не тилден да ана тили жууукъ, не тилден да ана тили татлы, не тилден да ана тили жумушакъ эм ариу болгъанын «Ана тилим» деген назмусундан билебиз.

*...Жокъду тарлыгъынг –
Сен тенгизсе, мен а –жалан
Сени балыгъынг.*

*Досха сыйдам, жаугъа суху
Бересе ауаз.*

*Сени билгенле аз тюйюл,
Терен билген – аз.*

Бу тизгинле бизни кьууандыргъан да, мудах да этедиле. Сагъышланабыз. Поэтге кьошулуб, биз ичибизден: «Сейир, кеси тилин иги билмеген, кеси тилин суймеген, кимге да хайыр этмез!» - деб мурулдайбыз.

Экинчи строфаны арт эки тизгини сабыр халда айтылгъанлыкъгъа, бир бирлеге жумдурухча да кьрюнюр. Таб айтылгъанды!

Поэтни бу китабында метафорала, тенгleshдириуле, башха поэтикалы бояула 1958 жылда чыкыгъан «Жарыкъ танг» деген китабындан эсе аслам тюбейдиле. Ётюрюкчю болмаз ючюн, юлгюге, «Сакъ жауунну аллына» деген назмусуну бир кьауум тизгинлерине кьарайыкъ.

*Кьоргъашин чачын силдейди тау башы, -
Черек суу да кюмюш тилин созады.*

Была уа:

*Тегерек шошду. Тау кюн, келин кибик
Юялыб, бетин шарф бла жабады.*

Дагъыда:

*Акъ жашнаб, кёк турду гюрюлдегенлей,
Хуна оюлгъанча, тоб атылгъанлай.*

Не уа:

Тау тейбеде биреу шибиля тартды

Тегерек а зынгырдайды, кюледи,

Элия тиягъын кьынгыр узатды.

Кьууандым: сакъ, жылы жауун келеди!

Назмуда фахму, жютю кезле, таза оюмла, кючлю сезимле. Бу тизгинлени окъуй баргъанда, кеси кесибизни унутханча болуб, жетиб келген «сакъ, жылы жауунну» ичине кириб кетеригибиз келеди. Жауунну хылыф тауушу отоубузну ичин толтурады. Алай бла поэт бизге фантастикалы пейзажны кергюзтеди.

Гуртуевну бу халда жазылгъан назмулары кёбдюле. «Чынтды поэтни назмусу», «Жашил гелеу», «Ийнанма», «Жаз башыны жылыуу», «Ёмюр дослукъ», «Жибит мени, жауунум», «Гюлню чыгъаналары» эм башхалары аллайладыла.

Поэт бу арт жыллада керти да бишген чыгъармала туудургъанды. Ол а аны фахмусуну иги да чакыгъаныны бир илишаныды. Бу тизгинлеге бир кьарайыкъ:

Кюн да кюмюш садакъ окъла атады,

Гелеуде инжи бюртюклени мараб («Жашил гелеу» деген назмудан).

Не да:

Эрийдиле тау чиранла,

Суугъа тюшген шекерлей («Дорбункъулла да жырлайдыла» деген назмудан).

Жетишимле бла бирге китабда тенгleshдириуле жанындан учхара кетген жерлери да тюбейдиле. Поэт эрикдени, баллилени, шабталланы чакъгъанларын кюле тургъан негрлини ачылгъан тишлери бла тенгleshдиреди. Ол а жюркге такъырлыкъ келтиреди, кез аллыбызгъа ёлген адамны ачылыб къалгъан тишлерин кёргюзтеди.

Не уа, къушну къанат тауушун къобуз таууш бла тенгleshдириу. Быллай тенгleshдириу бир тюрлю сезим кючюн бералмайды. Биз ангылагъаннга кёре, бу назму китабны дагъы да бир башхалыгъы барды. Ол да неди десегиз, мында биз тилибизде аз тюбеген таулу сёзлени элпеклигин эслейбиз: Балдыракъ, хукму, къужур, нектар, устукгу, къонкюлде, забала, хужан, мычкъылыкъ, чихтеник, истемей къужму, кюртмю дегенча сёзлени айтыргъа боллукъду. Ётюрюкден не хайыр, биз аллай шатык сёзлени чыгъармаларыбызда аз хайырланабыз. Алим Теппеев кесини литератураны юсюнден жазгъан бир статьясында Берт Гуртуев сёз устасыды, сёзге бай поэтди деген оюмун чертиб ётген эди. Бу биз башда келтирген шарт анга толу шагъатлыкъ этеди.

«Чомартлыкъны» чыгъыуу бизни поэзиябызны къууанч кюнюча болгъанды. Бизге быллай китабны саугъагъа берген поэтни биргесине баргъан окъуучуну ахшы умутлары алда болмай къалай къалсын. Айхай да алдады!

(Газета «Коммунизмге жол», 18 сентябрь 1969 ж. №186.)

• **Берт Гуртуев**

ТИЛНИ ТАЗАЛЫГЪЫ ЮЧЮН

(газет окъуучуну оюму)

1977 жылда «Коммунизмге жол» газетни ишин бютюн да иги этер ючюн не затла этерге керек болгъаныны юсюнден газетни редколлегиясы, газетни окъуучуларына ачыкъ письмо жазып, жангы жылны аллындагъы номеринде басмалагъанды.

Ана тилибизде чыкыгъан газетибиз бизни бек суйюп окъугъан газетлерибизден бириди. Почтальон бизге бир бёлек газетни келтиргенде, биз бек алгъа кеси тилибизде газетни окъуйбуз. Аны окъуп, дуньяда кёп затха шагъырей болабыз. Ленинчи коммунист партияны политикасын ол бизге ангылатады, насып жашауну бютюн иги болдуруп ючюн бизни кёллендиреди, тюз ызгъа салады, жангы борчланы толтурургъа сюеди. Биз газетни бетлеринде малкъар халкъны, андан сора да дуньяны башха халкъларыны жашауларын кёребиз...

Бу арт жыллада газетни къуралыуу, тыш кёрюмдюсю, ичинде басмаланган материаллары да окъуучуну ыразы этерчадыла. Халкъны тюз ниетде юйретгенден сора да, ол культурагъа, аны ёсююне жолну кенгертеди, кесини окъуучуларына эстетика хычыуунлукъ береди. Халкъны къурау, бирикдириу жанындан да газетни иши бек уллуду. Аны себепли газетни иги чыгъарыуу биринчи ишледен бирине саналады.

Бизни газетде тюрлю-тюрлю атлары болгъан бѐлюмле бардыла. Ол бѐлюмледе ахшы адамланы, болгъан ишни игилигини, дуняда бола тургъан ишлени юсюнден жазылады. Газетде «Шабат кюнню бет», «Литература бетле» дайым чыгъадыла. Адетлени, тѐрелени, юйюр жашауну юсюнден статьяла, суратлау литературадан назмула, хапарла, жырла, таурухла да басмаланадыла. Была уа газет окъуучуланы сейирсиндиредиле, газетни окъургъа талпындырадыла. Газетни тюрлю-тюрлю материаллары не къадар кѐп болсала, газет ол къадар сейир болады. Кертиди, газетге орусчадан не да башха тилледен кѐчюрюлген материалла да тюшедиле, бир бирде уа аллайла асыры кѐпден газетни ол номери сейир болмай къалады. Ётюрюкден не асыу, ол заманда биз орус газетде окъугъанларыбызны кеси тилибизде окъумай къоябыз. Кертиди, орусча окъуй билмегенлеге партияны, правительствону оноуларын, къыралда, битеу дуняда да халны ана тилинде билдириу газетге борчду. Аны себепли кѐчюрюлген материалла да болургъа керекдиле. Алай ол материалла тийрели материалланы газетден тыш этмезге керекдиле. Бир-бир номерледе уа малкъар халкъдан не материал, не автор болмай къалыучуду. Болса да, не – бир, не – эки.

Битеу алып къарагъанда, газет республикабызны жашауун не жаны бла да иги кѐргюзтеди. Болса да, бизни газетде окъуучуланы тынгысыз этген кемликле аз туююлдюле. Сѐз ючюн, газетибизни тилинде бизни ана тилибизге келишмеген, аны грамматика жорукъларына бойсунмагъан кѐп затла бардыла. Бир къауум статьяланы (артыкъ да кѐчюрюлгенлени) окъусанг, не тузун, не мыстысын ангыламай къаласа. Ол а кѐчюрген адам эки тилни да терен билмегенденди. Сѐзле окъуна бир бирде кеси магъаналарында болмайдыла.

Малкъар тилни синтаксис жорукъларына кѐре айтымны хапарчы члени айтымны ахырында болады (кертиди, бу жорукъ назмулагъа бла лозунглагъа тиймейди). Газетибиз а ол жорукъну эсге алмайды. «Битеулю жыйылыу» демей, «Битеу, не бары бирге жыйылыу» тап туююлмюдю? «Хар жюз ана къойдан 120 къозу алыннганды» деп, жазадыла. Къозу тапхан къойгъа «ана» демесенг да, ол анады. «Хар 100 къойдан 120 къозу алыннганды» деп къояргъа нек жарамайды?

Халкъда «Таукъанны жыры», «Домалайны жыры», «Татаркъанны жыры», «Къалабекланы Солтанхамитни жыры» деп жюрютюлюнеди. Сора «Омарны юсюнден жыр», «Тенгими юсюнден жыр» дерге неге керекди?

Ана тилде сѐзлени магъаналарын билмегенлерини хатасындан бир къауум поэтлени назмуларында «кийик эркечле» да тюбейдиле. «Топдан атды», «Къобузда ойнайды», «Таугъа минди», «Устаздан сорду», «Ол кесини сѐзюнде чертди», «Къызла биченде урунадыла» дегенле бардыла. «Алан, ингирде киногъа келирмисе? Экибизге да билетле алыр эдим», - деген тенгине бирси тенги: «Угъай, жарсыугъа, ишим кѐпдю. Бараллыкъ туююлме»,- деп, жууап этеди. Бу айтымда «жарсыугъа» деуню башхача, ана сѐзю бла айтыргъа нек жарамайды? «Эсириклик, ёхтемлик атха да, эрге да иги туююлдю»- деп, халкъда айтыла келгенди. Да сора бир къауумла «Мен аны бла ёхтемленеме»,- деп нек айта болурла? «Ёхтем» деген сѐзню магъанасын тюз ангыламагъандан. «Ахшыладан бириди» дер орнуна «Ахшыланы бириди» дегенле да бардыла. «Бир талай, бир

бёлек, бир кѳауум, кѳеп кере» дер орнуна «бир ненча» дерге кереги жокѳду. «Чакѳдан бирде, сандан бирде» дер орнуна, «анда-санда» дегенле да бардыла.

Редколлегия бу тукѳум кемликлеге да эс бура турса иги эди. Газетде «Ана тилни сѳйгенлеге» деген бѳлѳмде тилни юсѳндѳн статьяла бериле турсала эди, жаш жазычулагда болушлукѳ боллукѳ эди. Жаш поэтлеге болушлукѳгда уа малкѳар поэзияны кѳуралыу жорукѳларындан консультация халда статьяла басмалана турсала эди, аланы, поэтлени, тѳз ызгда салыргѳа биринчи мадар боллукѳ эди... (Газета «Коммунизмге жол», 15 январь 1977 ж. №11).

• **Берт Гуртуев, жазычу**

НАМЫС, НАСЫП, ЫРЫСХЫ - КЪАРЫНДАШЛА

(Адетлени юсѳндѳн сѳлешибиз)

Хар халкѳны да кесини эрттеден жѳрѳютѳлген адетлери боладыла, бардыла. Ол адетледе уа шѳндѳгѳу жамауат жашаугѳа терс келгенлери, тѳз келгенлери да боладыла. Тѳз келгенлерин халкѳ сѳйѳп жѳрѳютѳди, шѳндѳгѳу заманга жараманган эски адетлени уа жѳрѳютмезге тийишли кѳреди. Болса да, халкѳда бир кѳауум адам ол керексиз адетлени хар заманда жѳрѳютѳрге сѳеди, жѳрѳютген да этѳди.

Бизни, таулуланы, адетлерини юсѳндѳн мындан алда «Коммунизмге жол» газетни редакциясында аламат уллу маганалы ушакѳ бардырылгѳанды. Мен анда сѳлешгенлени не айтханларын, ол ушакѳдан сора да таулу адетлени юсѳндѳн жазылгѳан затланы газетде окѳугѳанма.

Таулуланы адетлерини юсѳндѳн кеслерини оѳмларын айтханлабары да жамауатда намыслары жѳрѳюген адамладыла, жашау сынаулары болгѳанладыла. Аланы айтханларын эсге алмай кѳояргѳа жарарыкѳ тѳйѳлдѳ.

Жангы ѳйѳр кѳурауну, ѳлѳк асырауну юсѳндѳн кенгешде айтылгѳанла бары да тѳздѳле. Осал ишлеге жол бермезге керекди.

Жангы ѳйѳр кѳурай туруп, ары берип – бери алып, ызындан а сѳзге кѳалып жѳрѳюунѳ не игилиги барды? Махай Текуев кеппе-керти айтады. Ёзге уа, ѳлѳкнѳ асырагѳанда, бирле кѳабыргѳа кѳуу жастыкѳла, сѳйлы кѳѳюзле саладыла. Алай бла уа кѳабырны чичханлагѳа, жилянлагѳа уа этѳдиле. Андан сора да алай этген адамла алай эталмагѳан адамлагѳа жѳрек жарсыу саладыла.

Кѳабыргѳа керексиз артыкѳ затла салгѳанла акѳыллыла тѳйѳлдѳле, махтанчакѳладыла. Керексиз махтанчакѳлыкѳ а не заманда да шарайыпха саналгѳанды. Юйѳнде ѳлѳсѳ болгѳанга аллай бир, быллай бир ахча жѳй демеклик да тѳз тѳйѳлдѳ.

Кенгешде тѳтѳн ичиунѳ юсѳндѳн айтханлары да тѳздѳ. Тѳтѳн ичерге ѳйрениу бек тынчды, алай ол баяу ауруу кибикди. Аны кѳѳюу, ол ауруудан азат болуу бек кѳыйынды. Бек иги амалы – ичип башламауду. Алай, тѳтѳн ичмей болмасала да, намыслы жашла культураны унутмайдыла: аталарыны – аналарыны туурасында, анга ѳйренмегенлени, аны хауасын да сѳймегенлени арасында тѳтѳн ичмейдиле.

Тѳйда кѳызладан эркинлик алып тѳтѳн ичиу – ол бош масхара этиудѳ. Андан эсе, то-ѳюн, кѳууанч баргѳан ѳйден тышына, башха жерге чыгѳып, тѳтѳннѳ

анда ичерге керекди. Юйню иеси зат да айтмаса да, биреуню юйюн ресторан сунганла жангылган этедиле.

Тютюн адамгъа ауруу салады, бир бирлени уа къутуртхан окъуна этеди. Мен жаш заманымда къошда, тютюню тауусулуп, къутурган адамны кѳргенме. Ол кеси кесин да талай эди, хар аллында тюбеген адамны, малны да, ёледи-къалады демей, тыякъ бла ура эди. Ачыкъ жилигъан да эте эди. Ызы бла уа, тютюн келтирирге дей, отлай турган теке сюрюуюн да къоюп, элге кетген эди. Ол къайтхынчы уа теке сюрюуюн бѳрюле къырган эдиле. Жилуууну бютюн уллусу уа андан сора кѳпге барып турган эди.

Жашла узун чач ёсдюрюуюню, сакъал жюрютюуюню юсюнден, къызла узунбутлукъ кѳнчек кийиуню юсюнден а мени оюмум башхаракъды. Дайым жуууп, тарап, таза жюрютселе, «жаш бабаслагъа» тырманым жокъду. Ишни бек башы тюз ниетлиликдеди, тазалыкъдады, адеплиликдеди, жамауат борчун тюз ангылаудады. Жамауатда ариу къылыгъы, адамла бла адежлиги, жарашыулугъу болмагъан адамны башын, сакъалын не бек таза жюлюсенг да, ол жамауат культурадан кери къалады.

Эндиги къызла узунбутлукъ кѳнчекле, тюрлю-тюрлю бѳркле киедиле. Алай кийиниу аланы саулукъларына заран болмайды. Мен ангылагъаннга кѳре, чырайларын да бузмайды. Мардасыз чубур тѳбен жанладан, жыйрыкъладан эсе, узунбутлукъ кѳнчекле тап жарашадыла. Болса да, тиширыула тиширыулача кийинселе бютюн ушагъылы кѳрюнедиле. Аланы ушагъылы, таза, адепли болуулары уа кеслерине да, бизге да бирча керекди. Биз тап халлы, ариу сыфатлы таулу къызны кѳрсек: «Ол таулу къызды», - деп тенглерибизге махтанабыз. Ичибизден къууанабыз. Алай, кеслерин жаш къызлагъа тенг этип, абадан тиширыуланы асыры къысха жыйрыкъчыкъла кийиулери уа ушагъысызды. Ала аны эслей болмазламы?

«Сабий ичгичи эсе, гудучу эсе, аны ючюн а ата-ана жууаплыды», - деп Ш.Селяев тюз айтады. Сабий, абери урлап, юйюне келтирсе, бир-бир атала: «Оллахий, бу заманына жетсе, кѳрюрсюз, бир мадарлы, ёткюр адам болур. Къайда да кесин апхытырыкъ тюйюлдю», - деп къууанадыла. Алай ол оюм жангылычды. Сабийни гитчеликден тюз юйретирге керекди. «Чыбыкълыкъда бюгюлмеген – къазыкълыкъда бюгюлмейди – деп бурунгулуларыбыз бош айтмагъандыла. Ангыларгъа керекди: уручуну жолу – тутмакъгъады. Андан сора уа атала, артыгъыракъ да анала, тарыгъа, жарсый айланадыла.

Бир жол бир ата кесини жашчыгъына аракъы тигим этген эди. «Уй, аман сен, киши тюйюлмюсе, тарт да къой!» - дей эди. Бир кесекден жашчыкъ, кеф болуп, кѳзчюклери да терс-мерс къарай, тапчаннга тѳнгереп къалгъанды да, аны атасы кюле эди, анасы уа, гузабагъа къалып, адыргы эте эди. Ма алай, ойнай-кюле, сабийлерин ичгиге юйретип къойгъанла боладыла. Ма, жангылыч алай башланып да къалыучуду.

Адам, къууанчлы болгъанда, столланы перекетли болурун, аш да, ичги да элпек кѳрюнюрюн суюноп, столгъа нени да кѳп салады. Алай болгъанлыкъгъа, столда ашны барын да ашаргъа, ичгини мылысын да къоймай ичерге борч тюйюлдю. Андан сора да, юйню иеси къонакъларына, тангнга дери турсала да, алагъа

айланып: «Энди сизге кетер заман болгъанды,»- деп бир заманда да айтмаучуду. Къонакъла кеслери келе билгенлерича, кете да билирге керекдиле. Айхай, ичип тургъан адамлагъа заманында кетиу а тынч болмаучуду. Къонакъбайдан заманында кеталмау а – айыпды. Ол – адебсизликди.

Лиза Настуева бла Зайнаф Жарашуева да бек тюз айтадыла: элде ариу адетлени юлгюсюн эл оноучула кеслери кёргюзтюрге керекдиле. Нарт сёзле бардыла: «Анасы минсе терекге, баласы минер бутакъгъа», «Башы къайры барса да, къуйругъу да ары барады».

Сабийле да, жаш тёлю да элде оноучулагъа бла ата-аналарына ушаш болургъа эниклейдиле. Аладан кёргенлерин этедиле.

Адетлени жюрютюу советлени юсюнден Азрет Малкондуев айтханда да уллу магъана барды. Алай, аллай советлеге дери да, жаш тёлню халына кёз-къулакъ болургъа тийишли азла жокъдула: партия, комсомол, профсоюз органла, урушну, ишни ветеранлары, школада ата-ана комитетлери, барындан да бек а – эл Советле. Властны законларын да эл жерледе жашауда эл Советле бардырадыла.

«Хасанияны жамауаты, жыйылып, бир осал юйюрню элден къыстагъанды» - дейди Миналдан Шаваева. Мен хыйсап этгеннге кёре уа, осал юйюрню бир элдн бирси элге къысталгъанлыгъына, ол осал юйюр анда, ол сенден кетген жеринде, осал къылыгъын хазнамы къояр. Хатаны бир элден бирси элни бойнуна салыу тюз туююлду. Андан эсе, къолундан келсе, жамауат аны тюз адетге юйретирге, болмаздан къалса уа, закон жууаплылыкъгъа тартыргъа, анга бойсундурургъа керекди.

Ол хасаниячыны хапарын мен да эшитгенме. Ол керексиз туююшде мурдар болгъанды, адам ёлтюргенди. Жамауат элден къыстагъанда уа, Хасаниядагъы юйюн сатып, Нарсана курортунда юй алгъанды. Анда уа ол осал адам кесин къалай журюте болур? Битеу къыралны ахшы адамлары солугъан жерде атыбызгъа «кийик жаныуар малкъарлыла» деп айтдыра болурму экен? Бу иш, юй багушну сибирип, юйню ичинден халкъгъа туура арбазгъа тёкгенча болуп а къалмазмы?

Бир-бир школчу сабийледе, артыгъыракъ да жаш тёлюдене ишге кёл салмай, не окъууда болмай, багъалы заманын халегине ашыргъанла бардыла. Ала айыплыдыла.

Борис Аппаев тюз айтады. Сабийни окъургъа, ишлерге, намыс этерге да гитчеликден юйретип башларгъа керекди.

Кёп ишлеге да фахмулары болуп, юй жумушланы да эте, жюн ишлеге да уста болуп, школда «бешлеге» окъуп, классдан тышында школ ишлеге да иги къатышып тургъан къызланы таныйма. Алайды да, школчу къызла, иги да окъуй, жюн ишлерге да юйренселе, аланы махтаргъа керекди. Ёмюрден бери да бизни халкъыбыз мал ёсдюрюп, аны сютюн, терисин, жюнюн, этин кереклисине жаратып келгенди. Энди аллай ишлеге юйретиу жашаугъа чюйре келеди дегеннге, мен нёгер да, шагъат да туююлме.

Кёребиз: бир къауум таулу къатынла сахар фабрикалада жумушларын да, кеси юйлеринде ишлерин да толу толтура, кеслерини жюн ишлерин да бардырадыла. Аллайлагъа: «жаулукъла, бёркле, шарфла, жакеткала эшип сатадыла» - деп,

тырман этиу фахмусузланы, эринчеклени, зарланы ишиди. Тиширыу, жамауат ишни да тындыра, бош кезиуюн хайырлана эсе, анга не дау болургъа керекди? Ишлеу, мадар этиу – халкъыбызны эртдегили төресиди.

Сора моданы юсюнден. Жаш тёлнюю жангы мода (форма) бла кийиниуюн да мен шарайыпха санамайма. Адежлиги, къылыгы, иш кёллююю иги болсун ансы, мода уа келе-кете тургъан затды. Бюгюн былай, тамбла уа – башхача. Болса да, миллет формалы кийимбизни уа, бир да болмаса да байрамлада, тойлада кие туругъа керекди. Энди халкъыбыз бай болгъанды. Кесине миллет кийим къураялгъан алай къыйын туююлдо. Бою жетген жашланы, къызланы да (абаданланы да) миллет кийимлери болургъа тийишлиге санайма.

Кюз биченде, сабанда, юй ишлеуде, дагыда башха ауур ишледе бир бирге изеуге барыу төребиз энтта да сакъланыргъа тийишлиди. Бирни къууанчына къууаныу, бушуууна бушуу этиу – была бары да ахшы адетледиле. Анса уа, къонакъ алыу, аны сыйлы кёрюу, къарыулу къарыусузгъа эс тапдырыу, кичи таматагъа намыс этиу, жол къоюу, жер къоюу къалай ахшы адетледиле!

Таулу жашла башха миллетледен къатын алсала, аны хар ким да эслемеген кибик этип къоядыла, таулу къыз башха миллетден жашха барса уа, ол къызгъа бедеш этип башлайдыла. Нек? Адамны адамлыгы иги болса, жюрегинг жарата эсе, къайсы миллетден болгъанын неге сураргъа керекди? Жашлагъа берилген сайлау къызлагъа да берилрге керекди.

Бизни адетлерибизде дагыда бир затны юсюнден айтыргъа сюеме. Башха миллетлени тойларындан, оюнларындан, жырларындан, тартыуларындан бир талайын халкъгъа билдире туруу – заранлы иш туююлдо, алай алагъа артыкъ эс буруп, кесибизниклени ташлап къоюу тюз туююлдо. Бир-бир эл клублагъа барсанг, электрогитараны дынгырдагъанындан башха хазна зат эшитмейсе. Таулу къобуз, къарс – унутула барадыла. Искусствону миллет сыфаты тас болмазгъа керекди.

Редакциядагы кенгешде айтылгъаныча, байракъ, къоз бёрк, гяпчи, жол тыйыу, саугъалары болгъан къурукъгъа ёрлеу, кёп тюрлю спорт эришуле, кюлкюле, чамла, жарыкъ жырла, тюрлю-тюрлю тепсеуле да къууанчны, тойну нёгерлери болургъа керекдиле. Тойда къартла, жашла олтургъан жерледе да намыслы таматала айырылыргъа тийишлиди. Бирсиле бары да ол таматалагъа бойсунургъа борчлудула.

Жюрюй келген адетибиз алайды. Тойла энди асламында да ингирде башланадыла. Кече арагъа дери барыучудула. Ол заманда тойдан юйлерине къайтхан къызланы ашырыу жууаплы ишледен бириди. Тиширугъа намыс этиу, аны сыйлы кёрюу, анга энчи къайгырыу – ол бары да ахшы адетди. Ыспас бла айыпдеген затланы эсде тутаргъа хар кимге да борчду.

Бизни тоюбузну ызындан дауурну, туююшню чыгъаргъан асламында да ичгиди, аны мардасыз ичиудю. Анга не амал?

Бир бёлек жыл мындан алда биз, Къабарты-Малкъарны жазычулары бла артистлери, Латвияда бла Москвада декадабызны ётгерирге баргъан эдик. Латвиядагы тап адетледен бирин бир да унутмайма. Литература бла искусствону ингирлеринден сора кёп жерледе банкетле, тойла бола эдиле. Аладан сора

кьонакъланы сыйлау бара эди. Столлада тюрлю-тюрлю ашланы биргелерине къара бальзамла, коньякла, кристалл аракыла, чагъырла, башха ичгиле да кёп эдиле. Хар ким кеси къуя эди, неден суйсе, нелляй бир суйсе иче эди. «Аны ич, муну ич» деген жокъ эди. Ким кючлю ичги, ким да нарзан иче эди. Алгъыш айтылса, ичгини ким иче эди, ким да алай бош эрнине жетдире эди. «Ич» -деп, юсюнге ёре тургъан жокъ, бир бирни рюмкасына, бокалына къарагъан жокъ. Башханы бокалына къарагъан алада тап айып окъунады. Биз алача эте турсакъ нек жарамайды? Биреуню юсюне ёре туруп, жарашса, жарашмаса да, ичгини ичирирге кюрешуу адетибизни мен терсге санайма. Латвиячылача эте турсакъ иги сунама.

Адетлени аманларын къоя, игилерин байыкъдыра турургъа керекбиз. Аны хатасы боллукъ тюйюлдю.

Кесинден таматагъа намыс этип, ёрге кьобууну да тюзге санайма. Аны намысха да, саулукъгъа да зараны жокъду. Алай эндиги жашла, узбеклиледен кёрюп, саламлашхан заманда, кьолунгу эки кьоллары бла да тутадыла. Аны да хатасы жокъду, алай ол бизни адет тюйюлдю. Бизде адет бир кьол бла кьол тутуу, бек тансыкълагъанда уа, къучакълау болуучуду.

Мен ангылагъаннга кёре, алай кёпле да айтадыла, редакцияда адетлени юсюнде бардырылгъан кенгеш бек уллу магъаналы ишледен бири болгъанды. Адеплиликни юсюнден кёплени да тап ызгъа салыргъа болушурукъду.

(«Коммунизмге жол» газет, 2 апрель 1977 ж. №65).

• *Берт Гуртуев*

Т Ю З О Ю М

(адамла арасында)

Таулу газетибизни быйыл чыкыгъан 6-чы номеринде «Адамла арасында» деген рубрика бла «Ариу сёзде – ауруу жокъ» деген аты бла И.Биттировну жашауда белгили магъанасы болгъан статьясы басмаланганды. Статьяны аягъында, газет окъуучулагъа айланып: «Сени оюмунг а къалайды?» - деп, соруу барды. Мен, ол соруугъа жууап этер ючюн, статьяны кьолумда тутханма.. Аны тюз ангылар ючюн эки-юч кере да жангыдан окъугъанма. Толу ангылагъандан сора уа, аны юсюнден кесими оюму жазам, бир къауум юлгюле да келтиреме.

И.Биттировну статьясыны аты халкыбызда эртдеден жюрюген нарт сёздю. Нарт сёзле уа жашауда сыналгъан затладан чыкыгъандыла. Алайды да, бурунгулукъланы «Ариу сёзде - ауруу жокъ» дегенлери кеппе-кертиди. Адам угъай, мал окъуна аман айтсанг суймейди, искилтин болады, ариу айтсанга жууашхан этеди.

Бизни элде бир кишини жети жашы бар эди. Аладан бешиси жумуш этерча, ишлерча болгъан эдиле. Ала бир акъыллы болмагъанлыкъларыны хатасындан ол киши жарлы жашай эди. Артыкъ да бек таматалырыны кичиси кюз чалгъыда окъуна къуру да тойлада, оюнлада айланган болмаса, юйюне аз да болушмай эди. Анга атасы да, анасы да дайым тырман эте эдиле, уруша эдиле, бир бирде уа аны ачы-ачы кьаргъай эдиле. Анасы: «Тамагъынг тутулгъан! Аман окъ сууутхан! Кёз ауруу!» - деп, кьаргъаса, атасы уа, жаш юйге кечирек келсе: «Къайда

жаханимде айланып келесе, баш теринг аллынга къапланып келлик! Къан ауузлу боллукъ,»- дей эди. Аны, ол уллу кишини, уругъа, тюерге чаба эди. Бир жол а, атасы анга къутура кетип, къабыргъагъа тагъылып тургъан бердан ушкогун къолгъа алды. Жаш а олсагъат юйден тышына чартлады. Арбаздан чыгып, хуна бурууну юсю бла секирип, иги да узая баргъанлай, атасы аны ызындан берданны жандырды. Арбазгъа кукурт ийисли тютюн жайылгъан эди. Алай жашха хата болмагъан эди. Аланы хоншулары: «Баям, атасы жашын къоркъутургъа умут этген болур эди»,- дей эдиле.

Ол кишини чек хоншусу бу даургъа кимден да бек тынгысыз болгъан эди. Ол келип, бердан атхан хоншусуна сабыр-сабыр селешип башлады:

- Тоба, тоба! Бу не тюрлю ушкок тауушду? – деп, келеме.

- Ол итден туугъан хауле жашны хатасындан, къачан болса да, мен мурдарлыкъгъа бир кирликме! Айтханыма сыйынмайды!

- Тоба, тоба! Ол деген неди? Айтханынгы этдирирге жалан да ариу бла бир кёрчю. Энди ол къоркъур чекден ётгенди. Хазыр чалгъычыды. Ариу айтып, ишлетирге керекди, Айтама да, анга жалан да ариу жарашырыкъды.

- Ол ариуну да биллик туююлдо. Ол адам туююлдо – итди. Сен анга ариуну ангылаталмайса.

- Тейри, сен унай эсенг, мен аны бла бир-эки селешир эдим.

- Бу къанлы кюзюде сен аны халек айланыудан тыйып, иш къыйырына сюеялсанг эди, башы, аягъы да сени болгъу эди.

- Охо, сора ингирде мен аны бла бир ушакъ этерме. Бил, мен сени халал хоншунгма. Халал хоншу уа къарындашдан башха туююлдо, къарындашым, анга уа толу ийнан.

Хоншу киши ол ингирде окъуна хауле жашха тюбеди. Бетден-бетге аны бла кёп селешди. Анга кёп ариу сёз, акъыл сёз айтды. Аны, экинчи кюн окъуна, биргесине чалгъыгъа элтди. Ариу айта, заманында ашатып-ичирип, заманында солутуп, биргесине ишлетип турду. Артда уа, биченден юлюшюн да берип, жашны атасыны аллына элтди. Жаш атасындан кечгинлик да тиледи. Баям, кечгинлик тилерге да ол хоншу юйретген болур эди. Ол кезиуден артхасында хаулелик унутулуп къалды. Андан артхасында жашны анасы, атасы да анга жалан да ариу айтычу эдиле. Ариу сёз алай жарагъан эди.

Башхаланы къюп, кесими юсюмден окъуна айтайым. Мен, атадан, анадан да сабийлей ёксюз къалып, кёп къыйынлыкъ сынагъанма. Алай, Совет власть келгенден сора, мени Нальчикде шёндюгю Александровкада «Мыжыкъ хутор» деген сабий юйге берген эдиле. Мен анда ёксюзле бла бирге тура кетип, элде къалгъан тенглериме тансыкъ болуп, андан элге къачып келген эдим. Элде уа мени анамы къарындашы, ариу айтып, артха къайтарыргъа кюрешген эди. Ол кеси арабча окъугъан адам эди. Бизни сабий юйдеча, аланы хар кереклери табылып болмагъаныны, дерсен сора, бирер артмакъны да умбашларына атып, черкес элдеде, арбаз сайын кире, бир аууздан зикир айта, аш-суу мадара айланганларыны, алай бла садакъагъа жыйгъан ун букъуларындан медирседе суу худар этип ичгенлерини, аллай къыйын халда окъугъанларыны, дерсни иги билмеселе уа, фалакъа уруугъа тёзгенлерини юсюнден да айтхан эди. Алагъа кёре

уа биз, сабий юйдегиле, зауукъ жашагъаныбызны, ариу айта, ол манга шарт ангылатхан эди.

«Тамбла окъуна артха, «Мыжыкъ хуторгъа» къайт. Окъугъан, ийне бла кёр къазгъан кибикди, къыйынды. Алай, билип къой, къыйналмай, иш битмейди. Къыйнал, тёз. Сени дуниягъа жарыкъ бетли чыгъарлыкъ окъууду. Окъуудан къачсанг а, халкъ айып да, бедеш да этерикди. Ай, хомух, аны эсингде тут!» - деген эди. Сора, кюмюш ахчачыкъ да, жолума гюржю алмала да берип, ариу тилеп, ызыма къайтаргъан эди. Аны ол ахшылыгъын бюгюн да унутмайма.

Сабийле юйюне къайтханымда, манга бек урушурукъ, ол угъай эсе, азап окъуна берлик суннган эдим. Алай, сабий юйню таматасы да, анда ишлеген бирси адамла да: «Кеси къачды, кеси къайтды. Энди къачмаз,»- деп, башымы сылап къойгъан эдиле.

Ма алай бла эки жанындан да ариу айтыу мени бир аз юялтхан да этген эди, тюз жолгъа да тюзетген эди. Ариу сёзню хайырына ма мен алай тюбеген эдим.

И.Биттировну статьясында чомартлыкъны, адеплиликни юсюнден да айтылады. Ала да адамгъа бек керекли затладыла. Къолайы онгсуз адамгъа ырысхысындан юлюш этген огъурлу ишге саналады. Алайды.

1922 жылда, кюн къысып, Волганы тийресинде бир бёлек жерлеге ач кирген эди. Ачлыкъ Юг Россейни кёп жерлерине, бизни эллерибизге да жетген эди. Болса да, бизни тийреле мажал эдиле. Ма ол заманда Къабарты-Малкъарны халкъы ач кирген жерлеге, кесини аууз къабынындан юзюп, бир талай мирзеу жиберген эди.

Ач кирген жыл, Къазан шахардан къачып келе, жолда кёп татарлыла ачдан къырылгъан эдиле. Ёлмей бизге жеталгъанлыр а, кесибиз да онгсуз болуп тургъанлай окъуна, аш бла болушургъа бойнубузгъа алып, къонакъ этген эдик. Эллерибиз аланы ачдан ёлюуден къутхаргъан эдиле. Бютюн да ёксюзлерине уа эллик бла кезиу-кезиу энчи багъа эдиле. Бир аздан а, бютюн да чомарт, халал адамла, ол къазанлы ёксюзлени кеслерине жашла, къызла этип, юйюрлерине алгъан эдиле. Аллай чомарт адамла аз туююл эдиле. Аланы эскергенде, артыгъыракъ да Ботталаны Шохайны, Созайланы Аубекирни, Жаболаны Жаммени, Бачиланы Жандарны атларын айтыргъа тюшеди. Аланы къолларында къазанлы сабийле айыпсыз ёсюп, бизни жамауатыбызгъа тенг эркинликли къошулгъан эдиле.

Ол къыйын жыллада кеси халкъыбыздагъы къарыусузлагъа болушханла да аз туююл эдиле. Сёз ючюн, Бачиланы Жандар, кесини юйюрю да аслам болуп тургъанлай окъуна, бек къолайсыз, жаланнгач Жаммотну кесини юйюрюне къошхан эди. Бир бёлек жылдан сора уа, анга юйчюк да ишлеп, аны энчи юй этген эди. Анга кесини ырысхысындан, малындан да берген эди. Дагъыда бир кесек замандан а, Къашхатаугъа барып, анга юй бийчеге бир ариу къызны да келтирген эди. Элни бир-бир тиширыулары аны ариулугъун кёрюрге да барычу эдиле. Ма алай, Жандар элде чомарт, огъурлу адамладан бири эди. Юйюнде да, элде да хар адамгъа жалан да ариу айтычу эди. «Ушамагъан тюбемез» - дегенлей, аны юй бийчеси Сюдюка да аллай сабыр сёзлю, татлы тилли адам эди.

Дагъыда бир юлгю. Бирде мен Холам тарында бир акъ сакъаллы, арыкъ бетли къарт кишиге жолукъдум. Ол, аркъасына да бир толу къапчыкъны кёндеден

кётюрюп, жабышмакъ тыякъчыгына да тыяна-тыяна, тардан ёрге бара эди. Мени уа тубюмде жоргъа алашам, тачанкадача, эки жаныма кезиу чайкъалта, жорта эди. Алай мен ол къартчыкъны ызындан жетгенимлей, салам берип, секирип атдан тюшдюм. Сора анга:

- Тамата, соргъанны айыбы жокъду, къайры ахшы жолгъаса? – деп, сордум.

- Да, аллах айып этмесин, мен а Холамгъа барама. Сен а, айып этме, кимсе, къайрыса? – деп, ол да сорду.

Мен анга атымы айтмадым, алай Холам-Бызынгы районуу таматасы болгъанымы, ол кюн окъуна эл школланы таматаларын жыйып, ала бла кенгеш бардырлыгымы да айтдым. Сора анга:

- Тамата, арып баргъанча кёрюнесе, мен жашма, жыяу барайым, сен а атха мин,- дегенимде, унамады.

- Сени ашыгып баргъан жерингде манга намыс этгенинг окъуна ат багъасы бар эди. Угъай, жанымы къыйыры, уллу ишге ашыгып бараса, атынга мин да бар. Мен а ашыкъмайма. Бара кетсем, жетерме. Сау бол, ахшы улан. Сау бол. Къайда айлансанг да – сау жюрю. Насыплы бол, - деп, ол киши атха минерге унамады.

Бызынгыдан Холамгъа къайтханымда, ол къарт мени жолда анга намыс этгеними юсюнден жамауатны ныгышына хапар жайып тура эди. Ол махтау хапарны жайылгъанын манга айтханларында, бек хычыуун кёрюнген эди.

Алайды да, ариу сёз, чомартлыкъ, намыс, къарыусузгъа болушуу, адеплилик – адамлыкъны баш ишанларындандыла.

И.Биттировну статьясында оюм – тюз оюмду.

(«Коммунизмге жол» газет, 28 июль 1981 ж. №146.)

•

Берт Гуртуев

КЪМАССР-НИ ХАЛКЪ ЖАЗЫЧУСУ

НАСЫП ЖОЛНУ ЖАРЫТХАН

Совет властха дери бизни халкъыбызны жашауу бек онгсуз болгъанды. Кириш тартхан къар таулану бла къарангы тарланы арасында жашау этерге жер аз эди. Болгъан жер кесекле да тау бийлени къолларында. Жарлыла уа, амалсыздан, алагъа къуллукъ эте келгендиле. Жер къытлыгындан болур эди, бир бёлек замандан сора, таулула, не амал бла да, тарладан агъач башы тийрелеге, агъач талалагъа чыгъа башлагъандыла. Тау тарладан тебен элле бары да алай бла къуралгъандыла. Анга бу эски жырны сёзлери да шагъатдыла:

Чегемлиле да, уой, тардан чыгып да, ёре къошла ишлейле.

Аланы тышындан а макъала бла жабалла,

Аланы тышындан да жилинла бла байлайла.

Бу дуньядан а къазауатны сайлайла, уой, сайлайла...

Къара халкъ узакъ ёмюрледен бери умутун, излегенин жалан да Ленинни, партияны башчылыгы бла къуралгъан, болдурулгъан Уллу Октябрь революциядан сора, Совет власть къуралгъандан сора тапханды. Революция урунган миллетлеге биригиуню, къарындашлыкъны, шуёхлукъну келтиргенди.

Баш эркинлик бергенди. Тенгликге, насыпха жол ачханды. Жер, жерде болган байлыкъла бары да энди халкъныкъыдыла.

Октябрьгъа дери бла андан сора болган затлагъа тенглешидрип къарайыкъ. Жербаш, чорбатлы жашау межмаланы орнуна энди кѣп терезели, къошун, шифер, къанжал баш, кирпич, блок къабыргъалы, кѣп отоулу жарыкъ, жылы юйле ишленедиле.

Алгъынгы тау элдеде, бир арада той, оюн бола эди эсе да, театр жокъ эди. Аны орнуна жалан да гяпчи ойнай эди. Энди уа клубу, культура юйю, двореци не да кинозалы болмаган эл жокъду.

Элледен элlege асфальт жолла ишленгендиле, эл ичлеринде да алгъын арбаны чархы батылып къалыучу орамлада сыйдам асфальт жылтырайды. Ёгюз арбаны орнуна орамлада, жоллада тракторла, автомобилле жюриюдюле.

Аллын оракъ бла орулуучу сабанлада комбайнла ишлейдиле. Къол чалгъы бла чалыныучу чаллыкъланы асламын машина чалгъы чалады. Алгъын «силос, сенаж, кормоцех, комбикорм» деген сѣзлени таулула эшитген да этмеген эдиле. Энди уа аллай сѣзле ана тилибизге къошулгъандыла.

Алгъын жылны асламында да къая тюбю ышыкълада, дорбунлада кечиниучю къойчуланы энди жылы къой орунлары барды, къойчуланы къошлары уа къошла тюйюл, жылы, жарыкъ, таза юйледиле. Эндиги къойчуьдунияда жашау халны радио бла, транзистор бла дайым эшитеди. Къойчу газет, китап окъуйду, таза, жылы кийинеди, намысы жюриюген адамды.

Къойчулада, тууарчылада, ийнек саууучулада орденлиле, алтын майдаллыла да аз тюйюлдюле. Таулуланы арасында Салих Аттоевну, Фазика Уммаеваны, Шарафутдин Моллаевну танымаган жокъду. Ала Социалист Урунууну Жигитлеридиле. Ала иги ишлери бла жигит болгъандыла. Дагъы да кѣп ахшыланы жигер ишлери юлгюге айтыладыла.

Алгъын халкъда тюрлю-тюрлю ауруула кѣп эдиле. Ол а жахилликни, къарангылылыкъны, медицина къарыусуз болгъаныны хатасындан эди. Энди уа жахиллик да къорагъанды, медицина да онглу, ауруула да аз. Сѣз ючюн, алгъын чыгырла, кичиуле, чечекден, безгекден ауругъанла кѣп болуучу эдиле. Тели ауруу, не да эмина кирсе уа, халкъны дырын этип, къырып сала эдиле. Ол ауруула энди арталлы да жокъ этилгендиле. Нек дегенде, энди бизде медицина да ёсгенди, поликлиника, больницала, курортла да, дарманла да, терен билимли врачла да кѣп болгъандыла. Бизни кесек малкъар халкъыбызда болган, аты чыкъган профессор Мухаммат Таукеновну, врачла Владимир Кучмезовну, Борис Байчоровну, Майя Холамханованы, Светлана Хутуеваны, Елизавета Батчаеваны, дагъы да кѣп башхаланы атларын махтау бла айтмаган жокъду. Биз алагъа бек къууанабыз.

Революциягъа дери, эртте, Огъары Холамда къара танымаган жахил адамгъа тарыгъыу не да тилек къагъыт жазгъанлыкъгъа Аппайланы Шохай хакъына къуйрукъ къатдыргъан къозу алып болгъанды. Ол заманда хар элде да дыккымыккы, аты-саны жаза билгенге аллай «гонорар» бар эди. Энди уа халкъ окъуулу, билимли болгъанды. Школу болмаган, сабийи орта, бийик окъуу

юйледе окъумагъан, устазлары, алимлери, уллу оноучу къуллукъчулары болмагъан эл жокъду.

Таулу алимлени сагъыннганда, физика илмуланы доктору Тимур Энеевни, аты чыкыгъан профессор Михаил Залихановну, филология илмуланы докторлары Аскер Аппевну, Ибрагим Ахматовну атларын айтыргъа сюеме. Быладан сора да малкъар халкъны кёп профессору, доценти, тюрлю-тюрлю илмуланы кандидаты барды. Алимлени саны жылдан жылгъа бютюн кёп бола барады. Ол а халкъыбызгъа къууанчды.

Кесек малкъар халкъыбызда болгъан юч генерал – Хаким Демпиев, Солтан Бабаев, Суфиян Беппаев – бизге махтаулукъду.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде уа ненча батыр таулуну аты махтау бла айтылгъанды! Аланы сагъыннганда, халкъгъа белгили Совет Союзну Жигити Алим Байсолтановну атын биринчиге айтыргъа керекди.

Октябрьны ахшылыгъындан халкъыбызны искусствосу да ёсгенди. Анга республикабызны къырал драмтеатрында фахмулу режиссёр Борис Кулиев башчылыкъ этген малкъар труппа, анда алаамат ойнагъан халкъ суйген артистлерибиз шагъатдыла. Аланы атларын эскергенде, республикалы саугъаны лауреаты, халкъ артист Мухаммат Кучуковну, сыйлы артистле Хамит Юсуповну, Ибрагим Маммеевну, Зоя Махиеваны, Маржан Кудаяваны, дагъы да бир бёлек башхаланы атларын айтыргъа тийишлиди. Андан сора да, эл коллективледе ишлеген не къадар ахшы артистлерибиз, той искусствода да къаллай аперимли тойчуларыбыз бардыла! Ульбашев Мутай, Жабоева Елена, Согтаев Къаншау дагъы да бир талай фахмулу артист халкъгъа белгилидиле.

Миллет композиторларыбыз Мустафир Жеттеев, Абидин Байчекуев, Анатолий Рахаев этген музыка бла, макъам бла тамаша жырлаучу артистлерибизни – Людмила Кульбаеваны, Галина Таукенованы, Зоя Алтуеваны, Сергей Беппаевну, Исмаил Жанатаевну, не уа сыйлы артист, халкъ жырчы Омар Отаровну атларын суйюп айтабыз. Быллай адамлары болгъан миллет искусстводан юлюшсюздю дерге къалай жарар!

Анса уа, Октябрден бери басмабыз, литературабыз да къалай алаамат ёсгендиле! Ана тилибизде китапларыбыз, журналларыбыз, газетибиз да чыгъадыла. Халкъыбыз аланы суйюп окъуйду.

Илму-излем институтда бир бёлек терен фахмулу алимлерибиз, история илмуланы кандидаты институтну директору Ханафий Хутуевну башчылыгъы бла жетишимли ишлейдиле. Халкъыбызны жашаууну, историясыны, экономикасыны, культурасыны юсюнден жыл сайын жангы китапла чыгъарадыла. Илмуда кёп тюрлю таша затланы ачыкълайдыла.

Алгъын окъууу, жазууу болмагъан халкъыбызны энди дуниягъа да белгили суратлау литературасы барды. Кюнсайын да бизни къууандырып тургъан Къайсын Кулиевну, Танзиля Зумакулованы, Максим Геттуевну, Сафар Макитовну, Ибрагим Бабаевну, Салих Гуртуевну, Мухаммат Мокаевну, Ахмат Созаевну, дагъы да бир къауум поэтлени китаплары ана тилибизде, башха тилледе да чыгъадыла. Прозада уа Ж.Залихановну, М.Шаваеваны, З.Толгуровну, Э.Гуртуевну, Ж.Токумаевну, А.Теппевну, Х.Шаваевну, И.Гадиевну, Б.Гуляевну

дагы да башхаланы чыгъармалары белгили жерни аладыла. Ана тилибизде жазылган проза китапларыбыз да кѣп тюрлю миллет тилгеге кѣчюрюлюп чыгъадыла. Драматургия жанрда уа И.Боташев, И.Маммеев ал сатырда барадыла. Ала жазган пьесала миллет театр репертуарыбызны мурдорудула.

Сурат искусствода уа айтхылыкь скульптор Хамзат Кърымшамхаловну алаамат ишлери, Алексей Шахмурзаевну, бир кѣргенден сора, ъмюрде эсингде турурча суратлары сейир тѳююлюмюдуле? Сейирдиле.

Бу мен башда санагъаг жетишимле бары да Уллу Октябрь революциядан сора болдурулгъандыла.

(«Коммунизмге жол» газет, 2 ноябрь 1983 ж. №213.)

• **МАСХУТ ЧЕРКЕСОВ, журналист**
АЗ АЙТЫП, КѢПНЮ АНГЫЛАТХАН ТИЗГИНЛЕ
(Берт Гуртуевни «Мардакемле китабы» юсюнден)

Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу Берт Гуртуевни жангы назму жыйымдыгы кѣп болмай «Эльбрус» китап басмада чыкыгъанды. Аны аты «Мардакемле китабы» депди. Тиражы – бир минг, багъасы уа эки апасыды. Ол китап тюкенледе сатылады. Анда назмула къысхачыкыладыла, аланы атларын да автор – Берт акъсакъал: «Мардакемле китабы» деп, андан атагъан болур, баям. Мен алай сунама.

Аз айтып, кѣпню ангылатхан къалай игиди! Терен магъанадан сора да, назмулада жик сан тап къуралыпды, окъуучугъа тынч ангылашынган таза малкъар тил, уллулугъу къол аяз тенгли, ариу суратлы, къаты тышлы китапчыкыны, школчаула да, уллу-гитче да, устазла да Хамайылны жюрютгенча, къоюнларында, хуржунларында окъуна жюрютюрле деп, умут этеме. Ол гитче болгъанлыкыгъа, анны магъанасы теренди – таркъаймазлыкь шауданды. Анда жашауну ненча тюрлю жоллары, халлары сагыныладыла! Хар жазылган сѣз а жангы оюм береди, жашауну кѣп затын ангылатады, юйретеди.

Акъсакъалыбыз, чынтды халкъ жазыучубуз Берт жаш тѳлюню тап ызгъа тюзетиуде, иш кѣллюлюкге, жигерликге, шуѳхлукыгъа, намыс этиуге, къарыусузгъа болушургъа, халаллыкыгъа, Ата журтун, туугъан жерин сюерге юйретиуге кесини китапчыгында аслам жер бергенди. Сау болсун! Анда жашауда керек болгъан, иги затлагъа чакыргъан мардакемле кѣпдюле. Аланы битеу саны эки жюзден асламды. Хар мардакемни энчи магъанасы барды. Аны себепли, ала китапчыкъда энчи бетлени аладыла.

Ол китапны андан да ариу накышлап басмаларгъа боллукь эди. Аны тыш кѳрюмдюсюню биринчи бетинден къалгъаны хазна иги жасалмагъанды. Болса да, ич магъанасы уа, халкъда айтылыучусуча, кийиз къапда алтын ушкок кибикди. Ол мени оюмуду.

Суратлау чыгъармалагъа окъуучула багъа беригиучюдуле, бегирек да школлада малкъар тилге окъутхан устазла, эндиге дери болмагъан бу жангы жанрны юсюнден да ала кеслерини оюмларын айтырла, деп умут этеме.

Малкъар тил байды. Ол затны эм унутула баргъан бир къауум таулу сёзлени Берт кесини китапчыгъында хайырланады, окъуучула иги ангыларча, эслеринде тутарча жазады. Халкъ аузунда жюрюген, ёмюрледен бери эски болмагъан айтымла, сёзле бла да автор иги хайырланнганды. Хапар бла айтылгъан затланы назму кепге салып, хычыуун окъулурча этгенди. Аланы Берт кесича къурап, тап жарашдыргъанды. Ол а, уллу орус адабиятда да жюрютюле келген адетди. Берт былай айтады:

Халкъ айтыулары да тергеуге алып,

Кесимдеги назму кеплеге салып,

Улузгура, кёзенек да эшеме,

Гелеу тюзде бузоу аран этеме.

«Бу да энди не мурулдайды?» - деме;

Оюм кирип мардакемле тиземе.

Бу назму тизгинлени китапны бешинчи бетинде окъургъа боллукъухз. «Улузгура», «аран» деген сёзлени, къартла болмаса, эндиги жаш адамла хазна билмейдиле. «Улузгура» деп чалыгъа, «аран» деп а кёзенекле эм чалы бла бегитилген жайгъыда бузоула тургъан оруннга айтадыла. Бегирек да элде жашауну юсюнден айтылгъан бу сёзле уа нени багъасыдыла?

Къанатлыгъа учар ючюн,

Эки гиртчи къанат керек.

Элге, зауукъ жашар ючюн,

Бирикген жасауат керек.

Берт шёндю бизни къыралда бир бир миллетлени араларында бола тургъан къаугъалагъа жарсыйды, адамланы бир ниетлиликге, сабырлыкъгъа чакъырады. Ол бюгюнго низамсызлыкъгъа жарсый, былай жазады:

Къанатсыз, къуш да учалмаз.

Бузукъ элде – намыс къалмаз.

Аллай юлгюлени къайсы бирин айтайыкъ. Ала кёпдюле. Болса да аз айтып, кёп затны юсюнден хапарлагъан, кеслерине тартхан назму тизгинлени, къайтарып-къайтарып, окъуругъунг келеди. Аланы бары да шуёхлукъгъа, адепликге чакъырадыла. Бизни уллу да поэтибиз эм жазыучубуз китап окъуучулагъа унутулмазлыкъ саугъа этгенди.

Б.Гуртуев малкъар адабиятны мурдорун салгъанладан бириди. Кеси айтычулай, жылланы ауурлугъун кётюрюп айланады. Болса да, энтда да жангы чыгъармалары бла бизни къууандыра турурун сакълайбыз.

Берт назму китабын былай бошайды:

Бошалдыла жангы мардакемлерим,

Жаратсала ауулларым, эллерим,

Энтда къолгъа алып эдим къаламны,

Ачыкълар ючюн игини, аманны.

Оюмлу халкъды – сюдюню игиси, -

Халкъым болсун жазгъанымы сюдюсю.

Ол тизгинлени окъусанг, мукъуладисча кеслерине тарта барадыла. Ол заманда Бертни чынтды халкъ жазыучу болгъанына бютюн да бек ийнанаса, аны закийлигине, тил байлыгына сукъланаса.

«Мардакемле китабы» дуня жарыгъын кѳргенли кѳп болмайды. Алай анны суйюп окъугъанларыны юсюнден адамладан терк-терк эшите турабыз. Сѳз ючюн, нальчикчиле Тѳппеланы Шамкъыз, Маккаланы Жамал бла Фаризат, Акъ Сууда жашагъанла Гайылары Радимхан, Тюбейлары Асият, Чабдарлары Зоя, Махийлары Азинат эм кѳпле «Мардакемле китабын» бек жаратханларын айтхандыла.

1991 ж. «Заман» газет.

• **Солтан Бабаев, МВД-ны генералы**

ТАРКЪАЙМАЗЛЫКЪ ШАУДАН

Озгъан жылны ахырында «Эльбрус» китап басма малкъар литератураны мурдорун салгъанладан бири, ана тилибизни чынтды устасы, Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу Берт Исмаилович Гуртуевни «Мардакемле китабы» деген алапат китабын чыгъарганды. Анда айтылгъанга кѳре, китап закий жазыучубузну туугъан кюнюне жораланганды.

«Мардакемле» деген сѳз «миниатюры» деген сѳзню магъанасын тутады, малкъар тилде авторну ахшылыгындан жангы сѳз болуп биринчи кере айтылады. Миниатюра – француз тилни сѳзюдю, кеси да башха магъаналаны санында кемленген мардада чыкыгъан литература чыгъарманы атыды. Автор кесини жазгъан китабын манга сауугъа бергенде, бир да болмагъанча къууанып, кѳп затны юсюнден сагъыш этген эдим. Ол затха уа тийишли сылтау бар эди. Нек десегиз, Берт Исмаиловичге, мени акъылыма кѳре, таулулары хар бирини да ыразылыклары барды. Кесими а эллимди, бек суйген адамларымдан бириди. Тилибизни, литературабызны бек белгили усталарынданды, битеу къыралыбызда да аты айтылады, кесин да мен сабийлигимден окъуна таныйма. Ол сагъышлары этген заманымда келген эди эсеме авторну юсюнден жазаргъа. Аллай хурметли эм закий адамны юсюнден жазгъан тынч болмагъанын ким да биледи. Жашауну узакъ жолларында мен анга тюбей-тюбей тургъанма. Бек алгъа Берт Исмаиловични мен ол аны татлы тенги Нух Адилович Гемуев бла бирге ючюнчю классда окъугъан заманымда Акъ-Суу элни школуна Нальчикден келгенлринде кѳргенме. Аланы чырайлылыклары, тизгинлиликлери бюгюн да кѳзюмю юсюнде турадыла. Ол экиси бюгюн да адамлыклары, тенгликлерин, шуѳхлуклары эм намысларын бек къаты жюрютедиле, къалгъан адамлагъа алапат ыз кѳргюзтедиле.

Берт Исмаилович бла экинчи кере тюбешгеним да биягъы элибизни школунда бир къауум жыл озгъандан сора болганды. Бир кезиуде ол бизни элни орта школунда тамата класслада сабийлени ана тилден бла литературадан окъутханды. Артдаракъда уа аны, Холам-Бызынгы райОНОну таматасы этип, Къашхатаугъа жиберген эдиле. Ары къуллугъуна бара туруп, кесини школда ишин ол манга къоюп кетген эди. Алай кѳп да турмай ачы къыйынлык Уллу Ата журт уруш башланады. Берт Исмаилович да, мен да 1941 жылны сентябрь айында аскерде

кьуллукъ этген заманда да бирге жолукъгъан эдик. Ол политрук, мен а – взводну командири эдим. 1942 жылда бизни аскер бѐлюмюбюз фронтха бара туруп,, бир кьауум кюннге Армавир шахарда аскер городокда тохтагъан эди. Берт Исмаилович да ол кезиуде анда политработниклени Север-Кавказ фронтну распределительный пунктунда болгъанды, алай, мен ары аны сурай баргъанда, ол фронтха кетип тура эди да, аны кѐралмай кьалгъан эдим.

Ол замандан башлап огьурсуз уруш бошалып, 1947 жылда Фрунзе шахаргъа баргъынчы Берт Исмаиловичге тюбемегенме. Андан айырылып кетгенден сора да мен эки жылны аскер кьуллукъда болгъанма.

Берт Исмаилович Уллу Ата журт урушну ветераныды. Дагъыда ол отузунчу жылладан СССР-ни Жазыучуларыны союзуну члениди, жазыучуларыны 1-чи съездини делегаты болгъанды. Республиканы Жазыучуларыны союзуну председатели, артда да «Шуѐхлукъ» альманахны редактору да болгъанды.

Ол халкьыбызны бек сьуйген жазыучуларынданды, керти адамларындан, чигинжилеринден бириби, аны келечиси, ѐкюлю болуп эрттеден да инсанланы керексиз затладан сакьларгъа, даражаларын, намысларын кѐтюрюрге кьучюн аямай кьорешеди. Халкьны жарыкъландырыуда, тюз ниетге юйретиуде, башха миллетлени ичинде кесини тийишли кесини жерин алыуунда Берт Исмаиловични уллу кьошумчулугъу барды. Чыгъармаларында жаш тѐлюню юйретиу, илму, билим хар заманда да бир бирлери бла байламлы болургъа керегини юсюнден айтылады. Битеу дунияны халкьларыны жашаулары, ишлерин, илмуда, литературада, культурада жетишимлерин ангыламай, аланы хар жаны бла ѐсюулерин, игиликлерин, ариулукьлары. учхара жерлерин билмей, бизни адамларыбыз кеслерини даражаларына тюз багъа бере биллик тьуюлдюле, жашаулары да алгъа кереклисича атлаталлыкь тьуюлдюле деп, юйретеди ол ѐсюп келген таулу жашланы бла кьызланы.

Жашауну терен ангылауу, заманны иги сѐзю бла бирге ѐнчелей, ол кесини намыслы жьогюн кѐтюрюп, алай атлай биледи. Ол чыгъармаларында махтанчакь, уручу, ѐтюрюкчю, ичгичи, эринчек эм башха шарайыплары болгъан адамланы ачыкьлап, осал кьылыкьлары сѐгеди. Жазыучу халкьны, артыгьыракь да жаш тѐлюню, юйретиуге уллу кьыйын салады. Кѐзбаулукьну, малкѐзлюкню, миллетчиликни масхаралайды, халкьыбызны даражасын, сыйынкѐтюрген ахшы адетлерибизни, тѐрелерибизни жашауда бардырыргъа кереклисин ангылатады. Аны орта школлагъа жазгъан окьуу китаплары, повестьлери, романы, поэмалары, назмулары миллетибизни тарыхыны кезиулерине жораланган затлагъа тюз шагъатлыкь этедиле. Ол не зат жазса да тюзлюкню бла терсликни кьорешулерин унутмайды, кьорешни бек ахырында тюзлюк хорлагъанын хар заманда да чертеди.

Авторну жазмалары таулулары жашаулары, ишлерин, адетлерин алапат суратлайдыла, аланы культураларын, оюм, сезим байлыкьлары кѐтрюрге уллу болушлукь этедиле. Аны назмуларына кѐре кьуралып, кесибизни тилибизден сора да, башха тилледе да кѐп ариу жырла айтыладыла. Малкьар халкьны иш хунерлигин, сынауун, тарых, тил, илму, дин, искусство, литература эм башха байлыкьлары да хайырланып, жашау жылларында жазгъан чыгъармаларыны

барысыны да уллу магъаналарын эм кыйматларын кесини мардакемлеринде терен сагъыш этип, жыйышдырып, айтханыча «назму кепге салып», халкъгъа алай бергенди. Аны бла тилибизни ариулугъун, байлыгъын, ол литературабызны таркъаймаз шауданы болгъаныначыкълайды. «Мардакемле китабы» - уллу тенгизди, тилибизде жангы сёздю, литературабызда уа эндиге дери болмагъан жангы жанрды. Анда халкъыбызны халкъланы ичинде халкъ этген къолайлыкъларыбызны, жетишимлерибизни, аны бла бирге уа кемликлерибизни эм жарсылуларыбызны юсюнден да айтылады.

Берт Исмаиловични назмуларындан ол затха шагъатлыкъ этген бир къауум тизгин:

Бек татлыды адамгъа туугъан жери,

Аны сюер ахыл-аулгъа дери.

Неда: *Эли суйген – элине ёкюл болур,*

Уллу суудан ётерге кёюр болур.

Дагъыда: *Бир кере сёлеширге*

Эки кере оюм эт.

Ахырында: *Аракъыгъа –Сау кел! – десенг,*

Акъылынга – Сау къал! -,де, - дейди ол.

Авторну сёзлерине къошакъ керек туююлдю. Аны хар назмусу миллетибизни жашауун тюз кёргюзтеди, жашланы да, къызланы да адамлыкъгъа, ата-аналагъа, бир бирге да намыс этерге, туугъан журтун сюерге, жигитликге, халаллыкъгъа юйретеди. Берт Исмаилович китапны ахырында былай жазгъанды:

Бошалады жангы мардакемлерим,

Жаратсала аулларым, эллерим,

Энтда къолгъа алыр эдим къаламны,

Ачыкълар ючюн игини, аманны.

Мардакемлени жаратмагъан, мени акъылыма кёре, Малкъарда бир адам да, эл да болмаз. Аны себепли, ол кеси айтханча, къаламны бошламай, игини, аманны да мындан ары бизге, окъуучулагъа ачыкълап, жазып турса, бек ыразы боллукъбуз. Мени акъылыма кёре, китапны аз тираж бла чыгъаргъандыла. Аны къабарты, орус эм къумукъ тилледе чыгъарыргъа кереклисин да айтыргъа керекди.

Берт Исмаиловични Малкъаргъа аталгъан назмуларыны биринде уа былай айтылады.

«Ёлдюм»,- демем, умутума жеталсам,

Керти жашынг кибик жумуш эталсам,

Ыразы этип, кёлюнго алалсам,

Кыйын жолунгда ажашмай баралсам.

Мен а бюгюн жазычубузгъа халкъыбызгъа сен аламат жумуш этесе, Малкъарны ыразылыгъын да, кёлюн да аласа, аны жашаууну кыйын жолунда ажашмай бараса, умутунгу толу толтура, кёп жылланы жаша дейме!

1991 ж.

Семья в сборе: Берт, его юйбийче Уста, старший сын Эльдар. Стоят за ними (слева направо) средняя дочь Берта – Таужан, младшая дочь Тамара, младший сын Оюс и старшая дочь Мариям. 1964 год.

Поэт – садовод. Берт и Уста вырастили хорошие сливы.

Поэт – джентльмен. Тяжёлая ноша не для женских рук.

Обелиск в Крыму у посёлка Геройское (Эльтиген). Здесь сражался в Великую Отечественную войну двоюродный брат Берта – Абдулла Кучмезов, представленный к званию Героя Советского Союза. У Обелиска – Берт, его супруга Уста, дочери Мариям и Тамара.

Шахматисты – Берт Гуртуев с внуком Алимом, будущим учёным – экономистом.
1975 г.

Три поколения вместе – Берт Гуртуев с дочерью Таужан и внуками: Муратом, Хасаном, Алимом, Алиной и Азаматом. 1985 г.

В преклонном возрасте. Берт – за 90 лет, Уста – под 90, дочь Таужан – скоро на пенсию, внучка Алина – скоро замуж. 2000 год.

• *Масхут Черкесов*

ХАЛКЪ ЖАЗЫУЧУ БЛА АНЫ ЮЙЮРЮ

Акь-Суу Къабарты-Малкъарны уллу эллеринден, ариу жерлеринден бириди. Ол элге жазыучулары эли деп бош айтмайдыла. Сёз ючюн, республиканы халкъ жазыучусу Берт Гуртуев, аны жашы – жазыучу Эльдар Гуртуев, Къабарты-Малкъарны кырал саугъасыны лауреаты, поэт Ибрагим Бабаев, поэтле Ахмат Созаев, Салих Гуртуев эм башхала бу ариу жерде, Акь-Суу элде туууп ёсгендиле. Ала ол тийрени табийгъат ариулугъуна бютюнда ариулукъ къошадыла.

Бюгюн биз, аладан бирини, белгили халкъ жазыучуну Берт Исмаилович Гуртуевни эм аны билимли, иш кёллю, юлгюлю юйюрюню юсюнден айтырыкъбыз.

Берт Гуртуев, республикада белгили жазыучу, литературагъа тынч келмегенди: ол билимли болурдан алгъа, ёксюзлюкню да, къарар адамы болмай айланган сабийликни да, жашлай окъуна жалчылыкъны да, ачлыкъны, жаланганчылыкъны да сынагъанды. Аны жашау жолу тик да, мияла бузда баргъанча, учхалауукъ да болгъанды. Ол сабий юйде ёсгенликге, адетли-къылыкълы ёсгенди. «Мужичий хутор» деген сабий юйде тура кетип, артда Ленинчи окъуу шахарчыкъгъа келгенден сора уа Берт окъургъа, орус тилге юйренирге да кёп заманын бёледди. Китап окъуу анга тёре болады. Аны кьолунда, кьолтугъунда да орус тилде жазылган суратлау китапланы кёрюрге боллукъ эди. Аланы бир бири ызларындан окъуй эди. Ол а жаш окъуучуну суратлау оюмлагъа чакъыра эди.

Андан сора да Берт, малкъар къошлада къойчугъа – къойчу нёгер, тууарчыгъа – тууарчы нёгер бола, сюрюу кюте айланганда, жууукъ, таныш юйледе кечеле оздургъанында, къартдан, жашдан да эшитген жомакълары эде тутта эди.

Бертни атасы Исмаил да халкъ жырланы иги билген, ариу ауаз бла айтыучу адамладан бири эди. Ол жырла уа Бертни эсинде сакълана эдиле.

Алай бла Бертни чыгъармачылыкъ, суратлау литература жолгъа халкъыбызны фольклору бла орус литератураны китаплары тюзетген эдиле. Берт кёлунден билген жырланы санында халкъыбызда аты айтылгъан акъылманны – Кязим хажини назмулары, зикирлери да жюрюй эдиле. Алай бла кёпню кёрген, кёп да окъугъан Берт малкъар литературагъа жол ызлагъанладан бири болады.

Малкъар халкъны суратлау литературасы кьуралып башланган кезиуде, ол 1931 жылда басмаланган «Жангы жашау жолунда» деген назму китапны кьурайды. Берт аны жыйгъандан сора да, анга редакторлукъ да этеди. Алай бла малкъар суратлау литератураны башланыуу да ол китапдан болгъанды.

1932 жылда Бертни «Бекир» деген повести ана тилде басмаланады. Болсада, аслам иши уа поэзия болады. Поэзияны жорукъларын кесини тенглерине да юйретеди. Литература кружокгъа башчылыкъ этеди. Жазычуланы Оргкомитети кьуралгъанда уа, Берт аны председателини заместители, малкъар секцияны таматасы да болады.

1934 жылны ортасында Берт Гуртуев СССР-ни жазычуларыны Союзуна членге алынады. Ол заманда берилген билетине Максим Горький къол салгъанды. Алгъынгы СССР-ни жазычуларыны 1-чи съезди ачылгъанда уа, Берт ол съездге къол кётюрюрге эркинлиги болгъан делегат болуп баргъанды.

1934 жылда Къабарты-Малкъарны жазычуларыны Союзуну Правлени кьуралады. 1936-1938 жыллада Берт Гуртуев китап басманы баш редактору, Къабарты-Малкъарны жазычуларыны Союзуну Правленини председатели болуп ишлегенди. Алай бла ол Къабарты-Малкъарны суратлау литературасын ёсдюрюуге уллу эс буруп, кече-кюн демей кюрешгенди. Жылдан жылгъа жангы китапла чыгъадыла. Литератураны айный баргъаны эсленеди.

- Ол заманда ана литературабызны ёсдюрюуге Саид Шахмурзаев, Саид Отаров, Ахмадия Ульбашев, Салих Хочуев, Хамит Теммоев да уллу себеп боладыла. С.Хочуев хапарла, башхала уа назмула жаза эдиле. Барыда, шуёх юйюр болуп, миллет литератураны ёсдюрюуге, кече-кюн демей кюреше эдиле. Литература жыйымдыккъла чыгъара эдиле,- дейди Берт. 1937 жылда малкъар тилде жазыуу орус харфлагъа кёчюре туруп, жангы алфавитни автору Берт, партияны обкомуну секретары Кумуков Салих бла бирге Москвагъа, партияны Ара Комитетине барадыла. Партияны Ара Комитетини оноуу бла СССР-ни халкъларыны тиллерини бла жазыуларыны Институтунда Академик И.И. Мещанинов башчылыгъында Москваны бла Ленинградны алимлерини кьаууму малкъар алфавитни проектин сюзедиле, къабыл этедиле.

Андан бери малкъар жазыугъа орус алфавит, аз-маз тюрлениулерини бла толу къуллукъ этип келеди. Ол уллу иште да Берт Гуртуевни малкъар культураны айныууна уллу хайыры тийгенин кёребиз. Бюгюнлюкде да ол ана тилге, суратлау литературагъа да уллу хайыр келтиредди. Школлагъа окъуу китапла да жазгъанды. Берт жазгъан назмулагъа кёре жарашдырылып, орусча да, малкъарча да кёп ариу жырла жырланадыла. Аны себепли анга «Къабарты-Малкъарны искусстваларыны сыйлы къуллукъчусу» деген ат аталгъанды.

Кёп жылланы ичинде Берт Гуртуев Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны Союзуну Правленинде ишлегенди, «Шуёхлукъ» альманахны редактору болуп тургъанды. Уллу Ата журт урушну, урунууну да ветераны - Берт Исмаилович Гуртуев энчи пенсиячы болгъанлыкъгъа, жамауат ишлеге да къатышады. Ол Уллу Атажурт урушну ветеранларыны республикалы советини члениди, суратлау литературада ишин да тохтаусуз бардырады. Прозада, поэзияда да ол жазгъан затланы китап окъуучула суйюп аладыла, окъуйдула. Жазыучуну бир талай чыгъармалары школ хрестоматиялагъа да киргендиле. Школ дерследе окъутуладыла.

Мени акъылыма кёре, ол белгили жазыучуну прозадагъы бек магъаналы чыгъармалары «Адилгерий» деген повести бла «Жангы талисман» романыдыла. Ол роман орус тилде да бек уллу тираж бла басмаланганды. «Жангы талисманны» тиражы 75 минг болгъан эсе да, ол роман энди китап тюкенледе табылмайды, сатылып бошалгъанды. 1988 жылда уа жазыучуну «Жашауну кыланчлары» деген проза китабы басмадан чыкыгъанды. Алыкъа китап тюкенледе сатылады. Аны алгъан китап окъуучула авторгъа ыразы боллукъларына толу ийнанам.

Берт Гуртуев 18 китапны авторуду, аланы жарымы орус тилге кёчюрюлюп, басмадан чыкыгъанды. Ол санда «Мени жырым» деген китабы Москвада экинчи кере басмаланганды.

Берт Исмаилович Гуртуев, 30-чу жылланы эсгере, «Жахиллик къурусун» деген чакъырыугъа кёре, Акъ-Суу элде къарангылыкъны кетерир ючюн, ликбез ачып, анда жашагъанланы къара таныргъа, окъургъа, жазаргъа юйретгенлерини юсюнден ол заманда биргесине ишлеген Нух Гемуевха кёп кере айтычуду. Ленинчи окъуу шахарчыкъда педтехникумда окъугъанла бла бирге тау элlege культпоходха баргъанларын да эсгереди.

Шёндю уа жарыкъ дуниядан кетген жазыучу тенглерини юслеринден эсгериу чыгъармала жазады. Жазыучугъа иш азмыды? Иш – кёп, заман – аз. Бир бирде олмалкъар тилге башха-башха миллет тиллени суратлау чыгъармаларын да кёчюреди. Кесини жазгъанлары да бир ненча башха тилlege кёчюрюлгендиле. Уллу Ата журт урушну, урунууну да ветераныды. Халкъ жазыучу Берт Гуртуевну халкъ ариу кёреди. Аны ёшюнюнде юч орден эм кёп майдалла жлтырайдыла. Ол кеси бийик билим алгъан бла къалмай, сабийлерин да бийик билимли этгенди. Аны тамата жашы – Эльдар – Къабарты-Малкъар къырал университетни история-филология факультетин бошагъанды. Ол къыралны жазыучуларыны эм журналистлерини союзларына да членди. Бизни республикада малкъар тилде чыкыгъан «Нюр» деген республикалы сабий журналны редакторуду. Белгили жазыучуну китаплары ана тилде чыкыгъан кыллы къалмай, орус, украин, немис, молдован, ингилиз дагъыда кёп тилlege басмаланадыла. Китапларыны тиражы бла ол республикабызда биринчиледен бириди.

Жазыучу, журналист, редактор Эльдар Гуртуев тутхан ишин айыбсыз толтургъан бла чекленип къалмай, жамауат ишлеге да тири къатышады. Ол къыралда сабий фондну эм Россей Федерацияны жазыучуларыны Союзуну сатира блаюмор секциясыны члениди. Андан сора да Эльдар Къабарты-Малкъар

жазычуланы Правленини да, республикалы тыш кыраллада жашагъан жерлешлерибиз бла байламлыкъ жюрютген «Родина» обществосуну да члениди.

Эльдар Бертович Гуртуевну мен, бу очеркни автору, эрттеден танийма. Аны адамлыгыны юсюнден кимге сорсанг да: «Къартла бла баш ашай, жашла бла аякъ ашай, - деп, таулула айтычулай, уллу, гитче бла да селеше билген, ким бла да къабыргъасы жарашхан, эсли адамды» - дер. Ол, ана тилинча, орус тилни да бек иги билген малкъарлы жазычуладан бириди. Ол затны уа аны харкюнлюк редакторлукъ, жазычулукъ ишлеринде уллу магъаналары барды.

Ол Къабарты-Малкъарны радио эм телевидение бериуле жаны бла кырал комитетини тамата редактору болуп, кеп жыл ишлегенди. Республикада малкъар тилде «Нюр» дген сабий журнал чыгып башлагъан 1982-чи жылдан бери уа аны редакторуду.

Сабийлени окъургъа, ариу кылыкыгъа юйретиуде ол тап жарашдырылгъан журнал бек хайырлыды, магъаналыды. Сабийле бла бирге аны абаданла да бек суююп окъуйдула, бек жаратадыла. Хар юйюр сыйлы къонакыныча «Нюр» журналны терк келирин ашыгып сакълайды.

Эльдар, кече-кюн демей, кеп ишлеген жазычуладан бириди. Ол жыйырма бла жети китапны авторуду. Эльдар жазгъан китапланы бир къаууму Совет Союзда эм тыш кыраллада да кеп тилге кечюрюлюп, уллу тиражла бла басмалангандыла.

Аны «Хасанны юсюнден китапчыкъ» дген сабий книгасы бизни кыралдан тышында да мингле бла сабийлени къууандыргъанды. Ол китапчыкъ орус тилде Москвада эки кере чыкыгъанды. Сёз ючюн, 1969 жылда жюз минг, 1976 жылда уа тиражы 150 минг китап болуп, жарыкыны кёргенди.

Ол китапчыкъ Кишинёв шахарда молдован тилде 15 минг, Тбилисиде грузин тилде уа онбешишер минг тираж бла эки кере, Киев шахарда украин тилде 65 минг китап болуп чыкыгъанды. Сабийле бек суйген «Хасанны юсюнден китапчыкъ» Германия Демократия Республиканы сабийлерин да къууандыргъанды. Китапчыкъ Берлинде немис тилде биринчи кере он минг, экинчи кере уа отуз минг болуп басмаланганды.

Эльдар Гуртуевни «Акъ телефон» дген китабын окъусанг, дагыда къайтарып-къайтарып окъуругъунг келеди. Анда жазылгъан кюлкю, масхара, чам хапарланы, биринден бири иги, сейир кёрюнюп, кесинги башха бир жангы дунягъа чыкыгъан сунаса. Ол а авторну усталыгъын, жазаргъа теманы кеп излегенин, жашауда жолугъа тургъан терс ишлени кёре, ачыкълай билгенин кёргюзтеди. «Акъ телефон» дген китап орус тилге кечюрюлюп джа чыкыгъанды.

Белгили жазычуну, журналистни Э.Б.Гуртуевни ана тилибизде басмалангандан сора орус тилге кечюрюлюп, Москвада кеп китабы уллу тиражла бла чыкыгъанды. Сёз ючюн, «Темирбаш» - жюз минг тираж бла, «Одиссейни сакълай» - жюз минг, «Тюз да жашаудача» - 50 минг, «Хаджи-Абрекни чылмыклары» дген китабы да 50 минг тираж бла дуня жарыгъын кёргендиле.

Шатык, бай тил бла жазылгъан терен магъаналы китапланы кыралны кеп миллетли халкълары эм бир къауум тыш кыраллада да суююп окъуйдула.

Аланы жазган Эльдарны закийлигине, уллу кыйын салып, кеп кюнчюн, заманын кьоратып ишлеген чынтты таулу жашха «Бек сау бол!» деп, ыспас этип, алгышлау кьаггытла келедиле.

Эльдаргъа адамла: «Сатира – эгечиди, юмор а – кьарындашыды» - деп, бош айтмайдыла.

Мудах, саггышлы кюнюнде анга тюбесенг, бир зат айтып, кюлдюрмей кьоймаз. Аны «Тенглерим», «Азретни кьууанч кюнюне», «Мелекледе кьонакьда», «Жанбермес Асланбий», «Ёр жолну», «Къая жашы – кьаячы», «Хажибекирни хапарлары», «Шамсюдюн кьаласында» деген эм башха чам, кюлкюлю китапларын окьуучула бек жаратадыла.

Бертни экинчи жашы Оюс да, университетни бошап, бийик билим алганды. Аны тирилигин, ётгюрлюгюн эслеп, КьМАССР-ни ич ишлерини министерствосуну органларында ишлерге аладыла. Анда ишлей турганлай, Оюс кьыралны ич ишлерини Министерствосуну бийик школун да бошаганды.

Ол органлада эрттеден бери ишлейди, милицияны полковнигиди. Оюс Гуртуев СССР-ни спортуну сыйлы устасыды, анга «Милицияны айырмасы» деген белги берилгенди. Илишан атыу жаны бла чемпион болганды. Оюс жазып, орус тилде чыкьган «Фиаско победителя» деген китапчыкьны адамла бек жаратадыла.

Оюс Гуртуев жазган статьяланы, очеркени республикалы газетлени бетлеринде кеп кёрюрге боллукьду. Ол хазырлаган радио, телевидение бериулеге да халкь суююп тынгылайды эм кьарайды.

Марьям Бертовна да Кьабарты-Малкьар кьырал университетни доцентиди, педагогика илмуланы кандидатыды, школ хрестоматияны эм бир кьауум илму ишлени да авторуду, жаш тёлюге билим бериуде кесини борчун заман излегенча толтурады.

Тамара Бертовна филология илмуланы кандидатыды, кьырал университетни тамата преподавателиди, студентлеге орус литературадан дерс береди. Ол жамауат ишлеге да тири кьатышады.

Бертни ол эки кьызы окьутхан, юйретген мингле бла жашла эм кьызла кеп тюрлю жерледе ишлей, кьыралыбызны ара байлыгын ёсдюрюуге уллу юлюш кьошадыла.

«Кичи аягьы – кез жарыгьы» - деп, таулула айтычулай, Таужан Бертни гитче кьызыды. Ол, педучилищени бошагандан сора, Нальчикде тюкенледен биринде сатыучу болуп ишлейди.

Эшикден тюкеннге киргенлей, тизгинлик, тазалыкь эсленеди. Бир-бир башха жерледеча, китапла кьатыш-кьутуш болуп, букьу басып турмай, алычула терк кёрюрча тап салыннгандыла. Алычула бла тап селеше билген, ишин суйген тири кьыз билимин ёсдюрюуге да жетишеди. Таужан бизни университетни заочна окьуб бошаганды. Аперим!

- Бусагьатда, уллу тюрлениулени кезиуюнде хар жерде низамны кючлеуге халкьны арасында ангылатыу-юйретиу ишни иги кьууаргьа керекди. Ол барыбызны да борчубузду,» - дейди Берт Гуртуев.

Халкьда «Алма терегинден кери кетмез», «Келбет кёрсенг, эр сорма, гелеу кёрсенг – жер сорма», «Сабыр тюбю сары алтын», «Он бармагьындан бал

тамгъан» - деген, жашаудан алынган керти сёзле жюриюдюле. Ала, баям, бюгюн биз хапарларын айтхан адамла ючюн айтылгъан болурла.

Берт Исмаилович бла аны юй бийчеси Уста Биймырзаевна жашларына эм кызыларынача, келинлери Зайнафгъа бла Сонягъа да бек ыразыдыла. Ата-ананы ыразылыгъындан уллу саугъа уа не болур?!

Къысха айтханда, Берт эм аны фахмулу юйюрю кыралгъа, халкъгъа тюз къуллукъ этген, уллу хайыр тийирген адамладыла. Биз да алагъа, ол огъурлу адамлагъа, саулукълу, узакъ ёмюрлю болугъуз! – дейбиз.

1990 ж. (Не кёрмедик, не тёммедик...» деген китапдан. Нальчик. 1993.)

• **МАЛКЪАР РЕСПУБЛИКА БОЛУУНУ ЮСЮНДЕН МЕНИ ОЮМУМ**

Не заманда да кесини халкъыны юсюнден уллу сёз баргъанда, ол халкъны чынтды, таза ниетли жазыучулары кеслерини оюмларын айта келгендиле. Мен да кесими оюму айтыргъа сюеме.

Багъалы жерлешлерин, кесигиз билгенликден, 1991 жылны ноябрь айыны 17-чи кюнюнде малкъар халкъны 1 съездини экинчи жыйылыуунда Малкъар Республиканы къуаргъа деген оноу этилгенди.. Ол, Къабарты-Малкъар Республикадан айырылып, къураллыкъды. Аллаи оноуну 19-чу ноябрьде КъМАССР-ни Баш Советини кезиуонден алгъа жыйылгъан сессиясы юзге санагъанды. Нек дегенде, шёндогю заманда Россейде хар миллет да кеси башына энчи кырал болургъа эркинлик тапханды. Ол эркинлик Конституциягъа кёре берилгенди. Алайды да, бу иште закон бузукълукъ жокъду. Малкъар Республика кыралда, РСФСР-де болгъан законлагъа тийишлиликде къуралгъанды. Анга киши даулашмайды. Болсада, бу ишни юсюнден малкъар бла къабарты халкъланы арасында тюрлю-тюрлю хапарла жюриюдюле, тынгысызлыкъла бардыла. Бирлери: «Айырылышып, Къабарты да энчи кырал, Малкъар да башха энчи кырал болсунла», - дегенле да, «Болмасынла, бирге жашагъанларыча, жашап турсунла», - дегенле да бардыла. Эки жаныны да халкълары ауарадыла.

Мен ангылагъандан, кесини энчи тили, бирге жашагъан энчи халкъы, энчи жери, энчи культурасы болмагъан миллет миллетге саналмайды. Малкъар халкъ а 13 жылны узунуна туугъан жерине, эллерине, маданиятына, кыраллыгъына термилип тургъанды да, бирси миллетлеча, эркин миллет болургъа сюеди. Малкъар халкъ, туугъан жерине къайтханлы да, 40 жыл чакълы заманны ичинде Къабарты бла бирге жашайды. Ол тюрлю жашау а, къонакъ халда жашагъаннга ушайды. ертиди, жашагъанында хата жокъду, арада шуёхлукъ игиди. Болса да, къонакъ ие туююдю. «Къонакъ – кьойдан жууаш», - дейдиле. Орта Азиячыла уа бютюн да алапат айтадыла: «Къонакъ тное кибикди, къалайгъа такъсанг, алайда туругъа керекди!»

Кертиди, къонакъны юсюнден бизни таулула да айтадыла: «Къонакъ къонакъбайда кёп турса, къамичисин урлатыр». Алайды да, къонакъ болгъандан эсе, кеси кесине ие болгъан игиди.

Таууланы жарсытхан дагъыда кёп затла бардыла. Сёз ючюн, алагъа толу реабилитация болгъандан сора да, Россейден болушлукъ жиберилгенди. Ол болушлукъ а, жерин тапмай, киштик жеталмагъан жёрмеге ушаш, ёрге

тагбылгъанлай къалгъанды. Аны аллында келген болушлукъ да терсине жоюлгъанды. Сёз ючюн, район арала, Къашхатауда ишленир орнуна Докшукинде, Кёнделенде ишленир орнуна Заюковада ишленгендле. Андан сора да, таулуланы туугъан жерлеринде орнатмай, кесибизни башчыларыбызны да ыразылыкълары бла, республиканы оноучулары жер жерлеге тюк-тюк этип чачхандыла. Аны палахындан а, бир бёлек халкъыбызны сабийлери ана тиллерин билмей къаладыла. Бу халда уа асимилицияны закону кесини къара ишин этеди. Миллетни бузаргъа, жокъ этерге суйген, аны чачхан этеди. Юйюрню бузаргъа суйген юйюрню адамларын, бир бирлерине къозутуп, аланы бир бирлерине жау этеди. Аны билип, бизни адамларыбыз, тилчилеге тынгыламай, хар миллет бла да татлы тилли болуп, арада шуёхлукъну жюрютюрге керекдиле.

Адам тили махтау да келтиреду,

Адам тили адам да ёлтюрёду.

Татлы тил халал тенгле тапдырады,

Шуёхлукъгъа ачхыч болуп турады.

Сакъ бол сен тилинге бла къолунга,

Чырмау тюшмез ючюн жашау жолунга.

Туугъан жерин тансыкълагъаны ючюн, адамгъа тырман этерге жарамаз. Туугъан жерни юсюнден бу назмуда да былай андан айтыла болур:

Туугъан жеринг – алтын бешик,

Букъгъан жеринг – жилин тешик,

Меккадан, Мадинадан да,

Ол угъай, сау дуньядан да

Сен сайла Туугъан жеринги,

Атма халкъынги, элинги.

Болса да бир-бир таулула, кёчгюнчюлюкню къыйынын да сынамагъанла, Уллу Ата журт урушну отун да ийисгемегенле, къайда да халкъын истемей, кеси терилерине файда излей айланганла, халкъыбызны ичинде керексиз хапарла жаядыла деп жарсыгъанланы эшитеме. «Малкъар Республика къуралса, къабартылыланы бла малкъарлыланы араларында тюйюшле боллукъдула», - деп жаш тёлюнню бир бирине юскюрюм ючюн, провокация таурухла жая айланганла бардыла, дейдиле. Бар эселе да, ала къабарты элдеде жашагъан таулуланы къоркъутургъа умут этедиле. Акъылындан шашмагъан таулу бла къабартылы уа арабызда ёмюрледен бери келген шуёхлукъубузну бузмазла. Мен анга ийнанама. Мен оюм этгенге кёре, республикабыз экиге юлешинсе да, аны уллу бушуугъа бурургъа кереги жокъду: арабызда къарындашлыкъ, эгечлик, шуёхлукъ ёмюрде да бузулмазына ийнанама. Къаныбыз бла, жаныбыз бла бирге байлашхан жерлерибиз бек кёпдюле. Шёндю, менден сора да, къабартылы келинлери, къабартылы киеулери болгъанла, аралары асыры татлыдан, бир бирге жан юлюш этерикле да аз тюйюлдюле. Ала бушуу, къууанч кюнлеринде да бир бирлерин сурайдыла, табадыла. Алайды да, арабызда шуёхлукъ бузулукъ тюйюлдю.

Кёк да бирди, жер да бирди халкълагъа,

Жашау тынчды аралары таплагъа.

Мамырлыкъ, тенглик – шуёхлукъ шауданы,

*Хар заманда эсингде жюриют аны.
Шуёхлукъну, сыйлы кёрюп, байракъ эт,
Жамауатны насыплыкъгъа таукел элт!*

Берт Гуртуев, халкъ жазыучу

(«Коммунизмге жол» газета, 29 ноябрь 1991 ж. №230.)

БИР ЖОЛГЪУ ЖУМУШ

Тырныаузда «Цветные металлы» газетни ишчиси Владимир Зведре Нальчикде Жазыучуланы союзунда белгили таулу поэт Гуртуланы Берте тубеп, къауум соруугъа жууабын билирге суйгенди. Араларында ушакъ интервью халда басмаланганды.

Вл. З.: Берт Измаилович! Тырныауз тийресинде вольфрам-молибден магъдан излеуню биринчи кезиунде ол ишге сен да къатышханса деп, алай эшитгенме.

Берт: Ким эсе да башха болгъан затны келишдирирге кюрешгенди ансы. Бу иш бла байламлыгъым неди десенг: 1932 жылда Б.Э.Калмыков бла Г.К.Гурский манга энчи буйрукъ берген эдиле. Ол да – Мукулан тийресинден алынган магъданны бир пакетин Грозный шахаргъа лаборатория тинтиуге тапдырыргъа.

Вл.З.: Аны юсюнден толуракъ хапар айтсанг эди.

Берт: Ол- бир жолгъу жумуш эди. Мен ол заманда Нальчикде Ленинчи окъуу городокда совпартшколну устазы эдим. Малкъар тил бла географиядан дерсле бере эдим. 1932 жылны кюзартында мени излеп-табып, обкомну секретары чакъыргъанын айтхандыла. Калмыковну ишлеген жерине терк табылдым. Ол а къайры эсе да арсарсыз сылтау бла кетип тура эди. Мени Наркомтяжпромну жууаплы келечиси Г.К.Гурскийге ийгендиле. Аны кабинетине келгенимде уа, Гурский манга былай айтды: «Сен, жолдаш Гуртуев, ёткюр жаш устаз, жууаплы ишни толтураллыкъ комсомолчу деп, алай сыфатлагъандыла. Санга буюруллыкъ иш – Бахсан тарында табылынган магъданны Грозный шахарны нефть институнда лабоатория тинтиуге тапдырыу. Не мадарны да хайырлан, магъданны лаборатория тинтиуюн а узакъгъа создурма, жалгъан сылтаулагъа да къажау сюел, къаты бол. Чырмау чыкъса, телеграмма бла билдир, керек болса – хар кюнден». Алай айтып, ол манга магъдан пакетни узатды. Пакетни ауурлугъу бир пуд жарымы болур эди.

Мени ашыра, жумушну жууаплылыгъын ангылатхан эди. Лаборатория анализле ол умут этгенча болсала, къыралыбызгъа бек хайырлы иш боллукъду. Нек дегенде, ол вольфрам-молибденни СССР тыш къыралдан алтын бла телеп алады.

Грозныйде манга бек жарыкъ тубеген эдиле. Келлигими ары телефон бла билдирген эдиле. Ыйыкъ бла жарымдан лабораториядан онглу анализлени да алып, Нальчикге къайтдым. Георгий Казимирович мени махтагъан да этген эди жумушуму терк толтургъаныма, алай мени ишим жангыз да магъданны элтген бла артха келтирген эди.

Вл.З.: Шёндю ишингден а не билирге боллукъду? Чыгъармачылыкъ иште жетишимлеринг, тамблагъа умутларынг?

Берт: Бюгюнлюкге «Жангы талисман» романымы жазып бошагъаныма санарчады. Ол Малкъарда совет властны орналыууну, аны биринчи кюнлерини

юсюнденди. Романны кѡауум башын (главасын) радио бла да эшитдиргенме, «Шуѣхлукъ» альманахта да басмалагъанма. Китап болуп, Нальчикде жыл аягына басмадан чыгъарыкъды. Романдан сора да Уллу Октябрны 50-жыллыгына кѡауум назму хазырлайма. Жууукъ заманда уа ѣз тилимде назму китабымы чыгъарыр умутум барды. Романны да баргъаны боллукъду. Ол да халкъла аралы шуѣхлукъну юсюнден.

Вл.З.: Тырнаузчулагъа алгъышынг а бармыды?

Берт: Келе тургъан байрам бла алгъышлай, кѡурч саулукълу, таза ниетли болсунла, ишлеринде жангы жетишимлеге жетсинле. Тырнаузну магъданчылары бютюн да насыплы, кѡууанчлы жашасынла, кели байрамгъа да болмагъанча жарыкъ тубесинле.

1967 ж. «Цветные металлы» газет №77.

ЖАЗЫУЧУНУ ШУѢХЛАРЫ БЛА БАЙЛАМЛЫГЪЫ.

- Многоуважаемый Берт Измаилович ! В телевизионной передаче «Поэты Кабардино-Балкарии к юбилею» запланировано Ваше участие. Хотел увидеть Вас, но не нашёл. Прошу сегодня связаться с нами по телефону 9-11, чтобы конкретно условиться с Вами о Вашем участии в передаче (нам надо знать, какие стихи Вы будете читать и вкратце – содержание стихов на русском языке). Стихи будете читать на родном языке.

31 мая 1957 г. С тов. приветом П. Шевлоков.

Наш адрес: ул. Сталина, 55, 2-й этаж. Телевизионная студия.

- «Союз писателей КБАССР, Гуртуеву Берту.

Уважаемый тов. Гуртуев !

Мы очень обрадовались, узнав из письма о Вашем согласии приехать к нам в г. Докшукино.

Приезжайте, пожалуйста, 10 октября (четверг) к 6 часам вечера. Ждём Вас в средней школе №1 (здесь её называют «старой»).

Встречу проведём в читальном зале райбиблиотеки. Это напротив школы в 25 метрах. Своего зала у нас нет. А на встрече будут присутствовать ученики Ср. Шк. №2 и двух восьмилетних (восьмиклассники).

Если обстоятельства помешают Вам приехать в назначенное время, то имейте в виду, что мы готовы принять Вас и 11 и 12/X.

До свидания. С уважением Прокудина Е. В.

1 октября 1957 г. г. Докшукино, средняя школа №1 Прокудиной Е.»

- Украина, Сталинская обл., г. Артёмовск, 2-й Партизанский, 37. Дудин В.В.

1958 г.

Дорогой Берт Измаилович !

Присылкой справки Вы мне оказали большую услугу. Огромное Вам спасибо. Оправдалась моя вера в Вас: Вы действительно хорошей души человек.